

శ్రీమదాంధ్రమహాభారత
శిల్పకళాదర్శనము

[ప్రథమ భాగము]

ఆంధ్రవిశ్వకళాపరిషత్తు వారిచే స్వర్ణపదకవిహక్మతి నందుకొన్న

విశిష్టసిద్ధాంతగ్రంథము

డాక్టర్ శోభిరాల సత్యనారాయణ

యమ్.ఏ., పిహెచ్.డి

శ్రీ విశ్వేశ్వరకర్మా విజ్ఞానకేంద్ర

1-4(6)-7 శాంతినగర్

శ్రీకాకుళం - 532 001

Srimadandhra Mahabharata

SILPAKALADARSANAMU

- A study of Architecture, Arts and Crafts
in Andhra Maha Bharatam

By Dr. Sobhirla Satyanarayana

(C) SRI VISVAKARMA VIGNANA KENDRA
SRIKAKULAM - 532 001.

ప్రథమ ముద్రణ : ప్రథమ గ్రీష్మము 1987 జూన్

ప్రతులు : 1000

మూల్యము : **50/-**

ముద్రణ : నాగార్జున ప్రింటింగ్ & బైండింగ్ వర్క్స్ - తెనాలి.

ముఖపత్ర రచన :

శ్రీ పోలవరపు నారాయణమూర్తి, శ్రీకాకుళం

ప్రతులకు :

సంచాలిక్

శ్రీ విశ్వకర్మా విజ్ఞానకేంద్ర

1 - 4 (6) - 7

శ్రీ కాకుళం - 532 001

కుమారి శోభిరాల శ్రీవిద్య

శ్రీవిద్యావికేతన్, శాంతినగర్

శ్రీ కాకుళం - 532 001

నారాయణం నమస్కృత్త్య నరం చైవ నరోత్తమమ్

దేహిం సరస్వతీం చైవ తతో జయ ముదీరియేత్

విశ్వకర్మా మహాభాగో జజ్ఞే శిల్పప్రజాపతిః।

కర్తా శిల్పసహస్రాదాం త్రిదశానాం చ వర్ధకిః॥

భూషణానాం చ సర్వేషాం కర్తా శిల్పవతాంవరః।

యో దివ్యాని విమానాని త్రిదశానాం చకారహ॥

మనుష్యాశ్చోపజీవంతి యస్య శిల్పం మహాత్మనః।

పూజయంతి చ యం నిత్యం విశ్వకర్మాణ మవ్యయమ్॥

.... వ్యాసభారతము. అది. 66.26.30

నరనారాయణతత్త్వము

నరోత్తముని ధర్మమును మనఁబున వెలుగన్

విరచింతును జయగ్రంథము

సర్వస్వతీదేవి తెలుగి సకలార్థముగా.

AWARD OF GOLD MEDAL

Andhra University

No. S.I. (3) /6 85.

Waltair, Dt. 22 - 5 - 1985.

NOTIFICATION

AWARD OF RESEARCH MEDALS/PRIZES

The following candidates whose Ph.D , theses have been adjudged to be the best among those accepted by the University, during the years mentioned have been awarded the Research Medals/Prizes noted against each.

Faculty of Arts :

Name of the Candidate	Prize/Medal	Year
1) --- --- ---	--- ---	---
2) Dr. S. Satyanarayana, Lecturer in Telugu, Govt. Arts College, SRIKAKULAM.	Sri Tripuraneni Gopichand Memorial Medal	1984

University Office,

Waltair,

Date : 28-5-1985.

Sd/- C. V. APPA RAO,

Controller of Examinations.

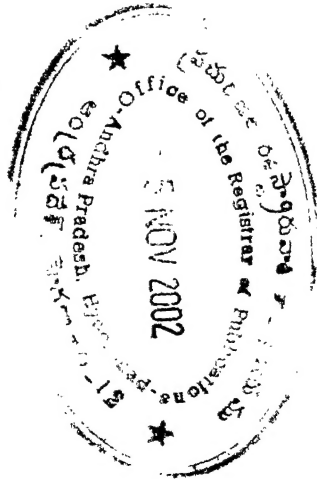
//True Extract//

విషయానుక్రమణిక

నకలాంజలి	ix
చైతన్యదీప్తి	x
అపూర్వ సిద్ధాంతము :	xii
కళాప్రపూర్ణ డా॥ దివాకర్ల వేంకటాచలనిగారు	
సిద్ధాంత సిద్ధాంతము :	xvii
డా॥ వి. వి. యల్. నరసింహారావుగారు	
Extracts from the reports of adjudications	xxi
1) డా॥ డి. చిన్నకృష్ణయ్యగారు	
2) డా॥ జి. అప్పారావుగారు	
3) డా॥ కె. మహదేవశాస్త్రిగారు	
కృతజ్ఞతా నివేదనము	xxiv
కళాముఖము	xxvi
<div style="display: flex; justify-content: space-between;"> <div>ప్రథమోన్మేషము</div> <div style="text-align: right;">1</div> </div> <div style="display: flex; justify-content: space-between;"> <div>సాహిత్యము - శిల్పము</div> <div style="text-align: right;">7</div> </div> <div style="display: flex; justify-content: space-between;"> <div>కవి - మనీషి</div> <div style="text-align: right;">11</div> </div> <div style="display: flex; justify-content: space-between;"> <div>కవి - కారువు - శిల్పి</div> <div style="text-align: right;">13</div> </div> <div style="display: flex; justify-content: space-between;"> <div>కవి - శిల్పి</div> <div style="text-align: right;">17</div> </div> <div style="display: flex; justify-content: space-between;"> <div>శిల్పిప్రాశస్త్యము</div> <div style="text-align: right;">18</div> </div> <div style="display: flex; justify-content: space-between;"> <div>దేవమానుష శిల్పములు</div> <div style="text-align: right;">20</div> </div> <div style="display: flex; justify-content: space-between;"> <div>వైదికావైదికశిల్పములు</div> <div style="text-align: right;">21</div> </div> <div style="display: flex; justify-content: space-between;"> <div>శిల్పకళాధర్మము</div> <div style="text-align: right;">22</div> </div> <div style="display: flex; justify-content: space-between;"> <div>శిల్పము - కళ</div> <div style="text-align: right;">27</div> </div> <div style="display: flex; justify-content: space-between;"> <div>శిల్పకళాసృష్టి</div> <div style="text-align: right;">29</div> </div> <div style="display: flex; justify-content: space-between;"> <div>కావ్యశిల్పకళానుబంధము</div> <div style="text-align: right;">31</div> </div> <div style="display: flex; justify-content: space-between;"> <div>సాహిత్యవిద్య - ఉపవిద్యలు</div> <div style="text-align: right;">33</div> </div> <div style="display: flex; justify-content: space-between;"> <div>దేవజనవిద్య</div> <div style="text-align: right;">33</div> </div>	

లలితకళలు	౫౪
అష్టాదశవిద్యలు - ఆర్థశాస్త్రము	౫7
స్థాపత్యవేదోత్పత్తి	40
వాస్తుశిల్పము	42
తక్షణము - దారుశిల్పము	46
యంత్రశిల్పము	48
యజ్ఞశిల్పము	51
ప్రాసాదప్రతిమాశిల్పములు	55
శిల్పలక్షణము	58
శిలాశిల్పము	65
చిత్రశిల్పము	66
సువర్ణశిల్పము	71
మహాభూతము - శిల్పకళలు	74
పంచమవేద ప్రాశస్త్యము	77
ద్వితీయోన్మేషము	
వాస్తుశిల్పము	81
ఇంద్రప్రస్థపురము	83
పురతక్షణము	95
ఇంద్రప్రస్థములో శిల్పపండితులు	100
విశ్వకర్మపూజ	102
అమరావతి	104
అలకాపురి	112
ద్వారకాపురి	115
హస్తపురము	122
గిరిప్రజము	126
సౌభకనగరము	129
అయోధ్యానగరము	133
మిథిలానగరము	136
లంకాపురి	138
వారణాసిపురము	143

నాగలోకము : భోగవతి	145
మణిమయీపురము	149
హిరణ్యపురము	153
త్రీపురములు	157
పురదుర్గములు	162
దుర్గశిల్పము :	163
దుర్గరక్షణము - శిల్పము	180
ద్వారవతీదుర్గము	174
లంకాపురదుర్గము	180
దుర్గపురవసతి	191
ఏకాశివదవాస్తుమండలచక్రము	184
గృహశిల్పము :	195
గృహనిర్మాణవిధులు	196
రాజవేళ్ళములు : రమ్యహర్మ్యములు	199
భంతాగారములు : ఆయుధాగారములు	208
హస్త్యశ్వరథశాలలు	211
గోపురములు - ద్వారతోరణము	215
రాజమార్గములు	218
సభాభవనములు	221
ఇంద్రసభ	224
యమసభ	228
వరుణసభ	230
కుబేరుసభ	232
బ్రహ్మసభ	236
మయసభ	238
మయని శిల్పచమత్కారములు	253
ధృతరాష్ట్ర మహాసభాభవనము	265

గృహాలంకరణ శిల్పము :	272
మణికుట్టములు	273
రత్ననేదీకలు	275
చతుర్శాలా గృహములు	277
లాక్షగృహము	278
క్రీడాగృహములు	284
విహారయాత్రలు : విశ్రాంతిగృహములు	286
మార్గశాలలు	289
ప్రేక్షాగారము	291
స్వయంవరరంగము	299
సమాజవాటము	303
నర్తనశాల	309
ఏకస్తంభహార్యము	312
సమీక్షణము	313
 అనుబంధములు :	
మొహంతాదారో - హరప్పానగరములు	315
(సింధునాగరకళ - హరప్పానంస్కృతి)	
గ్రామనగరరచనా విధానము	333
వాస్తుపూజ	336
ఆవలోకిత గ్రంథపట్టిక	349
సవరణలు	358

స క లాం జ లి

ఓం ఐం హ్రీం శ్రీం

సకలామై నమః

— ౦౦౦ —

సకలజగజ్జనయిత్రిని

సకలాధిష్ఠానరూప సర్వాధారన్

సకల మనోన్మూని సమరస

సకలేష్టద శాస్త్రసార సన్నుతిః జేతున్

కంజలోచన కమసీయ కారయిత్రి

కంబుకంఠి కలాలాప కావ్యలోల

కర్మఫలదాత్రి కామేశి కల్పవల్లి

కరుణ మ మ్మేలు గాత విజ్ఞానకలన.

లక్షణోజ్జ్వలదివ్యాంగి లబ్ధిరూప

లబ్ధినానాగమస్థితి లబ్ధిభోగ

లక్షకోట్యండనాయక లలిత మాకు

లబ్ధినంపత్సమున్నతి లభ్య మగుత :

హ్రీంకారాంగణదీపిక

హ్రీంకారసువర్ణసౌధశృంగకపోతీన్

హ్రీంకారాధ్వరదక్షిణ

హ్రీంకారేశ్వరిః దలంతు హృత్కమలమునన్.

— సత్యనారాయణ

చైతన్య దీప్తి

సదాశివసమారంభం శంకరాచార్యమధ్యమాం

అస్మదాచార్యపర్యంతం వందే గురువరంపరామ్

సిద్ధపురుషుడు కైలాసిశిఖరవాసి

యొక మహాయోగి యేతెంచి యొకదినమ్ము

వెలుగుఁ జూపించె విద్యావివేకదీప్తి

నమ్మహాత్మునిఁ దలఁతు నత్యంతభక్తి

రాగమయికావ్యతత్త్వార్థరామణీయ

కములు విని మెచ్చి హర్షభాష్పముల తోడ

శిరముపై హస్తముంచి యాశీస్సు లిడిన

శ్రీ శ్రీయానందనాథదేశికు స్మరింతు.

వేదాధ్యయనపరాయణుఁ

డాదర్శగురుండు లింగయాచార్యునకున్

స్వాదిష్ఠున కస్మత్ పితృ

పాదుల కభివాదనములు ప్రత్నర్షులకున్.

తన తనయుని బహువిద్యా

ధనయుతునిగఁ జేయ నంతతము దైవతపూ

జనములఁ గడపెన జననికి

మనస్వినికి నాగరత్నమకు వందనముల్.

శతసంఖ్యాకవిమర్శకాగ్రణులు విస్తారంబు శోధించి భా
రత మందున్నవిశేషముల్ తెలిపి రక్రాంతంబుగా; మత్పురా
కృతభాగ్యోన్నతి నే మనీషియుఁ గళాదృష్టిన్ గనన్లేదు. సు
ప్రతుఁడై శిల్పకళారహస్యములు తెల్పన్లేదు నా కిమ్ముగా.

చూచితి నాంధ్రభారతముఁ జూచితి వ్యాసకృతార్థవేదమున్,
జూచితి నిందు నందుఁ గల సుందరశిల్పకళాప్రబంధముల్;
సూచనఁగన్ గ్రహించి పరిశోధనఁ జేయుచు భవ్యభారతీ
శ్రీ చరణాబ్జసేవనము చేసితిఁ బ్రాజ్ఞులు చూచి మెచ్చఁగా.

మధురాక్కర :

చెలిమి శ్రీమహాభారతశిల్పకళాదర్శనా
కలనఁ జేదోడువాదోడుగా నిల్చిన కులపాలిన్
బలుకుఁజెలి వంట నేర్పరిన్ బాలాత్రిపురసుందరిన్
గలిమిచూపుల క్రొల్లంటి కరుణతోఁ బ్రోచుగాతః

కూచిపూడి నృత్యకుశల, రాష్ట్రస్థాయి
పాటవంపుస్పర్థఁ బ్రథమగణ్యః
కొమరుమిగులు కూర్మి కొమిరిత శ్రీవిద్య
నేలుఁగాత జగము లేలు తల్లి.

అపూర్వసిద్ధాంతవ్యాసము

అంద్రాంగుభాషలయందే కాక తత్త్వశాస్త్రము నందును నిష్ఠాతులైన మిత్రులు శ్రీ శోభిరాల సత్యనారాయణ గారు రచించిన “శ్రీమదాంధ్రమహాభారత శిల్పకళా దర్శన” మను అపూర్వసిద్ధాంతవ్యాసమును బఠించి యమందమైన యానందము నందితిని. రథనాభి యం దరముల వలె పరమపురుషుని యందు సర్వకళలు ప్రతిష్ఠితములై యున్న వనియు, వేద్యుడయిన యా పురుషుని తెలిసికొను మనియు ప్రశ్నోపనిషత్తు తెలుపుచున్నది.

వేదములు తమ మంత్రములను రథశిల్పముతో పోల్చుకొని యున్నారు. శిల్పసంబంధులగు వర్ణనలు సహృదయులగు పాఠకులకు ఆనందకరములుగా నుండును. పూర్వకవులు వట్టి సాహిత్యశాస్త్రము నందే కాక ఇతరశాస్త్రము లందును నిష్ఠాతులై ఆయా సందర్భములయందు తత్త్వశాస్త్రముల యందలి విషయములను వివరించి యుండిరి.

ధర్మైచ్ఛార్థే చ కామే చ మోక్షే చ భరతర్షభ ।

యదిహోస్తి తదన్యత్ర యన్నేహోస్తి న తత్కర్షిణీ ॥

అని వ్యాసమహర్షి మహాభారతమును గూర్చి చెప్పిన విషయము పరమ సత్యభోధితము. అందు లేని విషయ మేదియు లేదనుటతో అతిశయోక్తిలేదు.

అనలు శిల్పకళలను గూర్చి కాని, ప్రత్యేకముగా మహాభారతము నందలి శిల్పకళలను గూర్చి కాని సంపూర్ణముగా పరిశోధన చేసిన వారితవలె తెవ్వరును లేరు.

ఆ విషయము నందు సమగ్రజ్ఞానము కలవారు అరుదుగా నుండుటయే
 అందుకు కారణము. వా॥ సత్యనారాయణ గారు శిల్పవాస్తుశాస్త్రమునందే కాక
 ఆంధ్రసంస్కృతతత్వశాస్త్రము లందును ప్రవీణులగుటచే తమ సిద్ధాంతవ్యాసమున
 కీ విషయము గ్రహించి న్యాయము చేయజాలిరి.

కవిత్రయము వారు వ్యాసభాతమును యథాతథముగా ననువదించియుండలేదు.
 వారు కొన్నిచోట్ల దానిని పెంచిరి. కొన్నిచోట్ల తగ్గించిరి. కొన్నిచోట్ల దౌచిత్యము
 నకై అన్యధాకరించియుండిరి. వా రితిహాసమును కూడ మహాకావ్యముగా రూపొం
 దింపఁదలచినవా రగుటచే ధర్మతత్త్వసీతీప్రతిపాదకము లయిన విషయములను
 వైదికకర్మశిల్పానిశాస్త్రసంబంధము లగు విషయములను కొన్నిచోట్ల తగ్గించిరి.
 కొన్నిచోట్ల పూర్తిగా విడిచిపెట్టిరి. అందుచే శ్రీ సత్యనారాయణ గారు ఆంధ్ర
 మహాభారతమునే కాక వ్యాసరచితసంస్కృతభారతమును కూడ నెడనెడ పలికిరింప
 వలసి వచ్చినది. వ్యాసునిది పౌరాణిక నైతికదృష్టి. కవిత్రయము వారికి గూడ
 నాదృష్టి లేకపోలేదు, కాని వారిది ప్రధానముగా కావ్యకళాదృష్టి. అందుచే కథకుగాని
 కావ్యత్వమునకు గాని భంగకరములని లోచనచోట్ల వారు కొన్నిభాగములను
 సంగ్రహించిరి.

మహాభారతమున అనేకనగరములయు, సౌధములయు, యజ్ఞవేదికలయు,
 యుద్ధవ్యూహములయు, వర్ణనములు పెక్కు సన్నివేశములందు కానవచ్చును. వానిని
 వర్ణించునపుడు కవిత్రయము వారు కూడ తమకు గల శిల్పవశిజ్ఞానమును ప్రదర్శించి
 యుండిరి. ఉదాహరణమునకు ఇంద్రప్రస్థనగరమును నిర్మించునపుడు నన్నయ
 వ్రాసిన కొమ్మిది పురవర్ణనమునకు సంబంధించిన పద్యములు అమూలకములు. ఆ
 పురవర్ణనమే తరువాత ప్రబంధములలో ఆరంభమునందు కనవచ్చు పురవర్ణనమునకు
 మార్గదర్శకమైనది. పైన పేర్కొనఁబడిన విషయములలో కొన్ని లౌకికములు,
 కొన్ని వైదికములు. మహాభారతమును రచించునపుడు వానిలో వేసిని కాని పూర్తిగా
 విడిచివేయుట ఉచితము కాదు. అందుచే కవిత్రయము వారు వానిని కొన్నిచోట్ల
 నిశదముగా వర్ణించినను, కొన్నిచోట్ల సూక్ష్మమాత్రములుగా నైన ప్రకటించి
 యుండిరి.

వేదకాలము నాటి నుండియు మహర్షులకు శిల్పకళ యందు అభిమానమును అదరమును కల వని నూచించుటకు శ్రీ సత్యనారాయణ గారు ఋగ్వేదాదుల నుండియు, ఉపనిషదాదుల నుండియు పెక్కు వాక్యముల నుదాహరించియుండిరి.

వేదముల అర్థము తెలిసికొనవలెనన్న మొన్నమొన్నటి వఱకును సాయణా చార్యులు రచించిన భాష్య మొక్కటియే ఆధారముగా నుండెను. తరువాత దయా నందనసర్వతీయు, అరవిందఘోషును కొందఱుపాశ్చాత్యపండితులును వేదమంత్రము లకు కేవలకర్మపరముగా కాక జ్ఞానలౌకికశాస్త్రపరముగా గూడ అర్థములు చెప్పి యుండిరి. శ్రీ సత్యనారాయణ గారు వానిని కూడ చూచియుండుట వా రీవిషయ మున కావించిన స్వతంత్రముఖమయిన పరిశ్రమకు తార్కాణము. దయానందాదు లకు సాయణాదులపై గౌరవములేక పోలేదు, కాని అవసరమును ఉచితమును అని తోచి పుడు వారు తమ హృదయములకు తట్టిన ఆర్థాంతరములు కూడ ప్రవర్ణించి యుండిరి.

నన్నయ రచించిన భాగమున రాజసూయయాగము, మయనభ, నారదఁడు వర్ణించిన దిక్పాలరసభలు, ధృతరాష్ట్రుడు దుర్యోధనునకు క్రొత్తగా నిర్మించి యిచ్చిన సభ మున్నగు వాని వర్ణనము లున్నవి. మహాభారతము నందలి వర్ణన ములలోని కెల్ల మయనభ వర్ణనము అచ్చుతమును, అతిలోకమును అయినట్టిది. దానిని నిర్మించిన మయుఁడు రాక్షసుల విశ్వకర్మయైనను, శిల్పశాస్త్రమునందు అద్వి తీయమైన ప్రజ్ఞ కలవాఁడు. నిజమునకు మహాభా. తఃథ యంతయు అతని మయ సభానిర్మాణము వయి ఆధారపడియున్న దనియే చెప్పవచ్చును. ఏల యన అది చూచిన తరువాతనే దుర్యోధనుఁ డహూయగ్రస్తుండగుటయు, పాండవులను జూద మున కాహ్వానించి, స్వపక్షమున శకునిచే జూదమూడించి వారిని అడవులకు పంపు టయు సంభవించినది ధృతరాష్ట్రుడు నిర్మించిన నూతనసభలో ద్యూతమును, ద్రౌపదీవస్త్రావహాశణమును జరిగినవి. మహాభారతయుద్ధమున కవియే కారణములు. ఈ మహానభను వర్ణించుపట్లను, రాజసూయయాగమును వర్ణించు సందర్భమునను నన్నయప్రవర్ణించిన శిల్పకళాపరిజ్ఞానము ప్రశంసాపాత్రమైనది అ వర్ణనములు

వ్యాసభారతమున అంతకంటె విస్తృతతరములుగ నున్నవి. అయినను మూలము నందలి భావమునకు భంగము రాకుండ వాని నుచితరీతి వర్ణించుట కెంతో ప్రతిభా సంపద కావలయును.

పరీక్షిత్తు ప్రాయోవవేశమునకు ముందు ఏకస్తంభ నిర్మితసౌధమున నుండె నని భారతమును, భాగవతమును కూడ తెలుపుచున్నది. దీని నిర్మాణమునకు శిల్ప శాస్త్రవేదచయ మెంతో కావలయును.

తిక్కన రచించిన భాగములో అశ్వమేధయాగము చాల ముఖ్యమైనది. ఆ యాగమునకు వేదికల నెట్లు నిర్మించెనో తిక్కన విశదముగా వర్ణించియుండెను. ఆ వర్ణనములు యథేచ్ఛాకల్పితములు కావు; శాస్త్రసమ్మతములు. అట్లే యుద్ధ పర్వము లైదింటి నతఁ డెన్నో పూహములను విస్పష్టముగా వర్ణించియుండెను. వ్యాసుని రచనలో సంకీర్ణములుగా నున్న ఆ పూహవర్ణనములు తిక్కన లీర్చి జిద్దె వని విమర్శకులు చెప్పుచుందురు. అందు కితఁడు కేవలకవితే కాక మంత్రీయు, సంగ్రామశాస్త్ర విశారదుఁడును అయి యుండుటయే కారణము. అతని తండ్రి కొమ్మన దండనాథుఁడు అతని పెదతండ్రికొడుకు ఖడ్గతిక్కన మహాసేనా నాయకుఁడు. అట్టి వారి వంశమున పుట్టిన తిక్కనకు పూహారచనావిషయమున సమగ్రపరిజ్ఞానముండుటలో ఆశ్చర్యములేదు.

ఎఱున కూడ ఆయా సందర్భములందు సగరములను యజ్ఞాదులను వర్ణింప వలసివచ్చినది. ఎఱున వాని నెంతో సమగ్రసుందరముగా వర్ణించియుండెను.

అరణ్య పర్వశేషమున పురదుర్గవర్ణనములు, విశ్వకర్మనలవిశ్వకర్మల ప్రసంగ ములు, అంగిరోభృగుప్రముఖప్రభావములకు సంబంధించిన ప్రసంగములు గలవు. వీని కన్నింటికీ శిల్పశాస్త్రముతో చాల సన్నిహితసంబంధ మున్నది.

శిల్పకళతో సరిహద్దు లేని కవులైనచో వట్టి శిల్పశాస్త్ర సంజ్ఞనముగల విషయములను విడచివేయుదురు. ఏల యన వానిని విడిచినను కథాగమనమున

తెట్టి భంగమును రాదు. కవిశ్రయము వారు క్రాంతదర్శనులును, సర్వశాస్త్రపండితులు నగుటచే అట్టి దానిని గూడ యథోచితముగ వర్ణించియుండిరి.

లొకకవైదికము లయిన శిల్పనిర్మాణముల నన్నింటిని శ్రీ సత్యనారాయణ గారు పరిశీలించి అందరి శాస్త్రపరిజ్ఞానము వెల్లడించి యుండిరి. ఊరిక వెల్లడించుటయే కాదు. పేదముల నుండియు అంగ్లేయుల ఆనువాదముల నుండియు ఎన్నో భాగములను ఉవాహరించియుండిరి. ఈ సిద్ధాంతవ్యాసమును చదువుచుండగా రచయితకు గల సర్వశాస్త్రపరిజ్ఞానము పాఠకులకు అశ్చర్యము గలిగించకమానదు.

శ్రీ సత్యనారాయణ గారు తిప్పనంజంజమయిన సిద్ధాంత వ్యాసమునే వ్రాసినను, భాషావిషయమున గూడ విశేషమైన జాగ్రూతత వహించిరి. వారిశైలి నిర్దుష్టము, సర్వసూదోహము సుశక్తియున్నది. అన్యదుర్లభమైన యిట్టి సిద్ధాంత వ్యాసము వ్రాసి మన పూర్వులకు గల శిల్పశాస్త్రపరిజ్ఞానమును ప్రకటించిన శ్రీశోభిరాల సత్యనారాయణ గారికి చా అధినందనములను తెలుపుచున్నాను. వారి సిద్ధాంత వ్యాసము పెక్కు ఇట్టి సిద్ధాంత వ్యాసములకు మార్గదర్శకము కాగల దని నా అభిప్రాయము.

హైదరాబాదు
9-5-1985

(సం.) దివాకర్ల వేంకటాచార్యుని

Dr. V.V.L. NARASIMHA RAO, M.A; Ph.D.

Director

A. P. Govt. Oriental Manuscripts

Library and Research Institute

Abids, H Y D E R A B A D - 500 001.

సిద్ధాంతసిద్ధాంతము

ఈ గ్రంథము కేవలము డిగ్రీ కొఱకు వ్రాసినది కాదు. సామ్యు చేసుకొనుట కంతకంటెను కాదు. డిగ్రీకొరకే యైనచో సముద్రమంత లోతు గల గహనమైన ఇట్టి విషయము నెన్నుకో నక్కర లేదు. సామ్యు చేసుకొనుట కైనచో తెనుగునాట ఇట్టి గ్రంథము వ్రాయతలపెట్టిన వాడు వట్టి వెంగలి.

మరి శ్రీశోభిరాల సత్యనారాయణ గా రీగ్రంథము నెందుకు వ్రాసినట్లు ? చిర కాలముగా గుండెలో కుతకుతలాడుచు ఆత్మ నెరియించుచున్న ఒక వేదనను చల్లార్చు కొనుటకు, మరుగున పడిన ఒక మహాసంస్కృతిని త్రవ్వి తలకెత్తి లోకమునకు వెలుగుబాట చూపుటకు. ఆ తపనయే ఈ సత్యశోధకుని ఆత్మవేదన. దానికి రూప కల్పనయే ఈ పరిశోధనవ్యాసము.

భారతగ్రంథముపై పందలకొలది పరిశోధనవ్యాసములు పొటమరించినవి. తెలుగుభారతమును గూర్చియు తెంపు లేకుండ పెక్కు వ్యాసములు వెలువడినవి. కాని “భారతశిల్పకళాదర్శన” మను నీ విషయము అదృష్టపూర్వము. అదృష్ట వశమున అది శ్రీ శోభిరాల చేతిలో పడినది. సంస్కృతాంధ్రాంగత త్వమనస్తత్వ శాస్త్రవిడుదలగు ఈ సవ్యసాచికి “చక్రధర” [డాక్టర్ లకంసాని చక్రధరరావుగారు] చోదకత్వ ముద్దినది. ఇదియు నొక విశేషము.

“శిల్ప” మనగా కేవలశిల్పశిల్పమో, చిత్రశిల్పమో, సాహిత్యశిల్పమో, ఛంద శిల్పమో, అక్షరశిల్పమో కాక కర్మకౌశల మభివ్యక్త మగు నెల్ల శిల్పములును పది

శీలనార్హములే. అట్టి శిల్పము యొక్క చరిత్ర అద్యమానపుని హస్తకళలస్ఫూర్తితో మొదలయినది. కూడు, గుడ్డ, ఇల్లు వాకిలి, పనిముట్లు కొరముట్లు ఇట్టి అవశ్యక వస్తునిర్మాణముతో మొదలైన అద్యమానవ హస్తకళలము భారతకళాకాలము నాటి కెట్టి పరిణామవికాసము లంది మహాశిల్పకళగా రూపొందెనో దానికి లక్ష్యలక్షణ నిరూపణము చేయుటే ప్రకృతవ్యాస పరమార్థము. ఇంత గ్రంథమున్నది కనుకనే ఇది సముద్రమంత లోతు గల గహనమైన విషయ మని చెప్పవలసెను.

వ్యాసావకాశము ననుసరించి శిల్పపరిణామచరిత్రను పరిమిత మొనర్చి భారత కాలము నాటి వివిధశిల్పముల నిర్మాణచరిత్రను మాత్రము సరహస్యముగా వివరించుట జరిగినది. భారతకళాపాత్రలలో తానును ఒకడైన వ్యాసమహర్షి సంస్కృత భారత మునో తన కాలమునాటి శిల్పనిర్మాణముల పిశేషములే తాను ప్రస్తావించియుండును. భారతమును తెనిగించిన కవిత్రయము కాలమునాటికి ఆయా శిల్పనిర్మాణములలో పెక్కు మార్పులు వచ్చియుండును. భారతకళాస్థలము ప్రధానముగా ఉత్తర భారతము. వ్యాసు డచ్చటి వానినే ప్రస్తావించియుండును, కవిత్రయమునకు దక్షిణ భారత శిల్పకృతులు మాత్రమే పరిచితములు. సంస్కృతాంధ్రభారతములు రెండింటి శిల్పకళాచర్యనములో పోకసూపు భేదములను పసిపట్టి, పరిశీలించి, పరిశోధించి బహిర్గత మొనర్చుటే ప్రకృతవ్యాసరచనము నందలి పరమక్షిప్తమగు వ్యాసఘట్టము. ఈ ఘట్టమును దాటుటకే రచయిత శిల్పకృతుల నిర్మాణములో సంస్కృతభారతము నుండి తెలుగుభారతము ఎచ్చు చెచ్చు భేదించుచున్నదో తెలుపుచు మూలాను వాదములను యథాతథముగా నుటంకించెను. శ్రమసాధ్యమైన ఈ పనిని శ్రద్ధతో నిర్వహించుట వలననే పరిశోధితవిషయమునకు సునిశితత్వమును సమగ్రత్వమును సిద్ధించినవి.

పురదుర్గరాజసభాభవనాదులకు సంబంధించిన వాస్తుశిల్పము, భూజలాంత రిక్షయానములకు సంబంధించిన రథనౌకావిమానాదిశిల్పము, యుద్ధతంత్రాయుధ నిర్మాణసంబంధి యంత్రశిల్పము, ఇష్టాపూర్తాదిక యజ్ఞశిల్పము, తూపప్రతిరూపప్రతి మాలంకరణాదిక రూపశిల్పము మున్నుగా అనంతరూపదై విధ్యము గల “శిల్పకళ”ను ఆంధ్రభారతము నష్టపెట్టుకొని దర్శించి, భారతీయమగు నొక ప్రాచీన మహా సంస్కృతిని పరిశోధరగ్రంథరూపమున నుద్ధరించిన మనీషి డాక్టరు శోభిలాల అవశ్య మధినందనీయుడు.

విశ్వకర్మ-త్వష్ట-స్థపతి-శిల్పాచార్య-రథకార - కర్మారవర్ధకి - స్వర్ణకార-దేవ
బ్రాహ్మణ-విశ్వబ్రాహ్మణ-పాంచాలబ్రాహ్మణాది పర్యాయవాచకములతో పిలువబడు
శిల్పిజాతి యొక్క పుట్టుపూర్వోత్తరములను సప్రమాణముగా నిరూపించుట యందు
రచయిత వరమజాగరూకుడై వర్తించెను. ప్రమాణనిరూపితములుగాని యంశము
లకు పరిశోధనగ్రంథమున స్థానము లేదనుసత్యమును విస్మరింపక రచన
సాగించెను.

ఒక్కమాట : వాస్తుశిల్పపర్యాయవాచకములలో “సూత్రగ్రహి” యొక్కడు.
“సూత్రధారు” డన్నును నిదే యర్థము. “సూత్ర” మనగా వట్టి వడంబి మనియు,
సూ తధారు డనగా వడంబపుత్రాడు వట్టి కుత్యాయల కొలతలు కొలుచు తాపీమే స్త్రీ
యనియు నర్థము చెప్పవచ్చును. కాని సూత్ర శబ్దమునకు విశిష్టలక్షణార్థము శిల్ప
రహస్యము. అది యెరింగినవాడే సూత్రధారుడు. “అపరాజితవృచ్ఛా” గ్రంథమున
చెప్పబడిన సూత్రధారలక్షణము లిట్లున్నవి.

శాస్త్రజ్ఞః కుశలో దక్షో వాస్తువిద్యావిదోధకః ।

సూత్రధారో మహాప్రాజ్ఞః షట్కర్మసు నిరంతరమ్॥

—అ. పృ. 50-1, 2

సువిమలవిద్యావిశారదుడును, సకలగుణవరిష్ఠుడును, సర్వశాస్త్రార్థదే త్తయును
మహాత్ముడును నగు విశ్వకర్మ సురగణములకు సూత్రధారుడు.

రావణబ్రహ్మకు పిల్ల నిచ్చిన మామగారును, పతివ్రతాతిలకమగు మందో
దరికి తండ్రియు, మయనభానిర్మాతయు నగు మయుడు ఎల్లదానవులకును సూత్ర
ధారుడు. మయశిల్పమే మధ్యపాతాళము (సెంట్రల్ అమెరికా); వరకు ప్రాకి,
నేటికిని వాస్తుపూజ లందుకొనుచున్నట్లు పరిశోధకమతము.

సూత్రధార శబ్దము వాస్తుశాస్త్రమందే కాక నాట్యశాస్త్రమందును ప్రసక్తము.
ప్రాచీనకాలములో నాట్యప్రయోగదక్షులగు సూత్రధారులును శిల్పలే యనుట కిది
యొంతయు సుపబలకము. ఇట్టివే నా దృష్టిలో ననేకాంశములు గలవు. వాని నుటం
బుచుకొని సమయము కాదు - సందర్భమును గాదు,

డాక్టర్ శోభిరాల వారి కృషి నభినందించుటయే ప్రకృతకార్యము. ఈ సిద్ధాంతవ్యాసమునకు ఆంధ్రవిశ్వవిద్యాలయమున శ్రీ త్రిపురనేని గోపీచంద్ స్మారక స్వర్ణపతక ఒహాకృతి లభించుటయు ముదావహము. ప్రగాఢ మగు పరిశోధనకృషి కిదియు నొక గుర్తింపు గదా :

ఈ పరిశోధనకృషి నొక్కమాటలో చెప్పవలె నన్న ఇట్లు చెప్పవచ్చును.
“హరప్పా మొహంజొదారో త్రవ్వకముల వలన ప్రాచీనభారతీయసంస్కృతి యెంత బయల్పడినో ఈ పరిశోధనవ్యాసము వలన అంత కిబ్బడి ముబ్బడి యగు పురాభారతీయశిల్పసంస్కృతి సిద్ధాంతసిద్ధాంతమై బయలుపడినది.

త థ స్తు !

హైదరాబాద్

22-6-1985

(సం) వి. వి. యల్. నరసింహారావు

EXTRACTS FROM THE REPORTS OF ADJUDICATORS

Report from Dr. D. CHINNA KRISHNAIAH,

Department of Telugu, Presidency College,

M A D R A S

**Adjudicator and External Examiner for
Viva-Voce Examination**

One of the commendable theses I had the privilege to adjudicate in the recent past is the "Silpakaladarsanam" of Sri Sobhira Satyanarayana.

It is an exhaustive and thorough study; forms a distinct contribution to the knowledge of the chosen subject, i.e., 'the Architectural Infrastructure of our Magnum Opus, Srimat Andhra Mahabharata'.

I can, without any hesitation, state that this arduous and systematic study—verily a Research work—par excellence, is worthy of University Publication.

The voluminous and monumental work of "Sri Sobhira" in about 650 pages and 10 precise chapters, analyses the Urban and Metropolitan planning and design, travel modes, Arms and Armaments, war craft, sacrificial requisites; preceptors and Artisans, of the Art of Mechanics, Idolatry, etc., in minute details, preceded by an apt introduction.

The Researcher strove his best to substantiate his viewpoints, frequently quoting from the Sanskrit Original of the Mahabharata, other relevant treatises and monographs. Evidences from the Vedic commentaries not wanting, the dissertation is complete in all its aspects, carefully and meticulously composed with great facility, balancing the material with a dexterous, firm and confident style of expression.

That the Scholar is an ardent and devout admirer of the Viswakarma Sect is visible throughout.

I consider this spotless thesis as a valuable contribution and recommend the award of the Ph.D. degree to the candidate. I personally feel that there is no need for any Viva-Voce Examination.

I heartily congratulate the Research Scholar and also his supervisor Dr L. Chakradhara Rao garu.

Sd - Dr Chinna Krishnaiah

Report from Prof. G. Appa Rao, University of Madras

I have had the pleasure of going through the thesis entitled “Srimadandhra Mahabharata Silpakala Darsanam” submitted by Sri Sobhirala Satyanarayana, M.A., for the award of Doctor of Philosophy of the Andhra University.

This thesis has been well written. The relevant examples at relevant places with explanations are excellent.

The distribution of material in the parts and paragraphs in an orderly manner makes this thesis a piece of art.

The illustrations made here and there by the Scholar are not only relevant but reveal the author's deep sense of involvement in the artistic process.

The foot-notes and other references in Sanskrit and English prove that the scholar has wide knowledge of the subject, besides a researcher's proven skill.

Dr. Chakradhara Rao who supervised the thesis writing is to be congratulated for his scholarly guidance. A thesis of this kind is not often met with.

I hereby recommend that the degree of Doctor of Philosophy be conferred on the candidate for his thesis.

Sd - Prof. G. Appa Rao

Report from Dr. K. Mahadeva Sastri,

Professor of Telugu (Retd)

A N A N T A P U R

— O —

Report on “Srimad Andhra Mahabharata Silpakaladarsanam”

This is a study of Silpa Kala as revealed in the Andhra Mahabharata, with special reference to Vastu Silpa. Ratha Silpa, Yantra Silpa, Yajna Silpa and Rupa Silpa (Section 2-7). The subsequent chapter deal with some minor arts and the patronage of kings and society to artist. - The final Sec (Chap. 10) summarised the conclusions.

The candidate has studied the passages relating to silpa in the Telugu Bharata comparing them with the Sanskrit original and also made use of the fund of knowledge lying in the Vedic and Puranic lore. The candidate has a good knowledge of Sanskrit and the technicalities of the subject. Earlier work in this direction being rather limited the value of the study is all the greater. The achievement of the candidate in the thesis is very creditable.

It is shown that silpa kala was in a highly developed state in the mahabharata age. Two strands were clearly observable—the Aryan and the Dravidian. Viswakarma was the founder of the Aryan and Maya of the Dravidian. There was a mixing up of the two elements in Silpa as in the whole range of Indian culture. Thus God Ganesa was Aryan and Gajanana Dravidian.

It would appear that the Asva and the ratha along with a highly developed language were the factors responsible for the Aryan expansion in India. The ratha became the symbol of the onward march of victory. The king listened to its auspicious sounds early in the morning on waking up. It ceased to be a factor in warfare and in the life of the people subsequently. The study of the ratha silpa gives us much technical information and indirectly helps us to the understanding of the cultural history of the people. Similarly with regard to other art forms.

The sastras have much to speak of subjects like agricultural engineering, underground water resources, navigation, aeronautics, architecture, town planning etc. The thesis gives details in so far as they have references in the Mahabharata.

The material collected on the subject, the presentation and the illustrative pictures form a contribution to our knowledge of the subject of Silpa Sastra. I recommend the award of the Degree of Doctor of philosophy to the candidate on the basis of the thesis.

కృతజ్ఞతా నివేదనము

నా పరిరోధనము నకు పర్యవేక్షకురై నన్నుచరితార్థుని జేసిన

డా॥ లకంసాని చక్రవర్తరావు గారికి

నిరంతరపరిరోధనా ప్రత్యయ ప్రతిరూపమయిన నా

శ్రీమదాంధ్రమహాధారతశిల్పకళాదర్శనమునకు

1984 నాలో నాకు చాక్లరేట్ పట్టుమును ప్రసాదించుటయేకాక దాని

నా సంవత్సరము పరిమోతకృష్ట సిద్ధాంత గ్రంథముగా పరిగణించి

త్రిపురనేని గోపిచండ్ స్మారక స్వర్ణపదకబహుకృతి నొసగిన

ఆంధ్రవిశ్వకళాపరిషత్తు వారికి

పండితప్రకాండులయిన పరిక్షక పారిషదులకు, విశిష్టపరిరోధన గ్రంథనిర్ణాయకసంఘ

సభ్యులకు తమయమూల్యాభిప్రాయములొసగి యాశీర్వాదించిన

విద్వాద్భారతేజ్యులకు, విమర్శక చక్రవర్తులకు

నా కృతజ్ఞతాపూర్వకాభివాదనములు

• • •

ఈ గ్రంథప్రచురణము శత్యంతోత్సాహముతో చేపట్టి, యెన్నియవరో ధములు కలిగినను పట్టువిడువక పుచ్చుతో నేచ్చుతో పరిశ్రమించి కృతకృత్యుడైన చిరంజీవి ఎ. ప్రభులచంద్రకు అనేక మంగళానురాసనములు.

మేము కోరిన వెంటనే ఈ గ్రంథమునకు ముఖపత్రాలంకరణము చేసి యిచ్చిన బ్రహ్మశ్రీ బోలవరపు నారాయణమూర్తిగారికి మా కృతజ్ఞతా పూర్వక వందనములు.

ఈ సిద్ధాంత గ్రంథమును సర్వాంగ సుందరముగా ముద్రించిన నాగార్జున ప్రింటింగ్ అండ్ ప్లైండింగ్ వచ్చు, రెనాలి వారికి, ముద్రణాలయాధి పతులయిన విశ్రులు, సహృదయులు శ్రీ రాచాబత్తుని శివలింగేశ్వరరావు గారికి నా నమస్సువునస్సులు.

• • •

ఈ గ్రంథ ముద్రణమునకు ఐదువేల రూపాయలు ఆర్థిక సహాయము నందించిన ఆండ్రప్రదేష్ ప్రభుత్వము సాంస్కృతిక వ్యవహారాలశాఖ వారికి సర్వదా కృతజ్ఞుడను.

సన్మానసభలు జరిపి నన్ను సత్కరించిన అభిమానులకు,
సాహిత్య శిల్పకళాభిమానులకు,

ప్రచురణపూర్వ విరాళములిచ్చి, గ్రంథముద్రణమును ప్రోత్సహించిన బంధుమిత్రులకు, సాహితీ బంధుమిత్రులకు హార్దికాభివందనములు.

ఈ గ్రంథసమరణము నందనేక విధములుగా సాయపడిన అజ్ఞాత మిత్రులకు, ఆప్తులకు, నా శ్రేయోభిలాషులకు గ్రంథప్రకాశనమున కెదురు చూచుచున్న సాహితీప్రియులకు నెల్లరకు నా నమస్కారములు.

— శోభిరాల సత్యనారాయణ

విజ్ఞాపన

ఈ గ్రంథమునే కాక శిల్పకళలకు, విశ్వకర్మలకు సంబంధించిన తదితర గ్రంథములు ప్రచురించుటకయి విరాళము రాసగిన విజ్ఞులకు, వివరణశీలులకు, మా హృదయపూర్వక ధన్యవాదములు.

శ్రీ మదాంధ్రమహాభారతశిల్పకళాదర్శనము - ద్వితీయభాగము, తదితర గ్రంథముల ముద్రణ కార్యక్రమము త్వరలో చేపట్ట గలమని మనవి చేయుచున్నాము.

సంచాల్క్

శ్రీ విశ్వకర్మా విజ్ఞాన కేంద్ర

శ్రీ కాకుళం

శ్రీమదాంధ్రమహాభారత శిల్పకళాదర్శనము

క తా ము ఖ ము

ఈ విశ్వమందు చతుష్షష్టికళాసృష్టికి ప్రేరణము కలిగించునది సకలకళలకు సదిష్టాత్రియైన్ లలితపరమేశ్వరియే. అట్టి కళానాథముఖికి నమస్కారము.

కారయిత్రీయ కర్మఫలప్రదయు నైన యా కళాస్వరూపిణి కరుణాకటాక్ష పీఠజము వలననే శ్రీ మదాంధ్రమహాభారతశిల్పకళాదర్శన మను నీ సిద్ధాంత వ్యాసము సిద్ధించినది.

రథద్రక్రమధ్యము నం దాకుల వలె షోడశకళ లెవనియందు నెలకొని యున్నచో పేర్కొని డగు నట్టి పరమపురుషుని తెలిసికొనుఁ డని ప్రశ్నోపనిషత్తు చెప్పుచున్నది.

ఆరా ఇవ ిభనాభా కలా యస్మిన్ ప్రతిష్ఠితాః |

తం వేద్యం పురుషం వేద ||

— ప్రశ్నోపనిషత్ 6-6-6

షోడశకళాపూర్ణుడగు పురుషుని ఆరాయుక్త మగు రథద్రక్రమంతో నుప మించుట నాకు ఆశ్చర్యము గొలిపినది.

అట్లే మరీయెక ఉపనిషద్వాక్యమునందు జీవుని ఆత్మ సంస్కారము హిరణ్య కారుని స్వర్ణశిల్పముతోఁ బోల్పఁబడినది.

“తద్యథా పేశస్కారీ షేకసో మాత్రా మసాదాయాన్య

న్నవతరం కల్యాణతరం రూపం తనుత ఏవ మే

వాయ మాత్మానం శరీరం నిహత్వావిద్యాం

గమయిత్వాన్య న్నవతరం కల్యాణతరం రూపం కురుతే

పితృం వా గాంధర్వం దైవం వా ప్రాజాపత్యం వా
బ్రాహ్మ్యం వాన్యేషాం వా భూతానామ్".

- బృహదారణ్యకోపనిషత్ 4-4-4

హిరణ్యకారుఁ డే విధముగా అకృతహిరణ్యకలమును తీసుకొని దానితో సూతనమును విచిత్రము నయిన యాభరణమును చేయుచున్నాడో అదే విధముగా నీ యాత్మయు పంచభూతముల నుండి యొక యంశమును గైకొని యవిద్యను నివృత్తి చేసికొని సూతనమును కల్పాంతరమును నైన మరియొక రూపమును, పితృ గాంధర్వదేవప్రాజాపత్యబ్రాహ్మిరూపములలో నొకదానిని ధరించుచున్నది.

వేదము తమ మఁత్రమలను రథఃల్లముతోఁ బోయి కౌనుఁగయు నాశ్చర్య కరమయిన విషయమే.

అహం తప్తేవ చంధురం పర్యవామి హృదా మతిమ్।

— ఋగ్వేద 10-119-4

అవి నేను తత్త్వశాస్త్రాధ్యయనము చేయుచు వేదములు ఉపనిషత్తులుపఠించు చున్నదినములు.

స్పంధన :

శిల్పసంబంధములగు వర్ణనములు కళాదృష్టి గల కవుల హృదయములను స్పందింపఁ జేయును. అట్టి స్పంధన తోడనే నేను ప్రాచీనసాహిత్యము నందలి శిల్పకళామయవస్తువర్ణనములను చదివి యానందించుచుంటిని. చాలకాలము తరువాత మహాభారతము నందలి యద్భుతావహ మయిన పురవర్ణనములు, మాయామయ మయిన మయనభావికేషములు మనసున మెదలి మహాభారతము నందలి శిల్పకళలను గూర్చి పరిశోధన చేయవలె నను సంకల్పము నాకుఁ గలిగినది.

నా సంకల్పము డా॥ లకంసాని చక్రధరరావు ఎం ఏ., పిహెచ్.డి., గారికి తెలిపి పర్యవేక్షకులుగా నుండ నర్థించితిని. “భారతములో శిల్పకళ” లను విషయముపై నితఃపూర్వ మెవ్వరును పరిశోధనము చేయలే దనియు నది పరిశోధింపఁదగిన యంశ మనియు వారు నా యభ్యర్థనము నంగీకరించి నన్ను ప్రోత్సహించిరి.

మనోవికాసమును గలిగించు శిల్పకళలు సంస్కృతిని, భౌతికసుఖములు కలిగించు శిల్పకళలు నాగరకతను వెల్లడించును.

మహాకావ్యముల నుండలి శిల్పకళాభివృద్ధినములు ఆ కావ్యరచనాకాలము నాటి యా దేశప్రజల సంస్కృతి-నాగరకతలను చెప్పక చెప్పవచ్చును.

రచనా ప్రణాళిక :

భారతమొక మహాకావ్యము. అర్థశాస్త్రవేత్తల కదియొక యర్థశాస్త్రము.

“అర్థశాస్త్ర మిదం ప్రోక్తమ్ ”

శిల్పశాస్త్రము అర్థశాస్త్రాంతర్గతము. కావున శిల్పశాస్త్రవేత్తల కది శిల్పకళా విషయము. అందలి శిల్పకళావస్తువర్ణనములలో శిల్పశాస్త్రార్థము లిమిడి యుండ వచ్చును. ఇది పరిశోధించి తేల్చుకొనవలసిన యంశము.

ఈ సిద్ధాంతవ్యాసము నందు వాస్తవశిల్పము, రీతిశిల్పము, యంత్రశిల్పము, యజ్ఞశిల్పము, రూపశిల్పము ననునవి ప్రధానాంశములు. తదితరశిల్పకళలను గురించి చర్చించుటకు, “ప్రకీర్ణశిల్పము”లను నొక యధ్యాయమును చేర్చితిని.

భారతకాలీన సమాజము నందు స్థపతుల స్థితిని దెలుపుట కొక యధ్యాయమును, శిల్పాచార్యుల చరిత్రలను సంగ్రహముగా తెలుపుట కింకొక యధ్యాయమును వ్రాసితిని.

ఉపక్రమోపసంహారములతో నీ వ్యాసము మొత్తము పదిభాగము లయినది. వీనికి ఉన్నేషము లని పేరుపెట్టితిని.

రచనా విధానము :

ఆంధ్రసహాభారతము నుండి శిల్పకళాసంబంధమగు నొక్కొక్క యంశమును తీసికొని దానిని వ్యాసభారతముతో సరిపోల్చి చూచితిని. కొన్ని సందర్భములలో నీ మూలగ్రంథము నందలి యంశములు శ్రుతిస్మృతిపురాణేతిహాసములలో నెంచేవి గలపేమో పరిశీలించితిని.

నన్నయాదులు చెప్పక విడిచిన కొన్నియంశములను వ్యాసభారతము నుండియే గ్రహించితిని.

వైదికయుగము నందు రచింపఁబడిన మహాభారతము పంచమవేదముగా ప్రసిద్ధికెక్కినది. కావున నే నీ సిద్ధాంతవ్యాసము నందు వేదపురాణేతిహాసశిల్పాగమ శాస్త్రగ్రంథముల నుండియు. తదితర విమర్శగ్రంథముల నుండియు ననేకాంశముల నుద్ధరించి, విషయమును విపులీకరించి, భారతీయశిల్పకళాప్రాచీనతను శిల్పాచార్యుల ప్రతిభాప్రాభవములను సోపవ త్తికముగా స్థాపించితిని.

వేదములకు సాయజభాష్యమే పరమప్రమాణ మని కొందరు వండితులు భావించురు. మరి శ్రీ అరవిందమోషు, శ్రీ దయానంద సరస్వతి వంటి మహనీయుల భాష్యములను కాదనగలమా ; అంధవిశ్వాసముతో నమృగ్యద్విష్టి నలవరచు కొనని సత్యపరాజ్ఞాఖుల కొక నమస్కారము చేసి సత్యమును గ్రహింపుడని నవినయముగా మనవి చేయుచున్నాను.

శ్రీ దయానంద సరస్వతి వేదమంత్రములలో శిల్పవిజ్ఞానము నిక్షిప్తమై యున్నదని, యనేకమంత్రములకు శిల్పపరమైన యర్థములు చెప్పి భాష్యము వ్రాసినాఁడు. వాని నెల్ల గ్రహించి సందర్భోచితముగా నిందు పొందువలచితిని. కొన్ని చోట్ల సాయజభాష్యము, కొన్నిచోట్ల గ్రీసిత్, బ్లాంఫీల్డు, పీటర్సన్ వంటి పాశ్చాత్య విద్వాంసుల అంగ్లానువాదములనుండి వివరణములు గ్రహించితిని.

నన్నయాదులు వ్యాసభారతప్రతులను పెక్కింటిని చూచి యన్నింటినుండియు సముచితము లయిన భాగములను గ్రహించి నా రని చెప్పనొప్పును. ఏల యన నేడు ప్రక్షిప్తము లని చెప్పబడు చున్న కొన్ని భాగములను నన్నయ గ్రహించినాఁడు.

సంహితాభ్యాసుఁడు, బ్రహ్మాంశాదినానాపురాణవిజ్ఞాననిరతుఁడనైన నన్నయ భట్టాశకుఁడు భారతాంధ్రీకరణమునం దవలంబించిన పద్ధతి ననుసరించి ప్రధానమయిన ప్రసన్నకథాకలితార్థయుక్తి కనుగుణముగా శిల్పకళాకలితార్థముల ననుసంధించినాఁడు.

వ్యాసభారతము నందలి శిల్పవిషయకవర్ణనములకు నన్నయ కొన్నిచోట్ల సంక్షేపించినాఁడు. అలకా ద్వారకాపురవర్ణనములు మిక్కిలి సంక్షేపింపఁబడినవి.

కొన్నిచోట్ల యథామూలముగా ననువదించినాడు, కొన్నిచోట్ల పూర్తిగా వదలినాడు.

మరికొన్నిచోట్ల స్వకపోలకల్పనములతో మూలాతిశాయిగా వర్ణించినాడు. ఇంద్రప్రస్థవారణావతపురవర్ణనము లట్టివి.

ఏక స్తంభహర్ష్యనిర్మాణమునకు పరీక్షిన్మహారాజు సర్వక్రియాదక్షు లయిన తక్షకకోటులను నియమించినట్లు యథార్థస్థితిని వర్ణించినాడు.

విశ్వకర్మ, మయవిశ్వకర్మల శిల్పకళాచమత్కృతులను నన్నయ యత్యంత మనోహరముగా వర్ణించినాడు.

నన్నయకాలమున శిల్పుల కాచార్యశబ్దము విరుదవాచకముగా నున్నది. మూలమునందున్నను లేకున్నను సర్పయాగమండపనిర్మాతలను, పురోచనసవిపుని, ధృతరాష్ట్రసభాభవన విర్మాతలను గౌరవపూర్వకముగా శిల్పాచార్యులని పేర్కొని నన్నయభట్టు శిల్పాచార్యులయెడ తనకుఁ గల యాచరాభిమానములను ప్రకటించినాడు.

తిక్కన భారతము నందు విశ్వకర్మకల్పవృక్షమయవిశ్వకర్మల శిల్పచాతుర్య ప్రశంస, తత్వప్రజాపతికుమారుడైన విశ్వరూపాచార్యుని దేవపురోహితత్వము మున్నగు విశేషములను వి. పురుషోత్తమనిర్మాతాది ఓధులు, రథశిల్పము, శస్త్రాస్త్ర శతఘ్నాది యంత్రములు, యుద్ధోపకరణములు మిక్కిలిగా వర్ణింపఁబడినవి.

తిక్కన చెప్పినను చెప్పకున్నను పని యందు శిల్పులప్రాధాన్యము విశద మగుచున్నది.

“అమలోదాత మనీష నే నుభయకావ్యప్రాధీనాఽఽంచ శి
ల్పమునం బారగుఁడం గణవిదుఁడ ”

- నని చెప్పికొన్న తిక్కన్న శిల్పులను శిల్పు లని పేర్కొనక “నేర్పరు” లనియు, “దక్ష” లనియు పేర్కొని తన కవితాశిల్పకళాచాతుర్యమును జూపినాడు. కాని పరమేశ్వరునకు రథాదులను నిర్మించి యిచ్చిన విశ్వకర్మను విస్మరింపలేదు. ధానవపూజితఁ డయిన మయవిశ్వకర్మను ముఖపలేడు. అంతేకాక, తిక్కన

యజ్ఞవాటములు నిర్మించిన శిల్పినికాయమునకు ధర్మరాజు చేత పనదన మిప్పించి నాడు.

పిత్తావ్రగడ తెనిగించిన యాచార్యవర్ణశేషమునందును, పురదుర్గవర్ణనములు, యజ్ఞయాగాదుల వర్ణనములు గలవు. శిల్పకర్మ నలవిశ్లేషకర్మల శిల్పవిజ్ఞానపితేష వర్ణనములు గలవు. భృగ్వంశీరఃప్రభృతుల వ్రతిభా వ్రథావప్రసంగములును గలవు.

శ్రీ మదాంధ్రమహాభారతమునకు మూలము వ్యాసభారతమే. కావున వ్యాసభారతరచనాకాలము నాటికి (క్రీ. పూ. 4వ శతాబ్దినుండి క్రీ. శ. 4వ శతాబ్ది వఱకు) భారతము నందు వర్ణింపఁబడిన శిల్పకళ లన్నియు వర్ణిల్లు చున్న వని స్పష్టమగుచున్నది.

మహాభారతకాలమునాటి శిల్పకళావైభవమునకు, శిల్పాచార్యుల శిల్పకళా కౌశలమునకు, మహిమోదంతములకు నిదర్శనముగా నీ మహాభారతశిల్పకళాదర్శనము చేయఁబడినది.

ఈ దర్శనము విద్వజ్జనమనోరంజకమై విజ్ఞానపంధికలు పెదజల్లు గాక.

ఇతి శమ్.

శ్రీ మదాంధ్ర మహాభారత శిల్ప కళాదర్శనము

ప్రథమో స్థై షము

సాహిత్యము : శిల్పము

సౌందర్యదేవత యగు శ్రీదేవియే సకల కళలకు మూలము. ఆ జగన్మాతయే కళావత్తియై, కలాత్మికయై, కలానాథయై, కలానిధియై, కలారూపయై ప్రవర్తింపచున్నది.¹

సంస్కృతమున కలా శబ్దమునకు అనేకార్థములు గలవు.²

1. కిరణములు : [16 చంద్రకళలు, 10 అగ్నికళలు, 24 సూర్యకళలు]
 2. అకారాది జ్ఞాంతపర్యంతము గల యక్షరములు
 3. జాగ్రత్ స్వప్న సుషుప్తి మోక్షము లనెడు అవస్థాచతుష్టయము
 4. అమ్మవారి పాదముల యందుద్భవించెడు 360 కిరణములు.
 5. చతుష్పక్షి కళలు.
-
1. శ్రీ లలితా సహస్రనామస్తోత్రము : చరణగా 327, 611, 612, 797, 894 నామములు.
 2. అదే, 611 నామము. వ్యాఖ్యానము డా॥ ఛాగంటి సూర్యనారాయణమూర్తి.

భక్తుల ధ్యానయోగమును సుకరము చేయుటకై అమ్మవారి కళలను ధరించిన దని శ్రీ శంకర భగవత్పాదులు భాష్యీకరించినారు.*

చతుష్షష్టికళామయి యైన లలితాపరమేశ్వరియే కలాలాపయు, కావ్యకళయు' కావ్యకళావినోదనియునై యొప్పుచున్నది.*

పరమేశ్వరుడును కళాధరుడే. కళాధరుడన చంద్రకళాధరుడనియే, కాక చతుష్షష్టి కళాధరుడనియుఁ జెప్పవచ్చును.¹

కావున కళలన్నియు దై వదత్తములే.

చతుష్షష్టి కళలలో, “మానసే కావ్యక్రియ” యొకటి.² కావ్యనిర్మాణ మొక కళ. ఉత్తమ కావ్యరచనము ధర్మార్థకామమోక్షము లందును, కళలయందును నేర్పును, ఆనందమును, కీర్తిని గలిగించును.

ధర్మార్థకామమోక్షైషు వైచక్షణ్యం కలాసు చ
ప్రీతిం కరోతి కీర్తించ సాధుకావ్యనిబంధనమ్॥

భామహ : కావ్యాలంకార : 1-1-2

కావ్యసముదాయమే సాహిత్యము. విద్యాకళాది సహితమై, హితమగు రసముతోఁ గూడినది సాహిత్యము. “హితేన సహితం సాహిత్యమ్”. కావున సాహిత్య మొక కళగా పరిగణింపఁబడుచున్నది.

కావ్య మనఁగా కవి కర్మ. కవి యనఁగా నెవఁడు ?

ప్ర వేధసే కవయే వేద్యాయ గిరం భరే యశసే

పూర్వాయ ।

- ఋగ్వేద. 5-15-1

[స్పష్టికర్తయు, కవీయు, వేద్యుడు, యశస్వి, సనాతనుడు, నగు వాని కొఱకు నా వాక్కును పూరించుచున్నాను.]

* శ్రీ లలితా త్రిశతీభాష్యము : చా॥ కాగంటి సూర్యనారాయణమూర్తి

అంగ్లసహదము

1. చూడు :- శివపురాణము - పాముసంహిత - [సంక్షిప్తప్రతి] - వాఙ్మూలము .
శ్రీరామశర్మ ఆచార్య
2. చాత్పూర్వక కామసూత్రములు. అ.రి

అగ్నియందు పరమాత్మను దర్శించి వేదర్షి చేసిన స్తోత్ర మిది. వేద యన సృష్టికర్త. కవి యనగా క్రాంతదర్శి; సర్వజ్ఞుడు; ఋషి. సత్యదర్శనము చేసి సృజించువాడు కనుక స్రష్ట. అందుచేతనే కవి శబ్దము పరమాత్మపరముగా ప్రయోగింపబడినది.

అ కవి సృష్టించిన కావ్యమే యీ విశ్వము.

దేవస్య పశ్య కావ్యం మహితాన్వ ॥

- ఋగ్వేద-10-55-5

[జగత్ప్రభువు యొక్క సామర్థ్యముతో, క్రాంతదర్శిత్యముతో నిర్మింపబడిన జగద్రూప కావ్యమును జూడుము.]*

ఈ జగద్రూపకావ్య నిర్మాత ఇంద్రుడు.

ఇంద్రుడు దైవసంకల్పమునకు స్రష్టిక; దైవసంకల్ప మనగా స్వయం ప్రకాశక మగు శుద్ధతత్త్వము యొక్క శక్తి.¹

ఇంద్రుడు కవులలో శ్రేష్ఠుడు.

త్వా మాహు ర్విప్రతమం కవీనామ్ ॥

- ఋగ్వేద-10-112-9

సకల వాక్కులకు, మంత్రములకు, బ్రహ్మజ్ఞానమునకు నధిపతియైన బ్రాహ్మణ సృష్టి కవి కవులకు కవి.

కవిం కవీనా ముపమశ్రవ స్తమమ్ ॥

- ఋగ్వేద-2-29-1

* చూడు : పం. బీహారిలాల్ శాస్త్రి : ఋగ్వేదభాషాభాష్యము-దయానంద సంస్థాన్-ఢిల్లీ.
[దేవస్య = ఉన్ ప్రభు కే; మహితాన్వ = మహాన్ సామర్థ్య సే యుక్త; కావ్యం పశ్య = మహాన్ క్రాంతదర్శితా సే బనాయే గయే ఇన్ జగత్ రూప కావ్య కో దేఖ్.]

Cf : Hymns of the Rigveda. Tr. Ralph. T. H. Griffith.
"Behold the God's high wisdom in its greatness."

1. Aurobindo : The Doctrine of the Mystics : "Hymns to the Mystic Fire." P. 90.

"Indra is the power of pure existence self-manifested as the Divine Mind."

మఱియొక సూక్తములో మిత్రుడును కవియై నట్లు వర్ణింపఁబడినది.

కవిః కవిత్యా దివి రూప మాసజత్ ||

- ఋగ్వేద-10-124-7

[కవి తన కవితా చాతుర్యముతో ఆకనము నందు తన తేజస్సును, సౌందర్యమును నెలకొల్పినాడు.]

[కాంతదర్శి యైన పరమాత్మ తన రచనా కౌశలముతో నాకనమునందు సౌందర్య సృష్టి చేసినాడు.]

మిత్రుని వలె వరుణుడును కవియే. ఆ కవి తన కావ్యముతో కవితాశక్తితో- ఆకాశము వలె బహురూపములను పెంపొందించుచున్నాడు.

స కవిః కావ్యా పురురూపం ద్యౌరివ పుష్పతి ||

- ఋగ్వేద-8-41-5

ఈ కవి కర్మ బహురూపసమాశ్రిత మయినది.

ఇంద్ర మిత్ర వరుణుల వలె నన్నియు కవియే. అతని కర్మయు కావ్యమే.

అగ్నిదేవుని గుఱించిన ఈ స్తోత్రమును జూడఁడు :-

సుదక్షో దక్షైః క్రతునాసి సుక్రతు
రగ్నో కవిః కావ్యేనాసి విశ్వవిత్ ||

- ఋగ్వేద-10-91-8

[యజ్ఞాది శిల్పకర్మము లందు నేర్పరులలో మిక్కిలి నేర్పరివి; జ్ఞానాధిక్యము చేత ధీమంతులలో ధీమంతుడవు నగు ఓ అగ్ని : నీ కావ్యము చేత - శ్రేష్ఠమయిన కర్మచేత - సర్వజ్ఞుడవయిన కవి వగుము.]

అగ్ని శిల్పవిద్యాప్రకాశకుడు. అగ్నియే సకల యజ్ఞములకు సమస్త శిల్పములకు మూలకారకుడు.

అగ్నిం దూతం వృణీమహే హోతారం విశ్వవేదసమ్ ।

అస్య యజ్ఞస్య సుక్రతుమ్ ||

- ఋగ్వేద-1-12-1

ఈ మంత్రమునకు శ్రీ దయానంద సరస్వతి భాష్య మిట్లున్నది :-

ఎవని వలన శిల్ప విద్యారూపమయిన యజ్ఞము యొక్క ఉత్తమ క్రియలు సిద్ధించుచున్నవో, ఎవని వలన శిల్పులకు సమస్త శిల్ప సంపత్త్యుద్ధి కలుగుచున్నదో, ఎవని వలన వేగవంతములయిన యానములు కలాయంత్రములు సిద్ధించుచున్నవో, ఎవని సాహాయ్యము వలన వివిధ పదార్థములు ఒకచోటి నుండి మఱియొక చోటికి కొనిపోబడుచున్నవో, అట్టి అగ్నిని, సంపత్రప్రదాతను, హోతను, దూతను క్రియా శీలుర మయిన మేము సేవించుచున్నాము.¹

మానవులకు దేవతలకు సాన్నిహిత్యమును గూర్చు దూతయు నగ్నియే. సకల శిల్పములు అగ్నిరూపమననే సాక్షాత్కరించుచుండును. అందువలననే వేదర్షి, “నీవే యింద్రుడవు, నీవ విష్ణుమూర్తివి, నీవ మిత్రుడవు, నీవ వరుణుడవు” - అని బహు విధములుగా స్తోత్రములు చేయుటయే గాక సమస్త శిల్పములకు కారణ భూత మయిన అగ్నిని శిల్పాధిపతియైన త్వష్టగాఁ గూడ స్తుతించినాడు.

త్వమగ్నే త్వష్టా విధతే సువీర్యం ॥

- ఋగ్వేద-2-1-5*

[ఓ అగ్ని : నీవు త్వష్టవు. నిన్ను స్తుతించువారిని వీర్యవంతులను జేయుము.]

ఈ విధముగా వేదర్షులు విశ్వమునందు ప్రకృతి సిద్ధమయిన వస్తుజాలమునకు మానవాంతః ప్రకృతి సహజమయిన గుణములకు ఆకృతి కల్పించి ఇంద్రాద్యనేక రూపములుగ భావించి, వారియందు పరమాత్మ స్వరూపమును దర్శించుటకు ప్రయత్నించినారు.

ఆ యా వస్తుధర్మముల కచ్చెరువంది, తత్త్వాపారములకు కవితాధర్మమగు సృజనశక్తి సాపాదించి, ఆ దేవతలను కవులుగా నెంచి వారి కవిత్వమును మెచ్చికొని స్తోత్రములు చేసినారు.

మేధావంతులగు ఋషులు - కవులు - పరమాత్మ ననేకరూపములలో స్తుతించి నను ఆ సత్పదార్థ మొక్కడే యనియు గుర్తించినారు.

1. చూడు : పయనంద సరస్వతి - ఋగ్వేద భాషా భాష్యము.

* 1. Aurobindo : Hymns to the Mystic Fire

“O Fire, thou art Twastri and fashionest fullness of force for thy worshipper.” — R. V. 2.1-5

2. Hymns of the Rigveda Tr. Ralph. T. H. Griffith.

“Thou givest strength, as Tvastar to the worshipper.”

ఇంద్రం మిత్రం వరుణ మగ్ని మాహు
 రథో దివ్యం స సుపర్ణో గరుత్మాన్
 ఏకం స ద్విప్రా బహుధా వదం
 త్యగ్నిం యమం మాతరిశ్వాన మాహుః ॥

- ముగ్ధేద-1-164-48

ఈ మంత్రములో సుపర్ణుడగు గరుత్మంతుడు సత్పదార్థ మగు పరమాత్మకు సంకేతము. 1

ఈ సుపర్ణుడు - పరమాత్మ - యొకడే యైనను విప్రులు కవులు కనుక తమ వచస్సులతో వాని కనేక రూపములు కల్పించిరి.

సుపర్ణం విప్రాః కవయో వచోభి
 రేకం సంతం బహుధా కల్పయంతి ॥

- ముగ్ధేద-10-114-5

మన కెల్లరకు జనకుడు, జగదుత్పాదకుడు, పోషకుడునై సమస్త భువనములను, సమస్త ధర్మములను తెలిసినవాడై అనేక దేవతా నామములను ధరించుచు ఎవడు తా నొక్కడేయై వెలుగుచున్నాడో అట్టివానిని గూర్చి తెలిసి కొనుటకే తదన్యము లయిన సకల ప్రాణులు జిజ్ఞాసువులై ప్రశ్నించుచున్నారు.

యో నః పితా జనితా యో విధాతా
 ధామాని వేద భువనాని విశ్వా
 యో దేవానాం నామధా ఏక ఏవ
 తం సంప్రశ్నం భువనా యన్త్యన్యా ॥

- ముగ్ధేద-10-82-3*

ఆ పరమాత్ముడెవడు ? అతడే విశ్వకల్పి యైన విశ్వకర్మ.

1. A. C. Bose : Call of the Vedas. P. 130.

"Fine winged (bird), is a mystical symbol in veda for the ultimate reality" - R V. 1-164-46.

* Ibid : P. 83.

"GOD IS ONE, Gods are differently named Ideas of ONE BEING.

[The Diety is Vishvakarman, the creator (lit. architect) of the universe]

క వి — మ నీ షి

కవి ర్మనిషీ పరిభూః స్వయంభూః ।

— ఈశావాస్కాపనిషత్

స్వయంభువును సర్వవ్యాపియునై సకల స్థావర జంగమాత్మక మగు జగత్తునకు సృష్టికర్తమైన విశ్వశిల్పిని కవి యనియు మనీషియనియు ఉపనిషత్తులు వర్ణించుచున్నవి.

మనీష యనగా ప్రతిభ. కల్పనాశక్తి. మనీషి యనగా ప్రతిభ గలవాడు.

సతో బంధు మసతి నిరవిందన్

హృది ప్రతీష్యా కవయో మనీషా ॥

— ఋగ్వేద-10-129-4*

కవులు తమ మనీషచేత బుద్ధి చాతుర్యము చేత హృదయమునందు దర్శించి లోకమునందు లేని నూతన వస్తువులు సృష్టించుదురు.

కవి యన సృజనశక్తి గలవాడనియు, రూపక్రియా దక్షుడగు శిల్పియనియు మేధావి యనియు, సమ్యగ్దృష్టి గల జ్ఞాని యనియు మహర్షుల భావన.

ఈ సర్వలక్షణములు గల పరమాత్మయు కవియే. కావున కవి సృష్టికర్త వంటివాడు.

అపారే కావ్య సంసారే కవి రేవ ప్రజాపతిః

యథాస్మై రోచతే విశ్వం తథేదం పరివర్తతే ॥

— ధ్వన్యాలోకము**

అపారమయిన కావ్యప్రపంచమునకు కవియే ప్రజాపతి. ఈ ప్రపంచమంతయు నాతడు కోరినట్లే పరివర్తనము చెందుచుండును.

ఇది భారతీయాలంకారికుల వైఖరి. అదియే కళాధర్మము. “వీరి వివేచనము కవిత్వసరమైనను, దానిని సర్వకళా ధర్మముగనే పరిగణింపవచ్చును.”¹

* చూడు : పం. బీహారీలాల్ శాస్త్రి : ఋగ్వేదభాషాభాష్యము ద్వి. సం. పు. 500 దయానందసంస్థాన్-డిల్లీ .

“Sages who searched with their heart's thought discovered the existents kinship with the non-existent.” — Hindu Scriptures. P. 37.

** ఆనంద వర్ధనాచార్య = ధ్వన్యాలోకః తృతీయాద్వైతః శ్లో 100.

హోల్సు : అగ్నిపురాణ. అ. 889-10.

1. డా॥ పి. యన్. ఆర్. అప్పారావు : నాట్యశాస్త్రము. పు. 22.

కవి యన శిల్పి కావ్య మన శిల్పము ననుకొన్నచో, శిల్ప జగత్తునకు శిల్పియే ప్రజాపతి.

“రసో పై సః” అనునది శిల్ప విద్యాశాస్త్రము. దీనికి అధిష్ఠాత సృష్టికర్త యగు బ్రహ్మ. ఋషి సుందరమే; సత్యశివములు పార్శ్వమూర్తులు. ఛందస్సు ఇంద్రియ సంపదనము. ప్రవృత్తి నివృత్తులు పరికరములు. యోగము సాధనము. చతుర్వర్గఫలావాప్తి వినియోగము. నమస్తకళలు ఉపచారములు.¹

వస్తుజాలమును తన సంకల్పానుసారము మలచుకొనుటయే కళ.² అట్లు మలచుకొనుటకు కవికిఁ గాని శిల్పికిఁ గాని తగిన ప్రతిభ యుండవలెను.

ప్రతిభ యనగా “క్రాంగ్రొత్తగా వికసించు స్వభావము గల బుద్ధి” యని భట్ట తాతూడు చెప్పినాడు.

ప్రజ్ఞా నవనవోన్మేషశాలినీ ప్రతిభా మతా ॥

— దాచిల్చ విచారచర్చ. కారిక-98

..“అపూర్వ వస్తు నిర్మాణము చేయఁగల ప్రజ్ఞయే ప్రతిభ” యని యభినవ గుప్తాచార్యుడు.

ప్రతిభా అపూర్వ వస్తు నిర్మాణక్షమా ప్రజ్ఞా॥

— లోచనవ్యాఖ్య 92, 93

ప్రతిభ, శక్తి, ప్రతిభానము అను పదముల నాలంకారికులు పర్యాయపదములుగా వ్యవహరించిరి.³

ప్రతిభా శబ్దమునకు ఆంగ్లమున Genius, bright conception, vivid imagination - అని అర్థములు చెప్పఁబడినవి.⁴

అట్టి ప్రతిభావంతుడే మహాకవి - మహాశిల్పి. అతడే లోకోత్తర చమత్కార రచన చేయఁగలడు.

“ఈ లోకోత్తర చమత్కారమునే పైచిత్రము, విచ్చిత్తి, చారుత్వము, సౌందర్యము, హృద్యత్వము, రమణీయత్వము - అను పెక్కు పదములతో వ్యవహరింతురు.”*

1. ముద్గారం కృష్ణారావు : సమీక్ష, పు. 117.

2. “Art is subjecting of things to mind.” - Francis Bacon.

3. సన్నిధానము సూర్యనారాయణశాస్త్రి - కావ్యాలంకారసంగ్రహము - పు. 119.

4. V. S. Apte : The Student's Sanscrit - English Dictionary.

*. సన్నిధానము సూర్యనారాయణశాస్త్రి : కావ్యాలంకారసంగ్రహము సవ్యాఖ్య. పు. 119

ప్రతిభ దైవదత్తము. దైవానుకూల్యమునకు తపస్సవసరము. తపస్సంపన్నుడగు వానికే అది లభ్యమగును. అన్యులకు గాదు. అందుచేతనే అందరును మహాకవులును మహాశిల్పులును కాజాలరు.

ఈ విషయమునే మమ్మటాచార్యుఁ డిట్లు చెప్పినాఁడు.

‘శక్తిః కవిత్వ బీజరూపః సంస్కార విశేషో
యాం వినా కావ్యం న ప్రసరేత్. ప్రసృతం హ
ఉపహసనీయం స్యాత్’

- కావ్య ప్రకాశము-ప్రథమోఽాసము

[కవిత్వ బీజరూపమయిన శక్తి పూర్వజన్మ సంస్కార విశేషము. అది లేనిచో కావ్యము రచింపఁబడదు. ఒకవేళ రచింపఁబడినను అది నవ్వుల పాలగును.]

లలితా సహస్ర నామములలో “కావ్యకళ” యనున దొకటి. కావ్యోత్పాదక శక్తియే - ప్రతిభయే - కళాస్వరూపముగా నున్నదనియు, తద్విశేషము చేత కావ్య నిర్మాణ సామర్థ్యము కలుగుచున్న దనియు, అందుచేత పరాశక్తియే ప్రతిభా స్వరూపిణి యనియు వ్యాఖ్యాతలు వివరించినారు.*

ప్రతిభా సంపన్నులయిన వ్యాస వాల్మీక్యాది మహర్షులు తమ దివ్యదృష్టితో తత్త్వదర్శనము చేసి, తాము దర్శించిన సత్యములను లోకోత్తర వర్ణనా నైపుణ్యముతో భారత రామాయణాది మహాకావ్యములు రచించి జగద్వంద్యులయిరి.

ఋషికల్పులు, సర్వజ్ఞులు నైన మహాకవులే యట్టి విశ్వజనీనములగు కావ్యములు రచింపఁగలరు. అన్యుల కది సాధ్యము కాదు.

కావుననే, “కవయః క్రాంతదర్శినః” [కవులు సర్వజ్ఞులు], “నా నృషిః కురుతే కావ్యం” [ఋషి కానివాఁడు కావ్యమును రచింపఁజాలఁడు.] అను లోకోక్తులు గలిగినవి.

కవిశ్రయములోని వాడగు తిక్కన తన నిర్వచనోత్తర రామాయణములో తనను గూర్చి,

* శ్రీ లలితా సహస్రనామ స్తోత్రము : 798 వ నామము.

“She is the literary art as the inspiration of all true literary art-forms like drama etc.” - C. Suryanarayana Murthy.

“అమలొదాత్తమనీష నే నుభయకావ్య ప్రౌఢిఁ బాటించు శి

ల్పమునన్ బారగుడన్ గళావిదుడ” - నని చెప్పికొన్నాడు.¹

తిక్కన సంస్కృతాంధ్ర కావ్య నిర్మాణ కౌశలమునందు పారంగతుడగుటయే కాక బహుకళావిదుడును. కావ్యశిల్పపారంగతత్వమును కళావేత్తత్వమును అమలమును, ఉదాత్తము నైన మనీష వలన - ప్రజ్ఞావిశేషము - వలన సిద్ధించినవి. ఇట్టి ప్రజ్ఞావిశేషమునే “చిత్త సంస్కార” మని పింగళి లక్ష్మీకాంతముగారు చెప్పినారు.²

కవి యగు వాని కీ చిత్త సంస్కారమే కాక భావుకతయు, భావ వ్యక్తికరణ శక్తియు నుండవలయును. అట్లే శిల్పికిని చిత్తసంస్కారము, భావుకత్వము, భావ వ్యక్తికరణ శక్తియు నుండవలయును.

ఏ కళాకారునకైనను తన యభిమానకళయందు ప్రావీణ్యమేకాక, తదితర కళలయందు కొద్దిపాటి పరిజ్ఞాన మయినను నుండవలయును. లేనిచో ఆ కళ రాణింపునకు రాదు.

ఛందోఽలంకారశాస్త్రములందు ప్రవీణుడై-అన్యకళాపరిజ్ఞానము కలిగియున్న కవి రమణీయఘు లయిన కావ్యములను రచించి రాణించును.

అట్లే శిల్ప శాస్త్రమునందు పండితుడై తదితరశాస్త్రకళాభినివేశము గల శిల్పి అద్భుత కళాఖండములను సృష్టించి ఖ్యాతి గడింపగలడు.

“ఏ కళయైనను వికాసము నంది ఫలింప వలె నన్నచో, దానిని

అన్యకళా పరిజ్ఞాన మనెడి క్షేత్రమున నాటవలె.”

- నని గుడ్ హార్ట్ రెండల్ అను పాశ్చాత్యవిమర్శకుఁ డభిప్రాయపడి నాడు.³

1. తిక్కన : నిర్వచనోత్తర రామాయణము. 1-19.

2. పింగళి లక్ష్మీకాంతము : సాహిత్య శిల్ప సమీక్ష. పు. 108

3. అదే పు. 107

“Some general knowledge of all sorts is the soil in which particular knowledge in any one of them should be planted, if it is to flourish and bear fruit.” — Goodheart Rendell,

కవి - కారువు - శిల్పి

త్వం నో అగ్నే సనయే ధనానాం యశసం కారుం
కృణు హి స్తవా నః ।

ఋధ్యామ కర్మాపసా నవేన ధేవై ర్ధ్యావావృథివీ
ప్రవాతః నః ॥
- ఋగ్వేద - 1-31-8

(పరమేశ్వరా : లోకములో ఉత్తమ ధనదాయకము లగు నమస్త శిల్పవిద్యల నెఱింగిన కారువును (శిల్ప పండితుని) యశోవంతుని జేయుము. వాని నిత్యనూతన శిల్ప క్రియలతో, కర్మానుష్ఠానముతో మేము పృథివి పై గల సకల పదార్థములను సద్వినియోగము చేసికొందుము గాక ! నూత్నపురుషార్థములను సంపాదించుకొందుము గాక.*

వైదిక వాఙ్మయములో “అపస్” అనగా శుభకర్మ - శిల్పకర్మ యని యర్థము.
‘శర్మాపసః పుర ఋతోః ॥

ఋగ్వేద - 1-28-5

అను మంత్రమున కర్తము వ్రాయుచు “అపస్” అనగా శిల్పి యనియు, అపస్ శబ్దము నందలి ప్రథమ స్వరము ఉదాత్తమయిన కర్మము, నిర్మాణము, విస్తారము నని యర్థము లనియు పీటర్సన్ మహాశయుడు వివరించినాడు.¹

ఇట్టి శిల్ప కర్మములు చేయువాడు కారువు.

పై మంత్రమునందు [ఋ.1.38 8] కారు వన స్తుతి ప్రయోక్తయని కొందఱు పండితు లనువదించినారు.² కాని యట కారు వన శిల్ప పండితుడని చెప్పుటయే తెస్స.

* దయానంద సరస్వతి : ఋగ్వేదభాషావ్యము. పు. 44.

1. Peterson = Hymns from Rigveda-Second Selections. P. 226

అపస్ = Is an artist or artisan.

అపస్ = (first syll - accented) is work, (ii) Structure (iii) mass or extent.

"Let not the artist's structure fall to pieces before its time."

R. V. 1-28-5.

2. R. V. 1-31-8. "Make our Singer famous" — Griffith.

కారు రహం తతో భిషక్ ।

ఋగ్వేద-9.112.

ఈ మంత్రమునందు మంత్రద్రష్ట (కవి) తానొక “కారువు” నని చెప్పికొన మన్నాడు. ఇది కారు వన శిల్పియే.*

ఋగ్వేదమునందు కారు శబ్దము శిల్పములు_యజ్ఞాది కర్మలు, చేయువాడన నర్థమునను స్తోత - కవి యను నర్థమునను ప్రయోగింపబడినది.

లౌకిక సంస్కృతములో కారు వన శిల్పి; విశ్వకర్మ.

కారవ శ్శిల్పిన స్సర్వే కులికాస్తే కులో త్తమాః ॥

- వైజయంతీ

కారుస్తు విశ్వకర్మాపి ॥

- వైజయంతీ.

ఎప్పటికప్పు డేదోయొక క్రొత్తదనమును కూర్చుట కారు లక్షణము. అదియే కవి లక్షణము కూడ; శిల్పియు కవియు నూత్నప్రయోగాభిలాషలే. ఇరువురును సృజన శక్తి గలవారే.

ఈ సృజనశక్తియే సమస్త కళాకారుల యందు గోచరించుచుండు ననుటలో విప్రతిపత్తి లేదు.

“ఫల మిష్టమై. ఇష్టము జ్ఞాతమై, జ్ఞాతము కృతమై, యెవ్వనికర్మము సిద్ధించునో వాడు శిల్పి - కవి.”¹

* 1. చూడు : పం. ఆర్యముని - పం. శివశకకర్ :- ఋగ్వేదభాషాభాష్య-ద్వితీయ భాగ-దయావంద సంస్థాన్ ప్రచురణ.

‘కారుః అహం = మై శిల్పవిద్యా కీ రఖ్తా ॥’

2. Dr. V. Raghavan: Yantras or Mechanical Contrivances in Ancient India. P. 3.

“The poet referred to himself as a Karu architect. Later, the great Epic refers to the architect Maya as a Mahakavi, a great poet.”

1. డా॥ పాటిబండ మాధవశర్మ : ఆంధ్ర మహాభారతము - ఛందఃశిల్పము పు. 2

“ప్రాక్తన జన్మ సంస్కారవశమున నతనిలో జనించిన కవితత్వమే సంగీతముగా చిత్రలేఖనముగా, శిల్పముగా వ్యక్తమగుచున్నది.”¹

కవితా శిల్పములు రెండును రసరామణీయకములే. రెండును రసహృదయము నుండి యావిర్భవించినవే. రెండింటికిని మూలకారణము మానవునియందు నిగూఢముగ నున్న సృజనశక్తియే.

ఒక దృశ్యమును జూచినపుడో, ఒక విషయమును దలచికొనినపుడో, ఒకానొక సమయమున రసహృదయము స్పందించును. ఒక మధురభావము పొడమును. అది హృదయము నం దడగిపోక, భావావేశముతో వెలి కుఱికినచో నది కవితత్వము. అయితాళబద్ధమై, గానయోగ్యమై, గాన మొనర్పబడినచో నది సంగీతము. ఆ భావమే పటకుడ్యాదులందు చిత్రీకరింపబడినచో నది చిత్రలేఖనము; శిలాదారులోహదులందు శిల్పింపబడినచో నది శిల్పము.

కవిత యే విధముగ లయాత్మకమై పదపద్యాది వివిధ రూపములు ధరించుచున్నదో, శిల్పము నల్లే సౌష్ఠవాత్మకమై బహురూపములు దాల్చుచున్నది.

అనందానుభూతియే కవితా శిల్పముల పరమ ప్రయోజనము.

నియతికృత నియమరహితాం హృదైకమయీం

అనన్య పరతంత్రతాం ।

నవరస రుచిరాం నిర్మితి మాదధత్తి భారతీ కవే ర్జయతి ॥*

అని మమ్మటాచార్యుడు చెప్పినమాట సర్వశిల్ప కళలయందును వర్తించుచున్నది.

కవి = శిల్పి

శ్రేష్ఠం వః పేశో అధిశాయి దర్శితం

స్తోమో వాజా ఋభవస్తం జుజుష్టన

ధీరాసో హి ష్టా కవయో విపశ్చితః

స్తాన్వ ఏనా బ్రహ్మణా వేదయా మసి ॥

- మిగ్వేదము-4-36-7

1. డా॥ పాటిబండ మాధవశర్మ : ‘భావకవిత్వము’ అను వ్యాసము.

* మమ్మటాడు : కావ్య ప్రకాశిక 1-1

[ఓ వాజులార : ఋభువులార : మీ కొఱకు స్తోత్రరూపమయిన చక్కని యాభరణమును చేసినాము. దానిని చూచి యానందింపుడు. మీరు బుద్ధి చాతుర్యము గలవారు, రచనా కొశలము గలవారు, వివేచనాశక్తి గలవారు. మా స్తోత్రముతో మీ ఘృహ్యనించుచున్నాము.]

శిల్ప విద్యా ప్రతిపాదకమగు ఋభుసూక్తము నందలి యీ మంత్రములో రథకారు లయిన ఋభువులు ధీరులుగను కవులుగను పండితులుగను వర్ణింపబడినారు.

అథర్వవేదము నందును కవిశబ్దము శిల్పిపరముగా ప్రయోగింపబడినది.

బ్రహ్మణా శాలాం నిమితాం కవిభి ర్నిమితాం మితామ్ ।

ఇంద్రాగ్ని రక్షతాం శాలా మమృతౌ సోభ్యం సదః ॥

- శాలాసూక్తము-అథర్వ. 9.8-19*

[ఉత్తమ శిల్ప విద్వాంసులు శాస్త్రప్రకారము చూపన మొనర్చి నిర్మించిన శాల యందును వేదవిదులగు బ్రాహ్మణులు సకలర్తు సౌఖ్యవాయకముగ నిర్మించిన శాల యందును నివసించువారిని నాశరహితులయిన యింద్రాగ్నులు (వాయువు - అగ్ని) రక్షింతురు గాక : ఇది ఆయురారోగ్యైశ్వర్యముల నొనగను ఉత్తమ గృహమగు గాక :]

ఈ శాలా నిర్మాతలు శిల్పకార బ్రాహ్మణులు.¹

ఇంద్రుడు తనను విజ్ఞానవేత్త యయిన కుక్రచ్చార్యునితో, బోల్చికొనినట్లు జుగ్గేదము నందుఁ గలదు.

* చూడు : (1) మహర్షి దయానంద సరస్వతి : సంస్కార విధి: పు. 191.

కవిభి: = ఉత్తమ విద్వాన్ శిల్పియౌ సే,

మితామ్ = ప్రమాణయుక్త అర్థాత్ మాన్వ మే తీక్ జై సీ.

నిమితామ్ = బనాళః మాళః; శాలామ్ = శాలాకో . . .

రక్షతాం = రక్షా కరే॥

(2) డేమకరణదాస్ త్రివేదీ = అథర్వవేదము-భాషాభాష్యము పు. 187

దయానంద సంస్థాన్ ప్రచురిం.

1. శ్రీ స్వామీ రామేశ్వరానంద జీ ఆచార్య = శిల్పి బ్రాహ్మణ పు. 8

అహం కవి రుశనా పశ్యతా మా ॥

- ఋగ్వేద-4-26-1

[నేను కవిని; ఉశనుడను. నన్నుఁ జూడుఁడు.]

ఉశనా కవి యనఁగా సర్వజనహితముఁ గోరు సంపూర్ణశాస్త్రజ్ఞానము గల విద్వాంసుఁ డని దయానందసరస్వతి వివరించినాఁడు.*

మహాభారతము నందును, భగవద్గీతలో శ్రీకృష్ణుడు, “....కవీనా ముశనాకవిః”

[కవులలో నే నుశనా కవిని] - అని చెప్పికొనినాఁడు. [వ్యా. భా. భీష్మ 34.37]

దీనికి “కవీనాం క్రాంతదర్శినా ఉశనాకవి రహమస్మి.” - అని శ్రీ మచ్ఛంకర భగవద్గీతలు భాష్యము వ్రాసినారు.

అసుర గురువు, అమిత ప్రజ్ఞుఁడు నైన శ్రుకాచార్యుఁడు మహాకవి.¹ అనఁగా విజ్ఞానవేత్త.

ఆతని విజ్ఞానము, విద్యాబలము అమోఘము.

అమోఘం తవ విజ్ఞాన మస్తి విద్యాబలం చ తే ॥

- వ్యా.భా. ఆది-80-26

విజ్ఞాన మనఁగా బ్రహ్మనుభవ మనియు, విద్య యనఁగా మృతసంజీవనీవిద్య యనియు నీలకంఠుఁడు వివరించినాడు.²

విజ్ఞాన మనగా మోక్షము కంటె పేరియిన శాస్త్రమునందును, శిల్పమునందు నున్న బుద్ధిపేరు.

మోక్షే ధీర్ జ్ఞాన మన్యత్ర విజ్ఞానం శిల్పశాస్త్రయోః ॥

- అమరకోశము. 1-141

- అన్ని పురాణము-359-50

* చూడు : దయానంద సరస్వతి : ఋగ్వేద-భాషాభాష్యము.

1. వ్యా. భా. ఆది. 80-13

ఏవముక్త స్తథేత్యాహ వృషపర్వా మహాకవిః ।

దేవయాన్యంతికం గత్వా తమర్థం ప్రాహ భార్గవః ॥

2. వ్యా. భా. ఆది. 80-26 (చిత్రశాలాప్రతి)

“విజ్ఞానం బ్రహ్మనుభవః విద్యా మృతసంజీవినీ.” - నీలకంఠ.

శుక్రాచార్యుడు భృగుకుల శ్రేష్ఠుడు.¹ భృగుమహర్షి కుమారుడు కవి. కవి పుత్రుడు శుక్రుడు. అతనిని కవి యనియు కావ్యుడనియు నందురు.² అతని మృత సంజీవినీ విద్యకు “కావ్యకళ” యని పేరు. భృగువులు రథకార బ్రాహ్మణులు, శిల్పాచార్యులు. భాగ్యవంశులైన శుక్రాచార్యుడు శిల్ప శాస్త్రవేత్తయు, మృతసంజీవినీ విద్యాబలము గలవాడు నగుటయే కాక బ్రహ్మనుభవమును గలవాడని తెలియుచున్నది.

మహాశిల్పియైన మయుడు కూడ తానొక “మహాకవి” నని చెప్పికొన్నాడు.

అహం హి విశ్వకర్మా వై దానవానాం మహాకవిః ॥

- వ్యా. భా. సభా-1-6

ఈ శ్లోకపాదమునకు నీలకంఠవ్యాఖ్య యిట్లున్నది :

విశ్వం కర్మ కృతి సాధ్యం యస్య సః విశ్వకర్మా ।

మహాకవిః శిల్పపండితః ॥

[సర్వ (శిల్ప) కర్మములు చేయుటకు ఎవనికి సాధ్యమగునో వాడు విశ్వకర్మ మహాకవి యనగా శిల్ప పండితుడు.]

పై శ్లోకార్థమును నన్నయభట్టు, “ఏను దానవ విశ్వకర్మ ననేక శిల్పకలా కుశలుండ” నని యాంధ్రీకరించినాడు.

కావున కవి యనగా శిల్పి; మహాకవి యన శిల్పాచార్యుడు, విజ్ఞానవేత్త.

కవితారథ శిల్పకల్పనము

అభి తష్టేవ దీధయా మనీషా మత్యో న

వాజీ సుధురో జహానః ।

అభి ప్రియాణి మర్శ్యశత్ పరాణి కవీన్రిచ్ఛామి

సందృశే సుమేధాః ॥

- ముగ్ధేద, ౩-౩8-1

1. వ్యా. భా. ఆది. 80-1. ‘కాన్యో భృగుశ్రేష్ఠః’

2. వ్యా. భా. ఆది. 76-22.

‘ఆదిష్ఠం కవిపుత్రేణ శుక్రేణోశనసా స్వయమ్’

‘భృగోః పుత్రః కవి స్తత్పుత్రః శుక్రః కావ్యః స కవి రిత్యు’

ప్రశ్నపచాలా దుచ్యతే । శుక్రేణ రుద్రశుక్రరూపేణ ॥

- నీలకంఠ-చిత్రకాలావ్రతి. పు. 14.7

దారుశిల్పి వరె [తప్తేవ] ధ్యానమగుచుండనై, సంయోజితమైన జవనాశ్వము వరె చుటుకైన బుద్ధితో, చక్కగా భావించి, నే నొక మంత్రమును రచించినాను. ఉదాత్త భావములతో ఉన్నతాదర్శములతో విద్వాంసుల సందర్శనము కోరుచున్నాను.¹

కవి తప్త వంటి వాడు. దారుశిల్పి తన బుద్ధిచాతుర్యముతో రథమును నిర్మించు నట్లు ఋషితుల్యుఁ డగు కవి తన భావనాపటిమతో తన హృదయము నందలి భావమును భవ్యకవితారూపమున నావిష్కరించుచున్నాడు.

అహం తప్తేవ వంధురం పర్యచామి హృదా మతిమ్ ||

ఋగ్వేద. 10-119-4²

కవితారథ శిల్పములు సమానధర్మము గలవి. రెండును కల్పనాచమత్కారము గలవే. కావుననే వైదికఋషులు తమ సూక్తములను రథశిల్పముతోఁ బోల్చికొనినారు.

శిల్ప ప్రాశస్త్యము

యేభిః శిల్పైః పప్రథానా మృదగ్గంహత్ ।

యేభి ర్ద్యా మభ్యసిగ్ంశత్ ప్రజాపతిః ।

యేభి ర్వాచం విశ్వరూపాగ్ం సమవ్యయత్ ।

తే నేమ మగ్న ఇహ వర్చసా సమశ్ఢీ ॥

తైత్తిరీయ బ్రాహ్మణ-2-8-15-50*

1. Cf : Jeanine Miller : The Vedas (Vedic Meditation) P. 53.
"The clearest and most striking comparison between the Seer's activity and that of a carpenter or builder (Tvastri) is made in Rigveda. III-32-1"
"It is a specialised process, just as is a building of a chariot, or any carpenter's work."

2. Cf : Prof. S. V. Dixit : Kavya Prakasa of Mammata-Intro. duction. P. XXI.
"The Vedic seers likened the Poet's craft to the Carpenter's craft.

అహం తప్తేవ వంధురం పర్యచామి హృదామతిమ్.

A poet chiselled by his heart a fine poetic composition like a carpenter making a beautiful chariot. The normal word for a poem was మనీషా, మన్య, మతి."

- 3] * తైత్తిరీయ కృష్ణయజుర్వేదే బ్రాహ్మణభాగః ॥ మైనూధ ప్రతి పుట, 285

ఈ శ్రుతి రాజ్యాభిషేక సమయమునం దాచార్యుడు చెప్పినది.

ప్రజాపతి యనగా విశ్వకర్మ.

“ప్రజాపతి ర్విశ్వకర్మా మనోగంధర్వః” అను యజుర్వాక్యము వలనను, “విశ్వకర్మాభవత్ ప్రజాపతిః” - అను నైతరేయ బ్రాహ్మణ వచనము వలనను, “విశ్వకర్మా మహాభాగ స్తస్యాం జజ్ఞే ప్రజాపతిః” అను భారతాదిపర్వవచనము వలనను విశ్వకర్మ యగు;

నట్టి విశ్వకర్మ బ్రహ్మర్షి యే శిల్పకౌశలము వలన సవిస్తరమైన యీ భూమిని బలమైన దానినిగాఁ జేసెనో, యెట్టి క్రియాకౌశలము చేత నాకాశము నందంతటఁ జంద్ర తారకాదులచేఁ జక్కనిరూపము గలదానిని జేసెనో, మఱియు నెట్టి కలానైపుణిచే సమస్త పదార్థముల పలుకుబడి గలదగుటచే ననేకరూపమైన వాక్కును సంపాదించెనో యట్టి కలాకౌశలము చేత నా నేర్పరితనముతోఁ గూడిన బలముచేత నో యగ్ని : యీ రాజును నీ లోకమున సమృద్ధివంతునిగాఁ జేయుము. అట్టి సామర్థ్యముతో సమ కూర్చుము. - అని చెప్పుటచే శిల్ప మన భూలోకద్యులోకములను బలవంతముగను తేజోవంతముగను నొనర్చి రూపక్రియావికారముల నుచ్చరించు వాఙ్మయమును గూడఁ గల్పించునదియై కన్పట్టు చున్నది.¹

[ఈ వివరణము సాయణభాష్యానుసారముగా వ్రాయఁబడినది.]

దేవమానుష శిల్పములు

శ్రుతి॥ “శిల్పాని శంసంతి దేవశిల్పా న్యేతేషాం వై శిల్పానా మనుకృతీహ శిల్ప మధిగమ్యతే ।

ఆత్మ సంస్కృతి ర్వావ శిల్పాని చ్ఛందోమయం వా ఏతై ర్యజమాన ఆత్మానం సంస్కరుతే ॥”

• ఐతరేయ బ్రాహ్మణము*

1. చూడు : పద్మపాటి నిరంజనశాస్త్రి : విశ్వకర్మ బ్రాహ్మణవంశాగమము.

పుటలు, 102, 103.

* : ప్రక్క పేజీలో చూడుము.

శిల్ప మనగా నాశ్చర్యకర మగు కర్మ. శిల్పము ద్వివిధము దేవశిల్పము, మానుషశిల్పము. దేవతలకు ప్రీతిహేతువు లయినవి దేవశిల్పములు నాభానేదిష్టాది శస్త్రములకు దేవశిల్పము లని పేరు. దేవశిల్పముల కనుకృతిగాఁ జేయబడు నవి మానుషశిల్పములు.

దేవశిల్పములు ఆత్మసంస్కారహేతువులు. ఈ శిల్పములచే యజమానుఁడు “జీవాత్మవేదమయుఁ డగు” నట్లుగా సంస్కరించుకొనును.¹

దేవశిల్పములను వివరించుచు నిరంజన శాస్త్రి గా రిట్లు వ్రాయుచున్నారు.

“దేవతాసంబంధములయిన శిల్పము లన్నియు దేవశిల్పములే. దైవోపయోగము లెన్ని యన యజ్ఞకుండ, యజ్ఞవేది, యజ్ఞపాత్ర, దేవాలయ, దేవమూర్తి, దేవోప కరణపాత్ర, సువర్ణాలంకార, రథశస్త్రాస్త్రములు మున్నగునువర్ణతామ్రలోహకాష్ఠపాషాణాదులగు పంచవిధములగుశిల్పములు దేవశిల్పము లని చెప్పఁబడుచున్నవి. దేవశిల్పము లత్యంతపవిత్రవంతములు. దేవశిల్పముల వలన జాహ్న్యంగములు, దేవమూర్తి, యజ్ఞోప కరణముల వలన నంతరంగములను పవిత్రము లగును. స్వర్ణాదిశిల్పకర్మలు కామ్యములే. యజ్ఞాది వేదకర్మలు కామ్యములే.”²

దేవశిల్పముల వలె మానుషశిల్పములను ఆత్మసంస్కార హేతువులే.

* చూడు : ఆచార్యసత్యవ్రత సామస్రమి : ఐతరేయారోఽనన్. పు. 118.

‘శిల్పశబ్దశ్చాశ్చర్యకరం కర్మ బ్రూతే । తచ్చ శిల్పమ్ ద్వివిధమ్ దేవశిల్పం మానుషశిల్పం చేతి । నాభానేదిష్టాని యాని శిల్పాని సంతి దేవానాం ప్రీతిహేతుత్వాద్దేవశిల్పానీ త్యుచ్యంతే ఏతేషామేవ । దేవశిల్పానా మనుకృతి సద్వ్యశరూప మిహ మనుష్యలోకే శిల్ప మదిగమ్యతే ప్రతీయతే ॥ ...

వక్ష్యమాణాని నాభానేదిష్టాది శిల్పా న్యాత్మసంస్కృతి ర్జీవాత్మనః సంస్కార కారణాని తస్మా దేతై ర్యజమానో జీవాత్మనం ఛందోమయం వేదమయో యథా భవతి తథాసంస్కరుతే ॥ - సాయణ భాష్యము.

పోల్పు : గోపథ బ్రాహ్మణము. ఆ. 6-7.

“ఆత్మసంస్కృతి రైవ శిల్పాని.”

1. హరిసోదరులు : భారతీనిరుక్తి - పుటలు. 588-87.

2. వడ్డెపాటి నిరంజనశాస్త్రి = విశ్వాకర్మ బ్రాహ్మణవంశాగమము. పు. 105.

"భారతీయుల దృష్టిలో శిల్పము లనగా రమణీయార్థములను దర్శింపజేసే యుగోక్తానందరసపూర్ణుల గావించు అక్ష్యము గలవి. ఇదియే భారతీయసంస్కృతికి సంస్కృతిని ప్రతిబింబింపఁ జేయు నవియే చతుష్షష్టికళలు. ఇవి దేవశిల్పములః ప్రతిరూపములు. దేవశిల్పము లాత్మసంస్కారహేతువులు. అట్లే తదనుకృతిరూపవ అగు మానుషశిల్పములకును ఆత్మసంస్కారమే అక్ష్య మని పై శ్రుతి వలనఁ దె యును. జీవాత్మ వేదమయుఁ డగు నట్లుగ, అనగా భారతీయయుఁడగు భరతుఁ డ నట్లుగ నుద్దీపింపఁ జేయుటకే దేవాలయ విమానగోపురప్రాకారాదు లన్నియు శిల్పమయ ములై వెలసినవి." 1

విశ్వకర్మోపజ్జక మయిన క్రియ దేవశిల్ప మనియు, మానవసంకల్పోపచిత మయి కర్మ మానుషశిల్ప మనియు బనారస్ విశ్వవిద్యాలయ వాస్తుశిల్ప శాఖాధ్యక్షుఁడు వాన దేవ శరణ్ అగ్రవాలా అభిప్రాయ పడినాఁడు.

"The Devasilpa is the work of the creator's mind. The manushasilpa that of the human mind." 2

వైదికా వైదిక శిల్పములు

వేదమంత్రములు సఠించుచుఁ జేయు వస్తువులు వైదికశిల్పములు.

మంత్రరహితముగాఁ జేయఁబడు శిల్పములు అవైదికములు.

యజ్ఞశాలలు, యజ్ఞవేదికలు, స్రుక్కువాదులు, వాజుపేయ యజ్ఞప్రయోగము లగు రథములు, దేవాలయములు, దైవతప్రతిష్ఠలు, శివ, విష్ణు, దేవ్యాది మూర్తులు వాపీకూపాదులు, దుర్గరచన, క్షేత్రరచన, గ్రామరచన, ఆరామప్రతిష్ఠ, ఇష్టకోపధానము పక్ష్యైకృతి యజ్ఞకుండ రచనము, అథర్వవేదోక్తమంత్ర రచనము లగు శస్త్రాస్త్రములు, ధనుస్సు, బాణము, ఖడ్గము, చక్రము, వజ్రము, త్రిశూలము, గద, పాశము, మంగళసూత్రము, శ్రోతృకుండలములు-ఇత్యాదులు వైదిక శిల్పములు. వీనిని బ్రాహ్మణ శిల్పము లనియు నందురు. వీనిని రచించు సమయమున శాస్త్రోక్తములగు తత్తద్వేద మంత్రములఁ బఠింపవలెను. 3

1. హరిసోదరులు = భారతీనిరుక్తి. పుటలు. 588-9.

2. V. S. Agrawala = Studies in Indian Art. P. 24.

1965 ed. Viswavidyalaya Prakashan

- Varanasi

3. చూడు : వడ్డెపాటి నిరంజన శాస్త్రి : విశ్వకర్మ బ్రాహ్మణవంశాగమము.

• చళభారతాంధ్రము-పు. 257, 258

యజ్ఞములలో అశూద్రకృతములు, తైత్తిరీవర్ణికకృతములు నగు నగ్నిహోత్ర స్థాల్పాదులనే గ్రహింప వలయు నని “హిరణ్యకేశి సూత్రము”లో చెప్పబడినది. 1.

‘అశూద్రకృతాం తైత్తిరీవర్ణికే నైవకృతా మగ్నిహోత్రస్థాల్లీమ్.’
మహాభారతము నందును ఇట్లే చెప్పబడినది.

ఆహరేదధ నో కించిత్ కామం శూద్రస్య వేశ్మనః ।

న హి యజ్ఞేషు శూద్రస్య కించి దస్తి పరిగ్రహః ॥

- వ్యా. భా. శాంతి. 165-8

యజ్ఞోపయోగములగు శిల్పముల నొనరించువారు శిల్పబ్రాహ్మణులు. పంచాంగే యులును విశ్వకర్మకులోద్భవులును నయిన వీరిని పాంచాల బ్రాహ్మణులనియు, విశ్వకర్మ బ్రాహ్మణులనియు, విశ్వబ్రాహ్మణులనియిం బిలుచుచున్నారు.

వాస్తు పూజాదికము లేకుండ నిర్మింపబడు కొన్ని గృహములు, గృహోప కరణములు, పాత్రలు, శయ్యాసనములు, శకటములు మొదలగు సాధారణ వస్తు జాలమును చేయునపుడు వేదమంత్ర పఠన మావశ్యకము కాదు. కావున నా శిల్పము లవైదికము లనవచ్చును. కాని యా శిల్పము లొనర్చు శిల్పకారులెవరు ? వారు శిల్పి బ్రాహ్మణులు కావచ్చును. కాకపోవచ్చును. శిల్పి బ్రాహ్మణులవద్ద శిల్పవిద్య నభ్యసించిన వా రెవరయినను గావచ్చును. కాని భారతదేశమునందు శిల్పవిద్య కులక్ర మాగతమయినది కావున వైదికావైదికాది సమస్త శిల్పముల నొనర్చు శిల్పిలెక్కువగా విశ్వకర్మ కులజులై యున్నారని చెప్పవచ్చును.

శిల్ప కళా దర్శనము

శిల్పకళలు ఆదర్శవంతములుగ నుండవలయు నని పలువుర తలంపు. కళ కళ కొఱకే, శిల్పము శిల్పము కొఱకే (Art for Art's sake) అను నొక వాదము లేకపోలేదు. కాని ఆదర్శహీన మయిన శిల్పము (కళ) సకలజనామోదము పొందఁ జాలదు. మానవుడు చేయి ప్రతి పనికి నేదియో యొక ప్రయోజన ముండి తీరును.

“సమస్త శిల్పకళలకు మూలాధారము మానవుని హృదయానుభూతియే ఆ అను భూతిని మానవీకరించి సంస్కృతిని సాకూత మొనరించుటయే కళాధర్మము.” 2

1. చూడు : వడ్డెపాటి నిరంజన శాస్త్రి : విశ్వకర్మ బ్రాహ్మణవంశాగమము.

- రథకారకాండము - పు. 257, 258.

Cf : I, ART TODAY. P. 523. ed. Faulkner : Ziegfeld : Hill,

“వ్యక్తిని, కాలమును, పరిస్థితులను అధిగమించుటయే కళయొక్క పరమధర్మ” మని హెర్బర్ట్ రీడ్ అను కళావిమర్శకుడు వ్రాసినాడు. ¹

“కళ మానవజీవితము యొక్క ఆధ్యాత్మికసాధన” మని టాల్స్టాయి వచించినాడు. ²

“సత్పదార్థ మగు పరమాత్మ పిలుపునకు స్వజనాత్మకశక్తి గల జీవాత్మ యిచ్చు ప్రత్యుత్తరమే కళ” యని రవీంద్రనాథథాగూరు వ్రాసినాడు. ³

భారతదేశము నందు ప్రసిద్ధి జెందిన కళ లన్నియు, పరమేశ్వరతత్వానుసంధా నములయి పరిధవిల్లు చున్నవి.

శిల్పము . కళ

మానవుఁ డాది నుండియు తన కానందమును గూర్చు సాధనసంపత్తి కొఱకు ప్రయత్నించుచునే యున్నాడు. ఆ ప్రయత్న ఫలితమే శిల్పము లేక కళ.

“శిల్పము లేక కళ యనఁగా అహ్లాదకరములగు రూపములను సృష్టించుటకు మానవుఁడు చేయు ప్రయత్నమనియు, నట్టి రూపములు మన సౌందర్యబోధను సంకృప్తి పఱచు” ననియు,

“ఇంద్రియోపలబ్ధము లయిన పదార్థములలో నొక సామరస్యమును సమైక్యమును మనము గ్రహింపఁగలిగినపుడు సౌందర్యబోధ తృప్తి చెందు” ననియు హెర్బర్ట్ రీడ్ అను కళా విమర్శకుఁడు తెలుపుచున్నాడు. ⁴

Cf : 1. Herbert Read : The Meaning of Art. P. 191.

“The ultimate Values of art transcend the individual and his time and circumstances.”

2. Tolstoy : “What is art and essays on Art.”

Tr. by Aylmar Mande : C. U. P. P. 264.

3. Tagore : On Art and Aesthetics. P. 58.

“Art is the response of man's creative soul to the call of the Real.”

4. Herbert Read : The meaning of Art. P. 16.

A Pelican Book. ed-1954.

“... and art is most simply and most usually defined as an attempt to create pleasing forms. Such forms satisfy our sense of beauty.”

“and the sense of beauty is satisfied when we are able to appreciate a unity or harmony of formal relations among our sense-perceptions.”

మన సౌందర్యబోధ తృప్తిజెందవలె ననిన దృశ్యమానమగు వస్తువు నుండ రముగ నుండ వలెను గదా:

“సుందరమైన వస్తువు సంతతానందసంధాయక మని కీట్స్ అను ఆంగ్లమహా కవి చెప్పినాడు. ¹

అతడే మఱియొకచోట, సత్యసౌందర్యముల కభేదము తెలిపినాడు. ²

కావున సుందరమయిన వస్తువుల నుత్పత్తి చేయుటయే శీల్పము.

సౌందర్య మన నేమి ? కంటి కింపుగొలుపు రూపురేఖావిలాసాది గుణసంయోజనమే సౌందర్యము. నైతికబోధను బుద్ధివికాసమును గలిగించు నద్గుణసంయోజనము కూడ సౌందర్యమే. అది ఆత్మ సౌందర్యము.

Beauty అను మాటకు ఆంగ్లకోశ³ మిచ్చుచున్న యర్థమిది :

Beauty = Combination of qualities, or shape, proportion, in human face or form or in other objects, that delights the sight; combined qualities delighting the other senses, the moral sense, or the intellect.

“శుక్రసీతి” యందు శుక్రాచార్యుఁ డిట్లే వచించినాడు.

ఏకాషా మేవ తద్రమ్యం లగ్నం యత్ర చ యస్వ హృత్॥ ⁴

[ఎవని మనసు దేని యందు లగ్న మగునో అది వానికి రమ్యమైనది.]

ఇది సామాన్యజనవిషయము. విద్వాంసుల దృష్టి యిది కాదు. వారికి శాస్త్ర విరుద్ధముగా రచింపబడునది రమ్య మయినది కాదు. అందచందములకు గూడ శాస్త్రమూ యన వచ్చును. దైవశీల్పమునకు శాస్త్రము లేదు కాని మానవశీల్పమునకు శాస్త్రమున్నది. తొలుదొల్ల లేకున్నను మానవుఁడు విజ్ఞానాభిముఖముగా అభివృద్ధి చెందుచున్న కొలది అనేకశాస్త్రములు రచింపబడినవి.

1. John Keats : Endymion—Bk I—1.

“A thing of beauty is a joy for ever.”

2. John Keats : Ode to the Grecian Urn. V. 9-10.

“Beauty is truth, truth beauty, — that is all

Ye know on earth, and all ye need to know.”

3. Fowler and Fowler : The concise Oxford Dictionary. P. 47.

ed-1944, O. U. P.

4. శుక్రసీతి : 4-4-107 లోకభర్త నిరూపణ ప్రకరణమ్.

విద్యా హ్యనంతాశ్చ కలాః సంఖ్యా తు నై వ శక్యతే ।
విద్యా ముఖ్యాశ్చ ద్వాత్రింశ చ్చతుష్షష్ఠే కలాః స్మృతాః॥

- శుక్రసీతి. 4-3-23*

లోకములో విద్య అనంతముగ కళ అసంఖ్యకములుగ నున్నవి. విద్యలలో ముప్పది రెండు విద్యలును, కళలలో చతుష్షష్ఠికలును ముఖ్యములు.

ఈ ముప్పది రెండు విద్యలలో శిల్పశాస్త్ర మొకటి 1

మహర్షులు దివ్యదృష్టితో చేసిన శాస్త్రనిర్ణయములు తరువాతి వారి కనుసర జీయములు. ఇది లోకధర్మము.

కోశము లందు శిల్ప శబ్దమునకు కళ యనియు, కళాశబ్దమునకు శిల్ప మనియు నర్థము చెప్పబడినది.

శిల్పం కర్మ కళాదికమ్॥ అమరకోశము. ద్వి. కాం. 722.

కళాదికమ్ — వాత్సాయనుడు చెప్పిన నృత్యగీతాది బాహ్యక్రియలు 64 ను, ఆలింగనమంజవాద్యాభ్యంతర క్రియలు 64 ను కళ అనబడును. అవి మొదలైన కర్మ — అనగా స్వర్ణకారాది క్రియలను శిల్పమ్॥న॥ శిల్ప మనబడును.

కలా శిల్పే కాలభేదే స్యాత్॥—అమరము తృ. కాం. 353.

శిల్పము = 1. చిత్రరూపలు వ్రాయుట లోనగు శిల్పుల పని

2. నృత్యగీతవాద్యాది చతుష్షష్ఠి బాహ్యక్రియలు

3. ఆలింగనాది చతుష్షష్ఠ్యాభ్యంతర క్రియలు

కల = శిల్పము; కలలు అరువది నాలుగు

—అని శబ్ధిర్త్వాకరము నందు వ్రాయబడినది. కాని కళలపట్టిక భిన్నముగ నున్నది.

సూర్యరాశాంధ్రనిఘంటువు నందు కళ యన, “గీతావాద్యాది చతుష్షష్ఠి కళలలో నేదే నొకటి” యనియు, “శిల్ప” మనియు వ్రాయబడినది.

తక్కిన కోశము లందును శిల్పకళా శబ్దములు పర్యాయములుగనే చెప్పబడినవి.

* శుక్రసీతి : 4-3-23 విద్యాకలానిరూపణ ప్రకరణమ్.

1. శుక్రసీతి : 4-3-27

‘కలాంశమాత్రే శిల్పాదే కలనా కాలభేదయోః ।’

- నానార్థరత్నమాల

‘కాలే శిల్పే విత్తవృద్ధే చంద్రాంశే కలనే కళే’

- వైజయంతి

శిల్పమ్ - An art, a fine or mechanical art; (64 such arts are enumerated.) 2. Skill (in any art) craft. 3. Ingenuity. 4. work, manual work, labour 5. A rite ceremony; 6. A kind of ladle or spoon at sacrifices.

కలా - Any Practical art (mechanical or fine) 2-skill, ingenuity.

— V. S. Apte - S. S. E. D.

తక్షణము మున్నగు చేతిపనులు (హస్తకళలు) శిల్పము (Handi crafts) అనియు, చిత్రలేఖనాదులు కళ (arts) అనియు వ్యవహరింపఁబడుచున్నవి.

శిల్పము = కర్మ కౌశలము

లోకోత్తర వర్ణానానిపుణుఁ డగు కవి కర్మ కావ్యము.

లోకోత్తర చమత్కారక్రియాకుశలుఁ డగు కవి (శిల్పి) కర్మ శిల్పము.

శిల్పశబ్దము శీల ధాతువు నుండి నిష్పన్న మయినది.

“శీల ఉపధారణే” అనియు, “శీల సమాధౌ” అనియు శీల ధాతువునకు రెండ రములు.

శీల్ - శీలయతి = పునఃపునరభ్యస్యంతి తదితి శిల్పమ్॥

To practice repeatedly.

శీల్ - శీలతి = ధ్యానముచేయు, యోజించు

To meditate, contemplate.

యాస్కాచాద్యుఁడు “శీలయతి - శీలతీతి వా” - అని నిర్వచించి, యీ క్రింది శ్రుతిని ఉదాహరించినాడు. *

యత్తే శిల్పం కశ్యప రోచనావత్ ॥

- తైః బ్రా. 2-7-25-8

4] * యాస్కా : నిరుక్తమ్. 1-2 పుటలు. 188-7

దీనికి సాయజభాష్య మిట్లున్నది.

[హే కశ్యప ప్రజాపతే! తే తవ శిల్పం కర్మకౌశలమ్ రోచనావత్ దీప్తిమత్]

కనుక శిల్ప మనగా కర్మకౌశలము. క్రియల యందు కౌశల మని మనోరమ -
మహాభారతము నందు శిల్పశబ్దము కౌశల మను నర్థమున ప్రయోగింపబడినది.

విరాటుడు భర్మరాజు నిట్లు ప్రశ్నించినాడు.

“కించాపి శిల్పం తవ విద్యతే కృతమ్ ?”

- వ్యా. భా విరాట-7-11

దీనికి “శిల్పం కౌశలం కిం విషయం తవ త్వయా కృతమ్ సంపాదితమ్” అని
సీలకంఠనిద్యాఖ్య.*

క్రియల యందు కౌశల మెట్లు గలుగును ?

శిల్ప మనగా నాశ్చర్యకర మైన కర్మ యనియు నది ఆత్మసంస్కరహేతు
వనియు చెప్పబడినది. అట్టి శిల్పకార్యనిర్వహణమునకు శిల్పికి అభ్యాసము, ధ్యానము
అవసరము.

అభ్యాసము దాహ్యప్రయత్నము. సమాధి యాంతరప్రయత్నము. ఈ సమాధ్య
ధ్యానములు రెండును శక్తిని వికసింపఁ జేయును.

సమాధి రాంతరఃప్రయత్నో బాహ్యస్త్వభ్యాసః ।

తావుభావపి శక్తిం సముద్భాసయతః ॥

- రాజశేఖర-కావ్యమీమాంస. అ.4

అభ్యాసము వలన శిల్పికి ఏకాగ్రత కుదురును. ఏకాగ్రత వలన సమాధి
యేర్పడును. శిల్పి సమాధిగతుడైన తాని తాను చేయు పనిని చక్కగా నిర్వహింప లేడు.
చక్కగా నిర్వహించుట యనగా శిల్పి తన కర్మ యందు కౌశలమును జూపుటయే.
అప్పుడే రూపసిద్ధి కలుగును. చూపమే శిల్పము.

యద్వై ప్రతిరూపం తచ్ఛిల్పమ్ ॥

[ఏది ప్రతిరూపమో అది శిల్పము]

- శరవధ్రబ్రాహ్మణము. 3.2-1.5

* చూడు : ష్యాసభారతము - విరాటపర్వము - చిత్రశాలా ప్రతి. పు. 12.

“శిల్పి యేకాగ్రభావనానిమగ్నుడై యే శిల్పరచనముం జేయునో యది ప్రేక్షకునికి, లేదా సౌందర్యారాధకునకు సమాధిగమ్యమగు నానందమును గూర్చుచున్నది.”*

ఇందుకు నిదర్శనముగా ద్వారకానగరమును విశ్వకర్మ నిరంతరాభ్యాసము చేతఁ గలిగిన శిల్పవిద్యానైపుణ్యమున కవధిగా నిర్మించె నని మాఘకావ్యము నందును, మానసప్రయత్నము చేత నిర్మించె నని హరివంశము నందును వర్ణింపఁబడినది.

త్వష్టు స్సదాభ్యాస గృహీత శిల్ప
విజ్ఞాన సంపత్రసరస్య సీమా ॥

- మాఘకావ్యము. ౩.౩5

తతః సా నిర్మితా కాంతా పురీ ద్వారవతీ సదా ।

మానసేన ప్రయత్నేన వైష్ణవీ విశ్వకర్మణా ॥

- హరివంశే.విష్ణుపర్వే-ద్వారవతీ నివేశః ॥ శ్లో. 40

కావున శిల్పకళానైపుణికి బాహ్యభ్యంతర ప్రయత్నములు రెండును ముఖ్యములే. కావ్యోత్పత్తికి వలె శక్తియు, లోకకావ్యకావ్యాద్యవేక్షణము వలనఁ గలుగు నిపుణతయు, శిల్పచార్యుల యొద్ద శిక్షాభ్యాసములు — ఈ మూడును శిల్పసృష్టికి హేతువులు.

శిల్ప కళా సృష్టి

శిల్పకళాసృష్టికి మూలము చిత్తమే. చిత్తము నం దనేక చిత్రవిచిత్రములయిన రూపములు పుట్టుచున్నవి. వాని నుండి తనకు నచ్చిన వానిని బహుజనామోద యోగ్యము లయిన వానిని ఎన్నుకొని శిల్పి నానావిధశిల్పములు, చిత్రములు రచించుచున్నాఁడు.

చిత్తము నం దుదయించు రూపమునకు మూల మేది ?

ఈ ప్రశ్నకు సమాధానము ఋగ్వేదము నందుఁ గలదు.

రూపం రూపం ప్రతిరూపో బభూవ

తదస్య రూపం ప్రతిచక్షణాయ ।

ఇంద్రో మాయాభిః పురురూప ఈయతే

యుక్తా హ్యస్య హరయః శతా దశ ॥

- ఋగ్వేద. 6-47.18

* డా॥ కొంఠూరు ఫీరరాఘవాచార్యులు : శిల్పదర్శనము. పు. 49

రూపము లన్నింటికి మూలరూప మింద్రుడే. ఇంద్రుడు తన మాయ చేత
 ఒకరూపములను దాల్చుచున్నాడు. అట్టి వాని స్వరూపమునే మనము విశ్వమనం
 దంతటను జూచుచున్నాము. ఇట ఇంద్రుడన సృష్టికర్త యగు పరమాత్ముడే. ¹

అతడే, ఆ ఇంద్రుడే యీ విశ్వమున కంతటికి ప్రతిరూపము. ²

యో విశ్వస్య ప్రతిమానం బభూవ ||

- ఋగ్వేద. 2.12.9

వైదికవాఙ్మయము నందు ఇంద్రుడు చిత్తమునకు ప్రతీక. కావున మన
 చిత్తమే సమ స్వరూపములకు నెలవు. అది పరమాత్మ స్వరూపమే.

గ్రీకు తత్వవేత్త యగు అరిష్టాటిలు “కళ ప్రకృతి ననుకరించు” నని చెప్పి
 నాడు. *Art imitates Nature.* ³

ప్రకృతి యనగా విశ్వము నందలి సృజనశక్తి యని వ్యాఖ్యాత వివరించినాడు. ⁴

శిల్పకళాఖండములు తన్మూలకై కేవలానుసరణము గాదు. శిల్పి ప్రకృతిని
 ఉన్నదున్నట్లు గాక అది తన మనోనేత్రమునకు గోచరించి నట్లు చిత్రించును. ⁵

1. Cf : A. C. Bose = The Call of the Vedas. PP. 181-82

‘For every form He has been the Model that
 form of His is the one to look on everywhere.
 Indra by His Maya (creative illusion) moves in
 many forms.’ God is ONE, His glory multiply-
 ing in many forms.

2. Ibid :

“He who is the Model of all this world.”

3. Cf : S. H. Butcher : Aristotle’s Theory of Poetry and Fine
 Art : 4-ed. Dover Publications Inc. P. 116.

4. Ibid :

“..... for nature in Aristotle is not the outward
 world of created things; it is the creative force, the
 productive principles of the Universe” - Butcher.

5. Ibid : P. 127.

“A work of art reproduces its original not as it is in
 itself but as it appears to the Senses.”

మానవునిలో సృజనాత్మకశక్తి సహజముగ నున్నది. కళాహృదయము గల మానవుడు ఈ సహజశక్తిని సద్వినియోగము చేసికొనును.

శిల్పములో చిత్రలేఖనములో సంగీతములో సాహిత్యములో సువర్ణదూదంత శిలాది బహువిధసామగ్రిని వివిధ సంకేతములను ఉపయోగించి ప్రతిస్పృష్టి చేయుటకు కావలసిన సృజనశక్తి శిల్పకళాకారులలో అపరిమితముగా నున్నది. శిల్పసాహిత్యములలోను, తదితర లలితకళలలోను దాని ప్రాచుర్య మింతింతని చెప్ప నలవి కాదు. *

కావ్యశిల్ప కళానుబంధము

కావ్యములు శ్రవ్యము లని దృశ్యము లని రెండు విధములు. వీనిలో దృశ్య కావ్య మగు నాటకము రమ్యమైనది. “కావ్యేషు నాటకం రమ్యమ్.”

కావ్యాంగముగ నుపయుక్తము గాని, శబ్దము గాని, యర్థము గాని, న్యాయము గాని, కళ గాని లేదని భావహూడు చెప్పినాడు.

న శబ్దో న తద్వాచ్యం న స న్యాయో న సా కలా ।

జాయతే య న్నకావ్యాంగ మహో భారో మహాన్ కషే ॥

- కావ్యలంకారః - 5-4

సప్తద్వీపముల యందలి భావముల కనుకరణమే నాట్య మనియు నాట్యము నందు గోచరము గాని జ్ఞానము గాని, శిల్పము గాని, విద్య గాని, కళ గాని, కర్మము గాని లే దనియు సర్వకాత్తములందలి విషయములు, సకలశిల్పములు, వివిధములైన కర్మలు నాట్యము నందుఁ గల వనియు భరతముని తెలిపినాడు.

న తజ్జ్ఞానం న తచ్ఛిల్పం న సా విద్యా న సా కలా

నాఽసౌ యోగో న తత్కర్మ నాట్యేఽస్మిన్ యన్నిదృశ్యతే ॥

* Rabindranath Tagore : On Art and Aesthetics. P. 83.

“Making use of a great variety of symbols and of materials, wood, stone, gold, ivory in painting, in sculpture, in words and in music this urge to create has been so strong that it is difficult to measure the abundance it has provided in literature and art and other artistic disciplines.”

సర్వశాస్త్రాగ్రణి శిల్పాని కర్మాణి వివిధాని చ
అస్మిన్ నాట్యే సమేతాని తస్మా దేతన్మయాకృతమ్॥
సప్తద్వీపానుకరణం నాట్య మేతద్భవిష్యతి ।

- నాట్యశాస్త్రము I. 115-118.*

శిల్ప మనగా చాలాచిత్రపుస్తాదియోజన మనియు, గీతవాద్యాదికములు కళ లనియు వ్యాఖ్యాతలు వివరించినారు. ¹

దేవతల కోరికపై బ్రహ్మదేవుడు సర్వశాస్త్రము లందలి యర్థములతోఁ గూడి యుండునట్లును, సర్వశిల్పములకు ప్రవృత్తిహేతు వగు నట్లుగను, పంచమవేద మగు నాట్యశాస్త్రమును ఇతిహాసయుక్తముగా నిర్మింప సంకల్పించి నట్లు చెప్పబడినది. ²

సర్వశాస్త్రార్థసంపన్నం సర్వశిల్ప ప్రవర్తకమ్ ।

నాట్యాఖ్యం పంచమం వేదం సేతిహాసం కరోమ్యహమ్ ॥

- నాట్యశాస్త్రము. 1.15.

నాట్యప్రదర్శమునకు శిల్పకళామండితము లయిన నాట్యమందిరములు కావల యును. శ్రవ్యకావ్యములు విని యానందించుటకు సభామండపములు కావలయును. ఈ విధముగా కావ్యములకు శిల్పములకు నవినాభావసంబంధము గలదు.

శిల్ప సాహిత్యములు: చందఃప్రస్తారము

చందఃప్రస్తార మనగా గురులఘువుల నొక క్రమములో నమర్చుట.

సాహిత్యములో పద్యవిద్య చందఃప్రధాన మయినది. గురులఘువుల నొకానొక నిర్దిష్టక్రమములో నిబద్ధించుట వలన పద్యము లేర్పడును. కావున పద్యరచనకు చందస్సు ముఖ్య మని లక్షణకర్తలు భావించుచున్నారు.

* Cf : 'The Natya Sastra' - ascribed to Bharata Muni.
ed. by. Manomohan Ghosh, M. A , Ph. D. Kavye Tirtha.
- Calcutta - 1967. ed.

1. చూడు : డా॥ పోతుకూచి సుబ్రహ్మణ్యశాస్త్రి - నాట్యశాస్త్రమ్ - ఆంధ్రభారతీ - మొదటి సంపుటము.

సంగీతములో గీతరచనము ఛందోబద్ధమై యుండును. సంగీతమునకు తాళము ప్రధానము. తాళమునకు కాలము, మార్గము, క్రియ, ఆంగము, గ్రహము, జాతి, కళ, లయ, యతి, ప్రస్తారము అను నీ పదియు ప్రాణములు. ¹

శిల్పి [వాస్తు] శాస్త్రములో ఛంద స్సనఁగా నొకానొక రచనాక్రమము; కట్టడము; ఆ నిర్మాణము కనిపించుతీరు. సాహిత్య సంగీతశాస్త్రములలో వలె వాస్తు శాస్త్రము నందును ప్రధానమైన ఛందము లారు. ఇవియు గురులఘువుల సమ్మేళనము వలననే యేర్పడును. ²

వాస్తుశాస్త్రము నందు భిత్తి గురువు; అశిందము లఘువు. భిత్త్యశిందముల [గురులఘువుల] ప్రస్తారము వలన వివిధ కాలాగృహము లేర్పడుచున్నవి.

ఏ క ద్వి త్రి చతుశ్శాలం గృహం ప్రస్తారతో భవేత్ ||

- వాస్తుమండపము

కావున ఛందోబద్ధమైన కవిత్వము, సంగీతము, వాస్తువు సమానధర్మములు గలవి.

సాహిత్యవిద్య - ఉపవిద్యలు

శబ్దార్థయో ర్యధావత్ సహభావేన విద్యా సాహిత్యవిద్యా
ఉపవిద్యాసు చతుష్షష్టిః తాశ్చ కలా ఇతి విదగ్ధవాదః।

స ఆజీవః కావ్యస్య

- రాజశేఖర : కావ్యమీమాంస.

1. చూడు : ఏకా సుబ్బారావు : సంగీత విద్యాదర్పణము-తాళప్రకరణము.
2. Cf : Popatbhai Ambasankar Mankad : Introduction to Aparajita Priccha of Bhuvana Deva. P. XV.

ఛందః = an arrangement, disposition

వాస్తు = a structure

ఛంద of వాస్తు means 'Disposition of Structure.'

'View of a Structure as presented by its contour against the sky,' - 'Perspective view.'

'These Charadas of Vastu are Primarily six in number, according to the rules of architecture as laid down by writers of the Northern School. In this respect, Sahitya Sangeeta and Vastu stand upon a common platform, as they have, each six primary chandas as unitary basis'

శబ్దారములు రెండును, పరస్పరానుకూలముగ కలసియుండు విద్య సాహిత్యవిద్య. ఉపవిద్యలు అరువది నాలుగు. వాటిని కళ లని విద్వాంసులు చెప్పుదురు. ఉపవిద్యలు కావ్యమునకు జీవనాధారములు

కావ్యహేతువు నం దొక భాగమయిన వ్యుత్పత్తి లోకశాస్త్రకావ్యాద్యవేక్షణము వలనఁ గలుగు నని మమ్ముటుడు చెప్పినాఁడు.

శక్తి ర్నిపుణతా లోకశాస్త్ర కావ్యాద్యవేక్షణాత్ ।

కావ్యజ్ఞ శిక్షయాభ్యాస ఇతి హేతు స్తదుద్భవే ॥

- కావ్యప్రకాశిక. 1-3

ఇది శాస్త్రములలో శిల్ప (కళా) శాస్త్రమును గ్రహింపఁబడినది. “శాస్త్రాజ్ఞాం ఛందోవ్యాకరణాభిధానకోశకలాచతుర్వర్గ గజతురగ బుద్ధాదిలక్షణ గ్రంథానామ్.”
—అని వ్యాఖ్యైత

కావ్యరచనోద్యుక్తుఁ డగువాఁడు విద్యలను — ఉపవిద్యలను అభ్యసించిన పిమ్మట కావ్యరచనమునకు ప్రయత్నించవలెను. నామధాతుపారాయణము, శబ్దకోశము, ఛందః శాస్త్రము, అలంకారశాస్త్రము అనునవి కావ్యవిద్యలు. అనఁగా కావ్యరచనమున కుపయోగించు ప్రధానవిద్యలు, చతుష్షష్టికళలు ఉపవిద్యలు.

- రాజశేఖర కావ్యమీమాంస. 10-1

చతుష్షష్టికళలు కావ్యరచనమున కెట్లు తోడ్పడును ?

అలంబన విభావేషు భావానుద్దీపయంతి యే ।

చతుష్షష్టి కలా ద్వేధా కర్మాద్యై ర్గీతికాదిభిః ॥

- అగ్నిపురాణము. అ. 319-42, 43

చతుష్షష్టికళలు అలంబనవిభావము లందు భావముల నుద్దీపింపఁ జేయును. అవి కర్మాదుల చేత గీతాదుల చేత రెండువిధములు.

చతుర్విధనాయకులలో నొకడయిన ధీరలలితుడును కళాపరుఁడని సాహితీపరుల కెల్లరకు విదితమే.

నిశ్చింతో మృదు రవిశం కలాపరో ధీరలలితః స్యాత్ ॥

- సాహిత్య దర్పణము

దేవజనవిద్య

'ఋగ్వేదం భగవో ఽధ్యేమి యజుర్వేదం సామవేద మాథర్వణం చతుర్థ మితీహాసపురాణం పంచమం వేదానాం వేదం పితృణాం రాశిం దైవం నిధిం వాకోవాక్య మేకాయనం దేవవిద్యాం బ్రహ్మవిద్యాం భూతవిద్యాం క్షత్రవిద్యాం సక్షత్రవిద్యా సర్వ దేవజనవిద్యా మేతద్భగవో ఽధ్యేమి'

- ఛాండ్.గో.పనిషత్. 7-1-1-2

ఋగ్వేదము మొదలు దేవజనవిద్య పర్యంతము గల పదునెనిమిది విద్యలను నేర్పితి నని నారదుడు సనత్కుమారునితో చెప్పినాడు.

దేవజనవిద్య యనగా నేమి ?

దేవజనవిద్య యనగా గంధర్వవిద్య [సంగీత, నర్తనశాస్త్రము] అని వ్యాఖ్య తలు వివరించినారు. ¹

దేవజనవిద్య యన నృత్యగీతవాద్యవిద్య, శిల్పాదివిజ్ఞానము. ²

దేవజనవిద్య యన లలితకళలకు సంబంధించిన విద్య. ³

అగుచో దేవజనులనగా గంధర్వులు, శిల్పులు, కళాకారులు నని చెప్పవలయును.

పదునెనిమిది విద్యలలో గంధర్వవిద్య యొకటి యని భారతము గూడ చెప్పుచున్నది. ⁴

ప్రాచీనకాలమున నృత్యగీతవాద్యములు తదితర లలితకళలు వేదాదివిద్యలతో సమానప్రతిపత్తి గలిగియుండుట గమనింపదగినది.

1. చూడు : 1) వావిళ్ల రామస్వామిశాస్త్రిలు : ద్వారకాపనిషత్తులు.

ఆంధ్రవచనము-పుట. 150.

2) Cf : F. E. Keay : Indian Education P. 33

"Devajana Vidya : The sciences of the genii such as the making of perfumes, dancing, singing, playing and other fine arts."

2. Dr. Radha Kumud Mookerji : Hindu Civilisation Part-I.

P. 113.

"Devajana Vidya = the arts affected by the lesser gods such as perfumery, dancing, singing, playing on musical instruments (vadya) and other fine arts and crafts (silpadi Vijnana.)

3. Dr. D. S. Sarma : The Upanishads - An Anthology. P. 172

5] 4. తిక్కన : భార. శాంతి. 8-119.

అ లి త క ళ్ల లు

అలితకళ అనగా మనోహర మైన కళలు. వీనినే మనోజ్ఞకళ అనియు నందురు.

పూర్వకాలమున స్త్రీ పురుషు లిరువురును నీ అలితకళల నభ్యసించుచుండి నట్లు మహాకవి కాళిదాసు రచనల వల్లఁ చెలియుచున్నది.

అజాఁడు ఇందుమతిని గూర్చి విలపించుచు,

‘ప్రియశిష్యా అలితే కలావిధౌ!’

- అనెను. [రఘు. 8-67]

“అలితే మనోహరే కలావిధౌ వాదిత్రాది చతుష్షష్టికలాప్రయోగే ప్రియశిష్యా. (వాద్యాది చతుష్షష్టికళ లందు. మనోహరకళాప్రయోగము నందు శిష్యురాలు) —అని మల్లినాథసూరి వ్యాఖ్యానించినాఁడు. ¹

కాని చతుష్షష్టికళ అన్నియు అలితములు కాఁజాలవు. వానిలోక్రియాలాలిత్యము గల కొన్ని మాత్రము అలితకళ అని చెప్పఁదగినవి.

శ్రీ ఇంద్రగంటి హనుమచ్ఛాస్త్రిగా రిట్లు వ్రాయుచున్నారు.

“అలితకళలను మాటను కవి సాభిప్రాయముగా వాఁడెను. అలితశబ్దమునకు మధుర మను అర్థమును వ్రాసి మల్లినాథుఁడు 64 కళల పట్టికను ఇచ్చెను. మానవ హృదయమునకు ఆపాతమాధుర్యము నిచ్చు సంగీత చిత్ర కవితా నాట్యములకే ఈ మాటను వాడుట సమంజస మనితోచును. ఏమనగా అజానకు ఇందుమతి శిష్యురాలై నది ఈ మధురకళల లోనే గాని కుట్టుట (సీమ్యం), దండకట్టుట (మాల్యవిధి) వంటి సామాన్యవిషయము లందు కాదు గదా” ²

మహాకవి కాళిదాసు శిల్ప శబ్దమును గూడ అలితకళావిజ్ఞాన మను నర్థము నందు ప్రయోగించినాఁడు.

మాలవికాగ్నిమిత్రనాటకము నందలి యీ సంభాషణము గమనింపుడు.

విరూషకః : భోః న కేవలం రూపే శిల్పే ౭వ్యద్విత్తీయా
మాలవికా ।

[మాలవిక సౌందర్యము నందే కాదు, శిల్పము నందును అద్వితీయ]

1. కాళిదాసు : రఘువంశము-8-67-సంస్కృత హిందీ టీకా సహితము. పు. 80

చాఢాండా సంస్కృత సీరీజ్-వారణాసి-1961 ప్రతి.

2. ఇంద్రగంటి హనుమచ్ఛాస్త్రి : కాళిదాస కళామందిరము, పు. 222.

రాజా : అవ్యాజసుందరీం తాం విజ్ఞానేన లలితేన
యోజయితా!

పరికల్పితో విధాత్రా బాణః కామస్య విషదిగ్ధః॥*
[సహజసౌందర్యవతి యైన ఆమెను లలితవిజ్ఞానముతో
సంయోజనము చేసి విధాత కామని యొక్క విషదిగ్ధమైన
శరము నొసర్చినాడు.]

- మాళవికాగ్నిమిత్ర. 2-12-15

ఇట శిల్ప మన కళాచాతుర్య మనియు, లలితవిజ్ఞాన మననృత్యాది లలితకళా
నైపుణ్య మనియు వ్యాఖ్యాత వివరించినాడు. ¹

ఈ రెండు పదములును పర్యాయములుగా నుపయోగింపబడుటచే శిల్ప మన్నను
లలితకళావిజ్ఞాన మన్నను ఒక్కటియే.

“శిల్ప మనగా సీతని (కాళిదాసు) దృష్టిలో చెక్కడపుపనియే గాక లలితకళ
అన్నియు చేరును. “పాత్రవిశేషస్య స్తం గుణాంతరం వ్రజతి శిల్ప మాధాతుః” అను
మాళవికలోని శిల్పశబ్దమును, “శిల్పకార్య ఉభయేన పేదితాః”- అను రఘు - 19
సర్గము నందలి వాక్యమును ఈ అభిప్రాయమును బలపరచును.” ²

వాస్తుశిల్పకళలు గూడ లలితకళలుగనే పరిగణింపబడుచున్నవి. వ్యక్తిగతాభి
రుచిని బట్టి యొక్కొక్కనికి ఒక్కొక్క కళ యందు అభినివేశము కలుగుచుండును.

వేదము షడంగము. షడ్దర్శనము లున్నవి. అట్లే

1. సంగీతము 2. నాట్యము, నృత్యము 3. కావ్యము 4. వా కళ 5. శిల్పము
6. చిత్రలేఖనము — అను షట్కళలు ముఖ్యములు. ³

* ఈ శ్లోకము మోచర్ల రామకృష్ణ కవిచే నిట్లను వదింపబడినది :
కం॥ ఆ వెలదికి నై సర్గిక లావణ్య నిధానమునకు లలితాకళా వి
ద్యావిభవము నొసంగిన విధి కావించె విషాక్తశరము కామని కరయన్.

1. శిల్ప : Skill in arts, లలితవిజ్ఞాన is the Skill in arts such as
dancing. —R. D. Karamarkar
2. ఇంద్రగంటి హనుమచ్ఛాస్త్రి : కాళిదాసుకళామందిరము. పు. 229
3. D. N. Sukla : Silpa Sastra - Hindu Achievements in Aero-
nautics and Fine Arts.

లలితకళలలోఁ సంగీతమే ఉన్నతమయినది. తక్కిన కళలు—చిత్రలేఖనము, శిల్పము, నాట్యము, వాస్తువు, కవిత్వము —వీదో యొక విధముగా సంగీతస్థాయిని పొందును. ¹

ఈ షట్కళలలో కవిత్వసంగీతములను శ్రవ్యకళ అనియి, వాచికకళ అనియు నందురు. నాట్యము సమాహారకళ. ఈ మూటిని ఛరకళ అందురు. తక్కిన మూడును స్థిరకళలు.

వాస్తుకళ యన ప్రాసాదభవనాదినిర్మాణము (Architecture)

శిల్పకళ యన మృద్దారుశిలాలోహప్రతిమానిర్మాణక్రియ. (Sculpture)

చిత్రకళ యన చిత్రలేఖనము—ఆలేఖ్యము. (Painting)

ఈ మూడును దృశ్యకళలు. వీనిని కాయకకళ అనియు నందురు. (Manual arts) వాస్తు శిల్ప చిత్రలేఖనములు స్థాపత్యమున కంగములు. ఇంకను అనేకము లయిన కళలు స్థాపత్యము నం దంతర్భూతము లగుచున్నవి.

ఈ కళ అన్నియు శ్రవణనయనేంద్రియముల ద్వారమున మనసుల నలరించి మనోజ్ఞము లగుచున్నవి.

లలితకళల కానందమే పరమప్రయోజనము. కాని యవి మన కనేకవిధములుగా నుపయోగపడవచ్చును. తక్కిన కళల యందు ఆనందము కంటె నుపయోగిత్వము హెచ్చు. ఐనను వాని వలనను మన కానందము కలుగవచ్చును. ²

—[సాహిత్య శిల్పనమీక్ష]

1. R. Srinivasan : Facets of Indian culture. P. 77

“And of all arts music is considered to be the highest. All other arts - Painting, Sculpture, Drama, Architecture, Poetry - in some way tend to reach the condition of music.”

2. Good Heart Rendell. (Quoted by P. Lakshmi Kantham Sahitya Silpa Sameeksha.)

అష్టాదశ విద్యలు : అర్థ శాస్త్రము

వినుము, ఋగ్వేదాదివేదముల్ నాలుగుఁ
 గల్పాదు లైన యంగంబు లాఱుఁ
 బెరసి విద్యలు పది; పేర్చు పురాణము
 లన్నియు నొకవిద్య; యధిప! ధర్మ
 విదులు నెప్పెడు శాస్త్రవితతి యంతయు నొక
 విద్య; సర్వన్యాయ విస్తరంబు
 నొకటి, మీమాంస దా నొక్కటి యిట్లులు
 వివరింపఁ బడునాల్గు విద్య లయ్యె.

వైద్య కోదండ గాంధర్వ విద్య లర్థ
 శాస్త్ర మగు నీతివిద్య తత్సహితవృత్తి
 వెలయఁగాఁ బడునెనిమిది విద్య లభవుఁ
 డేర్పరించె జగత్త్రయహితము పొంటె.

- తిక్కన. భార. శాంతి. ౩. 119

ఋగ్యజుస్సామాధర్వవేదములు నాలుగు, శిక్షకల్పవ్యాకరణనిరుక్తచందోజ్యోతి
 షములు షడంగములు, పురాణము లన్నియు నొకటి, శాస్త్రము లన్నియు నొకటి,
 న్యాయ మొకటి, మీమాంస యొకటి, ఇట్లు విద్యలు పదునాలుగు. వీనికి ఆయుర్వేదము,
 ధనుర్వేదము, గాంధర్వవేదము, అర్థశాస్త్రము నను నాలుఁ గువవేదములను* కలుపఁగా
 అష్టాదశవిద్య లగును.

చతుర్దశ విద్యాస్థానములకు వార్తా, కామసూత్రము, శిల్పశాస్త్రము, దండనీతి
 —అనునాల్గింటిని చేర్చఁగా అష్టాదశవిద్య లగునని కొందఱిమతము.

“వార్తా, కామసూత్రం, శిల్పశాస్త్రం, దండనీతి రితిపూర్వైః
 సహాష్టాదశ విద్యాస్థానాని.” ఇత్యపరే.—

- రాజశేఖర కావ్యమీమాంస

అథర్వవేదోపవేదమయిన అర్థశాస్త్రమునందు రాజనీతిశాస్త్రము, శస్త్రాస్త్ర
 విద్యలు, విశ్వకర్మాదులచే రచింపఁబడిన శిల్పశాస్త్రము సంతర్భూతములై యున్నట్లు
 “చరణవ్యాసా” మను వైదికగ్రంథము నందుఁ జెప్పఁబడినది.

* ప్రక్క పేజీలో చూడుము.

అథర్వవేదస్మార్తశాస్త్రం నీతి శాస్త్రం శస్త్రశాస్త్రం
విశ్వకర్మాదిప్రణీత శిల్ప శాస్త్రమ్॥

- చరణవ్యాహ- చతుర్థభండ. పు. 48

“అథర్వవేదోపవేద మయిన అర్థవేదమునకు “శిల్పశాస్త్రం”మనియు పేరు. విశ్వకర్మ త్వష్ట మయుఁడు దైవజ్ఞుఁడు మొదలుగా గల శిల్పాచార్యులు రచించిన సంహితాగ్రంథములున్నవి. వీని యందలి విమానతారాభాగార్వాది విద్యల నభ్యసించుట కారేండ్లుపట్టును.” —అని దయానందసరస్వతి తెలిపినాడు. ¹

పూర్వము కృతయుగాదిని, విశ్వకర్మ శిల్పశాస్త్రమును ద్వాదశసహస్రగ్రంథ ముగా రచించినాఁడనియు, కలియుగము నందలి శిల్పవండితులు దానిని నాలుగువేల గ్రంథముగా సంక్షిప్తము చేసినారనియు భారద్వాజకృత మైన “అపరాజిత” గ్రంథము వలనఁ దెలియుచున్నది.

ఉపవేదార్థశాస్త్రం తు చాథరణస్య కథ్యతే;

అర్థశాస్త్రం తు విధివ చ్చిల్పశాస్త్రం తదైవ చ॥

*. ఉపవేద : ‘Secondary knowledge;’ N. of a class of writing subordinate or appended to four Vedas. (viz. the Ayurveda or Science of medicine to the Rigveda, the Dhanurveda or Science of archery to the Yajurveda; the Gandharvaveda or Science of music to the Samaveda; and Sastra-Sastra or Science of arms to the Atharvaveda) This is according to the Charanavyuha, but Susr. and Bhpr. make the Ayurveda belong to Atharvaveda; according to others the Sthapatyaveda or Science of architecture and Silpa Sastra or knowledge of arts are reckoned as the fourth Upaveda.

- Momier Williams : Sanscrit-English Dictionary

1. చూడు : దయానంద సంస్కృతి సంస్కారవిధిః॥ పు. 101

“అథర్వవేద్ కా ఉపవేద అర్థవేద జిన్కో శిల్పశాస్త్ర కహితే హై జిన్మే విశ్వకర్మా త్వష్టా ఔర్ మయ కృత సంహితాగ్రంథహైః ఉన్కో 6 ఛః వర్షకే భీతర్ భీతర్ పథకే విమాన తారా భాగర్వాది విద్యాటం కో సాఞ్ఞాత్ కరే॥

శాస్త్రద్వాదశసాహస్రం కృతాదౌ విశ్వకర్మణాః
తేషాం చతుస్సహస్రస్తు కలౌ చైవ ప్రవర్తతే॥

- ఆపరాజిత.*

విశ్వకర్మకృత మయిన 'అర్థవేదము' నందు దశవిధ శిల్పవిద్యావిషయములు చెప్పబడినవి.*

1. కృషిశాస్త్రము : కర్షణోపయుక్తమగు లాంగలాదినిర్మాణము.
Agricultural Engineering.
2. జలశాస్త్రము : భూగర్భజల వినియోగపద్ధతులు.
Underground water resources
3. ఖనిశాస్త్రము : భూగర్భశాస్త్రము Mining.
4. నౌకాశాస్త్రము : జలయానోపయోగి నౌకానిర్మాణము.
Navigation
5. రథశాస్త్రము : దూరప్రయాణముల కుపయోగపడు రథ నిర్మాణము
Science of vehicles; Automobile Engineering
6. విమానశాస్త్రము : అంతరిక్షయాన నిర్మాణము Aeronautics
7. వాస్తుశాస్త్రము : గృహభవనప్రాసాదవాపీకూపతటాకాదినిర్మాణము.
Architecture
8. ప్రాకారశాస్త్రము : నగరరక్షణార్థము దుర్గప్రాకారనిర్మాణాదికము
Construction of forts and compound walls.
9. నగరరచనాశాస్త్రము : సకలజననివాసయోగ్య స్థానములు, వీధులు, రాజ
వీధులు గల నగరములు రచించు ప్రణాళిక.
Town Planning
10. యంత్రశాస్త్రము : సకలవిధయంత్రనిర్మాణ పద్ధతులు
Mechanics-Science of Machinery

- * చూడు : 1. నిరంజనశాస్త్రి : విశ్వకర్మబ్రాహ్మణమంశాగమము పు 131, 132
2. శివబీశర్మ : వ్యాసము. 'రాష్ట్ర' కే వైజ్ఞానికోం కా నామ్'.
- విశ్వశిల్పి. హిందీమాసపత్రిక - నవంబరు, డిసెంబరు 1978
- * చూడు : 1 వఘే కృష్ణశర్మ కలానిధి - కాశ్యపశిల్పోద్ఘాతము.
2. శివబీశర్మ : వ్యాసము. 'రాష్ట్ర' కే వైజ్ఞానికోం కే నామ్'.
- 'విశ్వశిల్పి' - మాసికపత్రిక - నవంబర్, డిసెంబర్ 1978

స్థాపత్య వేదోత్పత్తి

ఋగ్వజుస్సామాధర్వాఖ్యాన్ వేదాన్ పూర్వాదిభిర్ముఖైః ।
శస్త్ర మజ్ఞాన్ స్తుతి స్తోమం ప్రాయశ్చిత్తం వ్యధాత్ క్రమాత్ ॥
అయుర్వేదం ధనుర్వేదం గాంధర్వం వేద మాత్మనః ।
స్థాపత్యం చాస్మజద్ వేదం క్రమాత్ పూర్వాదిభి ర్ముఖైః ॥

- వ్యాస. భాగ. స్కంధ. 3 - అ 12- 37, 38

బ్రహ్మదేవుని ఉపాసముఖము నం దుత్పన్న మయిన స్థాపత్యవేదము విశ్వకర్మ
కృతమై విశ్వకర్మశాస్త్రముగా ప్రసిద్ధికెక్కినది. కావుననే పోతన మహాకవి
శ్రీ మదాంధ్రభాగవతమునందు -

‘అయుర్వేద ధనుర్వేద గాంధర్వవేదంబులను నుపవేదంబులును
విశ్వకర్మశాస్త్రం బగు స్థాపత్యంబున బ్రాగాదిముఖంబుల నుత్ప
న్నంబు లయ్యె’ -నని యనువదించినాడు. ¹

స్థాపత్యవేదమునకు శిల్పవేద మనియు పేరు. అది అథర్వణవేదమున కుపవేదము
కావున శిల్పాల కెల్లరకు అధ్వజు అని పేరు.

అథర్వణస్యోపవేదః శిల్ప వేద ప్రకీర్తితః ।

తస్మా దాధర్వణాః ప్రోక్తాః సర్వే శిల్పిన ఏవ చ ॥

- శైవాగమము. ²

స్థాపత్యవేద మనఁగా వాస్తుశాస్త్ర మనియు, శిల్పశాస్త్ర మనఁగా తక్కిన
శిల్పకళలకు సంబంధించినశాస్త్ర మనియు, నీ రెండును కలిసి యొకటిగా అథర్వణ
వేదమున కుపవేదముగా భావించబడుచున్న దనియు కొందఱి అభిప్రాయము. ³

1. పోతన : శ్రీమదాంధ్రభాగవతము. స్కంధ- 3. అ 32- 388

2. చూడు . హరికృష్ణశాస్త్రి : బ్రాహ్మణోత్పత్తిమాలా - పాంచాలబ్రాహ్మణోత్పత్తి
ప్రకరణమ్. (రెంగేశైవాగమే) అ. 51. శ్లో. 37.

3. Cf : Momier Williams : Sanscrit-English Dictionary.

" according to others the Sthapatya Veda or
Science of architecture and Silpa Sastra or
knowledge of arts are reckoned as the fourth
Upaveda."

ప్రాసాదభవనాదుల నిర్మాణపద్ధతులను తెలుపునది వాస్తవశాస్త్ర మని మత్స్య పురాణము పేర్కొనగా, దేవరాజ ప్రాసాదములు గృహములే కాక ప్రతిమలు, వాపీకూపతటాకనిర్మాణ ప్రతిష్ఠావిధులు తెలుపునది శిల్పశాస్త్ర మని శుక్రాచార్యుడు తెలిపినాడు.

ప్రాసాదభవనాదీనాం నివేశం విస్తరా ద్వదా

కుర్యా త్కేన విధానేన కశ్చ ద్వాస్తు రుదాహృతః॥

- మత్స్యపురాణము. అ. 256. 39

ప్రాసాదప్రతిమారామగృహవాప్యాది సత్కృతిః।

కథితా యత్ర త చ్చిల్పశాస్త్ర ముక్తం మహర్షిభిః॥

- శుక్రసీతి : 4-3-58

నానావిధములయిన వస్తువులకు, యంత్రములకు, వ్యూహారచనములకు, సువర్ణాది ధాతువులచే నిర్మింపబడిన వస్తుజాలమునకు గృహభవనాదివాస్తువులకు శిల్పము అని పేరని భృగుమహర్షి చెప్పినాడు.

నానావిధానాం వస్తూనాం యంత్రాణాం కల్పనంపదామ్।

ధాతూనాం సాధనానాం చ వస్తూనాం శిల్ప సంజితమ్॥

- భృగుసంహిత*

శిల్పశాస్త్ర మనగా మూర్తినిర్మాణకళాశాస్త్రమే యైనను, దాని యందు గృహనిర్మాణపద్ధతులు కూడ చెప్పబడి యున్నవి కనుక దానిని వాస్తువిద్య యనియు వాస్తుశాస్త్రమనియు నందురు. ¹

మహాభారతము నందు 'వాస్తువిద్య' అనియే చెప్పబడినది.

* చూడు : డా॥ శ్రీధర్ భాస్కర్ వర్ణకర్ = భారతీయవిద్యా. పు. 28

1. A. A. Mac Donell : India's Past. P. 117. ed-1956.

"the term Silpa Sastra, though strictly speaking the lore of plastic art, is especially applied to architecture which is also called Vastu-Vidya, a science of building."

వాస్తు శిల్పము

దేవతానాం నరాణాం చ గజగోవాజినా మపి।

నివాసభూమిః శిల్పజ్ఞై ర్వాస్తు సంజ్ఞ మితీరితే॥

- విశ్వకర్మవాస్తు శాస్త్రమ్-7-1*

దేవతలు, మనుష్యులు, గోవులు, గజములు, నశ్వములు మున్నగు జంతువులు నివసించుభూమిని శిల్పవండితులు వాస్తువనుచున్నారు.

వన నివాసే అను ధాతువు నుండి వాస్తు శబ్ద ముత్పన్నమైనది.

నివాసస్థానమును నర్థమున వాస్తు శబ్దము ఋగ్వేదము నందును ప్రయోగింపఁ బడినది.

తాం వాం వాస్తూ న్యుశ్మసి గమధ్యైః॥

- ఋగ్వేద. 1-156-6

వాస్తువునే వస్తువనియు నందురు. మయుఁడు, మానసార మునియు వస్తు వనియే చెప్పినారు.

అమర్త్యాశ్చైవ మర్త్యాశ్చ యత్ర యత్ర వసంతి హి।

త ద్వప్త్వీతి మతం తద్జ్ఞైః : ॥

- మయమతము

[దేవతలు మనుష్యులు నివసించు స్థలమును వస్తువనుచున్నారు.]

తైత్తిలాశ్చ నరానైచ్చ యస్మిన్ యస్మిన్ పరిస్థితాః।

త ద్వస్తు సూరిభిః ప్రోక్తం ॥

- మానసారము

వస్తు వనఁగా నివాసయోగ్య మగు భూమి. వస్తు సంబంధముగు శుభాశుభములను శాసించునది వాస్తు శాస్త్రము.

‘వస్తుసంబంధి శుభాశుభం శాసయతీతి వాస్తుశాస్త్రమ్.’

* Viswakarma Vastu Sastram. ed. by K. Vasudeva Sastri and Major N. B. Gadre. 1958, T. N. S. S. N. Library

పంచభూతములలో నాదిభూతమును జగత్స్థితి కాధారభూతమునయి నట్టిది కావున భూమియే ముఖ్యవస్తువు. ఆ భూమిపై పట్టినట్టి వస్తుసంశ్రయము వలన దానిపై నిర్మింపఁబడిన ప్రాసాదాదులు వాస్తువులు, వాని విషయమైన గుణదోషాదులను కాసించునది వాస్తుశాస్త్రము.

భూతానా మాదిభూతత్వా దాధార జగతః స్థితేః |
భూరేవ ముఖ్యవస్తుస్యాత్ తత్ర జాతాని యాని హి ||

ప్రాసాదాదీని వాస్తూని వస్తుత్వాద్ వస్తుసంశ్రయాత్ |
వస్తూన్యేవ హి తాన్యేవ ప్రోక్తా న్యస్మిన్ పురాతనైః ||

- మయమతము. *

ప్రతిమానవునకు నివాసయోగ్య మగు గృహ మవసరము. స్వగృహము లేనిచో గృహస్థాశ్రమధర్మము లయిన క్రియాకలాపము లెవ్వీయును సిద్ధింపవు. పర గృహము లందు నిర్వర్తింపఁబడు శ్రౌతస్మార్తాది శుభకర్మము లన్నియు నిష్ఫలము లగును. ఏల యన తత్ఫలము లా గృహయజమానుని పొందును,

గృహస్థస్య క్రియా స్సర్వా న సిద్ధ్యన్తి గృహం వినా |
యత స్తస్మా ద్గుహారంభప్రవేశ సమయం బ్రువే ||

- మత్స్యపురాణము

పరగేహకృతా స్సర్వాః శ్రౌతస్మార్త క్రియా శ్శుభాః |
నిష్ఫలా స్యు ర్యత స్తాసాం భూమీశః ఫల మశ్నుతే ||

- భవిష్యోత్తరపురాణము **

గృహము నం దుండునది గృహయజమానుఁ డొకడే కాదు. కుటుంబసభ్యు లెల్లరు నుందురు. అందరు నాయురారోగ్యైశ్వర్యములతో నుండవలెను. కావున గృహస్తుఁ డగువాఁడు వాస్తుశాస్త్రానుసారము గ్రామక్షేత్రావ్వణములు చూచికొని, భూమిపరీక్ష చేసికొని, శుభప్రద మయిన దినమున, శుభముహూర్తమున ప్రారంభించి గృహనిర్మాణము చేసికొనవలయును.

ఈ వాస్తువు (నివాసయోగ్యమయిన నిర్మాణము,) నిరలంకృతమైనచో శిల్ప మనియు, నది సాలంకృతమై మనోజ్ఞమయినచో కళ యనియుఁ జెప్పవచ్చును.

* చూడు : దోగుపర్తి స్వామిగుప్త సిద్ధాంతి : గుప్తవాస్తు

** చూడు : వాస్తురత్నాకరః భూపరిగ్రహప్రకరణమ్. 1.7,8.

వాస్తుకళ - నాగరికత

వాఙ్మయసుడు చెప్పిన చతుష్షష్టికలలో 37 వది వాస్తువిద్య. దీనినే శుక్రాచార్యుడు, "తదాగవాప్రిప్రాసాదసమభూమిక్రియా కలా" యని చెప్పినాడు.

వస్తుసముదాయమును సాలంకృతముగా సక్రమముగా నమర్చి యాకృతి కందమును ప్రయోజకత్వమును నిర్దింపఁ జేసి, దాని దర్శనీయత నధికముచేయు గృహ నిర్మాణకళకే "వాస్తుకళ" యని పేరు.¹

భారతదేశములో వాస్తుకళ ప్రధానశిల్పము. తక్కిన కళలన్నియు నించుమించుగ తదనుబంధములుగ అభివృద్ధి చెందినవి.²

వాస్తుకళ నాగరికతకు మూల మని లెథబి మహాశయుడు వచించినాడు. "చారిత్రకముగా చూచినచో వాస్తుకళ తరతరాలుగ పరిణామము చెందుచున్న మానవుని జుద్ధివికాసమునకు మూర్తిమంతమై దృగ్గోచరమగుచున్న ప్రమాణము" - అను నిర్వచన మును గూడ దానికిఁ జేర్చ వచ్చు నని పెర్సీ బ్రౌను వ్రాసినాడు. ³

అధునాతన కళావిమర్శకు లీ యభిప్రాయముతో నేకీభవించుచున్నారు.

"స్థాపత్యము లేక వాస్తుకళ సకలకళలకు తల్లి వంటి దని చెప్పుట సమంజసము గనే యున్నది. ఏలయున పెక్కు కళలు దాని నుండి యుద్భవించుచున్నవి లేదా దాని కనుబంధములుగ నున్నవి." ⁴

1. Architecture = the art of building to secure beauty and utility by arranging plan masses and embellishments of a structure to enhance its appearance. — Encyclopaedia Britannica-Vol II. P. 276
2. "Architecture is the dominant art in India and almost all other modes of art have been developed as accessories to it." — Encyclopaedia of Religion and Ethics. — ed. James Hastings. Vol I. P. 740.
3. "Lethebe has stated that 'Architecture is the matrix of civilisation.' To such a definition it may be added that viewed historically architecture remains as the principal, visible and material record through the ages of man's intellectual evolution." — Percy Brown-Indian Architecture (Buddhist and Hindu periods) - Ch. I. P-1
4. "Architecture has been called and justly so the mother of the arts, for most of the arts spring from or related to it." — ART TODAY -ed, Faulker Ziegfeld & Hill, P, 523,

“భారతీయ స్థపతి వాస్తువిద్యను యాంత్రికవిద్యగా కాక లలితకళగనో స్వచ్ఛంద కళగనో గుర్తించాడు” — అని పెర్సీ బ్రౌన్ వ్రాసినాడు. ¹

మొహంజోదారో — హరప్పా శ్రవ్యకములలో బయల్పడిన కట్టడములను చూచినచో వేదకాలమునకు ముందే భారతదేశములో వాస్తుకళ అభివృద్ధి చెంది నట్లు తెలియును. కాని మొహంజోదారో వాస్తుశిల్పములనలంకృతముగను, ఉపయోగకారిగను, రమ్యత కంటె దార్ఢ్యము గలదిగను గన్పట్టుచున్నది. ²

సింధులోయలో బయల్పడిన కట్టడములలో సామాన్యగృహములు, విశాల భవనములు, సర్వజనోపయోగి స్నానకుండములు ముఖ్యములు. స్తూపమునకు సమీప మందున్న దృఢతర మగు గోడలు గల బృహన్నిర్మాణమును విద్యాభవన మని చెప్పుచున్నారు. బహుశః ఆ భవనము నం దెవరేని ఉన్నతోద్యోగి కాని, పురోహితుడు కాని యుండియుండవచ్చును. లేదా అది బ్రాహ్మణావసథమై యుండవచ్చును. ³

ఈ కట్టడములకు బాగుగా కాలపరిమితము ఇటీక లుపయోగింపఁబడినవి. కొన్ని కొండ ప్రాంతములలో రా శ్లపయోగింపఁబడినవి. పై కప్పునకు కొయ్య గూడ నుపయోగింపఁబడినది.

వైదికయుగము నందు భారతదేశము నందు వివిధప్రాంతములలో దారునిర్మిత పట్టణములు వెలయఁజొచ్చినవి. శ్రీ. పూ ఐదవ శతాబ్దిములో ఉత్తరభారతమున పెక్కు పట్టణములకు నగరరచనాప్రణాళికలను తయారుచేసినవాడు మహాగోవిందస్థపతిసత్తముఁ డని బొద్ధసిద్ధాంత వ్యాఖ్యాత యగు ధర్మపాలుని రచనల వలనఁ దెలియుచున్నది.

1. Percy Brown : Indian Architecture. P. 79

“The Indian builder knew architecture as fine art or a liberal art but not a mechanical art.”

2. A. D. Pusalkar : “The Indus Valley Civilization” -

— The Vedic Age - P. 170

“The architecture of Mohenjodaro in general is plain and utilitarian rather solid than beautiful.”

3. Ibid. Page. 172.

“The great structure near the Stupa, with extra thick outer walls has been called the collegiate building and probably housed some high official, the high priest or college of priests.”

"Cities largely of wooden construction, therefore, began to appear in various parts of the country, and according to Dhammapala, the great Buddhist commentator, they were planned by an architect of the name of Maha Govinda who is stated to have been responsible for the lay out of several of the capitals of northern India in the fifth century B.C."¹

తక్షణము : దారుశిల్పము

వాత్స్యాయనుడు చెప్పిన చతుష్పది కళలలో తక్షణ మొకటి. 'తక్షణ మితి వర్ణకి కర్మ శయనానాద్వర్ణమ్' - అను జయమంగళవ్యాఖ్య అనగా శయనానాదులు నిర్మించుటకు తక్షకుడు చేయు కొయ్యపని.

తక్షణము [దారుశిల్పము] భారతదేశము నం దతిప్రాచీనకాలము నుండియు నున్నది.

ఋగ్వేదము నందు 'తక్ష' ధాతువు బహుధా ప్రయోగింపబడినది.

అట్లే తక్ష, తప్త, త్వష్ట యను శబ్దము లున్నవి. ఇవి యన్నియు దారుశిల్పిని సూచించు పదములు.

'తక్షారిష్టం'

- ఋగ్వేద 9-112-1

పై దికయుగమునందు జనులు తినుటకు త్రావుటకు నుపయోగింపబడు పాత్రలను కొయ్యతోఁ జేసికొనెడివారు. దారునిర్మితము లయిన గృహములలో నిసింపెడి వారు. ²

యజ్ఞోపకరణములగు, 'స్రువము, చమసము, ఇధ్మము, ఉపమన్దిని - అను నీ పాత్రములను మేడిప్రానితోఁ జేయవలయు' -నని బృహదారణ్యకొపనిషత్తు చెప్పుచున్నది. ³

1. Percy Brown : Indian Architecture (Buddhist and Hindu Periods) (P. 4)

2. V. S. Apte : 'Social and Economic Conditions' in The Vedic Age P. 399.

"Houses were of wood, the beams (vamsi) being made of bamboo (also vamsi). The Socalled strong-holds or forts probably had a series of concentric cells."

3. బృహదారణ్యకొపనిషత్తు - పశ్చాద్ధ్యాయము - తృతీయబ్రాహ్మణము - 13

(చూడు : ద్వాదశోపనిషత్తులు - పు. 266. వానిష్టప్రతి. 1950.)

యజ్ఞములో యూపములు చేయువారు తక్షకులే.

చషాలం యే అశ్వా యూపాయ తక్షతి॥

- ఋగ్వేద. 1-181-6 శక్లయఃశ్చేద. 25-20;౪౪. య. 4-68

పేదమంత్రములందు తక్షణముతోడను రథశిల్పము తోడను జెప్పబడిన రూప కోపమానములను బట్టి యా కాలమున తక్షణ మభివృద్ధి జెంది దారుశిల్పము గౌరవప్రద మయిన వృత్తిగా నున్నట్లు తెలియుచున్నది.

ప్రయాణసాధనములుగను వ్యవసాయమునందును ఉపయోగింపబడు శకటములు రథధావనక్రియ యందును, యుద్ధరంగము నందును నుపయోగింపబడు రథములు నిర్మించువాడు తక్షకుడే.

దారువుతో ననేకశిల్పములు చేయు తక్షకుడే సూత్రధారియు, రథకారుడును. క్రియాలాభివృద్ధిగూడిన చెక్కడపుపనియు నతని సొత్తే.¹

ఈ విధముగా శకటములు రథశిల్పములు చేయు తక్షకుడు—దారుశిల్ప— వైదిక సమాజము నందు శిల్పులలో నగ్రగణ్యుడుగా పరిగణింపబడినాడు.²

పేదకాలమున రథనిర్మాణ మొక ప్రత్యేకకళ. అది రథకారుని మేధాశక్తికి నిదర్శనము.

రథనిర్మాణమునకు హస్తనైపుణ్యమే కాకబుద్ధి చాతుర్యము నవసరము. రథకారుడట్టి ధీశక్తి శిల్పకౌశలము గల ధీరుడు.

1. V. M. Apte : "Social and Economic conditions" in The Vedic Age P. 397.

"It appears from the larger number of similies and metaphors drawn from the art of fashioning chariots for war and race and carts for agriculture and transport that carpentry was an honoured profession, the carpenter being also a wheelwright and joiner. He did all sorts of work in wood and even carved work of finest type was not beyond his skill."

2. Dr. Radha Kumud Mookerji : Hindu Civilization Part I P. 76
"The carpenter, Takshan (R. V. ix-112-1) was foremost making the chariot, ratha, for war or sport, as also the draft wagon as [R. V. iii-39-9] which had sometimes a covering chadis [X-85-10].

ఏతం తే సోమం తువిజాతా విప్రో
రథం న ధీరః స్యపా అతక్షమ్॥

- ముగ్ధేంద్ర. 5-2. 11*

మహాభారతము నందు దారుశిల్పవర్ణనము తెక్కువగా నున్నది.

యంత్ర శిల్పము

వాక్పాయన కామసూత్రము లందు పేర్కొనబడిన చతుష్షష్టికళలలో 50 వ కళ "యంత్రమాతృక."

దీనికి జయమంగళ వ్యాఖ్య యిట్లున్నది.

'యంత్రమాతృకేతి - సజీవానాం నిర్జీవానాం యంత్రాణాం
యానోడకసంగ్రామార్థం ఘటనాశాస్త్రం విశ్వకర్మప్రోక్తమ్.'**

యంత్రమాతృక సజీవ మని నిర్జీవమని ద్వివిధము. ఈయంత్రములు ప్రయాణము లందు జలక్రీడ లందు యుద్ధము లందు మూడు విధములుగా నుపయోగపడును. ఇట్టి యంత్ర నిర్మాణశాస్త్రము విశ్వకర్మ ప్రోక్తము.

సజీవ మన మనుష్యుడవ ర్తకమును నిర్జీవ మన స్వయంప్రవ ర్తకమును కావచ్చు నని డా॥ వి. రాఘవన్ వివరించినాడు. ¹

* R. V. V-2-11. "As a skilful steady fellow constructs a chariot."

** చూడు : వాక్పాయన కామసూత్రమ్ - జయమంగళవ్యాఖ్య - పుట. 35.

1. Cf : Dr. V. Raghavan : Yantras or Mechanical Contrivances in Ancient India. P. 9.

'The valuable gloss Jayamangala on the Kamasutras explains Yantra Matrika as the Science of making different kinds of Yantras and in this connection refers to the treatise of the architect Viswakarma where they are dealt with. The Jayamangala informs us also that these mechanical contrivances were of two kinds Sajiva and Nirjiva, meaning perhaps those requesting constantly a human agent for operating them and automata not requiring such an agent and that these Yantras served three main purposes - Yana, Udaka and Samgrama, that is, as vehicles, as aids to water sports and as military equipment.'

సిరు, గాని, నిప్పు — పీని సంయోగములో గాని, నిరోధముతో, గాని చేయబడు చమత్కారక్రియ కళ యని శుక్రాచార్యుడు తెలిపినాడు.

‘జలవాయుగ్నిసంయోగనిరోధైశ్చ క్రియా కలా.’

- శుక్రసీతి. 4-88,

శుక్రాచార్యుడు చెప్పిన చతుష్షటికళలలో నిది 3వ కళ.

ధారతచేళములో యంత్రశిల్పము వేదకాలము నుండియు నున్నట్లు పండితుల హింతుచున్నారు.

తక్షన్ నాసత్యాభ్యాం పరిజ్ఞానం సుఖం రథమ్॥

తక్షన్ ధేనుం సబర్హుభూమ్॥

- ఋగ్వేద. 1-20.2

[ఋభువులు ఆశ్వనీకుమారుల నిరంతరప్రయాణమునకు సుఖకర మయిన రథము చేసిరి. ఎల్లప్పుడు పాలిచ్చు ధేనువును చేసిరి.]

తక్ష ధాతువునకు కొయ్య మొదలగు దానిని చెక్కుట యని యర్థము. ఇట్ల రెండుకార్యములకు “తక్షన్” అని చెప్పుట చేత ధాతువును చెక్కి రథమును చేసినట్లే ధేనువును గూడఁ జేసి యుండవచ్చు నను అభిప్రాయము కలుగుచున్నది.

‘కాశ్యపశిల్ప’ మను శిల్పశాస్త్రగ్రంథమున కుపోద్ఘాతమువ్రాసిన వజ్రే కృష్ణశర్మ కలానిధి పై మంత్రము నందలి ‘సబర్ దుభూమ్’ అను పదమునకు బదులు ‘కామ దుభూమ్’ అను పాఠాంతరమును గ్రహించి శిల్పశాస్త్రజ్ఞులయిన ఋభువులు కోరిన కోర్కెల నిచ్చు కామధేను వను మహాయంత్రమును నిర్మించి నా రినియు, తక్ష ధాతు ప్రయోగము వలన దాని కృత్రిమత్వము నప్ప మగు చున్న దనియు విశదీకరించుచు నీ మంత్రమును యంత్రశాస్త్రమున కుదాహరణముగా నొసగినాడు. 1

శస్త్రాస్త్రములును యంత్రకళా సంబంధములే.

1. వజ్రే కృష్ణశర్మ కలానిధి : కాశ్యపశిల్పే. - ఉపోద్ఘాతము పు. 6

అనందాశ్రమ ముద్రాలయ.

“శిల్పజ్ఞా యన్యధిష్ఠా రత్ర రాసభయం సమస్తాం ధేనుం నిర్మముః అనేన కామధేను నామ్నా ప్రసిద్ధం చంచ స్మహాయంత్రం భవతి తర్కయామి విశేషణః తక్షణాణః ప్రయోగాత్ కృత్రిమత్వం లభ్యతే.”

త్వష్ట యింద్రునికి వజ్రాయుధమును నిర్మించి యిచ్చి నట్లు ఋగ్వేదము నందు పర్ణింపఁబడినది.

త్వష్టాస్మై వజ్రం స్వర్యం తతక్ష!

— ఋగ్వేద 1-32-2

మహిషాసురమర్దని యగు జగన్మాతకు విశ్వకర్మ గండ్రగొడ్డలిని, అనేక రూపములు గల అస్త్రములను, అభేద్య మగు కవచమును చేసి యిచ్చినట్లు మార్కండేయ పురాణము చెప్పుచున్నది.

విశ్వకర్మా దదౌ తస్మై పరశుం చాతనిర్మలం!

అస్త్రిణ్యనేకరూపాణి తథా ౨భేద్యం చ దంశనం॥*

ఆపత్కాల మందు రాజును అంతఃపురస్త్రీలును శత్రువులకుఁ జిక్కికుండ తప్పించుకొని పాణిపోపుటకు వీలుగా, రాజ్యాధిపతులు నిర్మించి కొనఁదగిన “మోహనగృహ” లక్షణము నొక దానిని కొట్టియ్యఁ దర్థశాస్త్రముతోఁ జెప్పినాడు.

“శ్రేయఃకామి యగు రాజు వాస్తుశాస్త్రరీత్యా ప్రశస్తమైన ప్రదేశమునందు ప్రాకారపరిభాద్వారముపైతమై అనేకకక్ష్యలు గలిగి కోరాగారమును బోలు అంతః పురము నిర్మించుకొనవలెను. లేదా గోడల యందు రహస్యమార్గములు గల మోహనగృహము మధ్య గాని చైత్యములు దేవతావిగ్రహములు చెక్కఁబడిన ద్వార బంధములు గలిగి సురంగమార్గములు గల భూగర్భగృహమును గాని, గోడల మధ్యలో రహస్యముగా నమర్పఁబడిన సోపానములతో రాకపోకలకు వీలుగా సుషిర స్తంభములు గలిగి యంత్రబద్ధమై అవసరమయినప్పుడు కాలద్రోయుటకు వీలుగా నుండు ప్రాసాదమును గాని తన నివాస గృహముగా నిర్మించికొనవలయును.”¹

పుష్పకాదివిమానములు యంత్రసంబంధు లనుటలో సందేహము లేదు.

రామాయణమహాభారతముల యం దిట్టి యంత్రశిల్పవిశేషము లున్నవి.

* మార్కండేయపురాణే సావర్ణికే మన్వంతరే దేవీమాహాత్మ్యే
మహిసాసురవధో నామ ద్వితియోఞ్ఞాయః శ్లో॥ 27,28

1. కొటిల్య : అర్థశాస్త్రం- అధికరణ. 1 -అధ్యాయం 20-
నిశాంపగృహప్రణిధి-పు.66

యజ్ఞశిల్పము

యస్యాం వేదిం పరిగృహ్లాంతి భూమ్యాం।

యస్యాం యజ్ఞం తన్వతే విశ్వకర్మాణః।*

సా నో భూమి ర్వర్థయత్ వర్థమానాః॥

- అథర్వణ.12.1.18

సకలశిల్పక్రియాదక్షలయిన విశ్వకర్మలు ఏ భూమి పై యజ్ఞవేదికను చూపన కుండమును— పరిష్కృత మొనరించుచున్నారో (సుందరముగా నిర్మించుచున్నారో), ఏ వేది యందు అగ్నికార్యమును చేయుచున్నారో, ఆ విధముగా వృద్ధిపొందు నా భూమి ముష్కెల్లరను వృద్ధి పొందించు గాక!:**

యజ్ఞశిల్పములో ముఖ్యమయినది యజ్ఞవేది, యజ్ఞవేదికలు నిర్మించుచున్న శిల్పిబ్రాహ్మణులు.

యజ్ఞవేదికలు త్రికోణాకృతిగను, చతుర్భోజములు గలదిగను, రథవక్త్రా కృతిగను, పత్యైకృతిగను నిర్మింపఁబడుచుండెడివి.

వివిధాకృతులు గల యజ్ఞవేదికలు నిర్మించుట వలన రేఖాగణితము తెలియు చున్నది. వేదిక పరిమాణమును బట్టి నిర్దిష్టమయిన కొలతలు గల యిటికలు ఎన్ని కావలయునో తెలిసికొనవలసియుండును. కావున గణితవిద్యయు తెలియనగును. ¹

వివిధాగ్నివేదికలు నిర్మించు పద్ధతులు, ముఖ్యముగా 10,800 ఇటికలతో టెక్కలు పఱచిన శ్వేనము వలె ఉత్తరవేదిని నిర్మించు అగ్నిచయన విధానము కుక్క యజుర్వేదము నందు చెప్పబడినది. ²

* విశ్వకర్మాణః = విశ్వకర్మా సవితామోక్షేనతుర్ లోగ్

** చూడు : శ్రీ స్వామి రామేశ్వరానంద జీ ఆచార్య “శిల్పిబ్రాహ్మణ”-పు. 54

1. చూడు : దయానంద : ఋగ్వేదభాష్యభూమికా

2. చూడు : శుక్ల యజుర్వేదము- వాఙ్మనోనయనంహితా. 11-18 కాండలు

Cf : Griffith : White Yajurveda. P. 87

ఇట్టి యజ్ఞవేదికలను నిర్మించుటలో వైదికశిల్పుల వాస్తుకళా కౌశలము గనిపించు చున్న దని డా॥ రాధాకృష్ణమూర్తి వ్రాసినాడు.*

వైదికయుగమున యజ్ఞనిర్వహణము నందు శిల్పిబ్రాహ్మణులు ప్రధానపాత్ర వహించుచుండిరి.

దళరథుడు హయమేధము నొనరింప సంకల్పించినపుడు, వశిష్టమహర్షి యాజకులను, స్థాపత్యవేదప్రవీణు లయిన శిల్పిబ్రాహ్మణులను తదితరకర్మకరులను యజ్ఞోపయోగి సాధనసంపత్తిని సమకూర్పుఁ డని చెప్పినట్లు వాల్మీకి రామాయణము నందు వర్ణింపబడినది.

తతో బ్రహ్మీద్ ద్విజాన్ వృద్ధాన్ యజ్ఞకర్మ సునిష్ఠితాన్।
స్థాపత్యే నిష్ఠితాన్ శైవ వృద్ధాన్ పరమధార్మికాన్॥

- వా. రా. బాల. కాం. 13-5

ఇటు స్థాపత్య మనఁగా స్థపతి యొక్క కర్మ-రథకారుని కర్మ అనియు, యాగ విషయక శిల్పకర్మ మనియు వ్యాఖ్యాతలు వివరించినారు.

1. స్థాపత్యం స్థపతే రథకారస్య కర్మ తత్ర నిష్ఠితాః ప్రవీణాన్॥

— తిలకవ్యాఖ్య

2. స్థాపత్యే యాగవిషయక శిల్పకర్మణి నిష్ఠితాః॥

— శిరోమణివ్యాఖ్య

ఈ శ్లోకమున కాంగ్లానువాద మిట్లున్నది.

"The sage Vasistha then spoke to elderly Brahmins well-versed in ritual acts as well as to elderly and most pious Brahmins skilled in architecture (relating to sacrifices)¹

"experienced car-makers and highly pious and aged people."²

* 1. Dr. Radha Kumud Mookerji : Glimpses of India

"The Vajasaneya Samhita (XI-XVIII) refers to an alfar made of 10,800 bricks and shaped like a bird with outspread wings, with some amount of architectural skill."

2. Dr. Radha Kumud Mookerji : Hindu Civilization - Part. 47

"Architectural skill is indicated in the construction of the Fire-alfar with 10,800 bricks and shaped like a large bird with outspread wings.

1. Cf : Srimad Valmiki Ramayana with Sanscrit Text and English Translation. Part I Page. 43-44. Gita Press, Gorakhpur.

2. Cf; The Cultural Heritage of India P. 38. R. K. Mission,

యజ్ఞోపవీతాగములగు యావస్తంభముల నొనరించు తక్షకులు శిల్పశాస్త్రజ్ఞులే, దశరథుని హయమేధయాగము నందు శిల్ప - కుల్ప - శాస్త్రజ్ఞుల చేతను. యజ్ఞవిధానము నెఱిగిన పండితుల చేతను చక్కగను దృఢముగను, అష్టకోణ యుక్తముగను, మృదువుగను, నుండునట్లు చేయఁబడిన ఏకవింశతియాపములు యథా విధిగా స్థాపింపఁబడినవి. అవి యన్నియు యజ్ఞశోభార్థము కాంచనపట్టికలతో నలంకరింపఁబడినవి.

కారితాః సర్వ ఏవై తే శాస్త్రజ్ఞై ర్యజ్ఞకోవిదైః |

శోభార్థం తస్య యజ్ఞస్య కాంచనాలంకృతా భవన్ ||

ఏకవింశతి యూపాస్తే ఏకవింశత్యరత్నయః |

వాసోభి రేకవింశద్భి రేకైకం సమలంకృతాః ||

విన్యస్తా విధివత్ సర్వే శిల్పిభిః సుకృతా దృఢాః |

అష్టాశ్రయః సర్వ ఏవ శ్లక్ష్యరూపసమన్వితాః ||

- వా. రా. చాం. కాం. స. 14-24-28

ఇట్ల శాస్త్రజ్ఞు లనగా శిల్పశాస్త్రము - కుల్పశాస్త్రము - నెఱిగిన వారని చెప్పబడినది.

కాంచనాలంకృతా భవ నిత్యత్ర అదభావాచ్ఛాందసః |

శాస్త్రజ్ఞైః శాస్త్రం శిల్పశాస్త్రం కుల్పశాస్త్రం చ ||

- తిలకవ్యాఖ్యః

శిల్ప శబ్దము కుల్ప శబ్దము నుండి నిష్పన్నమయిన దను నొక యభిప్రాయము కూడఁ గలదు. ¹

* చూడు : వార్మిర్ రామాయణమ్ తిలక రిపోమనీ భూషణేతి టీకా ప్రయోగేతమ్.

పు 185-6 : గుజరాతీ ప్రింటింగ్ ప్రెస్, బొంబాయి

ed. by Sastri Srinivasa Katti Mudhalkara.

I. Cf : Prof R. V. Vaidya : A Study of Sulba Śāstras and the Pre-Vedic Age. - The Astrological Magazine-Annual Number, 1977 - P 77.

“People sometimes think that the word Silpa may have been derived from Sulba.”

యజ్ఞారంభము నుండి తత్సమాప్తి పర్యంతము ప్రధానస్థపతులకు సహాయకులుగా నుండవలసిన కర్మకరులను గూర్చియు చెప్పబడినది,

కర్మాంతికాన్ శిల్పకరాన్ వర్థకిన్ ఖనకా నసి |
గణకాన్ శిల్పిన శ్చైవ తథైవ నటనర్తకాన్ ||

- వా. రా. బాల. కాం. 13-7

ఈ శిల్పులను గుఱించి వ్యాఖ్యాతలు చేసిన వివరణములు ఈ క్రింది పట్టికలో చూడవగును.*

శిల్పిసంజ్ఞ	రామాయణ శిరోమణి టీకా	శ్రీ గోవిందరాజీయభాష్యాభ్యుదయ టీకా
1. శిల్పకరాన్	ఇష్ట్యాది నిర్మాణకర్తృత్వం చ	ఇష్టకాది నిర్మాతృత్వం
2. వర్థకిన్	యాపాది నిర్మాణకర్తృత్వం తక్షణశ్చ	తక్షణః స్రుక్ స్రువ చ మనగ్రహ యాపాదినిర్మాతృత్వం
3. ఖనకాన్	యాగోపయోగికుంభాది ఖననకర్తృత్వం	వాపీకూపాది కృతః
4. గణకాన్	జ్యోతిర్వాస్త్రనిష్కజాన్	లేఖకాన్
5. శిల్పినః	చిత్రాదినిర్మాతృత్వం చ	చిత్రాదికరాన్
6. నటనర్తకాన్	నటా రసాభినయకర్తృత్వం నర్తకాన్ భావాభినయకర్తృత్వం	నటాన్ రసాభినయకృతః నర్తకాన్ భావాభినయకృతః

యజ్ఞకర్మము నందు నిమగ్ను లయిన శిల్పుల తెల్లరకు యభోచిత సత్కారములు చేయవలయుననియు చెప్పబడినది.

యజ్ఞకర్మసు యే వ్యగ్రాః పురుషాః శిల్పినస్తథా ||
తేషా మపి విశేషేణ పూజాకార్య యథాక్రమమ్ ||

- వా. రా. బాల 13. 15, 16

* They are : 1. artists 2. carpenters 3. diggers 4. astrologers 5. artisans 6. dancers and conductors of theatres.

మహాభారతము నందును రాజసూయాశ్శ్లోచేదాది యజ్ఞశిల్పములు వర్ణింపఁ జేసినవి.

యజ్ఞోవాటికలను నిర్మించువారు, బ్రుక్కువమునగ్రహయూహాది యజ్ఞోప కరణములు చేయువారు, యజ్ఞమును జూప వచ్చిన వారు పుశ్రమించుటకు వారికిఁ దగినరీతిగా మండిములు నిర్మించువారను శిల్పలే. వారుచేయు కర్తములు శిల్పములే.

-)O(-

ప్రా సా ద ప్ర తి మా శి ల్ప ము లు

శివబ్రహ్మార్క విఘ్నేశచండీ లక్ష్మ్యాది కాత్మనాం|

దేవాలయకృతేః పుణ్యం ప్రతిమాకరణే ౭ధికమ్||

ప్రతిమాస్థాపనే యాగే ఫలస్యాంతో న విద్యతే|

- అగ్నిపురాణముః

శివుడు, బ్రహ్మ, సూర్యుడు, విఘ్నేశ్వరుడు, చండి, లక్ష్మి, మున్నగు దేవతలకు దేవాలయములు నిర్మించుట వల్ల పుణ్యఫలావాప్తి. వారి ప్రతిమలు చేయుట వల్ల గలుగు పుణ్య మంతకంటె నధికము. ఆ ప్రతిమాస్థాపనయాగ ఫలమున కంతము కానబడదు. అది అనంతము.

యజ్ఞాదికర్మలును నిర్గుణోపాసనయు సామాన్యజనుల కసాధ్యములు. ఆధ్యాత్మికదృష్టి యలవడవలయు నన్నచో వారికి సగుణోపాసనయే సరళమౌగము. అందుకు కొన్ని ప్రతీకలు, ప్రతిమలు కావలయును. దానిని స్థాపించుటకు దేవశములు కావలయును. సంపన్నులు వారి యభీష్ట చైవతములకు దేవాలయములు కట్టించి దేవతాప్రతిష్ఠలు చేయవచ్చును. తత్తదనురూపపుణ్యఫలములు పొందవచ్చును.

దేవాలయము నం దెన్ని పరమాణువు లుండునో దానిని గట్టించిన వాడు స్వర్గము నం దన్ని వేలేండ్లుండు నని విశ్వకర్మవ్రతాశిక చెప్పుచున్నది.

* అగ్నిపురాణము - దేవాలయనిర్మాణపరిచ్ఛ. అ. 31. శ్లో31, 32

సురపేశ్వని యావంతో ద్విజేంద్రదాః పరమాణుతః।

తావ ద్వర్షసహస్రాణి స్వర్గలోకే మహీయతే॥

- విష్ణుకర్మప్రకాశిక - ప్రాసాదలక్షణమ్ - శ్లో-78.*

ప్రతిమలు మట్టతోఁ జేయఁబడిన వాని కంటె గట్టతోఁ జేయఁబడినవియు, దారుప్పతోఁ జేయఁబడిన వాని కంటె నిష్టకలతోఁ జేయఁబడినవియు, నిష్టకలతోఁ జేయఁబడిన వాని కంటె కలలతోఁ జేయఁబడినవియు, వాని కంటె బంగారు మున్నగు లోహములతోఁ జేయఁబడినవియు అధికాధికరరపుజ్యసలదాయకములు.

మృణ్మయా ద్దారుజే పుణ్యం దారుజా దిష్టతా భవేత్।

ఇష్టకోఠా చైభలజే స్యాద్ధిమాదే రధికం ఫలమ్॥

- అగ్నిపురాణము. అ. 38- 32, 33

శిల్పరాత్నగ్రంథములలో ప్రతిమాలక్షణములు చెప్పఁబడినవి.

పురుషదైవత విగ్రహములు దశతాలప్రమాణములోను, స్త్రీ దేవతావిగ్రహములు నవతాలప్రమాణములోను, మనుష్యవిగ్రహములలో పురుషవిగ్రహములు అష్టతాల ప్రమాణములోను, స్త్రీ విగ్రహములు సప్తతాలప్రమాణములోను చాలవిగ్రహములు ఇష్టతాలప్రమాణములోను చేయఁబడవలె నని 'అశ్రేయలిలకము' సూచించుచున్నది. 1

రాశ మనఁగా ద్వాదశాంగులప్రమాణము. దీనికే వితస్తి, ముఖము అని పేర్లు.

ఇట్లు కాస్తానుసారునిర్మింపఁబడిన దేవతావిగ్రహము అందముగా నున్నచో ప్రజలకు సౌఖ్యము, కంబుగ్రీవ యైనచో సర్వసిద్ధులను గూర్చు నని చెప్పఁబడినది. 2

సుకృతిః సా భవే దర్చా జాయతే సుసుఖాః ప్రజాః।

కంబుగ్రీవా భవే దర్చా సర్వసిద్ధికరీ సదా॥

- అశ్రేయలిలకము

అగ్నిపురాణమ్ - అ. 38. శ్లో. 48, 49

“ఇష్టకాయ చిన్మాసో యావం తృప్తాని లిప్తతి

రావ ద్వర్షసహస్రాణి తర్కప్తః దివి సంస్థితః॥

ప్రతిమాకృ ద్విష్టలోకే స్థాపతో లీయతే హరా॥

1. చూడు : వాద్రీపు సూర్యనారాయణమూర్తి : వాస్తునారాయణీయము,

అశ్రేయ లిలకము - ప్రతిమాలక్షణము.

2. అదే శ్లో. 73

ప్రతిమ యెక్క పొడవు - వెడల్పులు సరిగా లేనిచో దాని వలన దుర్భిక్షము, రాష్ట్రభంగము కలుగును.*

దుర్భిక్షో రాష్ట్రభంగస్యాత్ హినా విస్తారదైర్ఘ్యయోః॥

- ఆత్రేయ తిలకము

కావున స్థపతివర్యు లీ విషయమున జాగరూకత వహింపవలెను.

శ్రేయస్కరములును, స్వర్గదాయకములును గావున దేవతాప్రతిబింబములు చేయవలెననియు, మానవాదుల ప్రతిబింబము లట్టివి కా వనియు శుక్రాచార్యుఁడు తెలిపియున్నాడు.

దేవానాం ప్రతిబింబాని కుర్యాచ్చేయస్కరాణి చ।

స్వర్గాణి మానవాదీనా మస్వర్గాణ్యశుభాని చ॥

- శుక్రసీతిః*

శుక్రాచార్యుని యాదేశమిట్లున్నది కనుక శ్రేయస్కాము లగు భారతీయ శిల్పులు సాధారణముగా నిష్ప్రయోజనము లయిన శిల్పములు చేయ నిచ్చగింపరు.

‘భారతీయుఁ డెవ్వడును ఆలయశిల్పముతో నిమిత్తము లేకుండ ఐచ్ఛికముగా కేవల శిల్పదృష్టితో విడిగా నొక విగ్రహము చెక్కుటకుఁ గాని, విత్తమును గీముటకుఁ గాని ప్రయత్నింపఁ దను నొక యభిప్రాయముకూడ నున్నది’. 1

ఇందులో కొంత సత్యము లేక పోలేదు. ఆలయశిల్పాంతర్భాగములై ఆనేక స్త్రీ పురుషయక్షరాక్షసకిన్నెరకింపురుషాది విగ్రహములు, మృగవిహంగాదులు, అతాకుసుమాదిబంధములు కన్పించుచున్నవి. అవి అచ్చట నున్నచో ఆలయభోధ హెచ్చును. విడిగనున్నచో నట్టి ప్రయోజనముండదు గదా !

* చూడు :- వాదేవు సూర్యనారాయణమూర్తి : వాస్తు నారాయణీయము,

ఆత్రేయ తిలకము—ప్రతిమాలక్షణము.

శ్లో॥ 75

** శుక్రాచార్యః : శుక్రసీతిః లోకధర్మ నిరూపణప్రకరణమ్ అ4 శ్లో77 పుట 248

1. Cf : Encyclopaedia of Religion and Ethics.

ed. James Hastings. Vol-I. P. 740. T & T.Clark.

"No Hindu ever spontaneously set to work to produce a statue or a picture for its own sake, as a thing of beauty itself, without reference to architecture."

దేవాలయములు భర్తృప్రదోభ ప్రతిపాదకములు. మానవుని మనస్సునకు శాంతి కలిగించి, పారమార్థిక చింతను చివ్వరింపఁ జేయు పవిత్రస్థలములు ధ్యానయోగమున పైవదర్శనము చేయించి తర్హిస్తుండుని జేయు తరణోపాయములు.

దేవాలయము లందరి శిల్పములు పెక్కు మతవిషయకములయి యుండును. దేవతావిగ్రహమును చూచినరోదనే ధర్మక్తిపారవశ్యమును ఒక విధ మగు తన్మయత్వమును గలుగజేయును. అదియే దేవాలయశిల్ప పై శిష్ట్యము.

మతవిషయక మైన శిల్పము జీవితాచర్యములతోను, మాహాత్మ్యములతోను, పరమధర్మములతోను నిండి, ఐహికజీవితముతోనే గాక అముష్మిక జీవితము రోను సంబంధము గలిగియుండును. ఈ విధముగా నది కాలరాహిత్యమును అనంతత్వమును గాంచుచున్నది. ¹

-)0(-

శిల్ప అక్షణము

దివ్యశిల్పములు, దేవతావిగ్రహములు పంచించుటకు శిల్పాచార్యులు శిల్ప శాస్త్రములు, క్రియాయోగము, మంత్రతంత్రార్థములు తెలిసినవాఁడును నిత్యము దేవతార్చనము, యజ్ఞాచిత్కర్యము చేయువాఁడును జపహోమతత్పరుఁడును విశ్వకర్మ కులాచారికుఁడును, పూర్వాచార విధిక్రమము నెఱిగిన వాఁడును రావలయు నని శిల్పశాస్త్రములు తెలుపుచున్నవి.

‘సూత్రశాస్త్రక్రియాయజ్ఞ మంత్రతంత్రార్థతోవిదః।

సంకల్పసూక్తపఠనం మార్జనం చాఘమర్షణమ్॥

1. "ART TO DAY -ed. Faulkner-Ziegfeld - H.II. P 105.

Religious art, dealing with ultimate purposes, values and goals of life, involves not only this life but life in the here-after. In this way it approaches the infinite, the timeless."

స్నానం సంధ్యా జపో హోమః స్వాధ్యాయో

బ్రహ్మతర్పణమ్॥

విశ్వకర్మకులాచారః పూర్వాచారవిధిక్రమః॥

మయవాస్తు శాస్త్రము 2-17.*

ఇది 'విశ్వకర్మకులాచారః' అనుటలో నొక విశేషమున్నది. పూర్వకాలము నం దీ విద్య లన్నియు కులక్రమాగతములై యున్నవి. గ్రంథముల ద్వారమున శాస్త్రము తెలుగ వచ్చును గాని, శాస్త్రరహస్యములు తెలియవు. ఇట్టి శాస్త్రరహస్యము లనేకములు వంశపారంపర్యముగా కొన్ని కుటుంబములలోనే నిలిచియున్నవి.

శిల్పాచార్యుఁ డథర్వణజేదవిదుడై ద్వాత్రింశచ్చిల్పశాస్త్రముల సద్య యనము చేసి, మంత్రపేత్తయై, వివిధదేవతాహ్వనమంత్రతంత్రకుశలుడై, బహు శాస్త్రకోవిదుడై, సదాచారశీలుడై పరమనిష్ఠాగరిష్ఠుడై యుండవలయు ననియు నట్టివాడే నిజమైన శిల్పాచార్యుఁ డనియు "మానసారము" కూడ తెలుపుచున్నది.

"The artificer should understand the Atharvaveda, the Thirty two craftmanuals (SilpaSastras) and the vedic mantras by which the deities are invoked. He should be one who wears the sacred thread[i.e. he should be a member of one of the upper, twice born class], a necklace of holy beads, and on his finger, a ring of sacred kusa grass in the worship of God. He should be faithful to his wife, avoiding strange women and should have acquired* piously a knowledge of the various sciences. Only such a one is truly a craftsman — Manasara Silpa Sastra. *

* చూడు 1) మయ వాస్తుశాస్త్రము - వావిళ్ళప్రతి - 1935. పు. 29.

2) వాడేపు సూర్యనారాయణమూర్తి. వాస్తునారాయణియము-

మార్కండేయ మరము- ప్రతిమా లక్షణము- పు. 100,101

* 1) Quoted in the "The Art of Indian Asia" —P 320
completed and edited by. Joseph Camp bell—

Pantheon Books.

2) Also quoted slightly differently in "The Dance of Siva"
by Dr. Ananda kumara swamy.

శిల్పి ధ్యానయోగరతుఁడు కావలె నని శిల్పలాక్షణికుఁడైన శుక్రాచార్యుడు నిర్దేశించినాడు.

స్వారాధ్యదేవతాధ్యానైః ప్రతిమా స్తైషు యోజయేత్ ।

ధ్యానయోగస్య సంసిద్ధ్యై ప్రతిమా లక్షణం స్యుతమ్ ॥

ప్రతిమాకారకో మర్త్యై యథా ధ్యానరతో భవేత్ ।

తథా నాన్యేనమార్గేణ ప్రత్యక్షేణాపి వా ఖలు ॥

— శుక్రనీతి 4-73, 74, 75

శిల్పి తాను నిర్మింపఁదలచిన ప్రతిమారూపమును ఏకాగ్రచిత్తుఁడై ధ్యానింప వలయును. ఈ ధ్యానయోగము సిద్ధింపుట కొఱకే ప్రతిమాలక్షణము చెప్పఁబడినది. కనుక ప్రతిమాకారకుఁడగు మానవుడు — శిల్పి — ధ్యానరతుఁడు గావలెను. ప్రతిమా నిర్మాణము చేయవలసిన పద్ధతి ఇదే. ఇంతకంటె పేజొండు మార్గము లేదు. శిల్పి యేకాగ్ర చిత్తుఁడు కానిదే ప్రతిరూపము (Model) ప్రత్యక్షముగ నున్నను ప్రయోజనము లేదు.

యోగ మనఁగా చిత్తవృత్తులను నిగ్రహించుట. శిల్పి అన్యచింతన లేక తదేకధ్యానరతుఁడై యుండవలయును. అదియే సమాధి. సమాధి తపస్సాధ్యము. తపో బలమున సాధ్యపడనిదే మున్నది:

చిత్రలేఖనమునకును ఇట్టి సమాధి యవసరమే. శిథిల సమాధి వలన రూప చిత్రణము నందు లోపము గలుగు నని మహాకవి కాశివాసు నుడివి యున్నాడు.

మాలివికాగ్నిమిత్రముతో మాలివికను జూచిన అగ్నిమిత్రుఁడనుచున్నాడు :

‘చిత్రగతాయా మస్యాం కాంతివినంబాదశంకి మే హృదయమ్ ।

సంప్రతి శిథిలసమాధిం మన్యే యేనేయ మాత్మితా ॥

[చిత్రము నందుఁ జూచినపు వామె యంత చక్కగా నుండునా యని నా హృదయము శంకించినది. కాని యీమెను జూచినతరువాత నా చిత్రకారుఁడు శిథిలసమాధి - ఏకాగ్రత కుదురని వాఁడు - అనిపించుచున్నది.]*

* కాశివాసు = మాలివికాగ్నిమిత్రమ్ - అం 2. ప్లో 2.

“సమాధి = Concentration. It is well-known that an artist must have full concentration of mind if the picture is to be exact reproduction of the original.”

— R. D. Karmankar

దూషసాక్షాత్కారమున కింకొక పద్ధతి యున్నది.

శిల్పులు తాము నిర్మింపఁ దలఁచిన సమస్తదేవతావిగ్రహస్వరూపములును తమకు స్వప్నసాక్షాత్కారములు కావలయు నని స్వప్నాధిపతియు విశ్వరూపుఁడు నగు విష్ణువును ప్రార్థించు నాచారము ప్రాచీనకాలములో నున్నట్లు అగ్నిపురాణము వలన దెలియుచున్నది.

శిల్పిభిశ్చ చరుం ప్రాశ్య స్వప్నమంత్రం జపేన్నిశి ॥

శం నమః సర్వలోకాయ విష్ణవే ప్రభవిష్ణవే ।

విశ్వాన విశ్వరూపాయా స్వప్నాధిపతయే నమః ॥

ఆచక్ష్య దేవదేవేశ ప్రసుప్తోస్మి తవాంతిమ్ ।

స్వప్నే సర్వాణి కార్యాణి హృది స్థాని తు తాని మే । *

[శిల్పారంభమునకు ముందు శిల్పులు దేవతారాధన చేసి, చరువును భజించి, రాత్రి స్వప్నమంత్రమును జపించి, 'శం దేవదేవ ! నేను నీ చెంత నిదురించుచున్నాను. నా హృదయము నందలి సర్వకార్యములును నాకు స్వప్నము నందు సాక్షాత్కరింపఁ జేయు' మని విష్ణువును ప్రార్థింపవలయును.]

శిల్పుల దృష్టిలో విష్ణు వన విశ్వకర్మయే.

విష్ణుసహస్ర నామములలో విశ్వకర్మ యనున దొకటి.

విశ్వకర్మా మను స్వప్నా స్థవిష్ణః స్థవిరో ధ్రువః ॥

వ్యా. భా. ఆనుశాసనిక. 149-20.

ఇది యొకవిధమగు స్వోచ్ఛేపకము. Auto-Suggestion. ఈ పద్ధతి మనస్తత్వశాస్త్ర సమ్మత మయినదే.

"There remains however the possibility of a purely endogenous process (Japa) which might perhaps be validly called Auto suggestion" — says Mc Dougall.**

* అగ్నిపురాణే త్రివత్సారిణోఽస్మాయః-ప్రసాదదేవతాన్జ్ఞానమ్

అ. 48. శ్లో-22-24.

** Cf . V, M, Bhat. Yogic powers and God realisation P. 77.

Bharatiya Vidya Bhavan- 1964.

స్వప్నము నందు నిద్ర యందుఁ గలిగెడు జ్ఞానమును గూర్చి భావించుట వలన మనఃప్రసన్నత కలుగును. అట్లే తన కభిరుత మగునే విషయము నైనను ధ్యానింపవచ్చును. అట్లు ధ్యానించు యోగి చిత్తమునకు పరమాణువు మొదలుకొని అనంతత్వము వఱకు స్వప్నము వశపడి యుండు నని పాతంజల యోగసూత్రములు తెలుపు చున్నవి.

స్వప్ననిద్రాజ్ఞానావలంబనం వా ।

యథాభిమతధ్యానా ద్వా ।

పరమాణుపరమమహత్త్వాంతో ౭స్య వశీకారః ॥

—సమ-ధి పాదము. 1-38, 39, 40.

అట్లు కానిచో, విశుద్ధవర్తనము చేరఁ గాని జన్మాంతర సంస్కారవశమునఁ గాని ప్రతిభ గలిగిన దానికి ప్రయత్న మక్కఱలేకదే సమస్తమును ప్రత్యక్షముగా గోచరించును.

ప్రాతిభా ద్వా సర్వమ్ ॥

—విభూతి పాదము. 3-34.

ఇట్టి ప్రతిభావిశేషము గలుగుట కడు దుర్లభము. కావున దేవతావిగ్రహ నిర్మాణోద్యుక్తుఁ డగు శిల్పికి తత్తద్దేవతా స్తవధ్యానాదు లత్యంతావశ్యకములు.

మహర్షులు మహాకవులు రచించిన స్తోత్రములు, రూపధ్యానములు ప్రతిమా శిల్పము నందు మూర్తి నిర్మాణకళయందు శిల్పుల కెంతగానో తోడ్పడుచున్నవి.

అట్లే తపస్సంపన్నులయిన మహాశిల్పులు రచించిన విగ్రహములు, శిల్పములు కావ్యరచనము నందు కవులకు సహాయపడుచున్నవి. కవులు చేయువర్ణనములకు మూల ముండవలయును గదా !

ప్రతిమారచనము నందు శిల్పులకు కవులు, తద్వర్ణనము నందు కవులకు శిల్పులు సహాయకారులుగ నుండురు.

నిశ్చలసమాధినిష్ఠుడైన పరమేశ్వరమూర్తిని మహాకవి కాశిదాసు తన "క్షుదూరసంభవము" లో పరమరమణీయముగ వర్ణించినాడు,

భుజంగమోన్నద్ధజహకలాపం ।
 కర్ణావన క్త ద్విగుణాక్షసూత్రమే ।
 కంఠప్రథానం గవిశేష నిరాం ।
 కృష్ణత్వవం గ్రంథిమతీం దధానామ్ ॥

కించిత్పూత స్తమితాగ్రాశై ।
 హృషిక్రియాయాం మితప్రసంగైః ।
 సేత్రై రవిస్ఫందిత పక్షమాశై ।
 ర్లక్ష్మీకృతఘ్రాణ మధో మయాశైః ॥

ఆవృష్టినంరంభ మిహంబుదాహ
 మపా మివాధార మనుత్తరంగమే ।
 అస్తశ్చరాణాం మరుతాం నిరోధా
 నివాతనిష్కంప మివ ప్రదీపమ్ ॥

—రు. సం. 3-46, 47, 48.*

శ్రీ నాథుఁ డీ శ్లోకములచే తెనిగించి సీసముతో పోతఁబోసినాడు.

సీ॥ పలుచ తెంజెవకొప్పు పడలి పడక యుండఁ
 దెనుచాప తలచాగ దగియఁ జుట్టి,

మెడకప్పులొఁ గొడి మిక్కిలి నలుపైన
 తమసీయకృష్ణాజినము ధరించి,

ఘ్రావికారము లేని పొదవు వెప్పలలోని
 ఘనవృష్టి నాసికాగ్రమున నిల్చి,

యోగపట్టకఁ జొంది యులుపైన నిలుకడ
 నాననస్థిరబంధ మనువు పలుచి.

నిస్తరంగక మైన మస్తిక వాలె
 గర్జితము లేని ఘనఘనాఘనము వాలె
 ధ్రావనిశ్చలుఁ డగు నిందుభరుని జూచి
 ప్రసవనారామఁ దతిభయభ్రాంతుఁ డగుచు.

హరవివాసము. ౮ 31-32.

కాళిదాసు మధుర లోని ధ్యానిబుద్ధ విగ్రహమును చూచియే యీ మనోహర మూర్తి వర్ణనమును చేసి యుండ వచ్చు నని పండితు లాహించుచున్నారు.

“తపోనిష్ఠుడై నిశ్చలముగ వీరాసనమునఁ గూర్చుండిన పరమ శివుని నిస్పష్టరూపచిత్రణము కేవలము కాళిదాస కవి ఊహాజనిత మని యంగీకరింప జాలము. దీని ప్రతిరూపము మధుర యందలి బుద్ధ-బోధినత్వ-విగ్రహములలో నున్న దని నొక్కొక్కటింప వచ్చును.”
— అని బి. యస్. ఉపాధ్యాయ వ్రాసినాడు.¹

“అది బోధివృక్షము క్రింద పద్మాసనములో గూర్చుండి ధ్యానముద్రలో నున్న యోగి వలె నున్న” దని రాధాకృష్ణముద్ ముఖర్జీ వ్రాసినాడు.²

ఈ విగ్రహము క్రీ. శ. ఒకటవ శతాబ్దికి చెందినది.

భారతరామాయణాది కథాచిత్రములు శిల్పులకు, చిత్ర కారులకు ఆదర్శవస్తువులై అనేక దేవాలయకుక్కముల నలంకరించుచున్నవి.

కావున శిల్పులకు పురాజేతిహాసకావ్యనాటకాది గ్రంథ పరిశీలనమే తాక, మనోహరపుట్టముల నెంచికొనఁగల వివేచనాశక్తియు, సూక్ష్మేక్షికయు నుండవలయును.

1. Cf :- B.S. Upadhyaya: India in Kalidasa-ch-13-P 244

"It may be asserted that this picture of the meditation of Siva has the reflex of its form buried in these Buddha and Bodhisathva images of Muttra for the vivid picture that Kalidasa has drawn of Sivas meditation cannot be accepted to have been the result of mere fancy."

Cf: also :- Radha kamal Mukerjee.

The Culture and Art of India. P 244-45

2. Cf :- Radhakumud Mookerjee : Glimpses of Ancient India P 66

"It is the type of a yogi, seated, crosslegged in meditation in Padmasana under the Bodhi tree."

శి లా శి ల్పము

శ్రేయస్కరము అగు దేవతావ్రతివింజములు చేయుట మంచి దని కుక్రూచార్యుడు నిర్దేశించినను, దేవతావ్రతిమలే తాక తత్సదృశము అగు మహాపురుషుల విగ్రహములు రచింపఁబడిన సందర్భములు చరిత్రలోను సాహిత్యము నందును కనిపించుచున్నవి.

దివంగతు లయిన మహాపురుషుల జ్ఞాపకార్థము వారి శిలా వ్రతిమలు చేయించి ప్రత్యేకముగా వ్రతిమాగ్యహములందు ప్రతిష్ఠించునాచార మతిప్రాచీనకాలము నందున్నట్లు భాసకృతవ్రతిమానాటకము వలనఁ దెలియుచున్నది.

మేనమామల యింటి నుండి అయోధ్యకు తిరిగి వచ్చునప్పుడు తత్పుర సమీపమున గల వ్రతిమాగ్యహమును దర్శించి యందలి స్తంభము లందు మలఁచఁ బడిన విగ్రహములను జూచి, భరతుఁ డిట్లు ప్రశంసించును.

ఆహో : క్రియామాధుర్యం పాషాతామ్ !

ఆహో : భావగతిరాకృతీనామ్ : దైవతోద్దిష్టానా

మపి మానుషవిశ్వానతాసాం వ్రతిమానామ్ ।

అస్మి తావ స్మే మనసి ప్రహర్షః ॥

[హో : ఏమి యీ శిలల శిల్పసౌందర్యము : ఏమి యీ యాకృతుల భావ స్ఫూర్తి, దైవతోద్దిష్టము లయ్యెను ఈ వ్రతిమలు సజీవమానవమూర్తు లనిపించు చున్నవి.....నా మనస్సున కెంతయు హర్షమగుచున్నది]*

భరతుడు వ్రతిమాగ్యహములో చూచిన వ్రతిమలు కీర్తిశేషులయిన దిలీ పాదుల స్మారకచిహ్నములు.

ఇది అనుకృతియే వ్రతిమాశిల్పమునకు మూల మని తెలియనగును.

"The fact that imitation was used as a Principle of production of works of scuptural art is testified by the ancient practice of making images of stone for preservation of the memory of king and great men"¹

* భాసమహాకవి : వ్రతిమానాటకము - రఘుతీయాంకము -

— వ్యాభ్యుర పాదిపండ్ల మూలవశ్యా.

1. Dr. Kanti Chandra Pandey : Comparative Aesthetics
Vol. II, Page, 545.

చిత్ర శిల్పము

చిత్రాద్యా లేఖనము కళ యని శుక్రాచార్యుడు వాత్స్యాయనుడు దీనినే ఆలేఖ్య మనినాడు.

ఆలేఖ్యము రూపభేదము, ప్రమాణము, భావము, లావణ్యమోజనము, సాదృశ్యము, వర్ణరాధంగము నను షడంగకములు కలిగియున్న దని ద్యాధ్యాత యశోభరుడు వివరించినాడు.

రూపభేదాః ప్రమాణాని భావలావణ్యమోజనే ।

సాదృశ్యం వర్ణికాభంగ మితి చిత్రం షడంగకమ్ ॥*

రూపభేద మనగా చిత్రమును జూచిన తోడనే చాలుడో, వృద్ధుడో, రాజో, సేవకుడో, నవోధయో, ప్రాధయో గుర్తింపఁ గలుగు నట్లు వ్రాయుట.

ప్రమాణ మనగా ఏయే యవయవము లెంతెంత ప్రమాణముతో నుండ వలయునో శాస్త్రప్రకారము పొందికగా వ్రాయుట.

భావ మనగా చిత్రితమైన వ్యక్తి తర్కాలికావస్త యందలి మనోగతభావము సువ్యక్త మగు నట్లు వ్రాయుట.

లావణ్యమోజిత మనగా ఏ వస్తువు నెట్లు చిత్రించిన రమణీయముగ నుండునో యోచించి వ్రాయుట.

సాదృశ్య మనగా చూచుట తోడనే యిది 'ఫలానా' చిత్ర మని గుర్తింపఁ గలుగు నట్లును, ప్రతిరూపమునకు (Model) ఇంచుక యైనను భేదము లేకుండునట్లును రచించుట.

వర్ణరాధంగ మనగా ఏ వర్ణ మెచట వేసిన, చిత్రమునకు వన్నెఁ దెచ్చునో యోచించి వర్ణసమ్మేళనము చేయుట.

*చూడు : వాత్స్యాయన కామసూత్రమ్ (జయమంగళాఖ్యాయా టీకాసహితమ్ ॥

అ. 1-3 పుట. 30.

Cf : (1) Aurobindo: The Foundations of Indian Culture . P.79.

(2) Kewal Motwani=India - A Synthesis of Cultures. P 001

ఇట్లు షడంగయుక్తముగా రచింపబడిన చిత్ర చూశ్చర్యకరమై యానందము గొలుపుననుటలో సందియము లేదు. ఈ లక్షణము లన్నియు సమగ్రముగా నుండి సమష్టి మీద చైతన్యవంతమై యుండవలయును. శిల్పచిత్రలేఖనముల కీ చేతనయే ముఖ్యము.

చిత్ర లేఖనమున సాదృశ్యకరణము ప్రధాన మని విష్ణుధర్మోత్తర పురాణము నందు చెప్పబడినది.*

దృష్టం ను సదృశం కార్యం సర్వేషామ్ విశేషతః

చిత్రే సాదృశ్యకరణం ప్రధానం పరికీర్తితం ॥

విష్ణుధర్మోత్తరపురాణం. పీఠిక.

హరివంశపురాణము నందు చిత్రరచనావిధానప్రయోజనములను దెల్పు నొక ఘట్టము గలదు.

దాశాసురునిపుత్రిక యగు ఉష కలలో నొకప్పుడును గాంచి, యాతఁ డెవరో తెలియక కలవరపడుచుండగా, చెలికత్తె యగు చిత్రలేఖ యుషాకన్య నూరార్చి,

“యోగవిద్యావిదిత యైన యమ్మహానుభావ
యేకాంతంబున నుండి.

సీ॥ అధికవిస్తీర్ణయై యమరు నాలేఖ్యప
టంబున వలయు వర్ణంబు లెల్ల

నొడఁగూర్చి తూలిక యొప్పుఁ గైకొని పదు
నాలుగు జగముల నోలి నెవ్వ

*Cf : Dr. Kanti Chandra Pandey-Comparative Aesthetics. Vol-II, P 544-1956 ed.

Chowkhamba Sanscrit Series Office-Banares. "And Vishnu Dharmottara Purana in the section dealing with Painting, recognises the production of likeness as the main purpose of Painting".

రెవ్వరు ముఖ్యులై యెందుఁ బ్రభావతిఁ బొం
దుదు రట్టి పురుషులఁ జదురెలర్ప

నాకారములుఁ జాయ లంబరాభరణాదు
లొప్పులు నిలుకడ లొకడు దప్ప

కుండ సప్తరాత్రంబున నొనర వ్రాసి
తెచ్చి నెచ్చెలి ముందట నిచ్చి చూపి
యచ్చెరువు నొందు నమ్ముగ్ధ కవ్వధంబు
వేటు వేట యిట్లని చెప్పె విస్తరించి.

ఈ యఖిలాండసృష్టి నొడ లెత్తిన ధన్యుల నెల్ల నేను నీ
కై యిది యస్మదద్భుతకళాతిశయంబున నాహరించి, బా
లా యిటు చిత్రవిన్యసనలక్ష్యులఁ జేసితి నిందు
నీ ప్రియున్

శ్రీయుతు నొప్పుగాఁ దడవి చెప్పుము నిక్క మెఱింగి
క్రమ్మటన్*

— అని పలికినది.

ఉషాకన్య చిత్రపటము నందలి యనిరుద్ధుని జూచి,

“.....యాచూత కౌతుకాద్భుతనిరౌక
రాకంబయి నిలుకడదగులఁదగిలి
చునను తోడ్తోడ చున్మఱోన్మాదమొంద”

కాంత తడ వీక్షించి చిత్రరేఖ రచనాశక్తి నిట్లు కొనియాడినది.

* విశ్వాక్రమగద : హరివంశము—చి వ్రరణగము. 7-129, 130, 131.

వ్యాస : హరివంశము “అర్జున్యై సప్తరాత్రేఽపకృష్టా ల్భృగవాంస్తు రాన్ ।
నిద్రపథగరాన్.....॥

నీ కౌశల మేమని చెలి, యాకొనియాడుదు మదీయ

మగు మదికిం జి

త్రాకృతి మును గలగలసిన యాకారం బెంత సేసె

నంతియ చేసెన్.

—విజ్ఞన-హరివంశము-ఉ.భా.ఆ 7. 148-151.

ఇందు నాలు గంశములు గుర్తింప వలసియున్నది.

- 1) చిత్రరేఖ యోగవిద్యావిశారద. యోగాభ్యాసము చేత ఏకాగ్రచిత్తత గలిగి నట్టిది.
- 2) నేర్పును జూపి తన యద్భుతకళాతిశయమును బ్రదర్శించినది. కావున చిత్రములు చక్కగా నున్నవి.
- 3) చిత్రపటమును జూచిన ఉష తాను కలలోఁ గాంచిన పురుషు నాకృతిని గుర్తించినది. కుటూహలమును, ఆశ్చర్యమును దెలుపు చిత్రముగు చూపులతో నా చిత్రమును దిలకించినది. చిత్రరాణి రచన సార్థక మయినది.
- 4) కలలోఁ గలసిన యాకారము చేసినంతవని యీ చిత్రము చేసిన దని ఉష చిత్రరేఖ రచనాకౌశలమును ప్రశంసించినది.

అనిరుద్ధు రూపము నింత సాదృశ్యసమాహితముగా చిత్రించిన చిత్రరేఖయే పురాణసాహిత్యము నందు ప్రప్రథమచిత్రకారిణి.

దీనిని బట్టి చిత్రకారులకు ఏకాగ్రతయు, కౌశలమును గలిగిననే కాని సాదృశ్యకరణము సాధ్యము రాదనియు, సాదృశ్యసముజ్జ్వల మైననే కాని చిత్రము మనోహరము కాఁజాల దనియు తేలుచున్నది.

*

*

*

భాస విరచిత మైన, 'స్వప్నవాసవదత్త' నాటకములో చిత్రఫలక ప్రసక్తి యున్నది.

వాసవదత్తావియోగదుఃఖితుడైన వత్సరాజునకు, అంగారవతీ మహాసేనులు పంపిన చిత్రఫలకములను గొనివచ్చిన ఛాత్రి వసుంధర, అంగారవతీ [వాసవదత్త తల్లి] చెప్పు మన్నుట్లుగా నిట్లు చెప్పినది.

“....అనగ్నిసాక్షికం వీణావ్యవదేశేన దత్తా అత్మన శ్చవలతయా నిర్ఘ్రిత వివాహముంగల ఏవ గతః అథ చావాభ్యాం తవ చ వాసవదత్తాయాశ్చ ప్రతికృతిం చిత్రఫలకాయా మాలిఖ్య వివాహో నిర్ఘ్రితః । ఏషా చిత్రఫలకా తవ సకాశం ప్రేషితా । ఏతాం దృష్ట్వా నిర్ఘ్రితోభవ ॥”

స్వప్నవాసవదత్త - షష్ఠాంకము.

[‘వీణావాదనాభ్యాసవ్యాజమున వాసవదత్త ననగ్నిసాక్షికముగా నీ కొప్పుఁ జెప్పితిమి. కాని నీవు నీ బుద్ధివాపల్యముచే వివాహము జరుగకుండగనే వాసవదత్తను గొనిపోయితివి. అప్పుడు మేము నీ యొక్కయు వాసవదత్త యొక్కయు చిత్రఫలకములు వ్రాయించి వానికి వివాహము జరిపితిమి. ఇప్పుడు చిత్రములు నీకు పంపుచున్నాము. వానిని జూచి యైన నూరటిల్లము’ -అని.]

చిత్రఫలకము నందలి ప్రతిరూపమును చూచిన వద్మావతి తనవద్ద న్యాసముగ నున్న ఆవంతికయే వాసవదత్త యని గుర్తించి యా ప్రతికృతిని బోలిన స్త్రీ యిచ్చటనే నివసించుచున్న దని రాజుతో చెప్పినది.

వద్మావతి : ఆర్యపుత్ర ! నదృశీ ఖల్వియ మర్యాదాః ।

రాజా : న నదృశీ । సై వేతి మన్యే :

వద్మావతి : ఆర్యపుత్ర : ఆస్యాః ప్రతికృత్యాః నదృశీహైవ । ప్రతివసతి.*

ఇచ్చట సాదృశ్యకరణమే ప్రధానముగ నున్నది. చిత్రరచనము నందు చిత్రకారుని కళాకౌశల ముట్టిడి.

మహాభారతమునందు చిత్రోపమలు, చిత్రశాలావ్రసంగములు గల సందర్భములున్నవి. కావున భారతదేశమునందలి ప్రాచీనకాలము నుండియు చిత్రలేఖనము ప్రసిద్ధికెక్కి యున్నట్లు తెలియుచున్నది.

* భాస : వాసవదత్త - షష్ఠాంకము.

హోష్టిమాధు : కథాసరిత్సాగరము - తృతీయచరణము-94.

“అవంతికాదేవ యైషా తస్యాః నిర్ఘ్రిత మహితే,”

సూక్ష్మ శిల్పము

స్వర్ణాద్యలంకారకృతిః కలా ॥

పట్రసీత - అ 4.2

చతుష్పాదకళలలో స్వర్ణాద్యాభరణములు చేయుట యొకటి. దీనినే వాఙ్మయనుచు 'భూషణయోజన' మని చెప్పినాడు.

అలంకారప్రీతి మానవునకు సహజగుణము స్త్రీ పురుషులు జన్మతః సౌందర్యము గలవారైనను, కాకున్నను ఉన్న సౌందర్యము నతిశయిల్లఁ జేసి కొనుటకు క్రొత్త క్రొత్త యలంకరణవిధానముల నన్వేషించుచున్నారు. స్త్రీల యం దీ యలంకరణ మత్యంతశోభాకరమై, ఆకర్షణహేతుపై పురుషుల కానందదాయక మగు చున్నది. అందుచేతనే సాలంకృత కన్యాదానము చేయు నాచారము ప్రబలముగ మున్నది. ఇది నాగరిక లక్షణము.

పైదికార్యుల కంటె ముందు భారతదేశము నందు నివసించిన జనులు కూడ కంఠహారములు, కేయూరాలగదములు, అంగుళీయకములు, ఒడ్డాణములు, నూపురములు మున్నగు నాభరణములు ధరించుచుండిరి. స్త్రీ పురుషు లిరువురు నంగుళీయకములు కర్ణకుండలములు నుపయోగించుచుండిరి. వీరిలో ధనవంతులు బంగారు, వెండి, గజదంతము, రత్నములు మొదలగు వానితోఁ జేయబడిన యాభరణములు, పేదలు రాగి మొదలగు లోహములతోను, శంభాదులతోను చేయఁబడిన భూషణములు ధరించుచుండిరి.¹

* పుత్రాచార్య : పుత్రసీతిః చతుర్థాధ్యాయే - విద్యాకలానిరూపణ నామ తృతీయప్రకరణమ్.

1. Cf : Dr. Radha Kumud Mookerji : Hindu Civilisation - Part I-P-17 Bhawan's Vidya Bhavan Publication.

"Ornaments included chiefly necklaces, fillets and finger rings for both sexes, and girdles, ear-rings and anklets. For the rich these were of gold, silver, faience, ivory or semiprecious stones; for the poor, shell, bone, copper and terra-cotta".

దేవకాలము నందు జనులు నిష్కములను - బంగారునాణెములను - దండగా గ్రుచ్చి కంఠహారముగా ధరించుచుండిరి.

నిష్కగ్రీవో బృహదుక్థ ఏనా మధ్వా నవా యుజః॥

మగ్ధేప. 5-19-3.

నిష్కగ్రీవః అనగా కంఠమునందు నిష్కములు ధరించిన వాడనియర్థము. అనగా స్వర్ణహారమును ధరించినవాడు.¹

భారతదేశములో నేటికిని ఈ విధముగా కాసులపేరును ధరించు నలంకరణ పద్ధతి యున్న దని వా॥ శకుంతలాచార్య శాస్త్రి తెలుపుచున్నారు.²

పై దిశాయ్యులు సువర్ణనిష్కములనే గాక మణులను గూడ దండలుగా గ్రుచ్చి ధరించుచుండిరి. చెవులకు సువర్ణకుండలములను ధరించుచుండిరి.

హిరణ్యకర్ణం మణిగ్రీవ మర్థ స్తన్నో

విశ్వే వరివస్యం తు దేవాః ॥

మగ్ధేప. 1-18-12.

[. విశ్వేదేవులది. మాట చెప్పలయుండు బంగారము, మేడలో మణిహారము గలిగి మణిగ్రీవ అయిన బ్రతుక నొనగ్రుచ్చు.]

ఇది హిరణ్యకర్ణ మనగా హిరణ్యవిహారకుండలంపేర కర్ణ మనియు, మణి గ్రీవ మనగా రత్నాభ్యుపేరకంఠ మనియు భాష్యరాయుడు వ్రాసినాడు.

గుప్తకాలమున స్త్రీలు ముత్యాహారములు, మేఖలలు ధరించుచున్నట్లు కాళిదాస మహాకవి పర్ణనములను బట్టి తెలియుచున్నది.

1. Sri Aurobindo :

"His neck wears the golden necklace."

2. Dr. Sakuntala Rao Sastry : Aspirations from a fresh-world.

"As is the case even now these (niskas) were often used in string as a garland."

కంఠస్య తస్య స్త్యనబంధురస్య ముక్తాకలాపస్య చ
నిస్తలస్య ।

అన్యోన్యశోభా జననాద్భూత సాధారణో

భూషణభూష్యభావః ॥

— కుమారసంభవము. 1-42

[పార్వతీదేవి కంఠమును, తాను కంఠమునందు ధరించిన ముత్యాలహారమును, పరస్పరము శోభాజనకముగా నున్నవి.]

.....సితేతరస్య తస్మైఖలా మధ్యమణే రివార్చిః ॥

— కుమారసంభవము 1. 36.

[అమె నూగారు మేఖలా మధ్యము నందున్న నల్లని ఇంద్రనీలమణి కాంతి వలె నున్నది.]

మహాభారతము నందు సువర్ణాద్యాభరణవిశేషవర్ణనములు కొకొక్కలుగా నున్నవి.

హిరణ్యాభరణధారణము వలన దీర్ఘాయువును, వర్చస్సును, ఐశ్వర్యమును, పుష్టియు గలుగు నని పేదము లందుఁ జెప్పఁబడినది.

ఆయుష్యం వర్చస్యమ్ రాయస్సౌష మౌద్భిద్యమ్ ।

ఇదం హిరణ్యం వర్చస్వ జైత్రాయా విశతాద్ మామే ॥

శక్ల యజుర్వేద. 4-50 *

[దీర్ఘాయువును, వర్చస్సును, ఐశ్వర్యమును, పుష్టిని ఒనఁగు హిరణ్యమును నేను ధరించుచున్నాను.]

సవర్తృధారణము వలన సర్వగ్రహపీడలు లొలగు నను భావము ప్రాచీనులకే గాక యర్వాచీనులకుఁగూడ నున్నది.

* పోల్పు : యిగ్నేవ భిల. 10-126, 8; అథర్వ 1-35-2.

ధారణం నవరత్నానాం గ్రహసంతోషకారకమ్ ।
సర్వపీడాహరం చైవ లోకానాం ప్రీతివర్ధకమ్ ॥

— నిఘంటురత్నాకరము.*

ఈ విధముగా సువర్ణశిల్పము శోభాయమానముగా మానవజీవితము నందు చోటుచేసికొన్నది.

మహాభారతము - శిల్పకళలు

అర్థశాస్త్ర మిదం ప్రోక్తం భర్తృశాస్త్ర మిదం మహత్ ।

కామశాస్త్ర మిదం ప్రోక్తం వ్యాసే నామితయద్ధినా ॥

- వ్యా. భా. ఆది. 2-383.¹

వ్యాసభారతము భర్తృశాస్త్రమునగుచున్నది. ఇందు తద్విశేషములను చెలుపు శాస్త్ర చాచుకల మహాకావ్యము.

అర్థశాస్త్రముల కది యర్థశాస్త్రము.

అర్థశాస్త్రమున కర్థవేద మనియు నర్థవిద్య యనియు నాహింతరములు. ఇది అభ్యర్థనవేదమున కుపవేదము.

అర్థశాస్త్రము నందు ఋణాన్తర్యామయములు, చతుష్షష్టికళలు, శిల్పశాస్త్రము, పదార్థవిజ్ఞానశాస్త్రము, శత్రుశాస్త్రము, రాజనీతిశాస్త్రము - వీని యందలి విశేషములు చెప్పబడియున్నవి.²

* చూడు : వద్దెవాది సీరియస్ నాస్తి = విశ్వకర్మబ్రాహ్మణవంశాగమము - పు. 116.

1. పోల్చు : వ్యా. భా. ఆది-382-383.

“భర్తృశాస్త్ర మిదం పుష్కలమర్థశాస్త్ర మిదం పరమ్ ।

మోక్షశాస్త్ర మిదం ప్రోక్తం వ్యాసేనామితయద్ధినా ॥

2. Cf: V. A. K. Iyer : Hindu Sastras and Samskaras. P.17.

“The last of the Upavedas i.e. Arthashastra dealing with the acquisition of material things like wealth by righteous means. Under this head, NITI SASTRA, SILPA SASTRA the sixty four kalas, and also other physical and metaphysical subjects are included.”

అర్థ శబ్దమున కనేకార్థములున్నవి. అర్థమనగా భనము భనార్థనోపాయము అనేకములున్నవి. వానిలో నభవది నాభాగ్గు చతుష్షష్టికకలుగా పరిగణింపబడుచున్నవి. అవి ఇవి :-

1. ఇతిహాసములు 2. అగమములు 3. కావ్యములు అలంకారములు, నాటకములు 4. గాయకత్వము 5. కవిత్వము 6. కామశాస్త్రము 7. దురోదరము. 8. దేశభాషాలిపిజ్ఞానము. 9. లిపికర్మ. 10. వాచకము. 11. సర్వవిధావధానములు 12. స్వరశాస్త్రము 13. శకునశాస్త్రము 14. సాముద్రికము 15. రత్నశాస్త్రము 16. రథాశ్వగజకౌశలము 17. మల్లశాస్త్రము 18. సూదకర్మ. 19. భూరుహాణము 20. దోహదము 21. గంధవాదము 22. ధాతువాదము 23. ఖనివాదము 24. రసవాదము 25. జాలవాదము 26. అగ్నిస్తంభనము. 27. ఖద్గస్తంభనము. 28. జలస్తంభనము. 29. వాచస్తంభనము. 30. పయస్తంభనము 31. వశీకరణము 32. ఆకర్షణము 33. మోహనము 34. విద్వేషము 35. ఉచ్చాటనము 36. మారణము 37. కాలవంచనము 38. పరకాయప్రవేశము. 39. పాదుకాసిద్ధి. 40. వాక్సిద్ధి. 41. ఘటికాసిద్ధి 42. ఇంద్రజాలికము. 43. అంజనము 44. పరదృష్టి వంచనము. 45. పరవంచనము. 46. మణిసిద్ధి 47. మంత్రసిద్ధి 48. జైషధసిద్ధి 49. చోరకర్మ 50. చిత్రకర్మ 51. లోహక్రియ 52. అశ్మక్రియ 53. మృత్క్రియ 54. దారుక్రియ 55. వేణుక్రియ 56. చర్మక్రియ 57. అంబరక్రియ 58. అదృశ్యకరణము 59. దండకరణము - మృగయావిధి 60. వాణిజ్యము 61. పాశుపాల్యము 62. కృషి 63. ఆసవకర్మ 64. రావకుక్కుటమేషాదియుద్ధకారకకౌశలము.

ఈ చతుష్షష్టికక లందు కొన్ని బుద్ధివధానములైనవి. కొన్ని భావప్రధానములు, తక్కినవి వృత్తిరూపములు. ఇవి యన్నియు భనార్థనోపాయములే కావున నివి యర్థశాస్త్రము నందుఁజేర్చబడినవి.*

* చూడు : 1. శిల్ప రామకృష్ణశాస్త్రి : ఆర్ష విజ్ఞాన సర్వస్వము - ప్రథమ భాగము పు. 61, 62, 63, 64.

ఈ చతుష్షష్టికకల పట్టిక శబ్దరత్నాకరము నుండియునుగానిదై యున్నది, కాని 'వాత్సాయన రామసూత్రము' నందు, 'విప్రసిద్ధి' యందు వానగ బహిష్కరించఁబడినవిగానున్నవి.

వాత్స్యాయనుడు సకలకళలకు మూలమయినవాస్తవిద్య, నొకకళగా చెప్పినాడు¹ దీనినే కుక్రచార్యుడు 'తవాగవాపీ ప్రాసాదనమ ధూమిక్రియా కలా' యని వివరించి చెప్పినాడు.²

లాక్షణీకులందరు చిత్రలేఖన మొకకళగా చెప్పినారు. కాని వాత్స్యాయనుడు గీత వాద్య నృత్యాలేఘ్నాలంకరణముల నొక వరుసలో చెప్పినాడు. ఇవి యన్నియు లలితకళలు.

అర్థశాస్త్రము నందు చెప్పబడిన చతుష్షష్టికళలలో చిత్ర రోహాశ్యమృద్దారు వేణు చర్మాంబరక్రియలను నెనిమిది శిల్పపారిశ్రామికవృత్తులు. వీనిని హస్తకళలు (Handicrafts) అనుచున్నారు.

శిల్పశాస్త్రవేత్త యైన కుక్రచార్యుడు మృత్తికాకాష్ఠపాషాణరాతు భాండాది క్రియలను నాల్గింటి నొక వర్గముగా పేర్కొని, 'స్వర్ణాద్యలంకారకృతి' నొక కళగాఁ జెప్పినాడు.

చతుష్షష్టికళలలో అయోదారులోహపాషాణస్వర్ణశిల్పములను వృత్తులుగా నవలంబించి, వంశపారంపర్యముగా నీ పంచశిల్పముల నొనరించు విశ్వకర్మ కులోద్భవులు, పాంచాల ద్రాహ్మణులనియు, శిల్పి బ్రాహ్మణులనియు, విశ్వకర్మలనియు, విశ్వకర్మ బ్రాహ్మణులనియు, విశ్వద్రాహ్మణులనియుఁ దిలువఁబడుచున్నారు. ఈ పాంచాల బ్రాహ్మణులే యాంధ్రదేశమునందు 'పంచాణమువారు' గా ప్రసిద్ధికెక్కినారు.

పంచాణము = శిల్పము; పంచాణమువాడు = శిల్పి*

ఈ దేశమునందు సమస్తశిల్పకళలు కులక్రమాగతముగా పాంచాలబ్రాహ్మణా దీనములై యున్నవి.

కృషి వాణిజ్యము గోరక్ష్యము వివిధశిల్పములు ధనోపార్జన కుత్కృష్టసాధనము లని మహాభారతము నందు చెప్పఁబడినది.

1. వాత్స్యాయన కామసూత్రములు : 1-31-14. చతుష్షష్టికళలు-37 ప కళ.

2. కుక్రచార్యుడు : కుక్రసీతి : 4-31-చతుష్షష్టికళలు-31 ప కళ.

* సూర్యరాయాంధ్రనిఘంటువు.

కృషి వాణిజ్య గోరక్ష్యం శిల్పాని వివిధాని చ
అర్థ ఇత్యేవ సర్వేషాం కర్మణా మవ్యతిక్రమః ॥

వ్యా. భా. శా.టి. 167-11.

కావున 'అర్థశాస్త్ర' మని ప్రస్తుతింపఁబడిన మహాభారతమునందు శిల్ప కళావిశేషము లుండుటలో నాశ్చర్యమేమున్నది :

పంచమవేద ప్రాశస్త్యము

సంచితపుణ్యుఁ డంబురుహసంభవు సంశముఁ దాల్చి పుట్టి లో
కాంచితుఁ డైనవాఁడు, నిఖిలాగమపుంజము నేర్పడన్ విభా
గించి జగంబులందు వెలిగించి నమస్తజగద్ధితంబుగా
పంచమవేదమై పరగు భారతసంహితఁ జేసె నున్నతిన్.

—నన్నయ-ఆది. 3-47*

చతుర్వేదములు, షడంగములు, ఉపనిషత్తులు చదివినను మహాభారతము చదువని వాఁడు విజ్ఞుఁడు కాఁజాలఁడు.

యో విద్యాచ్చతురో వేదాన్ సాంగోపాంగవిషదో ద్విజః ।

న చాభ్యాస మిదం విద్యా నైవ స స్యా ద్విచక్షణః ॥

—వ్యా. భా. ఆది. 2-382.

* వ్యా. భా. ఆది. 43-89.

‘వేదానభ్యాసయామాస మహాభారతపంచమాన్’

[భారతం పంచమోవేదః । సర్వప్రతినమూహోయ మి త్తనకృదుక్తేః ।
ఇతరపురాణ చరితం న మస్తస్య మిత్కర్షః ॥—సీతకంఠ.]

పోల్పు : తిక్కన-విరాట. 1-17,

“పారాశర్యుని కృతియయి భారత మనుషేరఁ బరగు పంచమవేదం
భారాభ్యము జనులకు.....”

భారతమునం దున్న ధర్మార్థకామమోక్షప్రతిపాదకము లయిన విషయము లితర గ్రంథములలో కన్పించును గాని యందు లేని విషయము లెందును గాన్పించవు.

ధర్మే చార్థే చ కామే చ మోక్షే చ భరతర్షభ ।

య దిహాస్తి త దన్యత్ర యన్నేహాస్తి న తత్ క్వచిత్ ॥

—వ్యా. భా. ఆది. 62.52.

పంచమజేద పైన భారతమొక విజ్ఞానసర్వస్వము.

భారతం సర్వశాస్త్రాణా ముత్తమం భరతర్షభ ।

—వ్యా. భా. శ్రీ. 27-34

భారతము 'సర్వవేదశాస్త్రముల యశేషసారము.' 1

అందుఁ గల విషయమై విధ్యమును బట్టి దానిని విద్వాంసులు పలువిధములుగా భావింతురు.

ధర్మతత్త్వజ్ఞులు ధర్మశాస్త్రం బని

యధ్యాత్మవిదులు వేదాంత మనియు

నీతివిచక్షణుల్ నీతిశాస్త్రం బని

కవివృషభులు మహాకావ్య మనియు

లాక్షణికులు సర్వలక్ష్యసంగ్రహ మని

దైతిహాసికు లితిహాస మనియుఁ

బరమపౌరాణికుల్ బహుపురాణసముచ్చ

యం బని మహా గొనియాడుచుండ

వివిధవేదతత్త్వవిదుఁడు వేదవ్యాసుఁ

చాదిముని పరాశరాత్మజుండు

విష్ణుసన్నిధుండు విశ్వజనీనమై

పరగుచుండఁ జేసె భారతంబు.

సప్తయ-భార-ఆది, 1-31

1. సప్తయ-భార-ఆది, 1-12.

భారతము ధర్మశాస్త్రము. సనాతనధర్మమును ప్రతిపాదించు గ్రంథము - సనాతన ధర్మ మనగా యజ్ఞయాగాదులు, పితృదేవతాధిపూజలు, ఇష్టాపూర్తములు - ఇత్యాదులు. యజ్ఞములు, దేవతాయతనములు శిల్పమయములు. గృహస్థాశ్రమధర్మ నిర్వహణము నకు శిల్పినిర్మిత గృహములు, వాపీరూపతటారాదులు, వివిధవస్తుజాలము నవసరమే.

నీతిశాస్త్రజ్ఞులు భారతమును రాజనీతిశాస్త్రముగా భావించురు. నీతిశాస్త్ర మర్థ శాస్త్రములో నొకభాగము. శిల్పకళలను పోషించుట రాజధర్మము. అంతయే కాక ప్రజల జీవనోపాధి కొరకు అనేక విధములగు వృత్తులు కల్పించుటయు రాజధర్మమే. వృత్తులలో కొన్ని శిల్పసంబంధములై యుండక తప్పదు.

కావ్యము నం దుండవలసిన అష్టాదశవర్ణనములలో పురవర్ణనము ముఖ్యమైనది. అది వాస్తువిద్యావిషయము. భారతమునం దనేక పురవర్ణనములే కాక నానావిధశిల్ప వర్ణనములు గలవు. కావుననది మహాకావ్యమైనది.

లాక్షణికు లనగా శాస్త్రజ్ఞానము గలవారు. వివిధశాస్త్రజ్ఞులకుఁ గావలసిన లక్ష్యములు భారతమునం దున్నవి. ద్వైతీంశద్విద్యలలో శిల్పశాస్త్రమొకటి¹. కావున భారతము నందు శిల్పశాస్త్రజ్ఞులకు కావలసిన విషయము లున్న వని భావింపదగినను.

పద్యాది పురాణములు పదునెనిమిది. అగ్ని, మర్మ్య, గరుడ, బ్రహ్మాంచాది పురాణము లందు వాస్తువిద్యావిషయములు, శిల్పకళా విశేషములు నెక్కువగ నున్నవి. కావున బహుపురాణసముచ్చయ మని చెప్పబడిన భారతము శిల్పకళా నిలయము.

ఋగ్వేదస్సామాధర్వణాది చతుర్వేదము లందు శిల్పశాస్త్ర రహస్యములు నిగూఢముగ నిక్షేపింపఁబడి యున్నవి. 'సర్వవేద శాస్త్రముల యశేషసార' మయిన పంచమవేదము శిల్పకళామయమై యుండక తప్పదు.

భారతము కామశాస్త్ర మనియుఁ జెప్పబడినది.²

1. పురాణార్మ : పుర్రసీతి : పరుధాధ్యాయే - విద్యాకలానిరూపణ ప్రకరణమ్ - శ్లో-29.

2. అదే

గాంధర్వకళాసప్తకము : 1. సర్వము 2. వాచ్యయంత్రములు చేయుట, వాయించుట 3. వస్త్రాలంకార సంధానము 4. రూపప్రకాశనము 5. శయ్యాస్తరజాలంకారము 6. ద్యూతాది ప్రీతలు 7. రతిబంధములు.

అంతఃపురములు, అభ్యంతరగృహములు, శయ్యాసనములు శిల్పకళావిలసి
తములు; నృత్యాగీతాది గాంధర్వకళానత్తకము కామశాస్త్రానుషంగికమే. భారతమునం
దీ వర్ణనము లన్నియు నున్నవి.

ఏ విధముగా జూచినను మహాభారతము నందు శిల్పకళా ప్రసంగము లున్న
వని చెప్పవచ్చును.

లోకము నందు శిల్పము చరిత్ర కందని కాలము నుండియు నున్నది. కాని
దాని ప్రాశస్త్యము పైచికవాఙ్మయము నుండియే తెలియవచ్చుచున్నది. అది రామాయణమహాభారతము లందు బహుధా వ్యక్త మయినది.

మహాభారతకాలమున శిల్పకళ లెట్లు లభివృద్ధి చెందినవో, ఆకాలమున శిల్ప
రెంతటి యున్నతస్థితి యందున్నారో పరిశీలించుటయే నా ప్రధానలక్ష్యము.

ఈ లక్ష్యసిద్ధికి కవిత్రియము వారి శ్రీమదాంధ్రమహాభారతమునం దే యే
శిల్పకళ లెట్లు చిత్రంపఁబడినవో యది యెంత వఱకు మూలానుసరణముతో పోల్చి
చూచి ప్రాచీనభారతశిల్పకళాపైభవమును మహాభారతకాలినసమాజము నందు శిల్ప
కళాకారులకు గల స్థానమును స్థాపించుటకు ప్రయత్నము చేసెదను.

శిల్పసాహిత్యములు రెండును ఆనందదాయకములే.

‘రమ్యాణి వీక్ష్య మథురాంశ్చ నిశమ్య శబ్దాన్ ।
పర్యుత్సుకో భవతి య త్యుఖితోఽపి జంతుః ॥

తచ్చేతసా స్మరతి నూన మ రోధపూర్వం
భావస్థిరాణి జననాంతర సౌహృదాని ॥

— కాళిదాసు కాళిందలము, 5-2.

మఘురములగు శబ్దములతో వర్ణింపఁబడిన మనోహరశిల్పములు మఱింత
ఆనందదాయకములై మన హృదయములను గదలించి అపూర్వానుభూతిని కలిగింపఁ
గల వనియే నా తలంపు.

ఈ నా ప్రయత్నమును వాచస్పతి యైన విశ్వకర్మభగవానుఁడు సఫలీకృత
మొనర్చి నన్ను చరితార్చుని జేయుగాక :

వాచస్పతిం విశ్వకర్మాణ మూతయే ।
మనోజువం వాజే అద్యా హువేమ ॥

శ్రీ మదాంధ్ర మహాభారత శిల్పకళా దర్శనము

ద్వితీయా స్మేషము

వాస్తు శిల్పము

విశ్వకర్మా మహాభాగో జ్ఞే శిల్పప్రజాపతిః ।

కర్తా శిల్పసహస్రార్ణాం త్రిదశానాం చ వాస్తుకృత్*

— వ్యా. భా. ఆది. 68-28.

సమస్తవాస్తుశిల్పములకు మూలము ప్రభాసవసుపుత్రుడైన విశ్వకర్మయే.

ఆ విశ్వకర్మ సముదంచితశిల్పవిద్యా

ప్రావీణ్యతం త్రిదశపట్టణతక్షకుండై

భావంబునందు బహుభంగుల నేమి యైనన్

గావించుచుండు దన కౌశల ముల్లసిల్లన్.

వెన్నెలకంటి సూరస :

ఆంధ్ర శ్రీవిష్ణుపురాణము. 2-271.

* ‘త్రిదశానాం చ వర్గః’ అనిపాఠాంతరము.

పోట్లు : 1) వాయుపురాణము. ఉ. భా. 22-17.

“తృప్తా విరాజో రూపాణాం ధర్మపాత్ర ఉదారధీః ।”

2) మర్కటపురాణ. అ. వ. 27, 28.

“విశ్వకర్మా ప్రభాసస్య పుత్రః శిల్పీ ప్రజాపతిః ।”

ప్రసాదభవనోద్భావ ప్రతిమాభూషణాదిషు ।

తదాగారామకూషేష స్మృతః సోఽమరవర్గకే ॥

పైదికయుగమున దేవతల శిల్పి త్వష్ట, వాని శిష్యులయిన ఋభువులు, భౌవన విశ్వకర్మ, తక్షకు మున్నగువారు ప్రసిద్ధి కెక్కిన శిల్పులు. ఇతిహాసయుగమున సురశిల్పిగా విశ్వకర్మయు, అసురశిల్పిగా మయుడు వీరి స్థానము నాక్రమించి ఖ్యాతి గాంచినారు. పురాణేతిహాసము లీ మహాశిల్పుల శిల్పచమత్కారములతో నిండి యున్నవి.¹

పురవర్ణనము లేని కావ్య ముండదు. కవివృషభులచే మహాకావ్యముగా భావింపఁబడిన మహాభారతము నందు విశ్వకర్మ నిర్మితములు, మయకృతములు నగు పురదుర్గాదివాస్తుశిల్పవర్ణనము లెన్నియో యున్నవి. వీనిని పరిశీలించినచో మహాభారతకాలమున స్థాపత్యము - వాస్తుశక - యెంతగా నభివృద్ధి చెందినదో తెలియఁ గలదు.

మహాభారతకాలము నాటికి దేశము నందంతట పల్లెలు, గొల్లపల్లెలు, ముని పల్లెలు, బ్రాహ్మణాగ్రహారములు, నగరములు, మహాగ్రామములు నెలకొని యున్నవి.

నలదమయంతులఁ 'చోక్కొని వచ్చిన వారికి గోసహస్రంబులు, నగ్ర హారంబులు నిత్తు' నని విదర్భేశ్వరుడు ప్రకటించగా,

జగతీచక్రమునం గల

నగరమహాగ్రామపక్కణంబులు కలయన్

జగతీదేవోత్తము లి

ముగ రోసిరి నిఖిలదేశముల కరిగి వడిన్.

—నన్నయ. భార-ఆరణ్య-2, 140-141.

1. Cf : Dr. V. Raghavan : Yantras or Mechanical Contrivances in Ancient India. P. 3.

"The Ribhus, Visvakarman and Tvastar of the Vedas and the anonymous Vedic Takshan are succeeded in the epics by the two great architects of the Devas and the Asuras, Visvakarman and Maya. The epics form indeed the great age of the exploits of Visvakarman and even to a greater extent of Maya."

మూలము నం దిట్లున్నది.

అగ్రహారాంశ్చ ధాన్యామి గ్రామం నగరసమ్మితమ్....

పురరాష్ట్రాణి చిన్వంతో నైషధం సహ భార్యయా ॥

- వ్యా. భా. చన. 68-4, 5.

తే పురాణి సురాష్ట్రాని గ్రామాన్ ఘోషా స్తథాశ్రమాన్ ॥

- వ్యా. భా. చన. 69-49.

కుకమహర్షి మేరునగము నుండి మిథిలానగరము వఱకుగల 'పలు తెఱగుల దేశములను గడచి వచ్చె భరతఖండమునకు' — అని తిక్కన వ్రాసినాడు.

[భార. శాంతి. 6-262]

కుకమహర్షి యనేక పట్టణములు, నగరములు, పల్లియలు, గొల్లపల్లెలు, చూచియుఁజూడ నశ్లే వచ్చినాడని మూలము నందు వర్ణింపఁబడినది.

పత్తనాని చ రమ్యాణి స్ఫీతాని నగరాణి చ ।

వస్త్రాణి చ విచిత్రాణి పశ్యన్నపి నపశ్యతి ॥

తత్ర గ్రామాన్ బహూన్ పశ్యన్ బహ్వాన్నరసభోజనమ్ ।

పల్లి ఘోషాన్ సమృద్ధాంశ్చ బహుగోకులసంకులాన్ ॥

వ్యా. భా. శాంతి. 326-17.

కాని, మహాభారతము నందు సామాన్యప్రజాసీకము నివసించు పల్లెటూళ్ల వర్ణనములు లేవు. లేకున్ననేమి ? అందలి పురవర్ణనములను జట్టియే యాకాలము నాటి వాస్తుకళావిశేషములు తెలియవచ్చును.

—)°(—

ఇంద్రప్రస్థపురము

మహాభారతము నందలి పురవర్ణనములలో ఇంద్రప్రస్థపుర వర్ణన మత్యంత ఘనోహర మయినది.

పురగోపురద్గర్గప్రాకారహర్ష్యాదివర్ణనములు చేయుటలో నన్నయ వ్యాస భారతము ననుసరించి నట్లగపడదు. ఆయన కొంత స్వతంత్రుని స్వకపోలకల్పనములతో పది పద్యములు వ్రాసినాడు. వాని యందము వానిది.

వ్యాసభారతము నందలి యింద్రప్రస్థపురవర్ణనము కూడ కొంత కల్పనాగంధము కలిగియున్నను శిల్పకళాకౌశల్యాభివ్యంజకమై సలక్షణముగ నున్నది. ప్రాచీనభారత శిల్పచార్యుల ప్రతిభా విశేషములు, శిల్పకల్పనములు మనోనేత్రమునఁ జూచువారి కబ్బురము గొల్పు నట్లున్నవి.

మహాకవి చేయు వర్ణనములలో కొన్ని చోట్ల యుత్పేక్షితశయోక్త్యాద్య లంకారము లుండక తప్పదు. ఆ యుత్పేక్షలను అతిశయోక్తులను పరిహరించినచో వస్తుతత్వము నయనగోచర మగును. అప్పు డా వస్తువు నిజస్వరూపము బయల్పడును.

నన్నయ వర్ణనల యందలి వన్నియను, వ్యాసభారతము నందలి వానిని పరిశీలించినచో తెలుఁగు భారతమునందలి జిలుఁగును, మూలము నందలి వెలుఁగును జూడనగును.

ధృతరాష్ట్రుడు పాండవుల కర్తవ్యా మిచ్చి, ధర్మరాజు నభిషిక్తుం జేసి, ఛాండవప్రస్థము నివాసముఁ జేసికొనియుండు డని పనిచెను. పాండవులు వాసుదేవ సహితులయి చనిరి. అంత

హరి యింద్రుఁ డలఁచె నింద్రుఁడు
కర మనురాగమున విశ్వకర్మను బనిచెన్
సురపురమున కెన యగు పుర
మరుదుగ నిర్మింపు ముర్వి నని కడుఁ బ్రీతిన్.

ద్వైపాయనుండును ఛామ్యుండు నాదిగా
భూసురున్ సూత్రవిన్యాస మమరఁ
జేసి రాంకికవిధుల్ సేయంగ, సుప్రభ
స్తంధై న రమ్యదేశంబు నందు
వానవాదిష్టుఁడై వసుధకు సేతెంచి
పేర్మితో నవ్వెశ్వకర్మ పురము
నిర్మించె, నదియును నిరుపమలీలలఁ
భసరి యింద్రప్రస్థ మనఁగ నింద్రు

పురము తోడ గుబేరుపురముతో వరుణుని
పురము తోడ నీకుపురము తోడ
నురగపురముతోడ నురువిలాసంబుల
సరి యనంగ నొప్పు ధరణి మీద.

నన్నయ. భార-ఆది. 8-69, 70

పాండవులు ద్వైపాయనపురోగములై ఛాందవవనము నందు కుభ్రదేశమున
వాస్తవశమనము చేసి నగరనిర్మాణార్థము భూమావనము చేసినట్లు మూలమునం
దున్నది.

తతః పుణ్యే శివే దేశే శాంతిం కృత్వా మహారథాః ।
నగరం మాపయామాసు ర్ద్వైపాయ నపురోగమాః ॥

—వా. భా. ఆది. 207-29,

ఇది శాంతి యనగా వాస్తవశాంతి యని యర్థము.

నూతన నగరగ్రామదుర్గప్రాసాదగృహాది సమస్తవాస్తు నిర్మాణములు ప్రారం
భించుటకు ముందుగా స్థలనిర్ణయము చేసికొని, వాస్తుశాంతి చేసి భూమావనము
చేయవలయును.

నగరగ్రామదుర్గాదౌ గృహప్రాసాదవృద్ధయే ।
ఏకాశీతిపదై ర్వాస్తుం పూజయేత్ సిద్ధయే ధ్రువమ్ ॥*
—ఆగ్నిపురాణము. అ. 105-1.

ఏతద్వాస్తూపశమనం కృత్వా కర్మ సమాచరేత్ ।....
వాస్తూపశమనంకృత్వా తతః సూత్రేణవేష్టయేత్ ॥
—మత్స్యపురాణము, అ. 256,

స్థలనిర్ణయము చేసికొని, వాస్తూపశమనము చేయవలసిన వారు యజమానులు.
ఇది పాండవులు.

వాస్తుపూజాది శాంతిక పౌష్టికములు చేయించువారు అభ్యుదయము లయిన
పురోహితులు.

* వాస్తుపూజా-వాస్తోద్భూతిపూజా-విధానము చేయించు ప్రకరణము నందు వివరింపబడినది.

సూత్రము పట్టి భూమావనము చేయవలసినవారు స్థపతులు¹ సూత్రము పట్టుచారు కావున వారికి సూత్రధారు అని పేరు.

ధౌమ్యాదిభూసురులు సూత్రవిన్యాసము చేసినట్లు నన్నయ వ్రాసినాడు. ధౌమ్యాదులు పురోహితులే కాక శిల్పశాస్త్రజ్ఞులయిన విశ్వభూసురులై యుండవచ్చును.

ఇంద్రప్రస్థపురమును విశ్వకర్మ నిర్మించినాఁ డని నన్నయ వ్రాయుటకు మూలము వ్యాసభారతము నందలి యీ క్రింది శ్లోకములు.

వాసుదేవో జగన్నాథ శ్చింతయామాస వాసవమ్ ।

మహేంద్రశ్చింతితో రాజన్ విశ్వకర్మాణ మాదిశత్ ॥

మహేంద్ర ఉవాచ ॥

విశ్వకర్మన్ మహాప్రాజ్ఞ అద్యప్రభృతి తత్పురమ్ ।

ఇంద్రప్రస్థ మితిధ్యాతం చివ్యం రహ్యం భవిష్యతి ॥

వై శంసాయన ఉవాచ ॥

మహేంద్రఛాననాత్ గత్యా విశ్వకర్మా తు కేశవమ్ ।

ప్రణమ్య ప్రణిపాతార్హం కిం కరోమిత్వభాషత ॥

వాసుదేవస్తు తచ్ఛ్రుత్వా విశ్వకర్మాణ మూచివాన్ ।

వాసుదేవ ఉవాచ ॥

కురుష్య కురురాజాయ మహేంద్రపుర సన్నిభమ్ ।

ఇంద్రదేవకృతనామానా మింద్రప్రస్థం మహాపురమ్ ॥*

నన్నయ కీ శ్లోకములు గల ప్రతి దొరికి నట్లున్నది.

1. చూడు : ఎత్తాప్రెగడ. హరివంశము. ఉ. భా. అ. 2-154.

“అనుదమసర్వసాధనసమగ్రతతో శభవే వాస్తుపూ

జన బలిహోమ తంత్రములు సద్విధిఁ జేయఁగ,

సూత్రకాస్తులై మనుకొని కోవిదస్థపతిముఖులు

శిల్పము లుద్ఘమించి” నట్లు వర్ణింపఁబడినది.

* చూడు : శ్రీమన్మహాభారతమ్ గోరఖేపూరప్రతి. పు. 257,

ఆది. అ. 206-18. రచనాం.

వ్యాసకృత భాగవతాదిమహాపురాణము లందును ఇంద్రప్రస్థపురము విశ్వకర్మ చేత నిర్మింపఁబడినట్లు వర్ణింపఁబడినది.* కావున నన్నయ పై శ్లోకార్థములను గ్రహించి,

‘వానవాదిష్టుడై వసుధకు నేతెంచి పేర్మితో నవిశ్వకర్మ పురము నిర్మించె’ నని యనువదించినాఁడు. ఇది యెంతయో సముచితముగా నున్నది.

ఏదేని పురమును నిర్మింపవలె నన్న దాని కొక ప్రత్యాశిక యుండువలయును గదా! నగరరచనాప్రత్యాశికను సిద్ధముచేసి, నిర్మాణకార్యక్రమమును నిర్వహించు ముఖ్య శిల్పి యొక డుండక తప్పదు. అతడే విశ్వకర్మ. లోకము నం దట్టి విశ్వకర్మ లనేకు లుండురు. ఏ కాలము నం దేవిశ్వకర్మ యే పురమును నిర్మించినాఁడో తేల్చి చెప్పుట కష్టము. విశ్వకర్మ యన స్థానముఁబూడి డనియు ప్రధానశిల్పివాఁడనియు భావింపవచ్చును.

ఇంద్రప్రస్థమును నిర్మించిన విశ్వకర్మ వానవాదిష్టుడై వసుధకు నేతెంచినవాఁడగుటచే నీ విశ్వకర్మ సురశిల్పి యనియు, త్రివిష్టపవాసి యనియు నింద్రసభలో నుండువాఁడనియు తెలియవచ్చును.

సురశిల్పి యగు విశ్వకర్మ చేత నిర్మింపఁబడిన ఇంద్రప్రస్థము నిరుపమానమై,

* చూడు : 1. వ్యాస : భాగవతమహాపురాణము. స్కం. 10-56-24.

“యదైవ కృష్ణః సందిష్టః హద్ధానాం పరమాద్భుతమ్ ।
కారయామాననగరం విచిత్రం విశ్వకర్మవా ॥”

2. ఆంధ్ర. భాగవతము స్కంధము — ఉత్తరభాగ. 130.

“హరియ...ధర్మరాజు కడకుం జని వారలు గోరిన
విశ్వకర్మను రావించి వారి పురం బతివిచిత్రంబు సేయించె ॥”

3) Dr. A. B. L. Avasthi = Studies in Skanda Purana-
Part-I-P. 107.

“Indra at the instance of Vasudeva, asked Visvakarma to build a fine town, named khandaprashta or Sakra Prastha.”

—Sk. II 1-29; 10-10.

‘ఇంద్రపురముతోఁ గుడెరుపురముతో వరుడేంద్రపురవరము
తోడ, మరగరాజపురవిభూతి తోడ సురువిలాసంబుల

సరియనంగ నొప్పు భరణి మీఁద.’ 1

అట్టి యింద్రప్రస్థపుర విభూతివిలాసము చెట్టివో విలోకింపము.

కాంచన హర్యములు.

ఇమ్ముగ విశ్వకర్మరచియించిన కాంచనహర్యతుంగశృం
గమ్ముల రశ్మిరేఖలు ప్రకాశములై కడుఁ బర్వితత్సమి
పమ్మునఁ బారుచున్న ఘనపంక్తుల యం

దచిరద్యుతిప్రతా

నమ్ములఁ గ్రేణి సేయుచు ననారతమున్ విలసిల్లుఁ

దత్పురిన్.*

నన్నయ. భార. ఆది. 8-71.

విశ్వకర్మచే మనోహరముగా నిర్మింపఁబడిన యింద్రప్రస్థపురము లోని మేడలు
ఓక్కిలి యెత్తైనవి. అమేడల పై భాగములందు దంగారు కాంతిరేఖలు ప్రకాశించు
చుండును. దాని నమీసమునఁ బరుచును మేఘపంక్తుల యందలి మెఱపుఁడిగలు
స్థిర మయినవి కావు; కావున దాని నివి గేలి సేయుచుండును.

హర్య మనగా భనికుల గృహము.

హర్యాద్ధిర్ధనినాంవాసః || — అమరకోశము. 2 కాండ.

1. నన్నయ. భార. ఆది. 8-70. (పా. భా. 207-31, 36)

‘సపథే తత్పురప్రేక్షం నాగైర్వృగపఠిమిచ’ — 207, 31.

‘రత్నైర్విష్టపసంకాశ మింద్రప్రస్థం వృరోచత’ — 207-36.

* పోల్చు: 1. ఆంధ్రమహాభాగవతము. 4. 744.

పురంజనుఁడు చూచిన నవద్వారపురము

‘సావర్ణరాప్తాయసభనశృంగముల.....

రమణీయవివిధగేహముల మించి’ యున్నది.

2. పాస. భాగ. 4-25-14.

“స్వర్ణరాప్తాయసైః శృంగైః సంకుటాం సర్వభౌ గృహైః ।”

హృదయమున కాంచాదము గలిగించుగృహము హర్యము.¹

శృంగ మనఁగా హస్త్యపరిభాగము.

The top of a building, turret, elevation.²

ఉపరితలమునను గోడలమీదను విమానకలశాదిశిల్పరచనము చేయఁబడిన విశాలమైన భవనము హర్య మని శిల్ప శాస్త్రజ్ఞులు చెప్పుదురు.

‘మౌలిభాగే చ ధిత్తిప్రాంతే చ విమానకలశరచనోపేతం

.....హర్యం’

— విశ్వకర్మ వాస్తుశాస్త్రము. పు. 242.

ఈ శిల్పనంప్రదాయము ద్వారకానగరము నందు పొలింపబడినది. ద్వారకా నగరము నందు సౌధాగ్రములు హేమకుంభములతో నలంకరింపఁబడి యున్నట్లు భాగవతము నందు వర్ణింపఁబడినది.

సరస నడచుచుండి సౌధాగ్రహేమకుం

భముల లోన నినుడు ప్రకటలింప

నేర్పరింప లేక నినులు పెక్కండ్రంచు

బ్రజలు చూచి చోడ్చవచ్చును నుండు.

— ఆంధ్ర. భాగ. స్కం. 10-పూ. ధా. 1602.

కాపున నింద్రప్రస్థము నందలి హస్త్యపరిభాగములు కాంచకలశములతో నలంకరింపఁబడియున్నవనియు, వాని కాంతులు మెఱపుడీగల నభిరమించుచున్న వనియు తెలియుచున్నది.

1. Cf: Sir Monier Monier Williams - A Sanscrit -

English Dictionary

Harmya: n. (said to be from $\sqrt{\text{hri}}$; to captivate or charm the mind; but rather connected with $\sqrt{\text{ghri}}$ and gharma and perhaps originally signifying the domestic fire hearth.)

a large house, palace, mansion, any house or large building or residence of a wealthy person.

2. Cf: V. S. Apte = The Students' Sanskrit English

Dictionary.

భవనములు

ఇంద్రప్రస్థము నందలి భవనములను పరించుచుఁజేయుక పద్యము కొంచెము క్లిష్టమయ్యును శిల్పకళావిశిష్టమై మనోహరముగ నున్నది.

అలఘుతరంగులై చుహినహరిసుధారుచి నిందురోచిరా
కుల శశికాంతచేది పృథుపంజ¹ గళజ్జలనిర్ఘంజులన్
విలసితజాహ్నువీ విమలవీచివిరోల లనత్పతాకలన్
బొలుపగుఁ దత్పురీభవనముల్ హిమశైలముఁ బోలి యున్నతన్.

సన్నయ-భార, అది, 8-72

ఆ పురము నందలి భవనములు హిమశైలము వలె నున్నతమైనవి. వానికి మంచువలె మనోజ్ఞమయిన సున్నము చేయఁబడినది. అట్టి తెల్లని మేడల ముందు చంద్రకాంతులను కలవరపెట్టు చంద్రకాంతశిలల చేత నిర్మింపఁబడిన వేదిక లున్నవి. ఆ వేదికల యందు చేరఁబడుటకు వీలుగా యొరగుడు దిండ్లు కట్టఁబడినవి. వానికి 'మత్తవారణము' లని పేరు.² సుధాకరకేరణములకుఁ గరగెడు చంద్రకాంత శిలల నుండి స్రవించు జల మా మత్తవారణగండస్థలముల నుండి జాలువాలు చున్నట్లుగ శిల్పరచన చేయఁబడినది. ఆ సేతు సెలయేకై ప్రవహించుచున్నది. ఆ భవనములపై పతాకలు గంగాతరంగముల పలఁ గదలాడుచున్నవి.

1. పంజ మను చోట 'కవచ్చ' మను పాఠాంతము గలదు.

పంజ మన నిగుఁజ మని కొంచు చెప్పుచున్న యర్థ మిచ్చు పాసఁగదు.

పంజ మనఁగా చెప్పిరి. 'కంజోఽస్తి గహ్వరే హనా'.

— ఇతి వైజయంతీ,

పృథుపంజ మనఁగా విశాలమైన గండస్థలము. కనుక మత్తవారణ గండస్థల మను స్ఫూర్తి కలుగుచున్నది. ఇందలి సామంజస్యమును శ్రీయుదులు చాగంటి గోపాల కృష్ణమూర్తి గారును, వా|| కొత్తపల్లి పిరభద్రరావు గారును అంగీకరించినారు.

2. మత్తవారణము అనఁగా నేనుగల మన్నగ పాని యాకారమున నుండు పిల్ల యరుగులు. (మాడు : మాఘకావ్యము, 31-రీతి. వ్యాఖ.)

'విభర్తి నిర్యాహ విచింకనీడః' — నిర్యాహః మత్తవారణాధ్యా ఉపాశ్రయాః । నిర్యాహో మత్తవారణ-ఇతి వైజయంతీ.

వ్యాసభారతము నందలి యింద్రప్రస్థపర్వము మెట్లున్నదో చూడుడు.

విరోచమానం వివిధైః పాండురై ర్భవనోత్తమైః ।

తత్త్రివిష్టపసంకాశ మింద్రప్రస్థం వ్యరోచత ॥

పేఘవృందమిదాకాశే విద్ధం విద్యుత్సమావృతమ్ ।

—వ్యా. భా. ఆది. 207-28, 37.

తెల్లగా వెల్లపేయబడిన వివిధభవనములతో నింద్రప్రస్థము విద్యుల్లతలతో సమాశ్లిష్టమైన పేఘవృందములతో నొప్పారు నాకాశము వలె నున్నది. అది యింద్ర పురి యగు నమరావతిని బోలి యుండుటచే నింద్రప్రస్థ మని పిలువబడుచున్నది.

ఇట్టి సుధాభవళితహర్యములు పురద్వారముల చెంతగూడ నున్నవి.

ద్వివక్షగరుడప్రఖ్యై ర్ద్యౌః సౌధశ్శ్చ శోభితమ్ ¹ ॥

—వ్యా. భా. ఆది. 207-32.

ఇంద్రప్రస్థము నందలి హర్యములు రాజప్రాసాదములు మిక్కిలి యున్నతములై యొకదానితో నొకటి పోటీపడుచున్నవి.

హర్యప్రాసాదసంబాధం నానావణ్యవిభూషితమ్ ।

విస్ఫర్ధయేవ ప్రాసాదా² అన్యోన్యస్యోచ్చితా భవన్ ॥*

ఈ వర్ణనము వలన నింద్రప్రస్థము నందు వివిధగృహములు హర్యములు, సౌధములు, రాజప్రాసాదములు, తత్సదృశములైన భవనరాజములు గల వని తెలియుచున్నది.

1. సౌధోఽస్త్రీ సుధయా శ్చైరం చేతో హర్యుచ చులికా ।

—ఇతి వైజయంతీ.

సౌధోఽస్త్రీ రాజసదనమ్ ॥ —అమరకోశము.

2. ప్రాసాదో దేవభూభుజామ్ ॥ —అమరకోశము.

ప్రాసాద మనగా రాజగృహము లేత దేవాలయము.

* చూడు : శ్రీమత్సంస్కృత మహాభారతము — శ్రీ పి. పి. సుబ్రహ్మణ్యశాస్త్రి

సంకేతిత ప్రతి. — అది. అ. 198-64.

పాండవుల నివాసగృహము

పురమధ్యమున రమ్యమును శుభప్రదము నైన ప్రదేశము నందు పాండవుల నివాసగృహము నిర్మింపఁబడినది. అది సర్వసంపదలతో నిండి కుదేరభవనము వలె నున్నది. అందే యద్దము వలె తళతళ లాడు క్రీడాగృహములు, లతాగృహములు, మనోహరమైన చిత్రాలలు, వినోదార్థము కృత్రిమపర్వతములు నిర్మింపఁబడినవి.

తత్ర రమ్యే శివే చేతే కౌరవ్యస్య నివేశనమ్ ॥

శుశుభే ధనసంపూర్ణం ధనాధ్యక్షక్షయోపమమ్ ।

గృహై రాదర్శమిమలై ర్వివిధైశ్చ లతాగృహైః ।

మనోహరై శ్చిత్రగృహై స్తథాఽజగతిపర్వతైః ।*

— వ్యా. భా. ఆది. 207-45, 46,

రాజభవనము

పాండవుల నివాసగృహముల మధ్య దేవేంద్రభవనము వలె రమణీయమైన రాజభవనమును విశ్వకర్మ నిర్మించినాడు.

దేశ్య మధ్యే శుభం దివ్య మిన్ద్రవాసగృహోపమమ్ ।

రాజ్ఞో వాసగృహం రమ్యం విశ్వకర్మాఽత్యకారయత్ ।**

వ్యా. భా. ఆది. అ. 198-70.

* అజగతిపర్వతైః వృషలీలయాశ్రాద్ధైః కృత్రిమైః పర్వతైః ।

‘అజగత్ గోహరి బ్రహ్మదిల్లస్మరహరే నృపే । గరిః శ్రీ మాగ్ధరయోర్ జ్ఞానే యాశ్రాభృపాదే । — ఇతి మేడిసీ. ॥ — సీలకంఠ.

— వ్యా. భా. చిత్రకాలాద్రతి. పు. 310,

** చూడు : శ్రీ మత్సంస్కృత మహాభారతము. శ్రీ పి. పి. సుబ్రహ్మణ్యశాస్త్రి సంగ్రహము. — వాద్ల. 120.

విశాలమైన వీధులు

ఇంద్రప్రస్థపురము నందలి రాజమార్గములు చక్కగా విభజింపఁబడియున్నవి. కావున ప్రమాదభీతిలేదు.

సువిభక్తమహారథ్యం దేవతావాధవర్జితమ్ ॥

వ్యా. భా. ఆది. 207-95*

రథ్య యనగా రథములు పోవుమార్గము. రాజమార్గము.

మహాభారతకాలమున రాజధానినగరము లన్నియు నిట్లువిశాలమైన రాజమార్గములతో నొప్పుచున్నవి.¹

సుందరోద్ధాన వనములు

ఇంద్రప్రస్థము చుట్టును సుందరోద్ధానవనములున్నవి. అవి పుష్ప ఫల భరితములయిన వివిధ లతా వృక్షములతో నొప్పుచున్నవి.

సరళ తమాల తాల హరిచందన చంపక నారికేళ కే
సర కదలీ లవంగ పనసక్రము కార్డున కేతకీ లతా
గరు ఘనసార సాల సహకార మహీరుహరాజరాజి సుం
దర నవనందనావళులఁ దత్పురబాహ్యము లొప్పుఁ జూడఁగన్.

నన్నయ భార. ఆది. 8-78.

ఈ యుద్ధానవనవర్ణన మించుమించు మూలానుసరణమే.

* "And the streets were all wide and laid out excellently.

And there was no fear in them of accidents."

— P. C. Ray Mbh. P. 577.

1. చూడు : మిథిలానగర వర్ణనము. వ్యా. భా. పన పర్వము.

'పల్లెళ్ళ బహుచ్ఛయై సువిభక్తమహావహై.'

— అ. 207-8.

ఉద్యానాని చ రమ్యాణి నగరస్య సమంతతః ।.... .

.... .

నిత్యపుష్పఫలోపేతైర్ నానాద్విజగజై ర్యుతైః ॥

వ్యా. భా. అది. 207-40-44.

ఇట్టి యుద్యానవనములపై నుండి వీచు గాలి యానందకరమైనదే కాక యా రోగ్యప్రదమయినది కూడ.

వాపీ కూపతటాకములు

ఇంద్రప్రస్థము నందంతట స్వచ్ఛమైన నీటితో నిండిన బావులు, పద్మాకరములు, జలపూర్ణము లైన పుష్కరిణులు, రమ్యమైన తటాకములు నున్నవి.

వాపీభి ర్వివిధాభిశ్చ పూర్ణాః పరమంసా ॥

సరోభి రతిరమ్యశ్చ పద్మోత్పలసుగంధిభిః ।

హంసకారంబయ్యుతై శ్చక్రవాక్పక్షాభిః ॥

రమ్యాశ్చ వివిధా స్తత్ర పుష్కరిణ్యో వనావృతాః ।*

తదాగాని చ రమ్యాణి బృహంతి సుజహాని చ ॥

వ్యా. భా. అది. 207, 46-48.

వాపీకూపతటాకాదుల లక్షణము వరాహమిహిరకృత జలార్గళశాస్త్రము నందెట్లు చెప్పబడినది.

ద్వారాహీనో భవేత్ కూపో ద్వారేజైరేన వాపికా ।

నైకద్వారా పుష్కరిణీ దీర్ఘకారా తు దీర్ఘికా ।

కుల్యా విభూతతోయాశ్చ తటాకాః పరిక్రీ రితాః ॥

జలార్గళ శాస్త్రము. శ్లో. 7.

* వనావృతాః పనైః ఆరామైః అవృతాః జలపూర్ణా వా॥ —సీలకంఠ,

ద్వారపరిశీలముగ నుంచినది కూడము. ఒక ద్వారము గలది వాపి. అనేక ద్వారములు గలది పుష్కరిణి. దీర్ఘాకారముగ నుండునది దీర్ఘిక. జల ప్రవేశనిర్ణయమునకారములు గలిగి నమృద్ధిగ నుదకము లందునది తటాకము.

ఈ జలాశయము లన్నియు శిల్పశాస్త్రానుసారము నిర్మింపఁబడవలయును.

పు ర రక్షణము

ఇట్టి యింద్రప్రస్థపురము ఎత్తైన ప్రాకారములతోను, రోతైన యగడ్డలతోను, భయంకరమైన కవాటములు గల తోరణ ద్వారములతోను, బహువిధశస్త్రాస్త్రములు గల కోటబురుజులతోను రక్షింపఁబడుచున్నది.

1. ప రి ఖా ప్రా కా రములు

పరిఖజలంబు లం దమలసంకరుహోత్పలకైరవాది సుం
దరకుసుమంబులున్, ఘనపథంబున నుజ్జ్వలతారకా నిరం
తరకుసుమంబులున్ వెలయుఁ దత్పురప్రము పాదపీఠికా
శిరముల కొప్ప నర్చనలు సేసిన పుష్పల యవ్విధంబునన్.

నన్నయ. భార. ఆది. 8-76.

వప్ర మనఁగా కోటగోడ.

వప్రః ప్రాకారమూలికా

—ఇతః ప్రాకారంబుః*

* 1. వప్రమ = దుర్గనగరే పరిధాయా దిద్ధృత మృత్తికా స్థూపబద్ధే;
యదపరి ప్రాకారో నిర్వేషయతే తత్; వప్రః ॥

—హరాయుధ తోళః ।

(ప్రక్క పేజీ)

పరిఖ యనఁగా చుట్టును త్రవ్వఁబడినది. అగర్త.

పురవప్రము యొక్క పాదపీఠిక పరిఖః శిరము ఘనపథము. అగర్తలో పంకరుహాది కుసుమములు, అకనములో తారకాసుమములు పురవప్రము (కోటగోడ) యొక్క పాదములకు శిరస్సునకు భూజులు చేసిన పూవులో యనునట్లున్న వని యుత్పేక్షింపఁబడుటచే నా పుర ప్రాకారము లాకనము నంటుచున్న వని చెప్పకయే చెప్పినట్లైనది.

మూలము నం దీ పరిఖలు నముద్రము వలె లోతైన వనియు, ప్రాకారములు తెల్లని మేఘముల వలెను, చంద్రకాంతులవలెను. ప్రకాశించుచు నాకనము నంటు చున్నట్లు వర్ణింపఁబడినది.

సాగరప్రతిరూపాఢిః పరిభాభిరలంకృతమ్ ।

ప్రాకారేజ చ సంపన్నం దివమావృత్య తిష్ఠతా ॥

హిమరాత్రప్రకాశేన హిమరశ్మి నిభేన చ ।

ఉరుధ్వే తత్పురక్రేష్టం నాగై ర్భృగవతీ తథా ॥

— ద్వా. భా. ఆది. 207-30, 31.

2. పట్రము = 1. అగర్తలో నుండి యెత్తి ప్రాకారము చుట్టును పోయు మట్టివిభ్బ,

2. కోట యొ, దానిచే సంరక్షింపఁబడు పట్టణము యొక్క ద్వారము.

— సూర్యరాయాంధ్ర నిఘంటువు,

3. పట్రః, పట్రమ్ ॥ A rampart earth work, mud-wall.

The foundation of a building, the gate of a fortified town.

— V. S. Apte : S. S. E. D.

4. Cf: V. S. Agarwala : Studies in Indian Art, P. 97.

"In ancient architecture the Prakara and Vapra go together. As stated by Dr. Coomara Swamy, 'on the city side of the moat rises the wall (Pakara skt. Prakara) from a foundation or plinth (Vapra)'..... Vapra and Prakara sometimes treated as synonymons."

2. గోపురములు

ఇంద్రప్రస్థపు గోపురములను నన్నయ మనోహరముగా చిత్రించినాడు.

రజుము నడంచుచున్ వెలుగెస రచ్చునగోపురశాతకుంభ కుం
భముల విచిత్రసన్మణిగభ స్తివిరానములన్ విచిత్ర వ
ర్ణము లగు నాత్మవాహముల నమ్మక పల్కులుఁ జూచి యన్యవా
హము లని సంశయప్రణిహితాత్ముఁడగున్ హరిదస్వుఁ డెప్పుడున్.

—నన్నయ. భార. ఆది. 8-77

గోపురము లనగా పురద్వారములు. ప్రాకారము నాశ్రయించి యుండు ద్వారములు.

“యత్ ప్రాకారాశ్రయం ద్వారం పురే గోపురం విదుః ।”

—సమరాంగణ సూత్రాచార్యః । అ. 12-52.

ఇంద్రప్రస్థపు ద్వారములపై బంగారుకలశములున్నవి. అవి విచిత్ర రత్న స్థగిరములు కావున వాని కాంతులకు చిక్కు లడగెనుచున్నవి. సూర్య రథాశ్వము లా రత్నకాంతులకు రంగులు చూటి విచిత్రవర్ణము లగుచున్నవి. వానిని చూచి హరి దస్వుఁ డవి తన గుఱ్ఱము లగునో కాదో యని సందేహించుచున్నాడు.

పురగోపురముల పైనున్న స్వర్ణకలశముల కాంతికి సూర్యరథాశ్వములు రంగులు చూచుచున్న వనగా నవి యంత యెత్తైన వన్నమాట.

పూర్ణకుంభము సంపర్నమృద్ధికి శాశ్వతత్వమునకు ప్రతీక. అది అష్టమంగ శములలో నొకటి. దాని యునికి భువనద మయినది.

పురద్వారములను పూర్ణకుంభములతో నలంకరించు సంప్రదాయము బహు పురాతనమైనది.

అభర్షవేదము నందలి శాలాసూక్తములో పూర్ణకుంభప్రకరణం యున్నది.

పూర్ణం నారి ప్ర భర కుంభమేతం
ఘృతస్య ధారామమృతేన సంభృతామ్ ।
ఇమాం సాత్య నమృతేనా సమజ్ఞే
గ్నిష్ఠాపూర్త మభి రక్షాత్యేనామ్ ॥

అథర్వ — ౩.12-౪.

[ఓ నారీ : గృహపత్ని : అమృతఘృతధారలతోనిండిన పూర్ణకుంభమును
మావద్దకుఁ గొనిరమ్ము. ఈ పానప్రియులను అమృతముతో ముంచెత్తుము.
మా చేయు నిష్ఠాపూర్త ఫలము లీ కాలను రక్షించుఁగాక ।]

ఈ సంప్రదాయము ననుసరించి నన్నయ యింద్రప్రస్థపుర గోపురములపై
శాతకుంభకుంభముల నుంచి మూలాశీశాయిగా పర్ణించినాడు.

వ్యాసభాతము నందలి గోపురవర్ణనము వలన శోటగవనుల ప్రయోజనమును,
తన్నిర్మాణము నందలి శిల్పచమత్కారమును తెలియుచున్నది.

ద్విపక్ష గరుడప్రభ్రై ర్ద్వారైః సాధైశ్చ శోభితమ్ ।
గుప్త మంద్రఘనప్రభ్రై ర్గోపురై ర్మందరోపమైః ॥*

వ్యా. భా. ఆది. 207-౩2

ఇంద్రప్రస్థము మంచుపర్వతము వలె సున్నతములును, మేఘ మాలికల వలె
తెల్లనివియు నగు గోపురములతో — పుండ్రాక్షములతో — రక్షింపఁబడుచున్నది.

* పాశాంతరము :

విపక్ష గారుడప్రభ్రై ర్ద్వారై ర్భోరప్రదర్శనైః ।
గుప్త మంద్రఘనప్రభ్రై ర్గోపురై ర్మందరోపమైః ॥

చూడు : వ్యా. భా. దాక్షిణ్యప్రతి. శ్రీ పి. పి. సుబ్రహ్మణ్యశాస్త్రి సంశోధితము,
ఆది. అ. 198-60

సాధారణముగా కోటతలుపులు పక్షి ముక్కుల వంటి గుబ్బలతో భయంకరముగా నుండును. కాని యింద్రప్రస్థపుర ద్వారముల రెక్కతలుపులు రెండును గరుడపక్షితెక్కల వలె నున్నవి. అనగా ద్వారకపాటములు గరుడపక్షి పక్షిద్వయ విక్షేపముల వలె వాటి కవియే రెజుచుకొనుచు మూసికొనుచు చూపబడు పెంపు గలిగించుచున్నవన్నమాట.*

అది యానాటి శిల్పుల పనితనమునకు నిదర్శనము.

పురగోపురప్రాంతమున పెద్దపెద్దమేడలున్నవి. (సాధైశ్చ రోధితమ్)

3. శస్త్రాస్త్రములు

ఇంద్రప్రస్థపుర దుర్గము నందు యుద్ధోపయోగి శస్త్రాస్త్రము లనేకము లున్నవి. కావున నది శత్రుదుర్భేద్యముగా నున్నది.

వివిధైరపి నిర్విద్యైః శస్త్రోపేతైః సుసంవృతైః ।

శక్తిభిశ్చావృతం తద్ది ద్విజిహ్వై రివ పన్నగైః ॥83॥**

- * 1. ఒక్కొక్క ద్వారమునకు గల రెండేసి తలుపులు భయంకరముగా నుండుటచే నవి గరుడ ప్రఖ్యములని నీలకంఠుడు వివరించినాడు.

(చూడు : పా. భా. చిత్రశాలా వ్రత్తి)

“ద్వాభ్యాం పక్షాభ్యాం కపాటాభ్యాం గరుడ ప్రభాని భయాన కత్వాత్ ॥” — నీలకంఠ.

2. "It stood adorned with Palatial buildings and numerous gates, each furnished with a couple of panels resembling the outstretched wings of Garuda and it was protected with gateways looking like clouds and high as Mandara mountains" — P. C. Roy. Mbh.-P. 577.

** నిర్విద్యైః అర్విద్యైః అభేద్యై ర్వా ।

శక్తిభిర్ హస్తజ్ఞేష్వాధిర్ తోహమయాధిః ॥83॥

తత్త్వైశ్చాభ్యానకైర్మృతం కుకుభే యోధరక్షితమ్ ।

తీక్షణంకుశ శలఘ్నిభి ర్యంత్ర జాతైశ్చ బోధితమ్ ॥౩4॥*

ఆయనైశ్చ మహాచక్త్రైః కుకుభే తత్పురోత్తమమ్ ॥

— చా. భా. ఆది. 207-౩౩, ౩5.

వివిధశస్త్రములు, శస్త్రాయుధములు, పాములవలె రెండునాల్కలు గల పదునైన యాయుధములు, తీక్షణములయిన యంకుశములు, శతఘ్నులు, యంత్రములు, రోహమయములైన చక్రములు మున్నగు యుద్ధసామగ్రి యా దుర్గము నందు పొందుపఱువఁబడినది.

ఆ కోటబురుజులపై నైనెనులు యుద్ధవిద్యాభ్యాస మొనరించు చుందురు. వివిధాయుధములు ధరించిన యుద్ధవీరులచే నింద్రప్రస్థము రక్షింపఁబడుచున్నది.

ఇంద్రప్రస్థములో శిల్పపండితులు

ఇంద్రప్రస్థమున నివసించుటకు ఋగ్యజుస్సామాధర్వణాది సకల వేదవేత్తలయిన ద్విజులు, సకలభాషాకోవిదులు, నానాదిక్కులనుండి ధనార్థులయిన వణిజులు సర్వశిల్పకాస్త్రపారంగతులయిన శిల్పిచాహులు వచ్చిరి.

తత్రాగచ్ఛన్ ద్విజా రాజన్ సర్వవేదవిదాం వరాః ॥

నివాసం రోచయంతి స్మ సర్వభాషావిదస్తథా ।

* తత్త్వైః రక్షిణిః పురుషైః తేషామేత విశేషణ మధ్యునితై రిందిత్రాః తత్రాభ్యాసితైరిర్యస్థు శస్త్రైర్మృత్యునై నిమిత్తై రిర్యస్థః ॥ తీక్షణం కుశశ్చ శలఘ్నిభి ర్చక్త్రైః చాధిః । అగ్రైశ్చ యుధైశ్చ తేనోద్ధితైః పృథ్వీద్ధితైః యా యుగదవృతం సహస్రం వా మరుష్మాన్తేర్ మృంతి రాధిః శలఘ్నిరే దుర్గాహరాధిః ॥౩4॥

— సీతకల-విప్రకలా ప్రతిభ. ౩౩0.

తత్త్వము = అభ్యుదయము; తేనోద్ధితై గతి — (నూ. ని.)

వణిజశ్చాయము స్తత్ర నానాదిగ్భ్యో ధనార్థినః ॥

సర్వశిల్పవిదస్తత్ర వాసాయాభ్యాగమం స్తదా ।*

ప్రొ. భా. ఆది. అ. 207-లో 28-40.

(చిత్రశాలా ప్రతి)

మఱియొకచోట, నింద్రప్రస్థపురమంతయు చాతుర్వర్ణ్యము తోడను మాన్యులయిన శిల్పుల తోడను నిండియున్న దని చెప్పబడినది.

చాతుర్వర్ణ్యసమాకీర్ణం మా నైశ్య శ్శిల్పిభిరావృతమ్ ॥

ప్రొ. భా. ఆది. అ. 198-61**

అయోధ్యానగరము కూడ శిల్పులతో నిండియున్నట్లు వానికి రామాయణము నందు వర్ణింపబడినది.

సర్వయంత్రాయుధవతీ ముషితాం సర్వశిల్పిభిః ।

ప్రొ. భా. ఆది. అ. 5.

ఇట్లుండుటయే నగరలక్షణము.

పణ్యక్రియాదినిపుణై శ్చాతుర్వర్ణ్యజనైర్యుతమ్ ।

అనేకజాతినంబంధం నైకశిల్పిసమావృతమ్ ।

సర్వదై వతసంబంధ నగరం త్వభిధీయత్ ॥

— భృగుసంహిత. *

* ఈ శ్లోకములు కొలది మార్పులతో దాక్షిణాత్యప్రతులలో బెల్లరాహప్రతులలోను దీన్నవి. దాక్షిణాత్య ప్రతి. అ. 198. గోరఖ్ పూర్వ ప్రతి. అ. 208. ఇతర భాషలలో ననువదించబడినవి.

1. చూడు : చతుర్వేదీ ద్వారకానాథ కల్ప : పాండి మహాభారతము. పు. 668.

“ఇన్ నగర్ మే చతుర్వర్ణికార్ ఫి బసేఫ్.”

2. Cf: P. C. Roy, Mahabharata. CCIX - P 578.

“And there also came numercus persons well-skilled in all the arts wishing to take up their abode there.”

** 1. దాక్షిణాత్య ప్రతి. శ్రీ పి. పి. సుబ్రహ్మణ్యశాస్త్రి సంకలనము — వాచిపర్వ ప్రకటితము.

2. గోరఖ్ పూర్వ ప్రతి. పు. 246. ప్రొ. భా. ఆది. అ. 208. లో 48. భవపాఠ.

*, చూడు : విశ్వపురాణము, 1-6-18 ప్రధమ పాద్య. వాచిపర్వ ప్రతి. పు. 97.

విశ్వకర్మ పూజ

“ఇట్టి యింద్రప్రస్థపురంబున నింద్రవిలాసంబుతో వ్యాసవాసుదేవాసుమతుండై ధర్మతనయుండు ధౌమ్యపురస్సరమహీసురప్రవంశేదమోషంబులు సకలజనార్హదనాదంబులు మృదుమధురమంగళసంగీతరవంబులు వివిధహార్యధ్వనులు నతినమృద్ధంబులై యెనంగ వర్గచతుష్టయంబుం బోని యనుజవర్గంబుతో కుభముహూర్తంబునఁ బురప్రవేశంబు సేసి” నట్లు నన్నయ వ్రాసినాడు.

— భార, ఆది. 8-80,

దీనికి మూలము వ్యాసభారతము నం దిట్లున్నది.

పురీం సర్వగుణోపేతాం నిర్మితాం విశ్వకర్మణా ।
 హిరాణా మధిపతిః కుంతీపుత్రో యుధిష్ఠిరః ॥
 కృతమంగళసత్కారో బ్రాహ్మణై ర్వేదపారగైః ।
 ద్వైపాయనం పురస్కృత్య ధౌమ్యస్యానుమతే స్థితః ॥
 భ్రాతృభిః సహితో రాజన్ కేశచేన సహభిభూః ।
 తోరణద్వాపసుముఖం ద్వ్యక్రింశద్ద్వార సంయుతమ్ ।
 వర్ధమానపురద్వారం¹ ప్రవివేశ మహద్భూతిః ॥
 శంఖదుందుభి నిర్హోషాః శూరయంతే బహవో భృశమ్ ।
 జయేతి బ్రాహ్మణగిరః శూరయంతే చ సహస్రశః
 సంస్తూయమానో మునిభిః సూతమాగధవందిభిః ॥
 బౌపవాహ్యగతో² రాజా రాజమార్గ మతీత్య చ ।
 కృతమంగళసంస్కారం ప్రవివేశ గృహోత్తమమ్ ॥
 ప్రవిశ్య భవనం రాజా సత్కారై రభిపూజితః ।

— వ్యా. భా. ఆది. అ 208.:

1. వర్ధమానపుర ద్వారమ్ = ముఖ ద్వారమ్ — సీలకంఠ.

[చూడు : వ్యా. భా. ఆది. 126-9 — చిత్రశాలాప్రతి.]

2. బౌపవాహ్యమ్ : పట్టిపుడెనుగె. [సూర్యరాయాధ్ర నిఘంటువు]
 : రాజరహము.

* చూడు : వ్యా. భా. గోరఖేపూర్ ప్రతి. అ. 208 ల్లో 46-49
 మధ్య కుండలికరణములలో నున్నవి.

ఈ వర్ణనము వలన సర్వగుణోపేతముగా విశ్వకర్మ నిర్మించిన యింద్రప్రస్థ పురమునకు ముప్పదిరెండు ద్వారములున్న వనియు నం దొకటి ముఖ్యద్వార మనియు ధర్మరా జా ముఖ్యద్వారము గుండ పుర ప్రవేశము చేసి పట్టపుదేనుగు నెక్కి రాజ మార్గము గుండ రాజభవనము చేరి మంగళధ్వనులతో నందు ప్రవేశించినాడనియు తెలియుచున్నది.

గృహప్రవేశానంతరము ధర్మరాజు విప్రులను, కృష్ణుని పూజించి, యటు పిమ్మట ఇంద్రప్రస్థమును, అందు తమ నివేశనమును, రాజభవనమును నిర్మించిన విశ్వకర్మను పూజించినాడు.

పూజయామాస విప్రేంద్రాన్ కేశవేన యథాక్రమమ్

.....

తతస్తు విశ్వకర్మాణం పూజయిత్వా విసృజ్య చ ॥

— వ్యా. భా. ఆది. అ. 206.*

ఈ భాగము నేలనో నన్నయ తెనిగింపలేదు. కాని పురగృహాలను నిర్మించు శిల్పాచార్యులను బూజించు సంప్రదాయము మహాభారతకాలము నందున్నది.

ద్వారకాపురనిర్మాత యైన విశ్వకర్మను కృష్ణుడు పూజించినట్లు హరివంశము నందు వర్ణింపబడినది.

హరిచే నభిపూజితుడై

సురవర్ధకి దివికి నేగి సురపతి కాత్మా

చరణం బెఱిగించి తదా

దరమున నత్యంత ధన్యతముడై యుండెన్.

— ఎఱ్ఱన-హరివంశము, ఆ. భా. ఆ. 2.108.

వారణానత మందు పాండవులు, 'పురోచనశిల్పాచార్యులం బూజించి పుణ్యాహ పురస్సరంబుగా గృహప్రవేశంబు సేసి' నట్లు నన్నయయే వ్రాసినాడు.

(భార. ఆది. 6-150)

పురగృహాదినమస్తప్రవేశములందు వాస్తుపూజ చేసి, దైవజ్ఞులను, పురోహితులను, స్థపతులను సంతోషపెట్టవలయునని శిల్పశాస్త్రములు చెప్పుచున్నవి.

పురోహితం చ దైవజ్ఞం స్థపతీన్ పరితోష్య చ ।

— విశ్వకర్మ ప్రకాశిక-అ. 10-114.

ఈ సంప్రదాయము మహాభారతకాలమునంచే కాక, నేటికిని పాటించబడుచున్నది.

అ మ రా వ తి

యయాతి..... 'మహాఘోరతపంబు సేసి దివ్యవిమానంబున దేవలోకంబునకుం జని యందు చేవర్షి గణపూజితుండై బ్రహ్మ లోకంబునకుం జని బ్రహ్మరీ గణ పూజితుండై యనేకకల్పంబు లుండి క్రమ్మట నిండ్రలోకంబునకు' వచ్చెను.

నన్నయ-భార, ఆది. 8-201

ఇంద్రపురి నుండి యోజనముల పొడవు—మెడల్పులు గలిగి సహస్రద్వారములు గలిగి రమ్యముగా నున్న దనియు యయాతి యందు బేయి సంవత్సరములున్నాడనియు మూలము నందున్నది.

తతః పురుహూతస్య పురీం రమ్యాం

సహస్రద్వారాం శతయోజనాయతాం

అధ్యావసన్ వర్షసహస్రమాత్రం

తతో లోకం పరమస్మృభ్యుపేతః ॥

వ్యా. భా. ఆది. 80-18*

శక్రపురి పేరు అమరావతి.

తతో దదర్శ శక్రస్య పురీం తా మమరావతీమ్ ।

వ్యా. భా. వన. 42-42.

* ఈ శ్లోకము తెలుగు మాట్లాడుటలో మర్సపురాజము నందున్నది.

చూడు : మత్స్యపురా, 36-15.

అమరావతి దేవతలకు నెలపు. దేవత లనఁగా నెవరు ?

విద్వాంసో హి దేవాః ॥ — శతపథ. కాం. 3-7-8-10.

‘విద్వాంసులు, సత్యవాదులు, సత్యము నంగీకరించువారు, సత్యకర్మల నొనరించువారు దేవత లనఁబడుదురు.’¹

‘స్థిర మగు పుణ్యకర్మమున దేవభవం బగు....’

— పిచ్చన. ఆరణ్యక. 5-17

ఉత్తాత్మలు నివసించుటకు రమ్యహృద్యములు, సంపరించుటకు విమానములు గలిగి యమరావతి దివ్యకాంతులతో వెలుగుచుండును.

మహేంద్రానుమతంబున మాతలి ప్రయుక్తందైన దివ్యరథం బెక్కి.....
“అమరావతికిం బోయి వచ్చెద నని మందరనగంబు వీడ్కొని పురందరనందనుండు దేవపథంబున కరిగి

పరమధర్మస్థితఁ బ్రజఁ గాచి యీగ్గిన
రాజరులకు, సుగ్రహము నందుఁ
బతులప్రసవమునఁ బ్రాణముల్ విడిచిన
వీరులకును, యజ్ఞధులఁ జేసి
సురలను వసుమతీసురులను దనిపిన
భర్మాత్ములకు మహాతాపసులకు
నిలయంబులై రమణీయంబు లగు రమ్య
హర్యవిమానసంహతుల దాని

సకలభవనంబులం గల సత్పురముల
తెల్ల నుపమానమై దహనేందురవుల
దీప్తి లేకున్న దనదైన దీప్తి
విస్తరించున నెప్పుడు వెలుగు దాని.*

1. దయానంద సరస్వతి — వేదరత్న ప్రకాశము — అంధ్రానువాదము —
ఆను. పండిత గోపదేవ్ — పు. 458.

* వ్యా. భా. పన. అ. 42. శ్లో 22, 23.

మఱియు ననాహితాగ్నులకు నత్తిర్థసేవకులకు నన్యతవాదులకు వేదపిరుద్ధాచారులకు రణపరాజ్ఞులులకుఁ జొరని విషయంబును, నతిగహ్వరంబును నైన దాని నమరావతిఁ జొచ్చి” నట్లు వర్ణింపఁబడినది.

— నన్నయ-భార. ఆరణ్య. 1-347, 348.

అర్జునుఁడు, ‘తద్గోపురసమీపంబున ననవరతగండస్థలగళదవిరళమదజలకుల్యాభిరామంబై, నిరంతరనిర్ఘరనీహారనగంబునుంబోలె నొప్పుచున్న నైరావతంబుఁ,’ జూచినాఁడు.¹

మూలము సంవిటున్నది :-

తతోఽపశ్యత్ స్థితం ద్వారి శుభం వైజయినం గజమ్ ||

ఐరావతం చతుర్దంతం కైలాసమివశృంగిణమ్ ।

వ్యా. భా. వస. 42-38, 40

గోపుర మనఁగా పుర బహిర్భాగము.

అమరావతీ పురద్వారములు స్ఫటికమణులతోఁ జేయఁబడిన వనియు, ద్వారకవాటములు కనకపట్టబద్ధము లనియు భాగవతమహాపురాణము నందు వర్ణింపఁబడినది.

దుక్మపట్టకపాపైశ్చ ద్వారైః స్ఫటికగోపురైః ।

వ్యాస. భాగ 8.15-15.

“అర్జునుండు నయ్యమరావతీపీఠవంబు చూచి హర్షించుచు నప్పరోగీయమాన మంగళహితగీతావహితమానసుండగుచు సిద్ధమునిగణాశీర్వాదంబులు సేకొనుచుం జని మాతలినిర్దేశంబున దివ్యరథావతీర్ణుండై శతమణునకు కృతప్రణాముఁడయ్యెను.”²

దదర్శాద్భుతరూపాఞ్చి విమానాని సహస్రశః ।

న తత్ర సూర్యః సోమో వా ద్యౌతతే న చ పావకః || 32 ||

స్మయైవ ప్రభయా తత్ర ద్యౌతస్తే పుష్కలబ్ధయా ।

తారూపాఞ్చి యానీహ దృశ్యంతే దృతిమంతివై || 33 ||

1: నన్నయ - భార - ఆరణ్య 1-349.

2: " " " 1-353, 354

'అనిమిషనాథుడు తనయునిఁ గొగిలించికొని....నిజాంతలస్థుఁ జేసి నిజాన నార్థమున నుంచెను. సురరాజుతో నేకాననమున్న యర్జునుని దేవగంధర్వసిద్ధ విద్యాధరు లతిప్రీతి నర్పించిరి.' *

ఇది యంతయు దేవసభలో జరిగినది.

ఏకాననోపవిష్టౌ తౌ శోభయాం చక్రతుః సభామ్ ।

వ్యా. భా. పర 49-27

దేవసభ పేరు సుధర్మ.

తరువాత పురందరనందనుడు రాజప్రాసాదమునకుఁ బోయినాడు.

ప్రవేశయామాసురభో పురందరనివేశనమ్ ॥

ఏవం సంపూజితో జిష్ణు రువాస భవనే పితుః ।

వ్యా. భా. పన. 44-2, 3

అది యొకమణిమయమందిరము. అందే సంగీతశాల యున్నది. అర్జునుఁ డందు గాంధర్వవిద్య నభ్యసించెను.

పాకశాసనుపనుపునఁ బార్థుఁ డొక్క

మణిమయం బైన మహనీయ మందిరమున

నెలమి గంధర్వసంగీతహృద్యగోష్ఠి

నుండెఁ జెవులకు నుత్సవం బొప్పుచుండ.

— నన్నయ-ఆరణ్య - 1-987

ఇట్లుండఁగా నొకనాఁడు చంద్రోదయానంతరము ఊర్వశి 'యర్జున సంగమ కాంక్షఁజేసి పురందరనందనుమందిరమున కరుదెంచినది'

ఆ మందిర మతినిర్మలమును నత్యంతమనోహరము నైనది.

ఉపతిష్ఠత తద్ వేశ్య నిర్మలం సుమనోహరమ్ ॥

— వ్యా. భా. పన. 46-17

సర్వకామఫలప్రదమయిన యా దేవేంద్రభవనము నందు తాను సర్వసుఖముల ననుభవించి నట్లు అర్జునుడే చెప్పినాడు.

సుఖం శక్రస్య భవనే సర్వకామ సమన్వితః ॥

—వా.౪౪ - ౪౩ - 168-59

మందాకినీ తీరమున మణిమయ వేదికలున్నవి.

సన్నయ. ఆరణ్య - 1-363

నాకలోకము నుండి తిరిగివచ్చిన యర్జునుఁ డగ్రజునితో నమరావతి యందలి విశేషముల నిట్లు తెలిపినాడు.

తతః శక్రస్యభవన మపశ్యమమరావతీమ్॥
 దివ్యైః కామఫలై ర్భృతై రత్యైశ్చ సమలంకృతామ్।
 న తత్ర సూర్యస్తపతి న శీతోష్ణే న చ క్లమః॥
 న బాధతే తత్ర రాజ స్తత్రాస్తి న జరా నృప।
 న తత్ర శోకో దైన్యం వా దౌర్బల్యం చోపలక్ష్యతే॥
 దివోకసాం మహారాజ న గ్లాని రిరిమర్దన।
 న క్రోధలోభా తత్రాస్తాం సురాదీనాం విశాంపతీ॥
 నిత్యతుష్టాశ్చ తే రాజన్ ప్రాణినః సురవేశ్వరి।
 నిత్యపుష్పఫలాస్తత్ర పాదపా హరితచ్ఛదాః ॥
 పుష్కరిణ్యైశ్చ వివిధాః పద్మ సౌగంధికాయుతాః।
 శీత స్తత్ర వహ్ వాయుః సుగంధీ జీవనః శుచిః ॥⁵⁰
 సర్వరత్నవిచిత్రా చ భూమిః పుష్పవిభూషితా।
 మృగద్విజాశ్చ బహవో రుచిరా మధురస్వరాః ॥
 విమాన గామినశ్చాత్ర దృశ్యన్తే బహవోఽంబరే!

 ప్రవిశ్య తాం పురీం దివ్యాం దేవగంధర్వహుజితామ్.

—వా.౪౪. ౪౩, అ 168— శ్లో 45-54

అమరావతి కల్పవృక్షములతోడను రత్నములతోడ నలంకరింపఁబడియున్నది. అందు సూర్యుతప ముండదు. చలి గాని వేచి గాని యెక్కువగా లేక సమ శీతోష్ణముగా నుండును, ఏవిధమైన శ్రమ యుండదు.

దేవలోకవాసులకు జరాబాధ లేదు, శోకము లేదు, దైన్యము లేదు, గ్లాని లేదు, క్రోధ లోభములు లేవు. దైన్యము గాని దౌర్బల్యము గాని కానరాదు. సుర లోకము నందలి ప్రాణులు నిశ్శంగశుభ్రై యుందురు.

అమరావతి యం దనేకవిధములయిన పుష్కరిణులు పద్మసౌగంధికయుతములై యున్నవి. అందెప్పుడు సువాసన గల చల్లని గాలి పీచుచుండును. సుగంధము పుష్టి వర్షనము; కావున నవటి జీవనము పరిశుద్ధమైనది. అచటి ధూమి జహురత్ననమంచిత మగుటచే విచిత్రముగానున్నది. దానిపై పుష్పములు చల్లబడియున్నవి.

ఆకాశమునందు విమానముల పై సంచరించు దేవత లనేకు లచ్చట గన్పింతురు.

దేవగంధర్వ సేవితమై దివ్యమై నట్టి యమరావతీ పురమును తాను (అర్జునుడు) ప్రవేశించి, కొంతకాల మచటనుండి వచ్చినాడు.

‘విశ్వకర్మ నిర్మితం బై త్రైలోక్యరాజ్యలక్ష్మీశోభితంబైన మహేంద్రభవనంబు విద్రుమసోపానంబులును, మరకతమణిమయప్రదేశంబులును బద్మరాగపీఠ కనకకవాట గేహాళి విటంకవాచాయనంబులును వివిధవిచిత్రవిమానంబులును రమణీయ రత్నప్రాసాదవిశేషంబులును’ గలిగి యున్నట్లు భాగవతమునందు వర్ణింపబడినది.

— ఆంధ్రభాగవతము. స్కంధ. 7. ౫. 98.

మూలము నందిట్లున్నది.

మహేంద్రభవనం సాక్షాన్నిర్మితం విశ్వకర్మణా ।

త్రైలోక్యలక్ష్మ్యాయతన మద్యువాసాఖిలర్థిమత్ ॥

యత్ర విద్రుమసోపానా మహామారకతాభువః ।

యత్ర స్ఫటికకటాన్యని వైడూర్యస్తంభపంక్తయః ॥

యత్ర చిత్రవితానాని పద్మరాగాసనాని చ ।

పయఃఫేనశిఖాః శయ్యా ముక్తాదామపరిచ్ఛదాః ॥

— వ్యాస. భాగ. స్కంధ 7. అ4 - శ్లో 6-10.

ఇది హిరణ్యకశపుడు మహేంద్రభవనమును ప్రవేశించి నప్పటి వర్ణనము. ఇది మహేంద్రభవన మనగా మహేంద్రునివాసస్థాన మయిన యమరావతి,

భాగవతమహాపురాణము నందే మఱియొకచోట నమరావతీపురవర్ణనము గలదు. అది బలిచక్రవర్తి యింద్రునిపై దండెత్తి భృగుదత్త మయిన రథము నెక్కి యింద్రపురిని ప్రవేశించినప్పటి వర్ణనము.

యయా వింద్రపురీం స్వధ్ధాం కంపయన్నివ రోదసీ || 11

....

ఆకాశగంగయా దేవ్యా వృతాం పరిఖభూతయా ।

ప్రాకారేణాగ్నివర్ణేన సాట్టాలేనోన్నతేన చ ॥ 14

రుక్మపట్టకపాతైశ్చ ద్వారైః స్ఫుటికగోపురైః ।

జుష్టాం విభక్తప్రసథాం విశ్వకర్మ వినిర్మితామ్ ॥ 15

సభాచత్వరరథ్యాధ్యాం విమానైర్ న్యర్భుదై ర్యుతామ్ ।

శృంగాటకై ర్మణిమయైర్ వజ్రవిద్రుమవేదిభిః ॥ 16 ...

....

తాం దేవధానీం స వరూఢినీవతి ర్బహిః సమంతాద్

రురుధే పృతన్యయా ॥ 21

వ్యాస. భాగ. స్కంధ. ౪ అ 15. శ్లో 14-21.

సర్వసంపత్సమృద్ధి గల యింద్రపురి యాకాశము నందు కంపించుచున్నట్లున్నది.

అది ఆకాశగంగయే పరిఖగా, అగ్నివర్ణప్రాకారములతో ఎత్తైన కోట బురుజులతో, స్ఫటికమణిమయములైన పురద్వారములతో బంగారుతొడుగులు చేయబడిన ద్వారకవాటములతో, చక్కగా విభజింపబడిన రాజమార్గములతో విశ్వకర్మ చేత నిర్మింపబడినది.

అమరావతి యనేకసప్తభూమిగృహములతో — ఏడంతస్తులమేడలతో — మణిమయాలంకృతములయిన శృంగాటకములతో, సభాభవనములతో, చత్వరములతో నొప్పారుచున్నది.

భాగవతమునందలి యమరావతి వర్ణనము శిల్పకళామహితమై మనోహరముగా నున్నది.

అమరావతి యందలి గోపురాట్టలకసౌధకుట్టిమ వేదికాభిష్టపద్మాకరాదినమస్త
నిర్మాణములు కనకమయము లని శ్రీనాథుడు తన కాశీఖండములో వర్ణించినాడు.

“ ఇది నముచిమర్దనుని వీడు
కనకగోపుర కనకాట్ట కనకసౌధ
కనకకుట్టిమ వేదికా కనకభిష్ట
కనకరాజీవ సరసి ప్రకాశితంబు. ”

— శ్రీనాథుడు : కాశీఖండము. ౩. 126

కాని, దీనికిమూల మగు స్కందపురాణాంతర్గత కాశీఖండము (సంస్కృతము)
నందు అమరావతీపురవర్ణన మిట్లున్నది.

శివశర్మన్ మహాభాగ సుతీర్థఫలితద్రుమ ।
లోకోఽత్ర రమతే విప్ర సహస్రాశ్రమరీత్వియం ॥ 2
తపోబలేన మహతా నిర్మితా విశ్వకర్మణా
దివాపికౌముదీయస్యాః సౌధశ్రేణీశ్రియం శ్రయేత్ ॥ 3

....

హర్యేషు సీలమణిభి ర్నిర్మితేష్వత్ర నిర్భయమ్ ।
స్వనీలిమానమాధ్యాయ తమోహః స్వపి తిష్ఠతి ॥ 5

— స్కంద. కాశీఖండ. అష్టా. 10. 2-5

అమరావతీపురమును దేవశిల్పి యగు విశ్వకర్మ తనతపోబలముతో
నిర్మించినాడు. అందలి సౌధములు మిక్కిలి తెల్లని వగుటచేత వగలే వెన్నెలరేయి
వలె నుండును. అచటి హర్మ్యములు నల్లరాళ్ళతో (సీలమణిః) కట్టబడినవి కావున
నిర్భయముగా నుండును.

అమరావతిని నిర్మించుటకు మహాతపస్సంపన్నుడయిన విశ్వకర్మకు నూతేండ్లు
పట్టినది. విబుధేశ్వరుడు విశ్వకర్మను బిలిచి యమరావతీపురమును నిర్మింపు మని
పురస్కారపూర్వకముగా ప్రార్థింపగా విశ్వకర్మ (త్వష్ట) నానారత్నములతో
మనోహరమయిన మహాపురమును నిరుపమానముగా నిర్మించినాడు. దానిని జూచి
సంతుష్టాంతరంగుడయిన యింద్రుడు పురనిర్మాత యగు విశ్వకర్మను రావించి ప్రియ
వాక్కులతో రత్నాదు లొసగి పూజించి పంపినాడు.

యోజయామాస సత్కారం నిర్మాతు మమరావతీం ।
 పూర్ణ మబ్ధశతం త్వష్టా నిర్మమే రుచిరాం పురీం ॥
 నానారత్న విచిత్రాఢ్యా మతిరత్నేంద్రనిర్మితామ్ ।
 మనోహరాం నిరుపమాం దృష్ట్వా తుష్టస్తయా హరిః ॥
 విశ్వకర్మాణ మానీయ ప్రేయమక్త్యా శతక్రతుః ।
 దత్వా రత్నాని సంపూజ్య తం ప్రస్థాపితవాన్ గృహం ॥
 —బ్రహ్మచైవర పురాణము. *

-)0(-

అ ల కా పు రి

పాండవులు శ్వేతనగేంద్రమును, మాల్యవంశమును చూచుచు నరిగి తద్విషి
 నంబునందు విహరించుచుండ నొక్కనాఁడు శ్వేతకియను పుణ్యనదివలన మారుతా
 సేతంబులై సువర్ణమయంబు లయి తమ ముందటం బుచిన పంచవర్ణసుంధి
 కుసుమంబులం జూచి ద్రుపదరాజపుత్ర ధీమతేనునితో

‘ఇక్కుసుమంబులు నాకుఁ బెచ్చి యిచ్చి మనఃప్రియంబు చేయుమనిన
 ధీమండు తత్తణుంబు చని బహురాశనమున్నతం బయిన గిరిశృంగం పెక్కి యందు
 వివిధరత్నరశ్మిరమృదేశ్వరవివృతంబయిన ప్రైశ్రవణునివాసంబు గని శంఖధ్వనంబు
 సేసినాఁడు.’

[నన్నయ, భార-ఆరణ్య. 4. 5-9]

ప్రైశ్రవణావాసము బంగారముతోను స్ఫటికమణులతోను గట్టబడిన రాజ
 భవనములతో నలంకృతమై యున్న దనియు, నంతట సౌవర్ణప్రాకారములతో రత్న
 కాంతులతో నిండి యున్నదనియు, చైలముల కంటె నున్నతము లయిన

* చూడు:- నిరంజనశాస్త్రి : విశ్వకర్మబ్రాహ్మణవంశాగమము. పు. 128-29

(బ్రహ్మచైవర పురాణే - కృష్ణాన్మందే - రాధా మధవ సంవాదే

అ. 47, శ్లో 37—39)

గోపురాట్టాలకములలోను, నిర్యాహములలో ధ్వజాదులతో శోభిల్లుచున్న దనియు మూలము నందు వర్ణింపఁబడినది.

తతో వైశ్రవణావాసం దదర్శ భువనభవః ।

కాంచనైః స్ఫాటితైశ్చైవ జేష్ఠభిః సమలంకృతమ్* ॥ 37

ప్రాకేరేణ పరిక్షిప్తం సౌవర్ణేన సమంతతః ।

స్వర్వరిత్యుత్తమతా సర్వోద్ధ్యానవతా కుఢా ॥ 38

తైలాదభ్యుచ్చ్రయవతా చయాట్టాలకశోభినా ।

ద్వారతోరణనిర్యాహధ్వజసంవాహశోభినా ॥ 39**

విలాసినీభిరత్యర్థం నృత్యంతీభి సమంతతః ।

వాయునా ధాయమానాభిః పతాకాభిరలంకృతమ్ ॥ 40

ధనుష్కోటి మవష్టభ్య వక్రభాషేన బాహునా ।

పశ్యమానః స భేదేన ద్రవిణాధిపతేఃపుష్పమ్ ॥ 41

-పా.భా. పన్. ఆ. 160. 37-41

వైశ్రవణావాస మనఁగా అలకాపురి. దానికి వసుధార, వసున్దలి, వ్రభ అని నామాంతరములు గలవు.

అలకాపతి యైన కుచేరుఁడు ధనాభ్యుక్షేపముగదా ! అలకాపురి యందలి భవనములు కాంచనమయములు, స్ఫటికమణి నిర్మితములు నగుటతో నాశ్చర్య మేమున్నది ?

అవి కాంచనమయములనఁగా బంగారురంగుపూత పూయఁబడినవనియు స్ఫటికమణి నిర్మితము లనఁగా పలుఁగురాలతో రట్టబడిన వనియుఁ జెప్పవచ్చును.

*. పోల్పు: 1) వ్యా. భా. సభా. 10-2

‘దివ్యా హేమపుష్పై రుదైః ప్రాసాదై రుపశోభితా ।’

2) కాశీదాసు: మేఘసందేశము - 2.5

“యస్మాం యజ్ఞాః సిలమణిమయా న్యేత్వ హర్మస్థానా”.

3. చయః ప్రాకారస్య మూలబంధః అట్టాలకః ఉపరిగృహమ్ తోరణమ్ బహిర్భూతం

నిర్యాహో నాగదంతాభ్యం గృహాన్నిర్గతం దాద ॥ -సీలకంఠ

అలరాపురి నూలు యోజనముల పొడవు, నేలది యోజనముల వెడల్పు గలిగి దీర్ఘచతురస్రాకారముగ నున్నదనియు, $(100 \times 50$ యోజనములు) అది సువర్ణమణిచిత్రములు, విశాలములు నైన భవనమాలికలతో నలంకరింపఁబడి యున్న దనియు వాయుపురాణము నందు వర్ణింపఁబడినది.

యోజనానాం శతాయామే సంచాశచ్చ తథాయతమ్ ।

సువర్ణమణిచిత్రాభి రనేకాభి రలంకృతమ్ ।

మహాభవనమాలాభి ర్భూషితం నైకవిస్తరమ్ ॥*

ధనాధ్యక్షస్య దేవస్య కుచేరస్య మహాత్మనః ।

నగరం తదనాఘృష్య పృథ్వియుక్తం సుదాయుతం ॥

- వాయు. అ. 4- శ్లో. 2-4.

కుచేరాదనము నూలు ద్వాదశములతోను, భవనములతోను, మహాపథములతోను నలరారుచున్నట్లు తైత్తిరీయారణ్యకము నందు వర్ణింపఁబడినది.¹

ఇట్టి యలరాపురి విశ్వకర్మచేత నిర్మింపఁబడిన దని వాక్మికి రామాయణము వలనఁ చెలియుచున్నది.

తత్ర పాండురమేఘాభం జాంబూనదపరిష్కృతమ్ ।

కుబేరభవనం రమ్యం నిర్మితం విశ్వకర్మణా ॥ **

-వా.రా. కిష్కింధ, కాం 48-21

* పోల్పు : బ్రహ్మాండపురాణము. 2-8-41. శ్లో 18,19

“పదర్క తత్ర నగరం మహతి మలకాభిభామ్ ॥

నానామణి గణావృద్ధివై రువశోభితామ్ ।”

I. Cf : V.M. Apte : Social and Religious Life in Grihya Sutras

P. 137

“The Taittiriya Aranyaka refers to the city of Kubera as a city of 100 gates, of castles and big streets.”

** పోల్పు : అభ్యర్థరామాయణము, ఉ. కాం. స2-38.

“అలరా నగరం తత్ర నిర్మమే విశ్వకర్మణా ॥”

ద్వారకా పురి

శ్రీకృష్ణఁ డర్జునుని * తీర్థాభిగమన నిమిత్తంబును, సుఖద్ర యందు బద్ధును
రాగుం డగుటయు నుపలక్షించి ద్వారకాపురమునకుఁ దోడ్కొని యరిగి,

భ్రాతృశతకుంభగృహపంక్తులఁ బుష్పితవల్లిపేల్లితో
రీజవనాకృతిన్ విమలవిద్రుమవజ్రవిచిత్రవేదికా
రాజిఁ గరంబు రమ్యమగు రైవతకాచలకందరంబునన్
రాజకు లైకసుందరుఁ బురందరనందను నుంచె లీలతోన్

-నన్నయ -భార- ఆది. 8-170, 171.

ద్వారకాపురి గిరిదుర్గరమాశ్రితము. రైవతకాద్రి పొంత నున్నది. అందు కాంచన
మయగృహములు, రత్న వేదికలు, పుష్పవల్లికలు రమ్యముగా నున్నవి.

మూలమునం దీప్రాసాదములు రత్నచిత్రితము లని యున్నది.

ప్రాసాదై రత్నచిత్రైశ్చ గిరే స్తస్య సమంతతః ||

-వా.భా- ఆది. 218-3

కృష్ణానుమతితో జిష్టుఁడు సుఖద్రను దోడుకొని పోవునప్పుడు పురరక్షకు
లడ్డగించిరి. అర్జునుఁడు వారితో పోరి, పురవీధులను, గోపురములను, హర్యములను,
రత్న వేదికలను శరసంపరతో నింపినాఁడు.

హరితనయుండు పార్థుఁడు రయంబున నందఱ నాహవక్రియా
విరతులఁ జేసి యప్పురము వీధుల వేదుల రమ్యహర్యుగో
పురములఁ దదిరీంద్రమణిహేమల ధారితటాకపంకజా
కర నవనందనావళులఁ గాండమయంబులు చేసె సీసునన్.

- నన్నయ భార -ఆది. 8-201

ఈ వర్ణనము వలన ద్వారకలో రమ్యహర్యములు, గోపురములు, తటాకములు,
సద్భాకరములు, సుందరోద్భావనములు, వేదికలు నున్నట్లు తెలియుచున్నది.

వ్యాసభారతమునందు సభాపర్వమున ద్వారకాపురవర్ణనాత్మకమైన యధ్యాయ మొకటి ప్రక్షిప్తముగా నున్నది.* ఇది సలస ద్వారకాపురవిశేషము లనేకము తెలియుచున్నవి.

భీష్మ ఉవాచ

తాం పురీం ద్వారకాం దృష్ట్వా విభుర్నారాయణో హరిః ।

హృష్టః సర్వార్థసంపన్నాం ప్రచేష్టు ముపచక్రమే ॥ 1

సోఽపశ్యద్ వృక్షషంపాంశ్చ రమ్యానారామజాన్ బహూన్ ।

సమంతతో ద్వారవత్సాం నానపుష్పఫలాన్వితాన్ ॥ 2

అర్కచంద్రప్రతీకా శ్చ రేరుకూటనిభౌర్ గృహైః ।

ద్వారకా రచితా రమ్యైః సుకృతా విశ్వకర్మణా ॥ 3

పద్మషంపాకులాభిశ్చ హంససేవితవారిభిః ।

గంగాసింధుప్రకాశాభిః పరిభాభిరలంకృతా ॥ 4

ప్రాకారేజాంకవర్జిన పాండురేణ విరాజితా ।

వియస్మూర్న్ని నిపిష్టేన ద్యౌరివాద్రపరిచ్ఛదా ॥ 5

....

మహాపురీం ద్వారవతీం పంచాశద్భిర్ ముఖై ర్యుతామ్ ।

ప్రవిష్టో ద్వారకాం రమ్యాం భానయంతీం సమంతతః ॥ 16

అప్రమేయాం మహోత్సేధాం మహాగాఢపరిష్లవామ్ ।

ప్రాసాదవరసంపన్నాం శ్వేతప్రాసాదశాలినీమ్ ॥ 17

తీక్ష్యయంత్రశతఘ్నిభిర్యంత్రజాతైః సమన్వితామ్ ।

ఆయనైశ్చ మహావక్త్రై ర్దదర్శ ద్వారకాం పురీమ్ ॥ 18

*చూడు : వ్యా.భా. సభా. 38-39 అధ్యాయముల మధ్య ప్రక్షిప్తముగానున్న 19 అధ్యాయములలో 14వ అధ్యాయము ద్వారకాపురవర్ణనము.

గోరఖ్ పూర్వ ప్రతి. పుట 350 — పావిత్రప్రతి పుటలు, 380, 31

‘సభాపర్వాంతర్గతాద్ధానిహరణపర్వాద్ధికల్లోకాః ।’

పోల్చు : హరివంశము. ఈ శ్లోకములించుమించుగా కొండమార్గులలో నున్నవి.

అష్టై రథసహస్రాణి ప్రాకారే కింకిణీకీసః ।

సముచ్చితపతాకాని యథా దేవపురే తథా ॥ 19

అష్టయోజనవిస్తీర్ణా మచలాం ద్వాదశాయతామ్ ।

ద్విగుణోఽనిశేకాం చ దదర్శ ద్వారకాం పురీమ్ ॥ 20

అష్టమార్గాం మహాకల్యాణం మహాషోడశచత్వరామ్

ఏవం మూర్ధపరిక్షిప్తాం సాక్షై దుశసనాకృతామ్ ॥ 21

పూర్వానా మంతరా మార్గాః సప్త చైవ మహాపథాః ।

తత్ర సా విహితా సాక్షై న్నగరీ విశ్వకర్మణా ॥ 22

ద్వారకానగరము పండ్రెండు యోజనముల పొడవు, నెనిమిది యోజనముల వెడల్పు గలిగి దీర్ఘచతురస్రాకారముగ నున్నది.

అష్టయోజన విస్తీర్ణా మచలాం ద్వాదశాయతామ్ ॥ *

“ఎనిమిది యోజనముల వలుపును పండ్రెండు యోజనముల విడుపును నైన యమ్మహానగరి” యని హరివంశము. 1

శిల్ప లత్యంత ప్రాచీనకాలము నుండియు నగరనిర్మాణమునకు దీర్ఘచతురస్రాకారము గల భూమి నెంచుకొనుచున్నారు.

సాధారణముగా వస్తువు (గృహపురాదినిర్మాణయోగ్యవ గుభూమి) యొక్క పొడవు దాని వెడల్పుకంటె కొన్ని రెట్లెక్కువగా నుండును. కొన్ని సందర్భములలో వెడల్పున కంటె పొడవు నాలుగు రెట్లధికముగా నుండుటయును గలదు.

శ్రీ. పూ. 10 వ శతాబ్దిమునకు ముందే శ్రీకృష్ణుని చేత పునర్నిర్మింపఁబడిన ద్వారకాపురము నం దీ ప్రాచీన సంప్రదాయమే పాటించఁబడినట్లున్నది. అది 12 యోజనముల పొడవు 8 యోజనముల వెడల్పు గలిగి యున్నది. దాని పొడవు వెడల్పున కంటె ఒకటిన్నర రెట్లున్నది. ఆయోధ్యానగరము 12 యోజనముల పొడవు 8 యోజనముల వెడల్పు గలిగియున్నది. కనుక దాని పొడవు వెడల్పున కంటె నాలుగు రెట్లెక్కువ.²

1. విజ్ఞాన : హరివంశము, ఉ. ఛా. ఆ. 4-225.

2. Cf : Govinda Krishna Pillai - The way of the Silpis- P 183
" The oblong lay-out in which the length was four

శ్రీకృష్ణుడు తనకు ప్రబలశత్రువు అయిన యవనమూగధుల వారికి తట్టుకొనలేక, యరివరులకు విడియఁ దోరాడఁగా రాని విషమభూమి నొక్క దుర్గంబు చేసి బంధుల పురజనుల నందునుపవలయు నని పితర్పించి, సముద్రు నడిగి సముద్ర మధ్యంబునఁ బంచెండు యోజనంబులు నిడుపు సంతియ చెడల్పుం గల దుర్గ ప్రదేశంబు సంపాదించి తన్మధ్యంబునం గృష్ణుడు సర్వాశ్చర్యకరంబుగ నొక్క నగరంబు నిర్మింపు మని విశ్వకర్మం బంచిన,

వరుణపురము కంటె వానపుపురి కంటె
భవదువీటి కంటె దండధరుని
నగరి కంటె బ్రహ్మనగరంబు కంటెఁ బ్ర
స్థుటము గాఁగ నొక్క పురముఁ జేసె.

- పోతన - భాగ. దశమస్కంధము - పూ. భా. 1594, 1595.

అదియే ద్వారకాపురి. అది ఆరాళము నంటు ప్రాకారములతో హరాళము నంటు పరిఖలతో నొప్పుచున్నది. కోటకొమ్మల పై తారకలు కొమరారు చుండును. ¹

ద్వారక యందలి కట్టడము అన్నియు కనకమణిమయములే.

సాధుద్వారకవాటకుడ్యవలభీస్తంభార్గగేహాశీ
వీధీవేదిగవాక్షచత్వరసభావేశ్మప్రహుణప్రహా
సౌధాట్టాలకసాలహర్మ్య విశిభాసౌసాన సంస్థానముల్
శ్రీఘృష్టితి నొప్పుఁ గాంచనమణిస్సిగ్ధంబులై యప్పురిన్. ²

times the breadth or a definite multiple of breadth was a special feature of silpi layout. The continuance of this practice is seen in the lay out of Dwaraka, as reconstructed by Krishna probably before the tenth century B.C. The length of Dwaraka was one and a half times the breadth being 12 yojanas in length and 8 yojanas in breadth; while the length and breadth of Ayodhya was 12 yojanas and 3 yojanas respectively."

1. పోతన - శ్రీమదాంధ్రమహాభాగవతము. దశమస్కంధము పూ. భా. 1597, 1598.

ద్వారకాపురము నందలి కట్టడము అన్నియు వాస్తుశాస్త్రానుసారముగానిర్మింపఁబడినవనియు నందు విశ్వకర్మ యొక్క వాస్తువిజ్ఞానమును శిల్పచాతుర్యము ను మిక్కిలి చూడఁదగియున్న దనియు మూలము నందు వర్ణింపఁబడినది.

ఇతి సంమన్త్యై భగవాన్ దుర్గం ద్వాదశయోజనమ్ । *
అంతఃసముద్రే నగరం కృత్వాన్నదుభత మచీకరత్ ॥

దృశ్యతే యత్ర హి త్వాష్టంగి విజ్ఞానం శిల్పనైపుణమ్ ।
రథ్యావత్పరవీధీభి ర్యథా వాస్తువినిర్మితమ్ ॥

ద్వారకానగర నిర్మాణక్రమమును, రచనాప్రణాళికయు, స్థపతుల పద్ధతుల హరివంశము నందు వివరముగనున్నవి.

శ్రీకృష్ణుడు సూతనపురనిర్మాణార్థము పుణ్యాహువచనపూర్వకముగా స్త్రీల నిర్ణయముచేసి, శిల్పాచార్యుల రావించి, రాను నిర్మింపఁదలచిన పుర మెట్లుండవలయునో తెలిపెను.

‘ఏ నిప్పురంబునకు ద్వారవతి యను నామంబొనర్పితి నిప్పురికిం దగ నాలుగు వాకిళ్ళను సోమపహ్నిపరుణేంద్ర దైవతంబులు నతిపిస్తీరంబులు రాజమార్గ సముఖంబులు గావలయు బ్రహ్మవిష్ణుశంకరప్రముఖదేవరాగారంబులు జైత్యంబులు బ్రహ్మలు రమ్యంబులుగా రచియింప వలయునని పలికి శిల్పాచార్యులం గర్మకరులను రావించి యివిధంబు నిఖిలంబునాజ్ఞాపించిన,

అనుపమసర్వసాధనసమగ్రతతో రుభవే వాస్తుహా
జన బలి హోమతంత్రములు నద్విధిఁ జేయఁగ సూత్రహస్తులై
మునికొని కోవిదస్తపతిముఖ్యులు శిల్పము అద్యమింప న
ప్పని తన వేగిరంపుఁ బ్రియభావనకుం దగియుండకుంపినన్.”

—నిల్దనః హరివంశము. ఉ.భా. అ. 2-152-154.

* Cf : J. H. Dave = Immortal India Vol I P 55

“The original Dwaraka of Krishna's time is described as being twelve yojanas in circumference in the middle of the sea (perhaps an island) with numerous parks, high palaces, golden domes big gopuras spacious terraces etc. ‘

మూలము నందును కుభముచూర్తమున శాస్త్రప్రకారము వాస్తుపురుషుని, వాస్తుపదస్థితదేవతలను పూజించిన యనంతరము శిల్పాచార్యులు ద్వారకాపురనిర్మాణ కార్యక్రమము నారంభించి నట్లు చెప్పబడినది.

యథా నిదేశం సంహృష్టా శ్చక్రం వాస్తుపరిగ్రహన్ ॥

సూత్రహస్తాంతో మూనం చక్రం ర్యాదవసత్తమాః ।

పుణ్యేహని మహారాజ ద్విజాదీనాభిపూజ్య చ ॥

వాస్తుచైవతకర్మాణి విధినా కారయంతి చ ।

—ద్వాప. హరివంశము. అ ౯6 శ్లో 11-12.

దీనిని జట్టి మహాభారతము కాలము నాటి ప్రజలు పురగృహనిర్మాణములకు ముందు ధూపరీక్షచేసి స్థలనిర్ణయముచేయుట, పుణ్యాహవచనపూర్వకముగా స్థలశుద్ధి చేయుట, శాస్త్రప్రకారము వాస్తుపూజ చేసి వాస్తుపశమనము చేయుట, తరువాత శిల్పులు సూత్రపాతము చేసి పనిప్రారంభించుట — ఈ పనులకన్నింటికి కుభ ముచూర్తములు పెట్టుకొనుట — అను శిల్పసంప్రదాయములు పాటించుచున్నట్లు తెలియుచున్నది.

మానవమాత్రులయిన శిల్పాచార్యుల వలన త్వరగ పని పూర్తి యగు నటుల లే దని కృష్ణుఁ డతడు దివిఃశిల్పి యైన విశ్వకర్మను దలచెను.

ఏకాగ్రచిత్తుఁడై హరి

యా కమలోద్భవతనూజు సద్భుతవిజ్ఞా

నాకల్పు విశ్వకర్మఁ డ్రి

లోకేనుతు సుజనభజనలోలుఁ డలంచెన్.

విజ్ఞన. హరివంశము. ఉ.భా.-2-156

సురశ్రేష్ఠుఁడును మహాశిల్పాచార్యుఁడును నైన విశ్వకర్మయాక్షణంబు పంకజాక్షి గారి కరుగుచెంచెను.

మూలము నందును ఇట్లేయున్నది.

శిల్పిముఖ్యోస్థి దేవనాం ప్రజాపతిసుతః ప్రభుః ।

విశ్వకర్మా స్వమత్యా వై పురిం సంస్థాపయిష్యతి ॥

....

తస్మిన్నేవ తతః కాలే శిల్పాచార్యో మహామతిః ।

విశ్వకర్మా సురశ్రేష్ఠః కృష్ణస్య ప్రముఖే స్థితః ॥

-హరివంశము. ఆ. 88. శ్లో 20-22

అద్భుతశిల్పకళాభిజ్ఞుఁ డయిన యీ విశ్వకర్మ బ్రహ్మచేషుని కుమారుఁడు. ప్రధానవస్తువుత్రుఁడును, శిల్పప్రజాపతియు నైన విశ్వకర్మ కంటె భిన్నుఁడు.

పురందరుఁడు పంపఁగా వచ్చిన, “బృందారకవర్ధకి గోవర్ధనభయ చేత ననుజ్ఞాతుండై యప్పుడ నిజవిద్యాప్రభావంబున

కనకంపుపెనుగోట వినువీధిఁ గడవంగ

మణిగోపురములు సమగ్రములుగ

బంధురప్రాసాదపంక్తులు నుత్తుంగ

హర్ష్యరేఖలు మనోహరత నలర

రాజమార్గం బభిరామంబుగాఁ బుణ్య

పదము బుజ్జ్వలశిల్పభంగి నమర

నమరనద్యములుఁ జైత్యంబులు సభలును

బ్రవలు నపూర్వంపురచన మెరియఁ

దోరణాట్టాలకంబులు తోరములుగఁ

గూపదీర్ఘికానరసులు కొమరు మిగులఁ

గృతకవర్వతోద్యానంబు లతులములుగఁ

బరగు పురము నిర్మించె నచ్చెరువు గాఁగ.

ఇట్లు విశ్వకర్మ చేత నుత్పాదితయై ద్వారావతి యన మున్న యన్నారాయణు చేత నాచారితయై రమ్యాకార యగు నమ్మహాపురి నధినవానేకవిచిత్రరచనాచతురం ఁగు రాజమందిరంబునయ్యాదవేంద్రుఁ డధిష్ఠింపనుల్లసితై.”

హరివంశము. ఆ. 8. ఆ. 2. 165. 167.

హస్తిపురము

భారతకథకు ముఖ్యకేంద్రమయిన హస్తిపురము బహుపురాతనమైనది.

“భరతునకుం గైకెయి మైన సునందకు గగన్ముగగు పుట్టె, వానికి దాశార్హపుత్రియైన విజయకు సుహోత్రుండు పుట్టె, వానికి నిశ్శ్వేకుకన్యయైన సువర్ణకు హస్తిపుట్టె; నతనిపేరం గౌరవ్యరాజధాని మైన నగరంబు హస్తిపురంబు నాఁ బరఁగె.”- నని నన్నయ మూలానుసరణముగనే వ్రాసినాడు.¹

హస్తి వానిని శ్రీ.పూ. 4840 సంవత్సరములో రాజధానిగాఁ జేసినాఁ డని చా॥ పి.యస్. త్రివేది నిర్ణయించినాడు.²

కౌరవుల రాజధాని ఆనంబీపురమనియు, ఏనుఁగు లెక్కువగా నుండుటచే నది హస్తినాపురముగా ప్రసిద్ధికెక్కిన దనియు, రావుననే యీ పురము నాగసాహ్వయమనియుఁ గడసాహ్వయమనియుఁ బిలువఁబడుచున్న దనియు దీనిని ప్రథమపరిక్షిత్తు ప్రతిష్ఠించి యుండవచ్చుననియు డా॥ పి.యల్. భర్గవ అభిప్రాయపడినాడు.³

భీష్మకి ఈరాజ్యముగ నుండుట రెలి మైక్ళ మారమున హస్తినాపుర మున్నదనియు, పురాతనహస్తినాపురము గంగానది వరదలలో కొట్టుకొనిపోయి యుండుననియు వాసన్ వ్రాసినాడు.⁴

హస్తినాపుర ఖిలము చీ ప్రాంతములో కన్పించుచున్నవి.

హస్తినాపురము నేలిన రాజులలో భారతవంశకరుం డయిన విచిత్రవీర్యుఁడు కాశీరాజ దుహిత అయిన యంబికాంబాలికల నిరువురను వివాహమై భోగరసలాలనఁడై నిజరాజ్యభారచింతాలనుఁ డయ్యెను.

“ఇట్లు సకలవ్యాపారరహితుండై కాశీరాజదుహితల నయ్యిరువుర నతి ప్రణయింబునం దగిలి,

1. నన్నయ- భార. ఆది. 4.111 [వ్యా.భా. ఆది. 95-98, 94.]

2. Dr. D.S. Trivedi : Indian Chronology. P. 9.

3. Dr. P.L. Bhargava : India in the Vedic Age. P. 231.

4. Dowson : A Classical Dictionary.

అమలసుధారమ్యహార్యుతలంబుల
 నవకుసుమామోదనందనములఁ
 గృతకాద్రికందరక్రీవాగృహంగణ
 వివిధరత్నోపలవేదికలను
 గలహంసకలనాదకమనీయకమలిసి
 దీర్ఘికా సైకతతీరములను
 రమియించుచును గామరాగాధికానక్తిఁ
 జేసి శోషించి విచిత్రపీఠ్యుఁ
 డమరపురికిఁ జనిన నతనికిఁ బరలోక
 విధుల శాస్త్రదృష్టి బెలయఁ జేసె
 నాపగాతనూజుఁ డభిలషాంధపులయు
 బ్రాహ్మణులయుఁ దోడ భానునిభుడు.”

-నన్నయ భార. ఆది. 4, 216, 17.

విచిత్రపీఠ్యుని రాజధాని హస్తపురమే. కావున హస్తపురములో రమ్య హర్యములు, ఉద్యానవనములు, కృతకాద్రులు, వాని యందు క్రీవాగృహములు రత్నోపలవేదికలు, దీర్ఘికలు నున్న వని తెలియుచున్నది.

విచిత్రపీఠ్య ననంతరము వాని భార్యలకు దేవరన్యాయంబున వేదవ్యాసుని వలనఁ గలిగిన ధృతరాష్ట్రపాండురాజులు పెరిగి పెద్ద యగువఱకు రాజ్యమును గాంగేయుడే పరిపాలించెను.

అమరావగాసూను ననుశాసనంబునఁ
 గౌరవరాజ్యంబు కడు వెలింగెఁ
 గురుభూములు త్రరకురుపుల కంటెను
 నధికలక్ష్మీయుక్తి నతిశయిల్లె
 ధర్మాభిసంరక్షితంబైన భూప్రజ
 కెంతయు నభివృద్ధి యొసఁగుచుండె
 వలసినయప్పుడు వానలు గురియట
 సస్యసమృద్ధి ప్రళస్తమయ్యెఁ

బాడి సేఁపెఁ బుష్పఫలభరితంబులై
 తరువనంబు రొప్పె భర్మకర్మ
 నిరతిఁ జేసి కరము నెమ్మిలో నన్యోన్య
 హితముఁ జేయుచుండి రెల్ల జనులు.

-నన్నయ- భార- ఆది. 6.3

రాజ్యము వనధాన్యములతో నమృద్ధమై యుండవలయు నన్న నగరములతో
 కట్టుట, వణిజులు నెక్కువగ నుండవలయును. శిల్పుల వల్ల వస్తుత్పత్తియు,
 వణిజుల వల్ల వ్యాపారము నభివృద్ధియై దేశము సునంపన్న మగును.

కురుజాంగలము నందలి నగరములు శిల్పులచేతను వణిజుల చేతను నిండి
 యున్నట్లు వ్యాపారతము వలనఁ బెరియుచున్నది.

వణిగ్భి శ్చాన్యకీర్యంత నగరాణ్యథ శిల్పిభిః ।

-వ్యా.భా. ఆది.- 109.4.

నన్నయ యీ విషయము చెప్పలేదు.

కురుజాంగలము నందలి జనపదములు వాపీకూపములతోను, ఆరామముల
 తోను, భర్మచాలల [నభా] రోను, వ్రాహ్మణావసథముల తోను రమ్యముగానున్నవి.
 రాజ్యమంతయు శరాధికములయిన యజ్ఞచాలలతోను, యూపములతోను రమణీయుడుగ
 నున్నది.

తస్మిన్ జనపదే రమ్యే కురుభి ర్భహుశీకృతే ॥

కూపారామసభావాప్యో బ్రాహ్మణావసథాంస్తథా ।

బభూవః సర్వద్ధీయుతా స్తస్మిన్ రాస్త్రి సదోత్సవాః॥

భీష్మేణ ధర్మతో రాజన్ సర్వతః పరిరక్షితే ।

బభూవ రమణీయశ్చ చైత్యయూపశతాంకితః ॥

-వ్యా.భా. ఆది.- 109-11, 12, 13.

ఇది చైత్యము లనగా యజ్ఞచాలలు.

నన్నయ వాపీకూపసభా చైత్యయూపాది శిల్ప ప్రధానాంశముల నన్నింటిని
 వర్ణించక వ్రాహ్మణావసథములను మాత్రము వర్ణించినాడు.

అమలాచారవవిత్రభూసురవరేణ్యాగార పుణ్యప్రదే
శములం దధ్యయనారవంబు విధివత్ స్వాహా స్వధా స్వస్తి శ
బ్దములున్ మంగళహార్యఘోషములు నుద్యతౌగ్రు కాశీర్వినా
దములున్ రమ్యతరంబులయ్యె ధరణిన్ ద్రాక్ష్యసంవృద్ధితోన్.

-చన్దయ- భార. ఆది. ౧-౩.

కొరవ రాజధానీనగరము మహేంద్రపురసన్నిభమై, షేఘముల వంటి ద్వార
తోరణనిర్వ్యాహములతో శతాధికప్రాసాదములతో మహోదధి వలె నున్న దని
వ్యాసభారతము నందు వర్ణింపబడినది.

తన్నహోదధివత్ పూర్ణం నగరం వై వ్యరోచత ।
ద్వారతోరణనిర్వ్యాహై ర్యుక్తమభ్రవయోపమైః ॥
ప్రాసాదశతసంబాధం మహేంద్రపుర సన్నిభమ్ ॥

-వ్యా.భా. ఆది. 109-5, 6 *

కరినగరము, “గోపురవప్రప్రాకారసౌధాట్టాలకతోరణఘ్నజద్వారకవాటికుడ్యదీప్తి
యుతమయి” నట్లు భాగవత దశమస్కంధము నందును వర్ణింపబడినది.¹

నన్నయ యేలనో హస్తినాపురము నిట్లు వర్ణింపలేదు.

ఆశ్రమవాసపర్వమున ధృతరాష్ట్రుడు ఛర్మరాజునకు రాజనితి విశేషములు
తెలుపుచు,

“పురరక్షణము దృఢంబుగ నరవర చేయంగవలయు”- ననిచెప్పినాడు.

[తీర్కణ. భార. ఆశ్రమవాస. 1-5.]

ఆ సందర్భమున రాజధానీనగర లక్షణములు సూచింపబడినవి.

వ్యాసభారతము నం చిట్లున్నది.

పురం చ తే సుగుప్తం స్యాద్ దృఢప్రాకారతోరణమ్ ।
అట్టాట్టాలకసంబాధం షట్పదం సర్వతోదిశమ్ ॥

* “And the capital of Kurus, full as ocean, and seeming with
hundreds of palaces and mansions and possessing gates and
arches dark as clouds, looked like second Amaravathi”
— P. C. Roy — Mbh. CIX.

1. అంద్రభాగవతము-దశమస్కంధము. ఉ.భా. 588.

తస్య ద్వారాణి సర్వాణి పర్యాప్తాని బృహంతి చ ।
సర్వతః సువిభక్తాని యత్నై రారక్షతాని చ ॥

వ్యా.భా. ఆశ్రమవాస. ఆ 8-16,17

రాజధానినగరము దృఢమైనప్రాకారములతోడను, పురద్వారముల రోడను, యుద్ధపీఠములు కనువైన కోటలురుజుల రోడను, రక్షింపబడుచుండవలయును. ముఖ్యపక్షణ మన్ని దిక్కుల నాఱు పేటలుగ (six squares) నుండ వలయును. పురద్వారము లన్నియు పెద్దవిగ నుండవలయును. పురమంతయు చక్కగ విభజింపబడి రక్షకభటుల చేర రక్షింపబడుచుండవలయును.

శృతరాష్ట్రుడు హస్తినాపురమును దృష్టి యం దుంచుకొనియే యిట్లు సూచించి యుండవలయును.

పురములలో హస్తినాపురము శ్రేష్ఠమైనది.

“.... పురాణాం గజసాహ్వయమ్ ।”

-వ్యా.భా. ఆది. 102-24

హస్తినాపురమునందలి తదితరప్రశస్తి యా ప్రకరణములందు చెప్పఁబడినవి.

-)o(-

గి రి వ్ర జ ము

కృష్ణదీపావళులు కృతకస్తూతకులయి చని మగధదేశంబు సొచ్చి గోరఖం యను పర్వతం బెక్కి,

ఉత్తరహర్ష్యమాలికల నొప్పు గిరివ్రజ మన్ పురంబుఁ గాం
చిరి నవసౌభ్యప్రసవచిత్రవనావళి గల్గు దాని నె
వ్వరికి దురాసదంబు లగు వజ్రమయోన్నతవప్రచారుగో
పురముల దాని నయ్యలకఁ దోలెడు దాని మహార్థసంపదన్.

-నన్నయ. భార. సభా. 1-172,173,

అచ్యుతుడు దాని యపూర్వరామణీయకనమృద్ధి కచ్చెరువడి, భీమార్జునుల కిట్లు చెప్పినాడు

“గోరథమును ఋషభము పై
హారము ఋషిగిరియుఁ జైత్యకాద్రియు ననఁగా
ఘారిగిరు లేను దీనికి
భూరథటులు వోలెఁ గాచి చుట్టును నుండున్.

దానన చేసి యిప్పురంబు గిరివ్రజంబు నాఁబరఁగె”.

—సన్నయ. భావ. సఖ. 1-174-76

మూలమునందు ‘గోరథ’ స్థానమున ‘వరాహ’ మనియున్నది

నిరామయః సుపేనాధ్యో నివేరో మాగధః శుభః ॥
చైహిరో విపులః శైలో వరాహో వృషభస్తథా ।
తథైవర్షిగిరిస్తాత శుభా శ్చైత్యక పంచమాః ॥
ఏతే పంచ మహాశృంగాః పర్వతాః శీతలద్రుమాః ।
రక్షన్తివాఙ్మనంహత్య నంహతాంగా గిరివ్రజమ్ ॥ *

—ఛా.భా. సఖ. 21. 1-3

గిరివ్రజము చక్కని గృహసంపద గలిగి యారోగ్యద్రవ్యమైనదనిచెప్పఁబడినది. అనఁగా నవటి గృహము లారోగ్యసూత్రములు పాటించి కట్టఁబడినవన్నమాట.

గిరివ్రజదుర్గ ప్రాకారమే సుమారు 300 మైళ్ళు పరిణాహము (చుట్టుకొలత) గలది. దానికి ముప్పదిరెండు ముఖ్యద్వారములు, అరువది చిన్నద్వారములు గలవు. అది పదునాడుగులు మందము గల కోటగోడలతో మురుజాలతో రక్షింపఁబడు చుండెడిది దని తెలియుచున్నది.¹

* పర్వతదుర్గస్తాస్య ద్విరివ్రజ ఇతి (Giribajja) గిరివ్రజ నామాంతరం. పాత్రిగ్రంథ కారాః ‘రాజగుహ’ ఇతి నామ పదంతి. పురాతనశిల్పశాస్త్రశిలాఫిత్త్రు ప్రకారంతే ప్రకృతే (Bihar) ఇతివ్యవహరయంతే. రేషాం పశ్చిమసిమా శౌజనదీ, (Rajagiri) రాజగిరి ర్మృగ్యపట్టణ మస్య.

(నూడు:— మురుకుట్ల నరసింహాచార్యుని = ప్రామాణ్యసారోద్ధారకః ।

—అరణ్యకాండః ॥ పు. 231.

1. Cf.- G. K. Pillai : The Way of the Silpis, P 184.

“ The fortified part alone of Girivraja, the old citadel of the

గిరివ్రజములో రాజమందిరమునకు తోరణద్వార మున్నది. ¹ దానిని చేరుటకు మూడు కక్ష్యలు దాటవలయును.

జరాసంధు నిదేశనము చేరుటకు కృష్ణధీమార్జునులు మూడు కక్ష్యలు దాటి పోయిరి.

తే త్వరీర్య జనాకీర్ణా స్తిత్రుః కక్ష్యే నర్షభాః ।

అహంకారేణ రాజాన ముపతస్థ ర్మహాబలాః ॥

-వ్యా.భా. సభా. 10-26

రాజమార్గము లున్నవి.² చదుకము (చతుష్పథము) లున్నవి.³ రాజాంతః పుర మున్నది.⁴

మాలికార్గృహములు, గంధికగృహములు ప్రత్యేకముగ నున్నవి.⁵

గిరివ్రజములో నొక శివాలయ మున్నది.

జరాసంధుడు రాజులను చెబెడెట్టి, దినమున కొక్కొకని వధించి భైరవ పూజ చేయువాడు.⁶

ప్రొక్షితానాం ప్రమృష్టానాం రాజ్ఞాం పశుపత్యేర్గృహే ।

పశునా మివ కా ప్రీతి ర్ద్ధివితే భరతర్షభ ॥

-వ్యా.భా. సభా. 15-17

నాగాలయము లున్నవి. అప్పద, శక్రదాపి, శత్రురావని, స్వస్తిక, మణి యను నాగుల పేరి యాలయము లున్నట్లు వ్యాసభారతము వలన చెలియుచున్నది.

Magadha kingdom, had an encircling wall about 30 miles in perimeter, by 32 large and 64 small gates protected by stone towers. The walls were made of rough hewn stone 16 feet thick."

1. నన్నయ - సభా - 1-147

2. అదే 1-179

3. అదే 1-147

4. అదే 1-150

5. అదే 1-178

6. అదే 1-119

అద్భుతః శక్రవాహీ చ పన్నగో శత్రుతాపనో
స్తస్మి కస్యాలయశ్చాత్ర మణినాగస్యోత్తమః ॥

వ్యా.భా. - సఖా 21-9

మగధరాజుని యైన గిరివ్రజమును (రాజగృహమును) పూర్వకాలమున
వసురాజు నిర్మించినాడు. అందుచేత దానికి 'వసుమతీ' యను నామాంతరము
గలదు.

చక్రే పురవరం రాజా వసునామా గిరివ్రజమ్ ॥
ఏషా వసుమతీ నామ వసో స్తస్యమహాత్మనః ।
ఏతే శైలవరాః పంచ ప్రకాశంతీ సమంతతః ॥

-వా.రా. బాల 82-7,8.

-)0(-

సౌ భ క న గ ర ము

శిశుపాలుడు శ్రీకృష్ణుని చేత నిహతుఁ డగుట విని వాని తమ్ముడు సౌజ్ఞం
డనువాడు, "కామగమనం బయిన తన సౌంభకం బను నగరంబుతో సన్నద్ధుం డయి
ద్వారవతీ నగరంబు నవరోధించినాడు."

-నన్నయ- భార. ఆరణ్య. 1-150.

మూలము నం దిట్లున్నది :

ఉపాయాద్ భరతశ్రేష్ఠ శాల్వో ద్వారవతీం పురీమ్ ।
అరుంధంతాం సుదుష్టాత్మా సర్వతః పాండునందన ।
శాల్వో దైహాయనం చాపి తత్పురం ధ్యాయ్యా ధిష్ఠితః ॥
తత్రస్థోఽథ మహీపాలో యోధయామాన తాం పురీమ్ ।
అధిసారేణ సర్వేణ తత్ర యుద్ధ మవర్తత ॥ *

-వ్యా.భా. వన. 15-3,4.

* అయంభతో సేనయా వైహాయనం భేదరం పూర్వ్యా స్మరణాపరోచమస్తయ్యాగ్ధృతి చిచనా
విశేషేణ స్థాపయత్వా ధిష్ఠితః సమ్యక్ స్థితః ॥3॥ అభితః పరిత ఉపరితిశ్చాయుధానాం

శాల్వని పురము అకాశగమనము గలది. అది కోరిన చోటికి పోగలదు (కామగమమ్) దాని పేరు సౌభము.

శాల్వస్య నగరం సౌభం ॥

-వ్యా.భా. పన. 14-2.

అగతః కామగం సౌభ మారుహ్యైవ నృశంసవత్ ॥

-వ్యా.భా. పన. 14.6.

కామగేన ససౌభేన శాల్వః పునరుపాగమత్ ॥

-వ్యా.భా. పన. 16-27.

సౌభం కామగమం

-వ్యా.భా. పన- 22.9.

సౌభ మనఁగా కాంచనాదిధాతువులతో చక్కగా ప్రకాశించునదని యొకచోటను¹ సౌభ మన నాకాశమునందు నంచరించు పుర మనిమఱియొకచోటను² నీలకంఠుడు వివరించినాఁడు.

సౌభపురి మయనిర్మిత మనియు, నది లోహమయ మనియు భాగవత మహా పురాణము నందు వర్ణింపఁబడినది.

తథేతి గిరిశాచిహ్వా మయః పరభృతంజయః ।

పురం నిర్మాయ శాల్వస్మప్రాదాత్ సౌభ మయస్మయమ్ ॥

-వ్యాస. భాగ. స్కంధ 10- అ76-7.

మయ నిర్మితములయిన త్రిపురములలో దివి నుండునది కాంచనమయము కాపున భేదర మయిన సౌభపురియు కాంచనమయమై యుండవచ్చును.

మహాశిల్పాచార్యుఁడయిన మయుఁడు నిర్మించిన పురములన్నిటి వలె సౌభ పురియు చిత్రవిచిత్ర లక్షణములు గలదే.

సరణం నిస్సాణ మధిసార స్తేన సర్వేణ అచ్ఛిద్రేణ సర్వాభ్యో దిగ్భ్యో యుగప దవిరళా యుధసమూహగమేనై త్సర్వః ॥4॥

—నీలకంఠ, చిత్రకాలావ్రతీ- పు. 31.

1. వ్యా.భా. పన 14.6. 'సౌభం సుష్ఠ భాంతి తే సుఖాః కాంచనాదయోధాతవ స్తజ్జమ్ ॥'

2. వ్యా.భా. పన. 16.27. 'సౌభేన భేదరేణ పురేణ' -

సౌభాగ్యుని కామగము వైహాసము నగుటయేకాక అది కోరినపుడు అదృశ్యము కాగలదు, కోరిన రూపము ధరింపగలదు.

“సాల్వసౌభకంబున వసుదేవుం గానక దాని మాయగానెఱింగి పదంపడి మాయావి యయిన సాల్వంజూచి వానిపయి నలిగి యే నేసిన నయ్యసురయు సౌంభకంబు నదృశ్యం బగుటయు

అసురుల యాక్రోశధ్వను

లెనఁగెం బదిదిశల నంత నేనును దద్రా

క్షనుల గతాసులఁ జేసితిఁ

బ్రసభంబున శబ్దభేది బాణప్రతతిన్

అంత సాల్వండును దన సౌభకంబుఁ బ్రాగ్జ్యోతిషంబుఁ జేసి తానును దానవుం డయి పర్వతవర్షంబు నా పయిం గురిసి” నాఁడని కృష్ణుఁడు చెప్పినాఁడు.

—నన్నయ. భార. ఆరణ్య. 1.102-103.

మూలము నం దిట్లే యున్నది.

తతో నాదృశ్యత తదా సౌభం కురుకురోద్వహ ।

అంతర్హితం మాయయాభూత్ తతోఽహం విస్మితోఽభవమ్ ॥

—వ్యా.భా. చన. 22-3.

తతః ప్రాగ్జ్యోతిషం¹ గత్వా పునరేవ వృద్ధశ్యత ।

సౌభం కామగమం వీర మోహయన్ మమ చక్షుషీ ॥

—వ్యా.భా. చన. 22-3.

అదృశ్యకరణ మింద్రజాలవిద్యయే. అట్లే సౌభకంబుఁ బ్రాగ్జ్యోతిషంబుఁ జేయుటయు కనుకట్టు విద్యయే. కాని శిల్పచమత్కారముచే నగరాలంకరణము నం దుపయోగించు పతాకాదులను మార్చి యిట్టి భ్రాంతి గలిగించవచ్చు నని తోచుచున్నది.

ఈ విధముగా మాయాయుద్ధము చేయుచున్న సాల్వానిఁ పయినను, సౌంభకము పయినను శ్రీకృష్ణుఁడు తన సుదర్శనచక్రమును ప్రయోగించినాఁడు.

1. “ ప్రాగ్జ్యోతిషం పురూషముద్ర తీర్థం నగరవిశేషం యతః కామగమం అతః ప్రాగ్జ్యోతిషం గత్వా పుద్గళితః.” ॥9॥ -సీలకంఠ

తడయక ఘోరదర్శన సుదర్శన పావకుచే దహింపఁగాఁ
బడి పరమేశ్వరోగ్రశరపావక దగ్ధ పురత్రయాభమై
యెడరిధరిత్ర పిఁదఁ బడియెన్ జెడి సాంఘక; మంత సాల్వ్యుడుం
బడియె మదీయచక్రపటుపాతరయంబున రెండు వ్రయ్యలై'

-సన్నయ. భార. ఆరణ్య. 1.198.

ఇట మయనిర్మిత మైన సౌభపురిని మయనిర్మిత పురత్రయముతోఁ బోల్చుట
గమనింపఁదగినది.

మేరుశిఖరాకారముగ నున్న సౌభకము గోపురాట్టాలకములతో దగ్ధమయి నట్లు
మూలము నందు వర్ణింపఁబడినది.

మహేశ్వరశరోద్ధూతం పపాత త్రిపురం యథా ॥³⁵

....

త స్మేరుశిఖరాకారం విధ్వస్తాట్టాలగోపురమ్ ।

దహ్యామాన మభిప్రేక్ష్య । ॥⁴⁰

-వ్యా.భా. పన. 22. 23-40.

కృష్ణుడు సౌభపురిని దగ్ధ మొనరించుట మొహంజొదారో వంటి మహా
నగరమును నాశన మొనరించుటయే కావచ్చు నని ప్రచోధచంద్రగుప్త అభిప్రాయ
పడినాఁడు.¹

1. Cf :- Prabodh Chandra Gupta - Ancient Indian Chronology. P.24.
"In the Mahabharata, we get many references to show that Rakshasas, Asuras, and the Aryan Hindus had their king-
doms side by side. In Vana Parva or Book III ch. 13-22, give
us a discription of the destruction of Saubhapuri by Krishna
This may mean the destruction of a city like Mohenjodaro."

-)o(-

అ యో ధ్యా న గ ర ము

శాపవిముక్తుండైన కల్మాషపాదుడు, “వసిష్ఠం వోహ్మోని యయోధ్యాపురంబున కరిగి సకలప్రజానురాగకరణం డయి యమ్ముని వరు నభివక్తిం బూజించుచుండె”

—నన్నయ. భార. ఆది. 7-190.

మూలము నం దిట్లున్నది.

తతః ప్రతియమౌ కాలే వసిష్ఠః సహ తేన వై ।

భ్యాతాం పురీ మిమాం లోకే ష్వయోధ్యాం మనుజేశ్వర

....

సురుచిరాయ మనుష్యేంద్రో నగరీం పుణ్యక్షణమ్ ।

వివేక సహిత స్తేన వసిష్ఠేన మహర్షిణా ॥

స తాం పూరయామాస లఙ్ఘ్య లక్ష్మీవతాం వరః ।

అయోధ్యాం వ్యోమి శీతాంశుః శరత్కాల ఇవోదిత ॥

సంసిక్తమృష్టపంథానం పతాకధ్వజశోభితమ్ ।

మనఃప్రహ్లాదయామాస తస్య తత్పురముత్తమమ్ ॥

తుష్టపుష్టజనాకీర్ణా సా పురీ కురునందన ।

అశోభత తదా తేన శక్రేణీవామరావతీ ॥

బ్యా.పా. ఆది. 177. 26-42. *

అయోధ్యానగరము జగత్ప్రసిద్ధి గాంచినది. పుణ్యలక్షణములు గల యా పురము చూచువారి కాహ్లాదము గలిగించుచు శక్రపురి యగు నమరావతి వలె శోభిల్లు చుండును.

అయోధ్యాపురనాయకుఁ డయిన హరిశ్చంద్రుఁడు రాజసూయ మహోయజ్ఞ కరణంబునం జేసి దేవేంద్రుసాలోక్యంబు వడసినాడు.¹

* పోల్పు : వాల్మీకి రామాయణము — బాలకాండ. సర్గ. 5.

1. నన్నయ. భార. సభా. 1. 84-87

వాత్మీకిరామాయణము నందలి యయోధ్యాపుర వర్ణన మతివిపులమై యనేక విశేషాంశములు బెల్లడించుచున్నది.

అయోధ్యా నామ నగరీ తత్రాసీ ల్లోకవిశ్రుతా ।
 మనునా మానవేంద్రేణ యా పురీ నిర్మితా స్వయమ్ ॥
 ఆతయా దశ చ ద్వే చ యోజనాని మహాపురీ ।
 శ్రీమతీ త్రిణి విస్తీర్ణా సువిభక్తమహావహా ॥
 రాజమార్గేణ మహతా సువిభక్తేన శోభితా ।
 ముక్త పుష్పావకీరేణ జలనికేతన నిత్యశః ॥
 తాం తు రాజా దశరథో మహారాష్ట్రవివర్ధనః ।
 పురీ మావాసయామాస దివి దేవపతిర్యథా ॥
 కపాటతోరణవతీం సువిభాక్తాంతరావణామ్ ।
 సర్వయంత్రాయుధవతీ ముషికాం సర్వశిల్పిభిః ॥
 సూతమాగధసంబాధాం శ్రీమతీ మతులప్రభామ్ ॥
 ఉచ్చాట్యులద్వజవతీం శతఘ్నిశతసంకులామ్ ॥
 వధూనాటకసంఘైశ్చ సంయుక్తాం సర్వతఃపురీమ్ ।
 ఉద్యానామ్రవనోపేతాం మహతీం సాలమేఖలామ్ ॥
 దుర్గగంధీరపరిధాం దుర్గా మ స్మైర్దురాసదామ్ ।
 వాణివారణసంపూర్ణాం గోభిరుష్టైః ఖరైస్తథా ॥
 సామంతరాజసంఘైశ్చ బలికర్మభిరావృతమ్ ।
 నానాదేశనివా సైశ్చ వణిగ్భిరుపశోభితమ్ ।
 ప్రాసాదై రత్నవికృతైః పర్వతై రివ శోభితమ్ ।
 కూటాగారైశ్చ సంపూర్ణా మింద్రస్యైవామరావతీమ్ ॥
 చిత్రా మష్టాపదాకారాం వరనారీగణాయతామ్ ॥
 సర్వరత్నసమాక్రీర్ణాం విమూనగృహశోభితామ్ ॥
 గృహగాఢా మవిచ్ఛిద్రాం సమభూమౌ నివేశితామ్ ॥

....

విమూన మివ సిద్ధానాం తపసాధిగతం దివి ।
 సునివేశితవేర్ణాంతాం నరొత్తమసమావృతామ్ ॥

ఈ వర్ణము వలనఁ దెలియఁదగు సంశయములు.

1) అయోధ్యానగరము మొనపేంద్రుఁ డయిన మనుషుచే నిర్మింపఁబడినది. అది క్రీ.పూ. 3100 సం॥ ప్రాంతమున నిర్మింపఁబడి యుండు నని పండితులూహించు చున్నారు.1

2) దాని పొడవు పందెండు యోజనములు, వెడల్పు మూడు యోజనములు. అనఁగా నది దీర్ఘచతురస్రాకారము. అది అరువదినాలుగు గడులు గల నెత్తపుపలక వలె నున్న దనిచెప్పఁబడినది. నగరనిర్మాణమునకు చతుష్పదిపద వాస్తువు శ్రేష్ఠమైనది. సాధారణముగ నిది చతురస్రాకారముగ నుండును. దీర్ఘచతురస్రాకారము గల నెత్తపుపలక యెట్లుండునో యూహింప వలసి యున్నది.

3) తోరణద్వారములున్నవి. పరిధిప్రాకారములున్నవి.

4) రాజమార్గములు విశాలములై చక్కగా విభజింపఁబడి యున్నవి. వానిని ప్రతిదినము నీటితో తడిపి వాని పయి పూలు చల్లుచుండిరి. మార్గాంతరము లందు అంగళ్ళు పెట్టుకొనుటకు వీలుగా నున్నది.

5) ఎర్రైన కోటబురుజు లున్నవి. వానిపై శతఘ్న లమర్పఁబడినవి. అనేకవిధములయిన యాయుధములు, యంత్రము లున్నవి.

6) నానావిధశిల్పములు చేయు శిల్పి లున్నారు.

7) రత్నవికృతము లయిన ప్రాసాదములు, కూటాగారములు విమానములు (ఏడంతస్తుల మేడలు), సాధారణగృహములు ఉన్నవి, ఉద్యానవనము లున్నవి.

8) గృహము లన్నియు చక్కని వరుసలుగా దేవకోకము నందలి సిద్ధుల విమానముల వలె నున్నవి.

దీనిని బట్టి భారతీయశిల్పాచార్యు లతిప్రాచీనకాలము నందేయిట్టి మనోహర నగరరచనాప్రణాళిక లవలంబించుచున్నట్లు తెలియవచ్చును.

1. Cf ; J.H. Dave : Immortal India Vol I P.77.

"Manu (about B.C 3100) was the first traditional king of India and he founded Ayodhya."

మిథిలా నగరము

ఏకపాదుని కొడుకగు నష్టాప్రకుడును, ఉద్దాలకుని తనయుడగు శ్లేత శేతుడును జనకరాజు యజ్ఞమునకుఁ జనిరి.¹

జనకమహారాజు మిథిలానగరమున కధిపతి. జనకునిచే పాలింపఁబడు మిథిలా నగర “మనుషమరొధాననాథమైన” దని ఎఱ్ఱన వర్ణించినాడు.²

ఆ రోధ యెట్టిదో వ్యానభారతమును చూచినఁగాని తెలియదు. వ్యాసమహర్షి మిథిలానగరరోధను టిక్కిలి మనోహరముగా వర్ణించినాడు.

తతో జగామ మిథిలా జనతేన సురక్షితామ్ ।
 భర్మసేతునమాత్మీర్ణాం యజ్ఞోత్సవవతీం శుభామ్ ॥
 గోపురాద్దాలకవతీం హర్యప్రాకారరోధితామ్ । *
 ప్రవిశ్య నగరీం రమ్యాం విమానైః ర్షహుభిర్యుతామ్ ॥
 పత్యైశ్చ బహుభిర్యుతాం సువిభక్తమహాభామ్ ।
 అర్చ్యై రత్రై నత్రా నాగై ర్యోధైశ్చ బహుభిర్యుతామ్ ।
 హృద్దప్తజనాత్మీర్ణాం నిత్యోత్సవనమాకులామ్ ॥

-వ్యా.భా. వన, 207, 6-8.

మిథిలానగరము గోపురాద్దాలకములతో హర్యప్రాసాదప్రాకారములతో రోడ్లెల్లుచున్నది. అది యనేక విమానములతో (ఏడంతస్తులమేడలతో) రమ్యముగా నున్నది. అందలి రాజమార్గములు చక్కగా విభజింపఁబడియున్నవి. అనేక పణ్య స్థానములున్నవి. అది యనేకాశ్వరథనాగయోధగణములతో నిండియున్నది. ఆ మిథిలా నగరము నందలి జనులు నిత్యసంతృప్తులై నిత్యోత్సవములు చేసికొనుచుదురు.

1. నన్నయ- భార, ఆరణ్య, 2-246

2. ఎఱ్ఱన, భార, ఆరణ్య - 5-27

* పోల్పు :- వ్యా.భా. వన, 173-3, హరణ్యపురపర్వనము,

“ These two examples show that Gopura denotes gate-houses of palaces and cities and that they need not necessarily belong to temples alone.” —P.K. Acharya.

3. విమానైః సప్తభూమిగృహైః ॥ -నీలకంఠ.

కౌశికం డను మహాద్విజుఁడు ధర్మవ్యాధ దర్శనలాలసుఁడై కదలి యనేక గ్రామంబు లతిక్రమించి చని యనుపమానశోభానాథం బయిన మిథిలానగరంబు సొచ్చి రాజమార్గంబు దఱిసి యక్కిరాతుం గని తొలంగి యుండఁగా¹ వాఁడ ధరణీశ్వరునకు మ్రొక్కి మద్గ్రహంబునకు రమ్మని తోడికొని పోయినాఁడు. కౌశికుఁడు తదీయభవనంబున కరిగి వానిచే బూజితుండయి యిష్టకథాప్రసంగంబుల నున్నాఁడు.²

ధర్మవ్యాధుఁడు తా నుత్తమవిజ్ఞానోన్నతి పడయుటకు మూల మైన యొక ధర్మమును ప్రత్యక్షముగా నెఱిగింతు “నభ్యంతర మందిరమునకు రమ్మని యతనిం దోడ్కొని చని, మనోహరంబైచతుశ్శాలంబైవివిధసౌరభసంవాసితంబైనహర్మ్యంబు నందు మహితాననాసీనులైన వారిం దన జననీజనకుల నభిమతాహార పరితోషితులఁ బరమాంబరాభరణగంధమాల్యాలంకృతమూర్తులనతనికింజూపినాఁడు.³

ఈ వర్ణనము వలన మిథిలానగరము నందు సామాన్యజనులు నైతము మనోహర మయిన హర్మ్యములలో చతుశ్శాలాభవనములలో నివసించు చుండి రనియు, నివాసగృహములకు శయనాననాదులు గల యభ్యంతరమందిరములు, గంధసంవా సితము లయిన పూజామందిరములు వేఱు వేఱుగా నుండెడివనియు తెలియుచున్నది.

1. ఎట్టన. భార. ఆరణ్య- 5.27

2. ఎట్టన. భార. ఆరణ్య- 5. 29,30 (వ్యా.భా.-చన. 207. 17,16)

“ అగ్రతశ్చ ద్విజం కృత్వా స జగమ గృహం ప్రతి ।
ప్రవిశ్య చ గృహం రమ్య మాసనేనాభిపూజితః ॥

3. ఎట్టన. భార. ఆరణ్య- 5. 112,114. (వ్యా.భా. చన. 214-5.8)

ఇత్యుక్తః స ప్రవిశ్యాథ దదర్శ పరమార్పితమ్ ।
సీఠం హృద్యం చతుశ్శాల మతీవ చ మనోరమమ్ ॥

దేవతాగృహసంకాశం దైవలైశ్చ సుపూజితమ్ ।
శయనాననసంకాశం గంధైశ్చ పరమైర్బుతమ్ ॥

అంకా పురీ

కురువిభు రాజనూయమునకున్ ధన మిచ్చిరి రాజులెల్ల రా
దరమునఁ బ్రీతి సేయునది తానును దప్పక యంచు అంక క
చ్చెరువుగఁ బుచ్చె దూతలఁ బ్రసిద్ధిగ నంత విధిషణుండు చె
చ్చెర సహదేవు శాసనము చేకొని సేసెఁ గరంబు నెమ్మితోన్.

—నన్నయ. సభా. 1-263.

సహదేవునిచే దూతగాఁ జంపఁబడిన ఘటోత్కచుఁడు అంకాపురమెట్లున్నదో
వ్యాసభారతము నందు వర్ణింపఁబడినది.

గత్వా పారం సముద్రస్య దక్షిణం స ఘటోత్కచః ।
దదర్శ లంకాం రాజేంద్ర నాకపృష్ఠోపమాం శుభామ్ ॥
ప్రాకారేశావృతాం రమ్యాం శుభద్వారైశ్చ శోభితామ్ ।
ప్రాసాదై ర్భూసాహస్రైః శ్వేతరక్తైశ్చ సంకులామ్ ॥
తాపనీయగవాక్షేణ ముక్తాజాలాంతరేణ చ ।
హైమరాజతజాలేన దాంతజాలైశ్చ శోభితామ్ ॥
హర్యగోపురసంబాధాం రుక్మతోరణంసంకులామ్ ।
దివ్యదుందుభినిర్హృదా ముద్యానవనశోభితామ్ ॥
పుష్పగంధైశ్చ సం కీర్ణాం రమణీయమహాపథామ్ ।
నానారత్నైశ్చ సంపూర్ణా మింద్రస్యేవామరావతీమ్ ॥

— వ్యా.భా. సభా. అ 81. *

* చూడు : శ్రీమన్మహాభారతమ్. గోరఖ్ పూరుప్రతి. పుట. 328

సభా అ. 81 శ్లో 73-74 మధ్య.

దాక్షిణాత్యప్రతీలోను ఈ శ్లోకములు కించిద్బేదముతో ఆధికపాఠముగానున్నవి:

చూడు : వావిళ్ళప్రతి పు 542

పోల్పు : వాల్మీకి రామాయణము. సుందరకాండ, అ3,

ముద్దకాండ, అ24

రావణుడు, సీతను బట్టికొని గగనంబున కెగసి లంకాపురంబునకుం
జని యం దశోకవన మధ్యంబున నా సుమధ్య నునిచి తదీయ రక్షణార్థంబు రాక్షసీ
నివహంబు నియోగించె.”

— ఎఱ్ఱన. భార. ఆరణ్య. 8-951

రావణుడు సీతాసమేతముగా వప్రప్రాకారములతో దుర్గముగా బహు
ద్వారములతో మనోహరముగా విశ్వకర్మ చేత నిర్మింపఁబడిన లంకాపురములోనికి
ప్రవేశించినట్లు వ్యాసభారతము నందు వర్ణింపఁబడినది.

దదర్శాథ పురీం రమ్యాం బహుద్వారాం మనోరమామ్ ॥

ప్రాకారవప్రసంబాధాం నిర్మితాం విశ్వకర్మణా ।

ప్రవివేశపురీం లంకాం స సీతో రాక్షసేశ్వరః ॥ *

— వ్యా. భా. పన. 279.11.12

రావణోఽపి పురీం గత్వా లంకాం కామబలాత్కృతః ।

సీతాం నివేశయామాస భవనే నందనోపమే ॥

అశోకవనికాభ్యాశే తాపసాశ్రమ సన్నిభే ।

— వ్యా. భా. పన. 280-41,42

లంకాపురి లవలాద్ధి మధ్యమమందు త్రికూట పర్వతముపై నున్నది.

“ ఆ లవలాద్ధి మధ్యమున యందుఁ ద్రికూటనగంబు మీఁద ను

త్తల విశాలహేమమణిధామ సముజ్జ్వలిమైన లంక యన్

ప్రోలొగిఁ గంటి నెంతయు నపూర్వము తద్విభవంబు ”

— అని మారుతాత్మజుఁడు శ్రీరామునికిఁ జెప్పినాఁడు.

— ఎఱ్ఱన. భార. ఆరణ్య -7.28

హనుమంతుఁడు చూచిన లంకాపురి వాల్మీకిరామాయణము నం దిట్లు
వర్ణింపఁబడినది.

* ప్రాకారః పరిధిభిత్తిః వప్ర స్తద్బాహ్యం వేణుమయం దుర్గం ।

తాభ్యాం సంబాధాం దుర్గమాం ॥ — నీలకంఠ. చిత్రకాలావ్రతి. పు. 440

‘వప్రః స్థానే పుమా నస్త్రి వేణుశ్చేత్రే చ సేతుకే’ — ఇతిఘోషినీ,

నమాసాద్య చ లక్ష్మీవాన్ లంకాం రావణపాలితామ్ ।
 పరిభాభిః స పద్మాభిః సోత్పలాభిరలంకృతామ్ ॥
 సీతాపహరణాత్ తేన రావణేన సురక్షితామ్ ।
 సమంతాద్ విచరద్భిశ్చ రాక్షసై రుగ్రదన్విభిః ॥
 కాంచనేనావృతాం రమ్యాం ప్రాకారేణ మహాపురీమ్ ।
 గృహైశ్చ గిరిసంకాతైః శారదాంబుదసన్నిభైః ॥
 పాండురాభిః ప్రతోవీభిరుచ్ఛాభి రభినంవృతామ్ ।
 అట్టాలకశతాకీర్ణాం పతాకధ్వజశోభితామ్ ॥
 తోరణైః కాంచనై ర్దివ్యై ర్లతాపంక్తి విరాజితైః ।
 దదర్శ హనుమాంలంకాం దేవో దేవపురీ మివ ॥
 గిరిమూర్ధ్ధిస్థితాం లంకాం పాండురై ర్భవనైః శుభైః ।
 దదర్శ స కపిః శ్రీమాన్ పురీ మాకాశగా మివ ॥
 పాలితాం రాక్షసేంద్రేణ నిర్మితాం విశ్వకర్మణా ।
 ప్రవమానమివాకాశే దదర్శ హనుమాన్ కపి ॥
 వప్రప్రాకారజఘనాం విపులాంబువనాంబరామ్ ।
 శతస్మిశూలకేశాంతా మట్టాలకావతంసకామ్ ॥
 మనసేవకృతాం లంకాం నిర్మితాం విశ్వకర్మణా ।

— వా.రా. సుందర. అ2 శ్లో 14-22

రావణపాలిత మైన లంక పద్మోత్పలాలంకృతము లయిన పరిఖలతో సువర్ణ
 ప్రాకారములతో, శరన్నేఘముల వలె తెల్లగా నెత్తుగానున్న గృహములతో, మేడలతో
 రాజమార్గములతో, కనకమయము లయిన తోరణద్వారములతో శోభిల్లుచు నమరపురి
 వలె నున్న లంకాపురిని హనుమంతుడు చూచినాడు.

విశ్వకర్మ చే నిర్మింపబడిన లంకాపురి యాకాశము నందు తేలియాడు చున్నట్లు
 గన్పించుచున్నది. విశ్వకర్మ తన సంకల్పబలముతోనిర్మించిన లంకాపురపురంధ్ర వప్ర
 ప్రాకారములు జఘనముగా, వనవారాకులు వత్తముగా శతస్మిశూలములు కేశాంత
 ములుగా అట్టాలకములై కర్ణభూషణములుగా గలిగి మనోహరముగా నున్నది.

లంకాపురిలో సప్త భూమిగృహములు, అష్టభూమిగృహములు కూడ నున్నవి.
 అవి స్ఫటికమణుల తోను, సువర్ణము తోను, వైడూర్యమణిచిత్రముల తోను ముక్తా

జాలముల తోను నలంకరింపఁబడి యున్నవి.

సప్తభౌమాష్టభౌమశ్చ స దదర్శ మహాపురీమ్ ।

తలైః స్ఫటికసంక్లిష్టైః కార్తస్వర విభాషితైః ॥

వైడూర్యమణిచిత్రైః ముక్తాజాలవిభాషితైః ॥

—వా.రా. సుందర. 2. 52, 53

లంకాపురి ఇరువది యోజనములు పొడవు, పది యోజనముల వెడల్పు గలిగి దీర్ఘచతురస్రాకారముగనున్నది.

దశయోజన విస్తీర్ణా వింశద్యోజన మాయతా ॥

—వా.రా. యుద్ధ. సర్గ 40-20

లంకాపురి పొడవు నూలు యోజనము లనియు, వెడల్పు ముప్పది యోజనము లనియు మఱియొకచోట వర్ణింపఁబడినది. దానికి విశ్వకర్మయే సాక్షి. లంకాపురము శక్రు నాజ్ఞచే నాచేత నిర్మింపఁబడిన దని విశ్వకర్మయే రాక్షసులతోఁ జెప్పినాఁడు.

విశ్వకర్మా తత స్తైషాం రాక్షసానాం మహాభుజః ।

నివాసం కథయామాస శక్రస్యేవామరావతీమ్ ।

త్రింశద్యోజనవిస్తీర్ణా శతయోజనమాయతా ॥ *

స్వర్ణప్రాకారసంవీతా హేమతోరణసంయుతా ॥

మయా లంకేతి నగరీ శక్రాజ్ఞప్తేన నిర్మితా ॥

వా.రా. ఉ.కాం. సర్గ 5. శ్లో 23-26

ఈ కొలతలు లంకాపురి మొత్తము వైశాల్యమును తెలుపుననియు, మొదట చెప్పిన కొలతలు లంకాపురిలో రావణుఁడు నివసించు ప్రాంతము — రాజధాని — కొలత లనియు సమన్వయము చేసి చెప్పికొనవచ్చును.

లంకలో కుంభకర్ణుని నివాసస్థానము పొడవు వెడల్పులు గూడ 2:1 నిష్పత్తిలో నున్నవి. దాని పొడవు రెండుయోజనములు, వెడల్పు ఒకయోజనము ; అనఁగా నది దీర్ఘచతురస్రాకృతి గలిగి యున్నది.

* పోల్చు : వాయుపురాణము.

“ శతయోజనవిస్తీర్ణా త్రింశద్యోజన మాయతా.”

పురముగాని, నివాసగృహము గాని, వెడల్పు కంటె రెండింతలో మూడింతలో పొడవు గలిగి దీర్ఘచతురస్రాకృతిలో నుండుట శిల్పశాస్త్ర సమ్మతముగ నున్నది.

లంకాపురిని విశ్వకర్మ తన సంకల్పబలముతో నిర్మించినాఁడని వాత్మకీ రామాయణము నందు పలుతావుల వర్ణింపఁబడినది.

మనసేవ కృతాం లంకాం నిర్మితాం విశ్వకర్మణా । *

—వా.రా. సుందర. 2-22

మనసేవ కృతాం లంకాం నగాగ్రే విశ్వకర్మణా ।

విమానై ర్బహుభిర్లంకా సంకీర్ణా రచితా పురా ॥ **

—వా.రా. యుద్ధ. 24 - 9, 10

త్రికూటశిఖరే రమ్యే నిర్మితాం విశ్వకర్మణా ॥

—వా.రా. యుద్ధ. 40-2

మహాభారతము నందును లంకాపురి విశ్వకర్మ నిర్మిత మనియే చెప్పఁబడినది.

(చూడు : వ్యా.భా. వన. 279-12)

కాని డా॥ వి. రాఘవన్ లంకాపురి మయనిర్మిత¹ మని వ్రాయుటకు దగిన యాధారము గాన వచ్చుటలేదు.

లంకీణి 'యంత్రాగారస్తని' యైనంత మాత్రమున లంకాపురి మయనిర్మిత మని చెప్పవచ్చునా ?

విశ్వకర్మ నిర్మితమైన లంకాపురి యందు రావణుఁడు తన మామయైన మయవిశ్వకర్మ చేత కొన్ని మార్పులు చేయించి యుండవచ్చు నని కొందఱు పండితు లాహించుచున్నారు.

* " the city constructed by Viswakarma, the architect of gods "

** " Behold on the summit of a mountain, the elevated city of Lanka evolved as though with his mind by Viswakarma (the architect of gods.). "

— Valmiki Ramayana — Eng. Tr. Gorakhpur Edition

1. Cf : Dr. V. Raghavan : Yantras or Mechanical Contrivances in Ancient India- P.4

" Lanka, as a city built by Maya, is naturally more full of Yantras. The city, personified as a Lady, is called Yantra garastani etc. "

వారణావతము

దుర్యోధనుడు వలను గల మంత్రవరులను బిలిచి పాండవులకుఁ బ్రయముగ వారణావతమును దొగడుఁ డని పంచిన వారును,

“వారణావతంబు ననవరతసురభికుసుమఫలభారనమ్రశాభా విశాలతరువన రేఖాలంకృతం బనియును, వనజలకేశికందుక మృగయాదివివిధ విహారహారి ప్రదేశాభి శోభితం బనియును, నవసుధాధోతసౌధసుధాకరనికరప్రభావబలప్రద్వంసితాసితపక్షదోషం బనియును నిరస్తదోషానుషంగమంగళమహారత్నరాజివిరాజిత విపుల వీధీవిహసితాలకా విలాసం బనియును మనోరమానేకసుఖానుభోగభాగి మహాభాగజన సమృద్ధం బనియును (పుణ్యనదీప్రవాహశోభితం బనియును) వర్ణించి యప్పురంబు నంద పాండునందనుల జాతకౌతూహల చిత్తులం జేసిరి.”

— నన్నయ- ఆది. 6-189

మూలము నం దీ వారణావతపుర వర్ణన మింత విపులముగా లేదు, అది రమ్యమైన దనియు, రమణీయతమమైనదియుఁ జెప్పఁబడినది.

‘కథయాం చక్రిరే రమ్యం నగరం వారణావతమ్ ॥ 2

రమణీయతమం లోకే నగరం వారణావతమ్ ॥ 7

— వ్యాఖ్యా. ఆది. 143-2, 7

వారణావతము గంగాతీరమున నున్నది. అది పశుపతి నివాసస్థానము.

“ విదితంబుగఁ బుణ్యామర

నదినమీపమున వారణావతనగరం

బది సర్వసుఖాస్పద మని

వదలక వర్ణింతు రెల్లవారును దానిన్

మీరును గుంతియు సహపరి

వారమహామాతృభృత్య వర్గులరై నా

నారాజ్యలీలతోఁ జని

సారముడిం జేయుఁ డండు సతతోత్సవమున్

పశుపతినివాసం బయిన యప్పుణ్య స్థానంబునం బాండుహితంబుగా నగణ్యగో హిరణ్యాదిమహాదానంబుల బ్రాహ్మణతర్పణంబు సేసి యందుఁ గొండొకతాలం బుండి వచ్చునది” యని ధృతరాష్ట్రుఁడు పాండవుల నచటకుఁ బంపినాఁడు.

— నన్నయ. భార. ఆది. పృష్ఠ. 135-37

పాండవులు వారణావతము చేరినంతనే పురజనులు వారికి స్వాగతము పలికినారు.

వారణావతము నందు ‘ఉత్తుంగహర్మ్యము’ లున్నవి.¹ చతుర్శాలా భవనము లున్నవి.

వారణావతము నందు రాజోద్యోగుల నివాసస్థానములు, చాతుర్వణ్యనివాస స్థానములు వేళ్ళేఱు పెటలుగ నున్నవి.

పాండవులు ముందు బ్రాహ్మణావసథములను తరువాత తక్కిన వారి గృహము లను దర్శించినారు.

ప్రవిశ్య పురీం వీరా స్తూర్థం జగ్ము రథో గృహమ్ ।

బ్రాహ్మణానాం మహిషాల రతానాం స్వేషు కర్మసు ॥

నగరాధికృతానాం చ గృహాణి రథినాం తదా ।

ఉపతస్థు ర్నరశ్రేష్ఠా వైశ్యశూద్ర గృహాణి చ ॥

— వ్యా.భా. ఆది. 146 - 6,7

వారణావతము నందు సర్వాలంకారసుందరం బైన రాజమందిర మున్నది.² పాండవు లందు కొన్ని దినము లున్నారు.

పురోచనశిల్పాచార్యుఁడు సకలజననయనాభిరామంబుగా నిర్మించిన చతుర్శాల యున్నది.³ అది పెండికొండవలె నున్నది. దాని పేరు “శివ” గుహ్యకులు కైలాసము ప్రవేశించినట్లు పాండవు లా చతుర్శాలను ప్రవేశించినారు.⁴ వా రం దాఱు నెల లున్నారు, తరువాత దానికి నివృంఠించి పాఠిపోయినారు.

1. నన్నయ. భార. ఆది. 6-149

2. „ -6-150

3. „ -6-150 ఇది లాఙ్గాగృహము. దీని నిర్మాణ విశేషములు వేటొక ప్రకరణము నందు వివరింపఁబడినవి.

4. వ్యా.భా. ఆది. 146-12→

చారణావతము హస్తినాపురమునకు 500 మైళ్ళ దూరమున నున్న దనియు నదియే నేటి “అలహాబాదు” - అనియు చరిత్రకారులు భావించుచున్నారు.*

-)0(-

నాగలోకము : భోగవతి

ఇంద్రప్రస్థ మురగపురముతోఁ జోల్పబడినది. ఆ యురగపుర మేది ? అది యెట్లుండును ?

ఉదంకుఁడు నిజగురుపత్నీనియోగంబున పొమ్మ మహాదేవి మణికుండలములు గొనివచ్చుచుండఁగా మాయాదక్షుడైన తక్షకుఁడు తన తోడన వచ్చి యక్కుండలములు గొని భూవివరమున నహిలోకమునకు పాఱిపోయెను.

ఉదంకుఁడు వాని తోడన తగిలి యవ్వవరంబున మురగలోకమున కరిగి నాగ పతుల నెల్ల స్తుతియించియు, నొకానొక దివ్యపురుషు ననుగ్రహంబువలన నశ్వకర్ణ రంధ్రాధ్మానంబు సేసి, ‘తదశ్వాఖిలస్రోతోమార్గవినిగ్గతోగ్రదహనార్చుల’ చేత వారిని భయపెట్టియు, మణికుండలములు మరల సంపాదించినాఁడు.

నన్నయ. భార. ఆది. 1.98-118

ఉరగలోకమున కేగిన యుదంకుఁడు దానిని చూడకుండునా ? నన్నయ నాగ లోకమును వర్ణింపలేదు.

మూలము నం దిట్లున్నది.

“త ముత్తంకోఽనువివేశ తేనైవ బిశేన ప్రవిశ్య చ శం
నాగలోక మపర్యంత మనేకవిధప్రాసాదహర్యవలభీనిర్యాశాశ
సంకుల ముచ్చావచ క్రిడాశ్చర్య స్థానావకీర్ణ మపశ్యత్.”¹

— వ్యాఖ. ఆది: 3- 33

తత్ర తే పురుషవ్యాఘ్రా వివహః సపరిచ్ఛదాః ।

పురోచనస్య వచనాత్ కైలాస వివ గుహ్యతాః ॥

* Cf :- J. T. Wheeler : India of the Vedic Age. P 100-101

1. ప్రాసాదాః దేవవృద్ధేవ గృహాణి । హర్మ్యాణి ధనికానాం గృహాణి । →

ఇట ప్రాసాదములు, హర్మ్యములు దేటువేటుగా పేర్కొనబడినవి. ప్రాసాదము అనగా దేవమందిరములు, రాజమందిరములు హర్మ్యము అనగా ధనికుల గృహములు, నిర్యాహము అనగా పర్ణశాలలు వలభు అనగా చంద్రశాలలు.

ఉదంకుని కథ యశ్వమేధ పర్వము నందును గలదు.

భృగూద్వహుం డయిన యుదంకుడు భుజంగలోకము, 'చొచ్చి యనేకప్రకార ప్రాకారపరిరక్షితంబును, బహురత్నదీప్తిజాలదేదీప్యమానంబును నైన యమ్మహసీయ లోకం' బాలోకించి నట్లు తిక్కన వ్రాసినాడు.

— తిక్కన - ఆశ్వమేధ - 8 - 109

వ్యాసభారతము సం. దిట్లున్నది :

స తేన మార్గేణ తదా నాగలోకం వివేశ హ ।

దదర్శ నాగలోకం చ యోజనాని సహస్రశః ॥

ప్రకారనిచయై ర్ద్రివై ర్మణిముక్తా స్వలంకృతైః ।

ఉపపన్నం మహాభాగ శాతకుంభమయై స్తథా ॥

వాపీః సృటికసోపానా నదీశ్చ విమలోదకాః ।

దదర్శ పృక్షాంశ్చ బహూన్ నానాద్విజగజాయుతాన్ ॥

తస్య లోకస్య చ ద్వారం స దదర్శ భృగూద్వహః ।

పంచయోజన విస్తార మాయతం శతయోజనమ్ ॥

— వ్యా.భా. ఆశ్వమేధిక - అ 58. 37-39

వలభ్యో మధ్యోచ్చితా ఉభయతో నమత్పజా గృహవిశేషాః ॥

నిర్యాహః పట్టశాలాః ॥118॥

— నీలకంఠ - చిత్రశాలాప్రతి. పు. 49

"He beheld the region of serpents, infinite in extent, filled with hundreds of palaces and elegant mansions with turrets and domes and gateways, abounding with wonderful places for various games and entertainments."

P. C. Roy - Mbh - Sec. 3 P 36

ఈ వర్ణనముల వలన నాగలోకము నందు దేవప్రాసాదములు, రాజమందిరములు, రమ్యహార్యములు, చంద్రశాలలు, పట్టశాలలు, క్రీడాగృహములు గలవనియు, వెయ్యిమడ చుట్టుకొలత గల యా నాగలోకము కనకముక్తామణిమయములయిన యనేకప్రాకారములతో రక్షింపబడుచు రత్నకాంతు లీనుచుండు ననియు, నందలి బావులు స్పటికసోపానములు గలిగి స్వచ్ఛమైన జలములు గలిగియుండుననియు, దాని ముఖద్వారము నూలుయోజనముల పొడవు, ఐదు యోజనముల వెడల్పు (100×5) గలిగి యుండు ననియు తెలియుచున్నది.

అర్జునుడు నాగలోకమున కరిగి ఉలూచి (ఉలూపి) యను నాగకన్యతో నొక రాత్రి గడపి వచ్చినాడు.

ఒకనాడు గంగానది “విభిషార్యకంబునం గృతాభిషేకం దయి దేవర్షి పితృ తర్పణంబులు సేసి, వేల్వంగ నమకట్టి వెలువడ నున్న నయ్యుండ్ర నందను

నలినాక్షి యం దొక్క నాగకన్యక కామపరవశయై వాని బట్టి తిగిచి కొని నాగపురమున కొనరంగఁ జని రమ్యహార్యము నందు నెయ్యముననునిచి యే నులూచిని నా మనోరథంబు నలుపు” మని ప్రార్థించినది.¹

“ అర్జునుండు దాని మనోరథంబు నలిపి యా రాత్రి నాగభవనంబున వసి యించి నాగలోకంబు వెలువడి యాదిత్యోదయంబయిన తోడన గంగాద్వారంబునకు వచ్చినాడు.²

నాగపుర మనఁగా భోగవతి. రావణుడు భోగవతీపురము నందలి నాగులను వశపఱచుకొని నట్లు వాల్మీకి రామాయణము నందు వర్ణింపఁబడినది.

స తు భోగవతీం గత్వా పురీం వాసుకిపాలితామ్ ।

కృత్వా నాగాన్ వశే హృష్యో యయౌ మణిమయీంపురీమ్ ॥

—వా.రా. ఉ. కాం. సర్గ. 28. 5, 6

నాగలోక మధ్యభాగమునకు పాతాళమనిపేరు.³

1. నన్నయ. భార. ఆది. 8. 127-128

2. ,, 8-124

3. చూడు : వ్యా. భా. ఉద్యోగ 97.1

“ ఏతస్మై నాగలోకస్య నాభిస్థానే స్థితం పురమ్ ।

పాతాళ ఇతి విధ్యాతం దైత్య దానవ సేవికమ్ ॥ ”

పాతాళ మనఁగా నేటి అమెరికా యని శ్రీ చమన్‌లాల్‌భిక్షు నిరూపించి యున్నారు.* అగుగాక :

అది నేటి అమెరికా యైనచో భారతదేశము నందలి గంగాతీరము నుండి యర్జునుఁ డొక్క చినుముతో నవటి కైట్లు భోయిరాఁ గలిగెనో యోజింప వలయును.

౨)౧౯

పాతాళ లోకము

భూలోకము, భువర్లోకము, సువర్లోకము, మహర్లోకము, జనలోకము, తపో లోకము, సత్యలోకము లేక బ్రహ్మలోకము నను నేడు ఊర్ధ్వ లోకములు.

భూమండలమున కధోభాగమున గల అతల, వితల, సుతల, రసాతల, తలాతల, మహాతల, పాతాళము లను సప్త లోకములకు సమష్టిగా పాతాళములనియు, బిలస్వర్గము లనియు పేరు.

ఉపరి స్వర్గముల కంటె బిలస్వర్గములు సుఖతరములు.

పాతాళలోకమునందలిపురములు మయ నిర్మితములు.

ఈ పాతాళలోకములో దైత్యుదానవకాద్రవేయాది దేవయోనులు, “మణిగణ ఖచితంబు లగు నతిరమణీయగృహంబుల యందు నీశ్వరుని వలనం జేటు లేని కాయంబులు గలిగి వివిధమాయావిశేష వినిర్మిత నూతనకేశీనదన విహరణ మండప విచిత్రోద్యానాదుల యందుఁ గేశీవినోదంబులు నలుపుచు జరియింతురు.”

అట్టి పాతాళంబు లందును మయకల్పి

తములగు పుటభేదనముల యందు

బహురత్ననిర్మితప్రాకార భవన గో

పుర సభా చైత్య చత్వర విశేష

ములయందు నాసురాదుల మిథునములచే

శుకపికళారికానికర సంకు

లముల శోభిల్లు కృత్రిమభూములను గల

గృహములచే నలంకృతము లగుచుఁ

* Cf:- Chaman Lal · Hindu in America. P 13.

“A Hindu Prince Arjuna married Alupi, the daughter of an American ruler. America was then known as Patala.”

కుసుమచయసుగంధికినలయ స్తబక సం
తతుల చేత ఫలివితతుల చేత
నతులరుచిరనవలతాంగనాలింగిత
విటపములను గలుగు విభవములను.

దైత్యదానవకాద్రవేయాదిదేవయోనులు కృతనికేతనులై హరి
చక్రభయంబు దక్క నన్యంబగు మృత్యుభయంబు నొందక యుండురు.”

—ఆంధ్ర-భాగ - స్కం 5-2-105, 106, 107*

-)0(-

మణి మయీ పురము

“జలధికుక్షిలో నుండి ధీరులు నిపాత
కవచు లన మూడు కోట్ల దానవులు బలిమి
ద్రిదశులకు బాధ సేయుచుండుదురు వారు
నిహతు లగుదురు నీ చేత మహిత కీర్తి.”

— అని ప్రోత్సహించి నివాతకవచవధార్థం బరుగు మని త్రిదశేశ్వరుఁ డర్జును
నియోగించినాఁడు.¹

“మాతలి సహితంబైన రథం బెక్కి యతిత్వరితగతి నరిగి

ఫేనవమూర్తిచయంబుల

నానావిధమీనకూర్మనక్రంబుల కై

లాసుకృతి నొప్పుచున్న మ

హాసీరధిఁ గంటి నేను నమ్మాతలియున్

* చూడు :- వ్యాస. భాగ. స్కంధ 2-24-9

“యేష మహారాజ మయేన మాయావినా వినిర్మితాః పురో నానామణీప్రవర
ప్రవేకవిరచిత విచిత్రభవన ప్రాకార గోపుర సభా చైత్య చత్వరాయత
నాదిభిర్ నాగాసురమిథువ పారావతశకసారికాక్షిర్దక్షప్రతిమభూమిభిర్
వివరేశ్వర గృహోత్తమైః సమలంకృతాశ్చకా సతి ॥”

1. నన్నయ. భార- ఆరణ్య. 4-56.56 (= వ్యా.భా. వస. 168-71,72)
సముద్ర కుక్షి మాశ్రిత్య దుగ్ధే ప్రతివసంతుల ॥

ఆ సముద్రోదరంబున విశాలాట్టాలకప్రతోఃకాలంకృతం బయిన పురంబు గని నట్లు విజయుడు ధర్మజునికి చెప్పినాడు.

—నన్నయ. భార. అరణ్య. 4. 52.60

సముద్రగర్భము నం దంతటను రత్నపూర్ణము లయిన నావలు వేలకొలది నభసము నందలి విమానముల వలె సంచరించుచుండె ననియు నా సముద్రము నందు రత్నరాకులు తేలియాడుచుండె ననియు మూలము నందు వర్ణింపఁబడినది.

అపస్య మంబుధిం భీ మ మపాంపతి మథావ్యయమ్ ॥

....

నావః సహస్రశ స్తత్ర రత్నపూర్ణాః సముంతతః ।

నభనీవ విమానాని విచరంతో విరేజిరే ॥

....

తథా సహస్ర స్తత్ర రత్నసంఘా స్థవంతుత ।

అపస్యం దానవాక్రీరం తద్ దైత్యపుర మంతికాత్ ॥

తత్రైవ మాతలిస్తూరం నిపత్య పృథివీతలే ॥ *

—వ్యా.భా. వన. -169. శ్లో1.7

నివాతకవచుల నివాసస్థానము పాతాళము. జలదుర్గమైన యా పురము పేరు “మణిమయి” యని వాల్మీకిరామాయణము వలనఁ దెలియుచున్నది.

రావణుడు భోగవతీపురము నందలి నాగులను వశపఱుచుకొని నివాతకవచుల నివాసస్థాన మైన మణిమయీపురమున కేగి నట్లు వర్ణింపఁబడినది.

స తు భోగవతీం గత్వా పురీం వాసుకీపాలితామ్ ।

కృత్వా నాగాన్ వశే హృష్టో యయౌ మణిమయీంపురీమ్ ॥

నివాతకవచా స్తత్ర దైత్యా లబ్ధవరావసన్ ॥

—వా.రా. ఉ.కాం. సర్గ. 29. 5,6

అర్జును రథఘోష లా పురము నందు ప్రతిధ్వనింపఁగా దానవులు భయపడి పర ద్వారములను బంధించి పురరక్షణకుఁ గడంగిరి.

* నిపత్య గత్వా పృథివీతలే పాతాళే ॥

—నీలకంఠ చిత్రశాలాప్రతి. పు. 268

త్రాసయన్ రథఘోషేణ తత్పురం సముపాద్రవత్ ।
 రథఘోషం తు తం క్రుత్వా స్తనయిత్తో రివాంబరే ।
 తతో సంభ్రాంతమనసః శరచాపధరాః స్థితాః ।
 తథాఽసిశూలపరకుగదాముసలపాణయః ।
 తతో ద్వారాణి పిదధు ర్దానవా సగ్రస్త చేతసః ।
 సంవిధాయ పురే రజం న స్య కశ్చన దృశ్యతే ॥

— వ్యా.భా. వన. -169. శ్లో 8-11

అర్జునుఁ డా పురద్వారంబున శంఖధ్వనంబు చేసెను. దాని విని యలిగి యద్దానవులు నానావిధాయుధసన్నద్ధులై యుద్ధమునకు తలపడిరి. అసురులకు నర్జునునకు ఘోరయుద్ధము జరిగినది. ఆ యుద్ధము నందు పెక్కుమంది దానవులు మరణించిరి. అంత నయ్యసురులు మాయాయుద్ధంబు సేయ సమకట్టి, వివిధమాయలు ప్రదర్శించిరి. అర్జునుఁ డంతట మోహనాత్మమును ప్రయోగించెను. అసురులు మరల మాయలు ప్రదర్శించిరి.

మోహినీం సర్వభూతానాం హితాయ త్రిదివోకసామ్ ॥
 పీడ్యమానాసు మాయాసు తాసు తాస్వసురోత్తమాః ।
 పున ర్బహువిధా మాయాః ప్రకుర్వన్నమితేజసః ॥
 పునః ప్రకాశ మభవ త్తమసా గ్రస్యతే పునః ।
 భవత్యదర్శనో లోకః పునరప్య నిమజ్జతి ॥

— వ్యా.భా. వన. 171. 25-27

ఆ దైత్యపురి యం దంతలో వెలుగు కన్పించును. అంతలో చీకట్లు గ్రమ్ము చుండెను. అది యంతలో నదృశ్య మగు చుండెను. అంతలో నీటిలో మునిగి పోవు చుండెను.

చివర కర్జునుఁడు సూర్యబాణ మేసి నివాతకవచులను నిహతులను గావించెను.¹

“ అట నసురకాంతల యాక్రందనధ్వను లాకనం బుద్రువ నొక్కటఁ బురంబున కెగసెను.²

1. నన్నయ. భా. ఆరణ్య. 4-72

2. „ 4-74

అర్జునుఁ డా దైత్యపురమును ప్రవేశించెను. తద్రథఘోషలు విని, రథాశ్వములను చూచి భయపడి యసురకాంతలు తమ తమ గృహముల లోనికి పోయిరి. వారి గృహములు మణికాంచనమయములని మూలము నందున్నది.

తతో మాతలినా సార్థమహం తత్ పుర మభ్యయామ్ ।
 త్రాసయన్ రథఘోషేణ నివాతకవచ ప్రియః ॥
 విప్రస్తా దైత్యనార్య స్తాః స్వాని వేశ్యా న్యథా విశన్ ॥
 బహురత్నవిచిత్రాణి శాతకుంభమయాని చ ॥
 త దద్భుతాకార మహం దృష్ట్వా నగర ముత్తమమ్ ।
 విశ్చిష్టం దేవనగరా దప్యచ్ఛం మాతలిం తతః ॥

—వ్యా.భా. చన. 172. 22-26

అద్దానవపురంబుఁ బురందరుపురంబున కంటె సుందరంబైన దానిం జూచి

“నిరుపమరత్ననిరంత
 వరగృహముల నొప్పి సుఖనివాసంబగు ని
 ప్పురి నుండ నొల్ల కొండక
 పురి నుండఁగ నేల వలసఁ బురుహూతునకున్.”

— అని యర్జునుఁడు మాతలి ప్రశ్నింపఁగా* మాతలి యిట్లనియె.

“ అసురుల వశన భయంబైన యపుడు వే
 బ్బులకు సేమంబుగా బలవిరోధి
 యీప్రోలు జలధిలో నిమ్ముగ నిర్మించె
 దనుజులు పదపడి వనజగర్భు
 వలసఁ దపోపీఠ్యవంతులై యిందుండ
 నమరుల చేతఁ గయ్యమున నజితు
 లై యుండఁ బడిసిన నమరేంద్రుఁ డెఱిగి త
 ద్విజయార్థముగఁ బంచె విజయ నిన్ను”

—నన్నయ. భార. ఆరణ్య. 4-76, 77

ఈ నగరము నింద్రుఁడు నిర్మించినాఁ డని చెప్పుట వలన నది సురశిల్పియైన విశ్వకర్మ చేత నిర్మింపఁబడి నట్లూహింపవచ్చును.

* నన్నయ. భార. ఆరణ్య. 4-74, 75

హిరణ్యపురము

అట్లునుడు నివాసకవచులను చంపి క్రమ్మటి వచ్చునపుడు, తనముందట నొక్క తపోవనంబును “ నతి విచిత్రంబైన పురంబును” గని యిది యెవ్వరిపురం బని మాతలి నడిగెను.

—నన్నయ, భార, ఆరణ్య, 4-78

ఆ పురము నందలి వింతలను విశేషములను నన్నయ వర్ణింపలేదు.

మూలము నం దిట్లు వర్ణింపబడినది.

పురం కామచరం దివ్యం పావకార్కసమప్రభమ్ || 1

రత్నద్రుమై శ్చిత్రైః సున్నరైశ్చ పతత్తిభిః ।

పౌలోమైః కాలకం జైశ్చ నిత్యహృష్టై రధిష్ఠితమ్ । 2

గోపురాట్టాలకోపేతం చతుర్ద్వారం దురానదమ్ ।

సర్వరత్నమయం దివ్య మద్భుతోపమదర్శనమ్ || 3

ద్రుమైః పుష్పఫలోపేతైః సర్వరత్నమయై ర్మౌళితమ్ । 4

....

త దహం ప్రేక్ష్య దైత్యానాం పుర మద్భుతదర్శనమ్ || 6

—వా. భా. పవ, అ 178. 1-6

సూర్యాగ్నులతో సమానమైన కాంతి గలిగి, కోరినచోటికి పోజాలు నా పురము దివ్యమైనది. అందలి వృక్షములు రత్నఖచితములై చిత్రముగా నున్నవి. ఆ పురము గోపురములతో నట్టాలకములతో నాలుగు ముఖ్య ద్వారములతో దుర్భేద్యముగ నున్నది. పుర మంతయు రత్నమయమైయున్నది. ఆ దైత్యపురము చూచుటకు వరమాద్భుతముగా నున్నది.

అది హిరణ్యపురము. దానికొక చరిత్ర గలదు.

“వినవె పులోమయుఁ గాలక
యును ననఁగా నిరువు రసురయువతులు గమలా
సను నారాధించిరి తప
మున దివ్యసహస్రవర్షములు కడు నిష్ఠన్.

కనకమయ మైన యీ ప్రో
లును దమసుతు లాహవంబులొ నమరులచే
త నవధ్యులుగాఁ దగ న
వ్వనజజుచేఁ బడసి రసురవనితలు కరుణన్.

ఇది హిరణ్యపురం బిందుఁ బొలోమకాలకేయు లనునసురు లటువది
వేలుందురు. వా రమరుల చేత నవధ్యులు” — అని మాతలి యర్జునకుఁ జెప్పెను.

— నన్నయ. భార. ఆరణ్య. అ4. 78-81

మూలము నం దీ హిరణ్యపురవృత్తాంత మిట్లు వర్ణింపబడినది.

పురం సురమణీయం చ ఖచరం సుమహాప్రభమ్ ॥ 9

సర్వరత్నైః సముదితం దుర్ధర్ష మమరైరపి ।

మహర్షి - యక్ష - గాంధర్వ - వన్నగాసురరాక్షసైః ॥ 10

సర్వకామగుణోపేతం వీతశోక మనామయమ్ ।

బ్రహ్మజా భరతశ్రేష్ఠ కాలకేయకృతే కృతమ్ ॥ 11

త దేతత్ ఖపురం¹ దివ్యం చరత్యమరవర్జితమ్ ।

పొలోమాధ్యుషితం వీర కాలకం జైశ్చ దానవైః ॥ 12

హిరణ్యపుర మిత్యేవం ష్టాయతే నగరం మహత్ । 13

— వ్యా. భా. వన. 178. 9-13

మహాకాంతులతో నాకసము నందు సంచరించు నా పుర మత్యంత మనోహర
మైనది. సర్వరత్నసముదితమైన యప్పురము దేవతలకు సైతము జయింప శక్యము

I. ఖపురం ఖచరత్నైః ॥ సీరికంఠ ॥

ఖపుర మనఁగా దైత్యపురభేద మని సూర్యరాయాంధ్రనిఘంటువు.

గానిది. అందు రోగభీతిలేదు. కావున నది యారోగ్యప్రదమును, శోకరహితమును నైనది. అది సకలవస్తునంపన్న మైనది. కావున నా పురము నందు కామితార్థము లన్నియు సిద్ధించును.

అమరవర్జితమై యాకాసము నందు చరించు హిరణ్యపురము మహానగరముగా ప్రసిద్ధి కెక్కినది.

“అచ్చెని వారి పయిం బోదము రథంబు పలుపు మని యర్జునుఁడు మాతలిని కోరఁగా,

“అతఁడును సప్త మారుతరయంబున దివ్యరథంబుఁ దత్సరా
హితపురి భూరివప్రము పయిం బఱపెన్ సుర వైరు లింత ను
ద్ధతులయి ప్రోలు వెల్వడి రథంబుల పక్షిసహస్రకంబుతో
శతమఱు బుద్ధిఁ జేసి కడు నైపక తాకిరి నన్ను నల్కఁతో.”

ఏనును వారల యటువదిచేల రథంబులకు గతినిరోధంబుగా వితతవృక్షళిలా ప్రభవంబు లయిన దివ్యబాణంబుల నేసిన నసురులు మాయాయుద్ధనిబిద్ధబుద్ధులై తమ పురంబు తోడన దివంబున కెగసి మదీయ మార్గజాగ్రణిరుద్ధమార్గులై నేలం బడి” రని యర్జునుఁడు ధర్మరాజుతో చెప్పినాఁడు.

—నన్నయ. భార. -ఆరణ్య. 4. 88, 84

మూలము నం దీ పురభ్రమణ మత్యంతాశ్చర్యకరముగ నున్నది.

తత్పురం ఖచరం దివ్యం కామగం సూర్యనప్రభమ్ ।
దైతేయై ర్వరదానేన ధార్యతే స్మ యథా సుఖమ్ ॥
అంతర్భూమౌ నిపతతి పునరుద్ధ్వం ప్రతిష్ఠతే ।
పున స్త్రిర్వక్ ప్రయాత్యాశు పునరపు నిమజ్జతి ॥
అమరావతి సంకాశం తత్పురం కామగమం మహత్ ।

—వ్యాఖ. -పన. అ173. 9-13

సూర్యునితో సమానమైన కాంతి గలిగి దివ్యమును, కామగమమును ఖచరము ను నైన యా పుర మంతలో నాకాసము నుండి క్రిందఁబడి యంతర్భూమి నధగును.

మరల పై కెగురును. మరల నడ్డముగా తిరుగును. మరల నీటిలో మునిగి పోవును. అది యమరావతి నదృశమని చెప్పబడినది. కాని యమరావతీపురమున కీ లక్షణములు లేవు.

ఇతరపురముల వలెనే హిరణ్యపురము నందును, పెద్దకోట, కోటబురుజులు, గోపురములు, నాలుగుముఖ్యద్వారములు గలవు.

పుర మంతయు రత్నమయమై యుండుట, కామగమనము, ఆకాశసంచారము, చిత్రవిచిత్రగతులు గలిగి యుండుట యీ పురము నందలి విశేషములు.

ఇట్టి యద్భుత మయిన మహాపురమును మయవిశ్వకర్మ పాతాళలము నాశ్రయించి, యత్యధిక ప్రయత్నముతో తన సంకల్పబలముచేత నిర్మించినాఁ డని మహాభారతోద్ద్యోగపర్వమునందుఁ జెప్పబడినది.

హిరణ్యపుర మిత్యేవ భ్యాతం పురవరం మహత్ ।

దైత్యానాం దానవానాం చ మాయాశతవిచారిణామ్ ॥

అనల్పేన ప్రయత్నేన నిర్మితం విశ్వకర్మణా ।

మయేన మనసా సృష్టం పాతాళలమాశ్రితమ్ ॥

— వ్యా. భా. ఉద్ద్యోగ. అ. 99. శ్లో 1,2

హిరణ్యపురమును విశ్వకర్మయు మయుఁడును కలిసి నిర్మించిరని చతుర్వేది ద్వారకాప్రసాద్ శర్మ (హిందీమహాభారతకర్త) చేసిన యనువాదము సరిగా నున్నట్లు తోపదు.

మహాకవియు, మాయామయుఁడును చిత్రవిచిత్రశిల్పకల్పనాచణుఁడు నగు మయనకు మతొక విశ్వకర్మ సాయమేల ?

మయుఁడు దానవవిశ్వకర్మ గనుక హిరణ్యపురము మయవిశ్వకర్మ చేత నిర్మింపబడిన దనుటయే సమంజసము.

త్రపురములు

పురత్రయ విసృష్ట్యర్థం వప్ర ర్మహాసురమ్ ।

విశ్వకర్మాణ మజరం దైత్యదానవపూజితమ్ ॥

— వ్యా.భా. కర్ణ. ౧4-16

తారకాసురుని తనయులయిన విద్యున్మాళి, తారకాక్షుడు, కమలాక్షుడు నను వారు వారిజానను నుద్దేశించి ఘోరతప మొనర్చిరి. బ్రహ్మ వారికి ప్రత్యక్షము కాగా, “మాకు మువ్వరకు మూడు పురంబు లెల్ల సుఖంబులుంగలిగి, కామగమనంబులై, దేవదానవయక్షరగాది జాతులకుం జెఱుపరాక విలసిల్లు నట్లుగా నొనంగు, మేము తవత్ప్రసాదంబు సొంపున నిర్భయులమై పెంపొంది నంచరించెద” మని ప్రార్థించిరి.

కమలగర్భుఁ డందుల కంగీకరించెను గాని యొక కట్టడి చేసెను. దాని కా దనుజేంద్రు లంగీకరించి, “యప్పురంబు లెప్పు డొక్కెడం గూడె, నప్పుడు బలియుం డగు వాడు సెఱుపదలచినం జెడునది గా నొడంబడితిమి. త్రపురంబులు సంగతంబులు గాకున్న నసాధ్యంబులై వెలయ వలయు” నని పల్కిరి. బ్రహ్మ దేవుడు వారు కోరిన వరమిచ్చెను.

వరము వడసిన యా దైత్యవరులు దమకుఁ

బురము లొనరింప దానవపూజ్య మయుని

వేడికొనుటయు, నాతఁడు విపులతపము

కలిమి నొప్పారు పురవరమ్ములు ఘటించె

— తిక్కన. భార. కర్ణ - అ. 1.281.282

“అవియుం బ్రాకారగోపురప్రాసాదప్రముఖవివిధావయంబులు పసిండియు వెండియు నినుమును నై నాల్గుదిక్కులు నూతేసి యోజనంబులుగలిగియుండు, నందుఁ బసిండిం జేసినయది దివంబునను, వెండి నొనరించిన యది యంతరిక్షంబునను, నినుమునం గావించిన యది భూమిని సర్వరింపను; పరుసన వానికిం దాకాక్షుడును

గమలాక్షండును విద్యున్నాలియు రాజులయి, దివ్యంబు లగు నంబరంబులను, నాభరణంబులను మాల్కానులేపంబులను మఱియు ననేకవిధంబుల నుజ్జ్వలులై నెగడుదురు.”

—తిక్కన. భార. కర్ణ. ఆ 1.263

ఈ వర్ణనము మూలానుసరణముగనే యున్నది.

తతో మయ స్వీతపసా చక్రే ధీమాన్ పురాణి చ ।
త్రీణి కాంచన మేకం వై రౌవ్యం కార్ణాయసం తథా ॥ 17

కాంచనం దివి తత్రాసీ దంతరిక్షే చ రాజసమ్ ।
ఆయసం చాభవద్ భౌమం చక్రుస్తే పృథివీపతే ॥ 18

ఏకైకం యోజనశతం విస్తారాయామత స్సమమ్ ।
గృహాట్టాలకసంయుక్తం బహుప్రాకారతోరణమ్ ॥ 19

గృహప్రవరసంబాధం స సంబాధమహపథమ్ ।
ప్రాసాదై ర్వివిధైశ్చాపి ద్వారైశ్చైవ వోపశోభితమ్ ॥ 20

పురేషు చాభవన్ రాజన్ రాజానో వై పృథక్పృథక్ ।
కాంచనం తారకాక్షస్య చిత్ర మాసీ న్మహాత్మనః ॥ 21

రాజతం కమలాక్షస్య విద్యు న్నాలిన ఆయసమ్ ।
త్రయస్తే దైత్యరాజాన స్త్రీన్ లోకా నస్త్రతేజసా ॥ 22

— వ్యా. భా. కర్ణ. 34. 17.22*

త్రిపురములు ప్రాకారతోరణములతోను ఉపరితలమున గదులు గల మేడలతోను గృహరాజములతోను మహాపథములతోను వివిధప్రాసాదములతోను ద్వారములతోను శోభిల్లుచున్నవి.

ఒక్కొక్కపురము పొడవు—వెడల్పులు నూజేసి యోజనములు. అనగా నవి చతురస్రాకృతి గలిగి యున్నవి.

* పోల్పు :- వ్యా.భా. ద్రోణ. 203. 62,63,64

ఇక పీని యందలి విశేష మేమనగా నివి లోహమయములు. బంగారము తోను, వెండి తోను, ఇనుము తోను నిర్మింపఁబడినవి. కామగమనములు. ఈ మూఁడును నొక్క చోట జేరిన గాని పీనికి భంగము వాటిల్లదు.¹ అంత వఱకు నివి దుర్బేద్యములు.

ఇట్టి మహిమాన్వితము లయిన త్రిపురములను మహాశిల్పి యైన మయూఁడు తన తపశ్శక్తి చేత నిర్మించినాడు.

త్రిపుర వృత్తాంతము పద్మాదిమహాపురాణములందును గలదు. ²

మహాభారతాది గ్రంథము లందు వర్ణింపఁబడిన త్రిపురములకు మూలము కృష్ణయజుర్వేద తైత్తిరీయ సంహిత.

“ తేషా మసురణాం తిస్రః పుర ఆస న్నయస్మ య్యవ
మాఽథ రజతాఽథ హరిణీ తా దేవా జేతుంనా శక్న్వమ్ ॥

....

—కృ. య. 6-2-8 *

[అసురులకు మూఁడు దుర్గము లున్నవి. అన్నిటి కంటె క్రిందిది అయోమయము, దాని పైది రజతమయము, దాని పైది హిరణ్మయము. దేవతలు వారిని జయింప లేక పోయిరి.]

1. తిక్కన భార. కర్ణ. 1-283 (= వ్యా.భా. కర్ణ. 4-13, 14)

“ ఏకీభావం గమిష్యంతి పురాజ్యేతాని చానఘ ॥

సమాగతాని చైతాని యో హన్యాచ్ఛగవస్తదా ।

ఏతేషుజాదేవరః ససో మృత్యు ర్భవిష్యతి ॥

2. చూడు : 1) పద్మపురాణము-సృష్టిఖండము అ. 15

2) మత్స్యపురాణము అ. 128

* చూడు : 1) కృష్ణయజుర్వేద తైత్తిరీయ సంహిత. 6-2-8

2) A. B. Keith : T. S. 6-2-3 P 504

“The Asuras had three citadals, the lowest was of iron, then there was one of silver, then one of gold. The gods could not conquer them”.

అగ్నిచేత నసురులు పరాభూతులై పృథ్వ్యంతరిక్షద్యులోకములందు లోహ రజతకాంచనమయము లయిన దుర్గములను నిర్మించికొని యున్నట్లును వారిని దేవతలు జయింప లేక పోవుచున్నట్లును భాష్యకారులు వివరించినారు.

ఈ విధముగా త్రిపురములతో స్వర్గాంతరిక్ష భూలోకముల నాక్రమించి “యసుర త్రయం బప్రతిహతవిభూతియై వర్తించు, నమ్మువ్వరుం దన్ను నా శ్రయించుటం జేసి వారల యోగక్షేమంబు లరసికొని యెవ్వరికి నెయ్యది యిష్టం బయ్యది యెల్లం దన మాయాబలంబున మయుం డొదవించు చుండు; నవ్విధంబునఁ బరమ సౌఖ్యంబు లనుభవించు చుండ బహుకోటి సంవత్సరంబులు సనియె”.

— తిక్కన -భార. కర్ణ. 1-283

ఇట్ల మాయాబల మనఁగా శిల్పవిద్యాబలము; మంత్రశక్తి. మయుఁడు మాయా వియే కాదు. యోగశక్తి సంపన్నుడును. ఆ శక్తి వల్లనే యసురత్రయము కోరిన కోరికలు తీర్చుచుండెను.

మహదైశ్వర్య మిచ్ఛంత త్రిపురం దుర్గమాశ్రితాః ।

సర్వేషాం చ పునశ్చైషాం సర్వయోగవహో మయః॥

త మాశ్రిత్య హి తే సర్వే వర్తయంతేఽకుతోభయాః ।

యో హి య న్మనసా కామం దధ్యో త్రిపురసంశ్రయః ॥

తస్మై కామం మయ స్తం తం విదధే మాయయా తదా ।

— వ్యా. భా. కర్ణ. అ. 34-25-27

అట్లు బహుకోటి సంవత్సరంబులు గడచినవి. తరువాత మహాశక్తిసంపన్నుఁ డయిన మయుఁడు సయితము వానిని రక్షింప లేకపోయెను. విధి విలాస మనుల్లంఘ సేయము గదా :

సమయ మాసన్నమైనది. దేవతల ప్రార్థనను మన్నించి రుద్రుఁడు,

“కోపనందీస్తుడై చావంబు నజ్జంబు
 గావించి మౌర్విమార్గణముఁ గూర్చి
 పాశుపతాస్త్రసంబద్ధంబుగాఁ జేసి
 పురములు మూఁటిని బుద్ధి నిలుప,
 నవి యొక్కచోటికి నప్పుడ కూడిన,
 మునులును సురలును ముదముఁ జొంది
 గెలు గెలు మంచు నగ్గింప, నయ్యుగ్రుండు
 చెగ వాపి యేసిన దితిజయుతము

గాఁ బురత్రయంబు కాలి నీతై, పశ్చి
 మాఖిఁ దొరఁగ, నమ్మహాగ్ని లోక
 ములు దహింపఁ జొచ్చెఁ; బురహరుఁ డది మాన్చె
 సంతసిల్లె సకల జంతువులును.”

తీక్కన. భార. కర్ణ. 1.298

“పరమేశ్వరోగ్రశరపావకదగ్ధపురత్రయాభయై” సౌభపురి దగ్ధ మయినట్లు
 మహాభారతము నందు వర్ణింపబడినది.

పరమేశ్వరశరోద్ధూతం పపాత త్రిపురం యథా ॥
 తస్మిన్నిపతితే సౌభే చక్రమాగాత్ కరం మమ ।

— వ్యా. భా. వన. అ 22-85, 86

వాల్మీకిరామాయణము నందు లంకాదహనము త్రిపురదహనముతోఁ జోల్పఁ
 బడినది.

లంకాపురం ప్రదగ్ధం తద్ రుద్రేణ త్రిపురం యథా ।

— వా. రా. సుందర. 14-90

కావున మయనిర్మితము లయిన త్రిపురములు సౌభపురి కంటె, లంకాపురి
 కంటెను ముందే నిర్మింపఁబడిన వనియు, కృష్ణయజుర్వేదము నం దుల్లేఖింపఁబడుట
 చేత నవి యతిప్రాచీనము లనియు చెప్పవచ్చును.

పు ర దు ర్గ ము లు

పురః కృణుధ్వ మాయసే రధృష్టా ॥

— ఋగ్వేద 10-101.3 *

[ఓ విశ్వేదేవులారా : శత్రుదుర్భేద్యము లగు తోహమయపురములను నిర్మింపుడు.]¹

పుర మనగా పట్టణవిశేషము. (పెద్ద పెద్ద గృహములు; జుట్టునగర్తయుఁ గలిగి, యొక క్రోశమునకుఁ దక్కువ కాని వైశాల్యము గలది.) బహు గ్రామముల వ్యవహారమునకు స్థానమై పెక్కులుహట్టాదులు గలిగియున్న ప్రధానగ్రామము.

— [సూర్యరాయాంధ్ర నిఘంటువు]

పుర మనగా దుర్గమను నర్థము కూడఁ గలదు.²

దుర్గ మనగా దుర్గమస్థానము, కోట-దుర్గమ మగు పురము.

దుష్ప్రపం తు పురం దుర్గం యంత్ర కైలజలాదిభిః ।

వారకాదీని యంత్రాణి పరిఖయా బహిర్భువి ॥

— ఇతి వైజయంతీ

పురములు సాధారణముగా దుర్గసమాశ్రితములై యుండును. కావున నివి పురదుర్గము లనియు దుర్గపురము లనియు చెప్పఁబడుచున్నవి.

* చూడు : ఋగ్వేద భాషాభాష్యము — పం. విహారిలాల్ శాస్త్రి

“అప్ లోగ్ శత్రు సే అజయే, రాహనిర్మిత శస్త్రాది సే సునజ్జిత పురియాః నగరియాః బనావో॥”

Cf :- Ralph. T.H. Griffith : The Hymns of the Rgveda.
“Make iron forts, secure from all assailants.”

[—iron forts=the safeguards obtained by sacrificing]

— Griffith

1. విశ్వేదేవుల శిల్పకర్మములను గూర్చిన వివరము లీ గ్రంథము నందే “శిల్పా చార్యులు-శిల్పవిద్యా ప్రకాశకులు” — అను నవమోన్మేషము నందుఁ గలవు.
[చూడు: శ్రీమదాంధ్ర మహాభారత శిల్పకళాదర్శనము-ద్వితీయ భాగము]

2. V. S. Apte=Students' Sanscrit-English Dictionary.

“A castle, fortress, strong-hold.”

దుర్గశిల్పము

నానావిధాని యంత్రాణి నానాయుధవిధాయకమ్ ।

జలాశయాని రచనాస్య దుర్గరచనా స్తథా ॥

తాదృక్కర్తుం పురా వేత్సి యాదృచ్ఛాన్యోభియాస్యతి ।

కళాజ్ఞానం హి స ద్వంద్వ మవయాస్యసి మద్వరాత్ ॥

— స్కంద పురాణము¹

[“శత్రువులు ప్రవేశించుటకు వీలుగాకుండు నట్లు వివిధాయుధములు, యంత్రములు నమర్చి దుర్గములు నిర్మించు శక్తియు శిల్పకళారహస్యములు తెలిసికొను జ్ఞానమును నా వరము వలననీకుఁ గలుగు,” నని విశ్వేశ్వరుఁడు విశ్వకర్మ ననుగ్రహించినాఁడు.]

దుర్గశిల్పమునకు మూలము విశ్వకర్మయే.

ఈ విశ్వకర్మ త్వష్టప్రజాపతివుఁడు. నకలశిల్పకర్మములందు నిషణ్ణుడై యపరస్పష్టికర్తగా ప్రసిద్ధి గాంచినాఁడు.

విశ్వకర్మాభవత్పూర్వం బ్రహ్మణ స్తప్తపరాతనుః ।

త్వష్టప్రజాపతేః పత్రో నిషణ్ణః సర్వకర్మను ॥

— స్కంద పురాణము²

వివిధరక్షణోపాయముల కనుకూలముగా నానావిధయంత్రాయుధసమన్వితముగా దుర్గములను నిర్మించుట యొకముఖ్య మయిన శిల్పకళ.³

1. స్కందపురాణ- కాశీక్షంద- ద్వితీయ భాగ- అ 86 శ్లో. 78, 79

2. ... అదే ... అ 86 శ్లో. 8

3. Cf: Dr. A B L. Awasthí : Studies in Skanda Purana Part I P. 258.

“The construction of good ports secured with many types of contrivances and weapons was an important art” — (Sk. IV-ii-36-78,79)

కావున శిల్పాలు భూపాలరక్షణార్థము దుర్గములను వాస్తుశాస్త్రానుసారముగా నిర్మింపవలయును.

దుర్గాజ్ఞాం స్థాపనం ప్రాయో భూపానా మాత్మరక్షకమ్ ।

తస్మా చ్చిల్పిగణైః కార్యం స తత్ర నగరాదికమ్ ॥

— విశ్వకర్మ వాస్తుశాస్త్రము అ 10-1

స్వపర బలాబలములను తెలిసికొనుచు రాజు శ్రద్ధవహింప వలసిన యష్ట కర్మలలో దుర్గకర్మ మొకటి.

కృషి ర్వణిక్పతో దుర్గః సేతు కుంజరబంధనమ్ ।

ఖన్యాకర కరాదానం ఛూన్యానాం చ నివేశనమ్ ॥

— కామందక-5.77*

[కృషి, వాణిజ్యము, దుర్గనిర్మాణము, సేతుబంధనము ఏనుగులను తూర్పుట, గనులను త్రవ్వట, పన్నులను తీసికొనుట, నూతన గ్రామములు నిర్మించుట — అను నెనిమిది]

మహాభారతము నందు షడ్విధదుర్గములు పేర్కొనబడినవి.

షడ్విధం దుర్గ మాస్థాయ పురాణ్యథ నివేశయత్ ।

సర్వసంపత్ప్రధానం యద్బాహుళ్యం చాపి సంభవేత్ ॥

ధన్వదుర్గం మహీదుర్గం గిరిదుర్గం తతైవచ

మనుష్యదుర్గం మృదుర్గం చ తానిషట్ ॥

— వా.భా. శాంతి - 86-4,5

మనుస్మృతియు నాటు దుర్గములను పేర్కొనుచున్నది.

ధన్వదుర్గం మహీదుర్గ మ్మృదుర్గం వార్షి మేవ వా ।

నృదుర్గం గిరిదుర్గం వా సమాశ్రిత్య వసే త్పురమ్ ॥ **

— మను. 7.70

* చూడు : వ్యా.భా.సభా. 5-12, దేవబోధకృతజ్ఞానదీపికాటిక.

** చూడు : మనుస్మృతి-కల్లకధష్టకృత వ్యాఖ్య - వావిళ్లప్రతి-పు 314 —→

1. ధన్వదుర్గము : ధన్వ మనఁగా నిర్జలప్రదేశము. ఐదుయోజనముల దూరము నీరులేనిది. మరుదుర్గము.
2. మహీదుర్గము : వెడల్పునకు రెండింతలు పొడవును, పండ్రెండు బారల యెత్తును గలిగి యుద్ధమునకై పైనఁ దిరుగ దగినంత వైశాల్యము గలిగి, రాలతో గాని యిటుకలతోగాని కట్టఁబడిన ప్రాకారముచే చుట్టబడిన భూదుర్గము.
3. జలదుర్గము : చుట్టును లోతు నీటితో గూడిన జలదుర్గము.
4. వృక్షదుర్గము : [వార్షము] వెలుపట చుట్టును యోజనదూరము చెట్లతోఁ జుట్టఁబడియున్న వృక్షదుర్గము.
5. మనుష్యదుర్గము : చతురంగబలముతో గూడిన సేనల చేత కాపాడఁబడినది.
6. గిరిదుర్గము : నలు వైపుల కొండలచేఁ జుట్టఁబడి, లోపలికిపోవుటకు పీలు గాక, సన్నని యిరుకుదారితోఁ గూడి, లోపలనే నదులు, సెలయేళ్ళు గలిగి బహుధనధాన్యసమృద్ధితో నొప్పిన గిరి దుర్గము.

దుర్గము లన్నింటిలోను గిరిదుర్గము శ్రేష్ఠమైనది.

1. ధన్వదుర్గం : మరుషేష్ఠితం చతుర్విశం పంచయోజన మనుదశం.
2. మహీదుర్గం : పాషాణేన ఇష్టతేన వా విస్తరాద్వైగుణోచ్చయేణ ద్వాదశ హస్తై ద్యుచ్ఛ్రితేన యుద్ధార్థ ముపరి పరిభ్రమణయోగ్యేన సావరణ గవాక్షాది యుక్తేన ప్రాకారేణ దేష్ఠితం.
3. జలదుర్గం : అగాధోదతేన సర్వతః పరిఘటం.
4. వార్ష దుర్గం : బహిః సర్మతో యోజనమాత్రం వ్యాప్య తిష్ఠో మహావృక్ష కంఠి గుల్మలతా వద్యాచితం.
5. నృదుర్గం : చతుర్విగవస్థాయ హస్తశ్చరథయుక్త బహుపాదాత రక్షితం.
6. గిరిదుర్గం : సర్వతః పృష్ఠ మతిదురారోహం సంకోచైకమాగ్లోపితం అంతర్భుజే ప్రస్రవణాదుద్ధృతకయుక్తం బహుసస్యోత్పన్న శ్చేత్ర వృక్షాన్విరిం. ఏతేషు దుర్గేషు మహాదన్యతమం దుర్గ మాద్రిత్య పురః నివసయేత్.

రాజధానినగరములు దుర్గసంపన్నములై యుండవలయును.

“పురము భంగి యెత్తైన మేలు చెప్పంగ వలయు,” నని యడిగిన పాండ వాగ్రజునకు భీష్ముఁ డిట్లు చెప్పినాడు.

పరపు లోతును గల పరిఘతోఁ, జొడవును
 ఘనమును నగు కోట గలిగి, తగిన
 చాకిళ్ళ బలుపుఁ గావలి నొప్ప రమ్య గృ
 హవ్రాతములు గొమరారు వీధు
 లందంబు లగు మేటియంగళ్ళ నెల్ల వ
 స్తువులును శోభిల్ల సుజన బహుళ
 మై ధాన్యములును ఘృతాదిరసద్రవ్య
 ములును నానాయంత్రములును బహు వి
 ధాయుధములు బిరుదు లగు యోధులును బండి
 తులు విలాసినులును దూతముఖ్య
 పరిజనములు నెఱయఁ బరిమోత్సవంబులు
 మెఱయఁ బురము చెలుపు మిగుల వలయు.

— తిక్కన భార. శాంతి. 2-383

మూలము నం దిట్లున్నది.

య త్పురం దుర్గసంపన్నం ధాన్యాయుధసమన్వితం ।
 దృఢప్రాకారపరిఘం హస్త్యశ్వరథసంకులమ్ ॥ 6
 విద్వాంస శ్శిల్పినో యత్ర నిచయాశ్చ సుచింతితాః । *
 ధార్మికశ్చ జనో యత్ర దాక్ష్య ముత్తమ మాస్థితః ॥ 7

* చూడు : పిండి మహాభారత - అనువాదకో - చతుర్వేదీద్వారకాప్రసాద్ శర్మ
 “శిల్పకావిశారద్ పురుషోఽం తథా ధర్మాత్మా కార్యరూపం పురుషోఽం తో
 రాజధానీ మే భిన్నాః॥”

ఊర్జస్వి నరనాగాశ్వం చత్వరాపణశోభితమ్ ।
 ప్రసిద్ధవ్యవహారం చ ప్రశాంత మకుతోభయమ్॥ 8
 సుప్రభం సానునాదం¹ చ సుప్రశస్తనివేశనమ్ ।
 శూరాధ్యజనసంపన్నం బ్రహ్మ ఘోషానునాదితమ్॥ 9
 సమాజోత్సవసంపన్నం సదా పూజితదైవతమ్ ।
 వశ్యామాత్యబలో రాజా తత్పురం స్వయమావిశేత్ ॥ 10

— వ్యా. భా. శాంతి. అ 86, శ్లో॥ 6.10

ఇది మహీదుర్గవిషయము.

పురగోపురపరిఖాప్రాకారప్రాసాదాదు లున్నచోట వాస్తువిద్యావిశారదు లయిన స్థపతులు, రథసంకుల మున్న చోట రథకారులు, నానావిధయంత్రాయుధము లున్నచోట కర్తారులు మున్నగు శిల్పు లందురు. వీ రెల్లరు నాయాకిర్పము లందు నేర్పరు లయిన శిల్పకళావిదులు. కావుననే వ్యాసమహర్షి, “విద్వాంస శ్శిల్పినో యత్ర” యని దుర్గము లందు శిల్పపండితుల యునికిని జెప్పినాడు.

తిక్కన యీ శ్లోకము నందలి శిల్పపండితులలో శిల్పుల మాట యెత్తక పండితుల ప్రక్క విలాసినులను జేర్చినాడు. ఈ పండితులు శిల్పవిద్యాపారంగతులా ? పేదపండితులా ? అగుచో శిల్పు లే మయి నట్లు ?

దుర్గము లందు యోధులకు శిల్పులకు నివాసగృహము లేర్పఱుప వలయు ననియు, వివిధాయుధములు, యంత్రములు చేయుటకు శిల్పులకు కావలసిన సాధన సామగ్రిని సమకూర్పవలయు ననియు మత్స్యపురాణము నందు జెప్పబడినది.

దద్యా దావసథ స్థానం సర్వేషా మనుపూర్వతః ।
 యోధానాం శిల్పినాం చైవ సర్వేషా మవిశేషతః ॥

....

....

....

సంగ్రహశాస్త్ర సర్వేషా మాయుధానాం చ శస్యతే ।
 సర్వేషాం శిల్పిభాండానాం సంచయ స్తత్ర చేష్యతే ॥

— మత్స్యపురాణ-అ 215 శ్లో. 24-84

వాస్తు (శిల్ప) శాస్త్రము లందు జహవిభము లయిన దుర్గములు, వాని లక్షణములు పేర్కొనబడినవి.

విశ్వకర్మ దశవిధ దుర్గములు—తల్లక్షణములు చెప్పఁగా మానసారముని యష్ట విధదుర్గములు పేర్కొనినాడు.

దుర్గము లన్నింటికి పరిభాషాకారములు, ప్రవేశనిర్గమనద్వారము లుండవలయును. ఇవికలు మొదలగు వానితోఁ గట్టబడు కోటగోడలు పండెండు హస్తముల యెత్తుండవలయును. భిత్తిమూల మాటు హస్తములుండవలయును. గోడ పయి భాగము నై నికులు తిరుగుటకుఁ దగినంత వెడ లుండవలయును.

సర్వేషా మపి దుర్గాణాం వప్రేః పరిభాభిర్వృతమ్ ।

ప్రవేశనిర్గమస్తానే ద్వారై రపి సమన్వితమ్ ॥

ఇష్టకాదికృతం వప్రం హస్తద్వాదశకోచ్చిత్తమ్ ।

త దర్థం భిత్తి మూలే తు సంచారై స్సహ విస్తృతమ్ ॥

—మానసారము - నగరవిభానము. 10-53, 54.

కోట బెలుపలి నుండి లోపలికి ప్రవేశించు జనులను, శత్రువులను కనిపెట్టుట కయి ధనుర్ధరులు దుర్గవాహ్యప్రదేశము నంతయు పరికించుచుఁ గూర్చుండుటకు వీలుగా స్థపతులు కోటగోడలను చెడల్పుగా గట్టిగాఁ గట్టవలయును.

అట్లే దుర్గపురముల నన్నింటిని స్థపతి వాస్తు (శిల్ప) శాస్త్రానుసారముగా నిర్మింపవలయు నని విశ్వకర్మ నిర్దేశించుచున్నాడు.

ప్రాకారస్త ధనుర్ధారీ సర్వత్ర అవలోకనే ।

తథా భిత్తిప్రకర్తవ్యా సుదృఢా విస్త రా శుభా ॥

ఏవం మయా వినిర్దిష్టాన్ కోటాన్ కరోతు ఋద్ధిమాన్

కోటస్తాన్ బాహ్యభాగస్తాన్ యః సర్వావలోకనే ।

తాదృక్ పురాణి సర్వాణి కారయేత్ స్థపతిః క్రమాత్ ॥

— విశ్వకర్మప్రకాశిక. అ 11 - 27, 28.

మహాభారతము నందుఁ జెప్పబడిన దుర్గలక్షణము లిట్లేయున్నవి.

ప్రగండిః కారయేత్ సమ్యగాకాశజననీ తథా ।
అపూరయేచ్ఛ పరిఘాం స్థాణునక్రయిషాకులామ్ ॥

— వ్యా. భా. శాంతి. 60, 48 *

ప్రగండి యనగా కోట వెలుపలి గోడ. The outer wall of a city.
The outer wall of a rampart.

కోట గోడ పయి దుర్గరక్షకులు కూర్చుండు స్థలమని కొందఱందురు.

కోట లోపల నుండి వెలుపలికి చూచుటకు, అవసరమైనప్పు డాగ్నేయాశ్ర
గుళికలు వెలుపలికి పంపుటకు వీలుగా నా గోడకు చిన్నచిన్నకన్నములు బండపలయును.
[అకాశజననీ]. A loophole, a easement, an embrasure.

బహిఃప్రాకారము నానుకొని పరిఘ యుండును. ఆ యగడ్తను శూలముల
తోను, మొసళ్ల తోను, చేపల్తతోను నింపవలయును. అందుఁ బడిన శత్రువుల నా
శూలములు చీల్చి వేయును. జలచరములు వారిని భక్షించును.

* చూడు : మహాభారతము-వావిళ్ళ ప్రతి.

“సంచారో యత్ర లోకానాం దూరాదేవావబుధ్యతే ।
ప్రగండి సా చ విజ్ఞేయా బహిఃప్రాకార సంజ్ఞితా ॥
ప్రణిధి స్తత్ర యత్సేవ కర్తవ్యో భూతి మిచ్చతా ।
సైవ సాకాశరక్షితి ప్రోచ్యతే శాస్త్రకోవిదైః ॥”- ఇతి
తా చతుర్విధః కారయే దిత్వర్థః ।

ప్రగండిః దుర్గప్రాకారభిత్ శూరాణాం ఉపవేశన స్థలాని ॥

అకాశజననీః తత్రైవ ఏకపక్షాయాం భిత్తౌ తత్రత్యానాం

రక్షణభూతాయాం బాహ్యార్థదర్శనార్థాని ఘద్రచిద్రాణి

యద్వారా ఆగ్నేయాశ్రగుళికాః ప్రక్షిప్యంతే ॥

స్థాణునః స భూలాః నక్రాః యుషాశ్చ తై స్సమాకులాం ।

యస్యాః పతితః స్థాణుభి ర్విదార్యతే నక్రైర్వా భక్ష్యతే ॥

అకాశరక్షి = దుర్గము వెలుపలి యావరణపు గోడ మీద నుండి కాకలికాచు భేదము.

అకాశజనని = ప్రగండి. దుర్గము వడుమ నున్న జనులు వెలుపలి వస్తువులు చూచుటకు
వీలుగా గండ్లు దిద్దబడిన గోడ.

ప్రణిధి = చేగు చూచుట, చేగులవారము. - (సూ.ని)

ప్రమాదనమయములలో తప్పించుకొని పోవుటకు వీలుగా నూత్నమైన రహస్య
ద్వారము లుండవలయును. గోపురద్వారముల వద్ద శతఘ్నాదియంత్రములను
స్థాపింపవలయును.

సంకటద్వారకాణిస్య రుచ్చాస్థారే పురస్య చ ।

తేషాం చ ద్వారవద్గుప్తిః కార్యా సర్వాత్మనా భవేత్ ॥ 44.*

ద్వారేషు చ గురూజ్యేవ యంత్రాణి స్థాపయేత్సదా ।

ఆరోపయేత్పుతఃస్మిశ్చ స్వాధీనాని చ కారయేత్ ॥ 45. **

— వ్యా.భా.శాంతి. అ 68-44, 45

తిక్కన యీ దుర్గకర్మవిధానము సంతయుఁ జెప్పక తిక్కన రక్షణోపాయముల
నిట్లు చెప్పినాఁడు.

*కోట యేమఱ కెప్పుఁ బాదించి గడ్డియు

భాణంబుఁ గొల్పును గట్టియలును

నేయు నూనియయును నాయుధముల నొష

ధములు నాథీలయంత్రములుఁ గూప

ములు లోనుగా నండు వలయు వాని సమగ్ర

ములుగ సంపాదించి భూరి ధైర్య

శౌర్యాదిగుణముల సదిసన్న యాప్తయో

ధులఁబె ల్లమర్చుట యలఘునీతి.'

— తిక్కన. శాంతి. 2-284

* సంకటద్వారకాణి నూత్నద్వారాణి, తేషాం చ ద్వారవత్ గుప్తిః కార్యా ।

తేషాం చాచారవద్గుప్తి రితి పాతే ఆచారవద్గుప్తిః శిష్టైః గుప్తిః కార్యా॥

— నీలకంఠ

** పోల్చు : మర్శ్యపురాణ-మర్గ నిర్మాణక్రమః ॥ ఆ 215 శ్లో. 8, 9

దుర్గం చ పరిభోషేతం వప్రప్రార్థితకసంయుతమ్ ।

శతఘ్నీయంత్రముఁజైర్జప శరశశ్చ సమావృతమ్ ।

గోపురం సకపాటం చ లచ్చ స్వాత స్థుమనోహరమ్ ॥

దుర్గ రక్షణము - శిల్పాలు

బహుధనధాన్యసంగ్రహము బాణశరాసనయోధవీర సం
గ్రహము నిరంతరాంతరుదకంబులు ఘోరసేంధనౌఘ సం
గ్రహము ననేకయంత్రములు గల్గి యసాధ్యములై ద్విష ద్భయా
వహు లగుచుండ నొప్పునె భవత్పరిరక్ష్యములైన దుర్గముల్?

— అని శారదమునీంద్రుడు ధర్మరాజును ప్రశ్నించినాడు.

— సన్నయ భాగ, సభా. 1, 55

వ్యాసభారతము సం దిట్లున్నది.

కశ్చిద్ దుర్గాణి సర్వాణి ధనధాన్యాయుధౌదకైః ।

యంత్రైశ్చ పరిపూర్ణాని తథా శిల్పిధనుర్ధరైః ॥

— వ్యా. భా. సభా. 5-58*

[నీ దుర్గములు ధనధాన్యోదకములతోను, ఆయుధములతోను, యంత్రములతోను, తద్యంత్రనిర్మాణప్రయోగకుశలు లయిన శిల్పిలతోను, బాణప్రయోగప్రవీణులయిన ధనుర్ధరుల తోను నిండియున్నదా ?]

మూలశ్లోకార్థము సంతయు ననువదించిన నన్నయ, దుర్గరక్షణము నందు ప్రముఖపాత్ర వహించు శిల్పిల నేల వదలినాడో :

* చూడు : 1) శ్రీపాద దామోదర సాతవలేకర్ సంపాదితము.

— మ.భా.సభా. పుట 21

‘... యంత్ర, దళ, శిల్పిగణ్ బౌర్ ధనుర్దారియోః సే భరే హుయే హై?’

2) చతుర్వేదీ ద్వారకాప్రసాద్ శర్మ : హిందీ మహాభారతము. సభా. పు 11

“... తథా జల యంత్ర శిల్పవిద్యా బౌర్ అస్త్రవిద్యా మే చతుర్ సైనికోః సే పూర్ణ రహతే హై యా వహీ?”

3) “Are thy forts always filled with treasure food, weapons, water, engines and instruments as also with engineers and bowmen?” — P. C. Roy -Mbh-Sabha.

వాల్మీకిరామాయణము నం దీ శ్లోక మిట్లే యున్నది.*

మనుస్మృతియు దుర్గము లందు శిల్ప లుండవలయు ననియే చెప్పుచున్నది.

తత్ స్యా దాయుధసంపన్నం ధనధాన్యేనవాహనైః ।

బ్రాహ్మణై శ్శిల్పిభి ర్యంత్రై ర్యవసేనోదకేన చ ॥

—మనుస్మృతి - 7-75

[ఆ దుర్గము యుద్ధసాధనములు, ధనము, ధాన్యము, వాహనములు, బ్రాహ్మణులు, శిల్పులు, యంత్రములు, కనవు పీనితోఁ గూడి జలసమృద్ధి గలిగి యుండవలయును.]¹

వాహనము లనఁగా బరువులు మోయు జంతువులే కాక, ఎక్కడగినరథ గజతురగాదులును.

ఇట, “బ్రాహ్మణైః” అను శ్రుతీయాంతవదము “శిల్పిభిః” అను పదమునకు విశేషణముగా నున్న దనియు, నీ శ్లోకము నం దు నానావిధశస్త్రాస్త్రములను

* చూడు : వా. రా. ఆయోధ్య 10-58

దీనికి, “యంత్రైః శిల్పిభిః ధనుర్ధరైశ్చ పరిపూర్ణాని కశ్చిత్” — అని గోవిందరాజీయ వ్యాఖ్య.

“Are all your fortifications fully supplied with wealth and provisions, arms and water, mechanical contrivances and equipped with artisans and bowmen ?”

—Eng. Tr. Gorakhpur, ed.

1. చూడు : మనుస్మృతి. కుల్లూకభట్ట వ్యాఖ్య. వాఙ్మిత్రతి. పు. 315

“తత్ దుర్గం ఖడ్గాధ్యాయుధ సువర్ణాది ధనధాన్య కరితురగ వాహన బ్రాహ్మణ భక్ష్యాది శిల్పియంత్రాద్యం హసోదక సమృద్ధిం కుర్యాత్.”

Cf: Manusmriti : The Sacred Books of the East. P 228.

“Let that fort be well supplied with weapons, money, grain and beasts of burden, with Brahmanas, with artisans, with engines with fodder and water”;

‘యంత్రైః’ with engines i.e with catapults and so forth, శ్శిల్పిభిః made of iron and so forth,

యంత్రములను నిర్మించు శిల్పకారబ్రాహ్మణులవిషయమే చెప్పబడిన దనియు శ్రీ స్వామీ రామేశ్వరానంద జీ ఆచార్య “శిల్పీబ్రాహ్మణ” అను తన గ్రంథములో వివరించినారు.*

రాజ్యాంగసప్త కములో దుర్గము హస్త సదృశమైనది—

స్వామ్యమాత్యసుహృతోశరాష్ట్రదుర్గబలాని చ ।

సప్తాంగ ముచ్యతే రాజ్యం తత్ర మూర్ధా నృపః ॥

దృగమాత్య సుహృచ్ఛ్రాంతం ముఖం కోశో బలం మనః ।

హస్తపాదౌ దుర్గరాష్ట్రౌ రాజ్యాంగాని స్మృతాని హి ॥

— శుక్రసీతి- 1-61, 62. **

దుర్గరక్షణము కొఱకు రాజు దక్షుడైన దుర్గాధ్యక్షుని నియమింపవలెను.

అష్టాదశతీర్థులలో (మంత్రులలో) దుర్గపాలకుఁ డొకఁడు.¹ సప్తప్రకృతులలో నాతని కొక స్థాన మున్నది.² పంచపురుషులలో నాతఁడొక ప్రధానాధికారి.³

దుర్గాధ్యక్షుఁడు రాజునకు మేలు గూర్చు వాఁడై, భీమంతుఁడును వాస్తవశాస్త్ర విశారదుఁడు నగు స్థపతియై యుండవలయును.

దుర్గాధ్యక్షో హితో భీమాన్ స్థపతి ర్వాస్తువేదవితే ॥

— అగ్నిపురాణ- ఆ 220. 7

* చూడు : శిల్పీ బ్రాహ్మణ. పు. 15 (హిందీ)

లేఖక్ : శ్రీ స్వామీరామేశ్వరానంద జీ ఆచార్య

సంస్కృతవిద్యాలయ, ఘరైదా-కర్నాట్ జిల్లా.

** పోల్చు : (1) వ్యా. భా. శాంతి. 69-64, 65

(2) అగ్నిపురాణము-239-1

1. చూడు : వ్యా. భా. సభా. 5-27 జ్ఞానదీపికా దేవబోధ టీక పు. 5

Cf : Dr. Radha Kumud Mookerji : Hindu Civilisation

Part I - P 144

2. : అదే 5-18 ”

“దుర్గాధ్యక్షో ధనాధ్యక్షో ధర్మాధ్యక్షశ్చ భూపతిః ।

దూతః పురోధా దైవజ్ఞః సప్తప్రకృతయః స్మృతాః ॥

3. అదే 5-70

“కోశదుర్గజనపదదండామాత్యేషు పత్కేకం పంచపురుషాః ।”

మత్స్యపురాణము గూడ దుర్గాధ్యక్షుడు సమస్త కార్యములందునుత్సాహము గలవాఁడు, హస్తలాఘవము గలవాఁడు, శ్రమకోర్చువాఁడు, ముందుచూపు గలవాఁడు, శూరుఁడు నై వాస్తువిద్యావిధానముల నెఱిగిన స్థపతియై యుండవలయు నని చెప్పుచున్నది.

ఈ విధముగా దుర్గ-పుర-రక్షణము నందు స్థపతులు, శిల్పులు ప్రధానపాత్ర వహించుచున్నారు.

కావున సృష్టిపురాణేతిహాసము అన్నియు పురదుర్గము లందు వివిధశిల్పు భాండవలసిన యవసరమును గుర్తించి తత్ప్రాధాన్యము నుగ్గడించుచున్నవి.

....0....

ద్వారవతీదుర్గము

“ ఏమును వాని తోడి [జరాసంభు తోడి] వైరంబు బలవంతంబైన నమ్మథుర నుండ నొల్లక కుశస్థలంబునకు వచ్చి రైవతకపర్వతంబున ఘనంబుగా దుర్గంబు నిర్మించికొని భవదనుగ్రహంబున సుఖం బున్నవారము”- అని కృష్ణుడు ధర్మరాజుతో చెప్పెను.

—నన్నయ. భార. సభా. 1. 118.

కుశస్థలి మథురానగరమునకు పశ్చిమదిగ్భాగమున నున్నది. దానికి సమీపాన రైవతకాద్రి యున్నది. కృష్ణుడు లచ్చటనున్న పురాతనదుర్గమును చక్కఁజేసికొనిరి. అది దేవతలకు సైతముజయింపరానిది.

తదైవ దుర్గనంస్కారం దైవై రపి దురానదమ్ ॥

—వ్యా భా. సభా. 14-52.

రైవతకాద్రి మూఁడు యోజనముల పొడవు గలది. యోజనమున కిరువది యొకటి చొప్పున సైన్యస్థావరములు నెలకొల్పబడినవి. యోజనమునకు యోజనమునకు

మధ్య సూత్రేని ద్వారములున్నవి. యుద్ధవీరు లా ద్వారముల చెంత పారులుతీరి తోరణ ద్వారముల వలె దానిని రక్షించుచుండిరి.

త్రియోజనాయతం సప్త త్రిస్కంధం యోజనాదధి ।
యోజనాంతే శతద్వారం వీరవిక్రమతోరణమ్ ॥

—వ్యాఖ. సభా. 14-56*

ఈ విధముగా రిక్షణోపాయములు కల్పించుకొని, జరాసంధునకు భయపడిన యాదవులు మధురానగరమును వీడి ద్వారవతీపురమును జేరి సుఖముగా నుండిరి.

మధురాం సంపరిత్యజ్య గతా ద్వారవతీం పురీమ్ ॥

—వ్యాఖ. సభా. 14-68

ధర్మజు రాజసూయమున శిశువులుని జంపిన కృష్ణుని రణము నందు సంహరింతు నని వాని తమ్ముడైన సాలుస్వడు చతురంగమహాబలింబుతో ద్వారవతీ పురముపై దండెత్తి వచ్చినాడు. కాని,

“తృణజలధాన్యసమిత్సమృద్ధంబయి,
శతక్షీప్రముఖానేకయంత్రంబుల,
నలంఘ్యపరిఢాప్రాకారంబులను,
నపారబలరక్షితఘనకవాటవత్తుర్గోపురంబులను,
లద్ధిప్రభూతవేతనప్రహృష్టప్రహృష్టప్రహృష్టవీరసుభటసంకులంబును,

* పాశాంతరము : “త్రియోజనాయతం సప్త త్రిస్కంధం యోజనాదధి ।
యోజనాంతే శతద్వారం విక్రమక్రమతోరణమ్ ॥”

(పూడు : సాతవ రేఖా సంపాదితము. మ.భా.సభా. 14-54)

Cf:— P. C. Roy- Mahabharata. Sabha Parva. Sec. XIV. P 43
“We have been obliged to repair to the mountains of Gomanta; those mountains are three yojanas in length; within each yojanas have been established one and twenty posts of armed men. And at intervals of each yojanas are hundred gates whose arches consist of the valor of the heroes engaged in guarding them.”

నమరిమితగజతురంగశతాంగంబులను,
బ్రదీప్తాలతశాతశర చక్ర తోమర పరశుపాశాంకుశకూటంబులను,
వీరయోధారూఢవిశాలాట్టాలకంబులను,

నొప్పి పరుల కసాహ్యంబైన ద్వారవతి భేదింప" నేరడయ్యెను.

—నన్నయ. భార. ఆరణ్య. 1-153

ఈ వర్ణన మించు మించు మూలానుసరణమే.

పురీ సమంతాద్ విహితా సవతాకా సతోరణా ।

సచక్రా సహుదా చైవ సయంత్రఖనకా స్తథా ॥ 5 ॥*

సోపశల్యప్రతోలీకా సాట్టాట్టాలక గోపురా ।

స చక్రగ్రహణీ చైవ సోల్కాలాతావపోధికా ॥ 6 ॥**

* పతాకా ధ్వజాంబులః; తోరణాని బహుద్వారాణి;

చక్రాణి యోధగణాః; హుదా స్తచక్రయస్థానాని భాషాయాం 'బురుజు' సంజ్ఞాని, అన్యే తు విజ్ఞాత్రోత్పర్జనశృంగాః హుదాభిర్యోధాః ఉదాహరంతి చ అన్యే కల్యంతే హుదశృంగాః రథస్వోపరి సురిభిః విజ్ఞాత్రస్పర్శపథ్యర్థం కరాదిస్పర్శ ఉద్యత ఇతి యంత్రాణి అగ్నేయాషఢవలేన దృవత్పిండోత్థేపణాని మహంతి 'కమాన' సంజ్ఞాన షుద్రాణి సీసగుళికోత్థేపణాని 'బందూఖ' సంజ్ఞాని ఖనకాః సురంగద్వారా గుప్తమార్గకర్తారః ॥5॥

** ఉపశల్యా లోహముభాః కీలా స్తద్యుతైః ప్రతోల్కో రథ్యామార్గా యస్యాం సా ।

అట్టాలకాః ఉపరిగృహాః గోపురాణి పురద్వారాణి ।

సాట్టాని అట్టేన అట్టేన సహితాని అట్టాలకాదీని యస్యాం సా ।

సాత్థేతి విశేషణం ఉపశల్యస్య గ్రామాంతస్య రథాయాశ్చావృత్త్యా సంబధ్యతే ॥

చక్రగ్రహణీ సైన్యనిగ్రాహహితా 'మోర్చా' ఇతి ఘ్నేచ్ఛప్రసిద్ధా సోల్కాలాతావపోధికా

సోల్కా మూలతం జ్వాలాసహితముల్ముకం యస్యాం సా సోల్కాలాతా అవబద్ధాః

పోధికాః యంత్రబద్ధాః కాష్ఠసాహజాయా రిపూవా ముపరి పాతనాయ యస్యా

మితి ప్రాంతాః ఉల్కేచ్ఛోల్కా ప్రాణహరత్వాద్ యాంత్రోత్థిప్తోగోలః అలారం

సకాష్ఠ దండం లోహమయ మాగ్నీయం ప్రహరణం 'దాక' ఇతి భాషాయాం ప్రసిద్ధం

తయో రప్రత్యాఘ్నే యగర్వో రపి పోధికాః పాతయిత్త్ర్యః యంత్రమయ్యః శక్తయః

కర్థాయేంద్రవత్తశ క్రిసదృశా స్తద్యుతైః సోల్కాలాతావ పోధికాః ॥6॥

సోష్టికా భరతశ్రేష్ఠ స భేరిపణవానకా !
స తోమరాంకుశా రాజన్ సశతఘ్నికలాంగలా ॥ 7

సభుకుండ్యశ్మగుడకా సాయుధా సవరశ్వధా !
లోహచర్మవతీ చాపి సాగ్నిః సగుడశ్మంగికా ॥ 8

శాస్త్రదృష్టేన విధినా సుయుక్తా భరతర్షభ !
రథైరనేత్రై ర్వివిధై ర్గదసాంభవోద్ధవాదిభిః ॥ 9

పురుషైః కురుశార్దూల సమర్థైః ప్రతివారణే !
అతిఘ్నాతకులై ర్విరైర్ దృష్టవీర్యైశ్చ సంయుగే ॥ 10

మధ్యమేన చ గుత్మేన రక్షిభిః సా సురక్షితా !
ఉత్తిప్త గుల్మైశ్చ తథా హయైశ్చ సపతాకభిః ॥ 11

ఉత్తికా మృచ్ఛర్మమయాని భాందాని । సర్వితేతి పాతే ఋష్టయః ఆయుధవిశేషాః ॥7॥

అశ్వగుడికాః వర్షతీకృతాః పాషాణాః । లోహమయాని చర్మాణి కమలపృష్టాకారాణి ।
ప్రహరహరకాణి । సాగ్నిః అగ్నేయాషధసహితా గుహా గోళకాః శ్మంగికాః
స్త్రుతేషకయంత్రాణిః శత్రూణా ముపరి పాతనాయ తప్తై గుహా ద్రవీకూతో యత్ర
శిఖరే స్థాపత్యై తత్సహితే తన్యై ॥8॥

మధ్యమో గుల్మః యత్ర స్థితేన యోధసంఘేన చతుర్దిగవస్థితా రిపవో ద్రష్టుం
జాణాదినా ప్రహతుం చ శక్యంతే తాదృశ ముచ్చస్థానం । ఉత్తిప్తగుల్మైః పరకీయ
గుల్మోచ్ఛాటనకరైః ॥ 11 ॥

అప్రమత్తా ఇతి భేదః ॥ 13 ॥ — నీలకంఠ

ఉత్తికా : బందె వలె నుండు ఒకరకము కుండ (నూ.సి)

f. an earthen vessel shaped like a camel. L. (M.W.S E D)

అశ్వగుడము : జాతిలో జేసిన అస్త్రవిశేషము. (నూ.సి)

గుడశ్మంగికా. f. an apparatus for throwing balls from a wall.

(M.W.S E D-P 356)

గుల్మము : 1. తొమ్మిది రకములును, తొమ్మిది యేనుగులును, ఇరువదేడు గుట్ట
ములును, నలువదేవురు కాల్పుటను గల సేన.

- అఘోషితం చ నగరే నపాతవ్యా సురేతివై ।
 ప్రమాదం పరిరక్షద్భి రుగ్రసేనోద్ధవాదిభిః ॥ 12
- ప్రమత్తేష్వభిఘాతం హి కుర్యాచ్ఛావో నరాధిపః ।
 ఇతి కృత్వాఽప్రమత్తాస్తే సర్వే వృష్ట్యంధకాః స్థితాః ॥ 13
- అనర్తాశ్చ తథా సర్వే నటా నర్తకగాయనాః ।
 బహిర్నివాసితాః క్షిప్రం రక్షద్భి ర్విత్తసంచయమ్ ॥ 14
- సంక్రమాభేదితాః సర్వే నావశ్చ ప్రతిషేధితాః ।
 పరిఘాచ్ఛాపి కౌరవ్య కీలైః సునిచితాః కృతాః ॥ 15
- ఉదపానాః కురుశ్రేష్ఠ తథైవావ్యంబరీషకాః ।
 సమంతా తోశమాత్రం చ కారితా విషమా చ భూః ॥ 16
- ప్రకృత్యా విషమం దుర్గం ప్రకృత్యా చ సురక్షితమ్ ।
 ప్రకృత్యా చాయుధోపేతం విశేషేణ తదానఘ ॥ 17
- సురక్షితం సుగుప్తం చ సర్వాయుధసమన్వితమ్ ।
 తత్పురం భరత్రశ్రేష్ఠ యంఢేంద్రభవనం తథా ॥ 18
- నవాముద్రోఽభినిర్యాతి న చాముద్రః ప్రవేశ్యతే ।
 వృష్ట్యంధకపురే రాజన్ స్తదా సౌభసమాగమే ॥ 19
- అనురథ్యాసు సర్వాసు చత్వరేఘ చ కౌరవ ।
 బలం బహువ రాజేంద్ర ప్రభూతగజవాజినమ్ ॥ 20
- దత్తవేతన భక్తం చ దత్తాయుధపరిచ్ఛదమ్ ।
 కృతోపధానం చ తదా బలమాసీ న్మహాఘజ ॥ 21
- న కుప్యవేతనవతీ కశ్చిన్న చాతిక్రాంతవేతనీ ।
 చానుగ్రహభృతః కశ్చి న్నచాదృష్టపరాక్రమః ॥ 22
- ఏవం సువిహితా రాజన్ ద్వారకా భూరిదక్షిణా ।
 అహుకేన సుగుప్తా చ రాజ్ఞా రాజీవలోచన ॥ 23

-వ్యా.భా. పంచ. అ 15. శ్లో 9-23

2. సైన్యరక్షణము (మే.సి)

3. గ్రామరక్షకభటు స్థానము, పట్టె యందలి రాజా (సూ.సి)

సంక్రమాః వదీసేతపః ।

వ్యాసభారతము నందలి వర్ణనము విపులముగ నుండుట వలన పురరక్షణోపాయములు మఱికొన్ని తెలియుచున్నవి.

పరిభాషాకారములు, గోపురాట్టాలకములు, తోరణాద్యలంకారములు సొంపు మీఱుచున్నవి.

కోటబురుజులపై (అట్టాలకములపై సైనికులు కావలా యున్నారు.

పురద్వారముల చెంత లోపలికి ప్రవేశించు శత్రువులపై రాళ్ళు, సీసపుగుళ్ళు విసురుటకు 'బిందూఖ్' మున్నగు యంత్రము లమర్పబడినవి.

యుద్ధశాస్త్రము ననుసరించి రథగజతురగపదాదాది చతురంగబలము సమీకరింపబడినది. సర్వాధములు సమకూర్పబడినవి.

అవసరమైనపుడు శత్రువు నెదిరించుటకు పురమధ్యమున సైనికస్థావరము (గుల్తము) లేర్పరుపబడినవి. పశుష్పథము లందు, రథోపరథ్యల యందు గణాశ్వదళము లుంపబడినవి. ఊరిపొలిమేరల వఱకు గల మార్గము లందు సైనికులు తిరుగుచుండిరి.

అగడ్తలపై నదులపై గల వంతెనలు పడగొట్టి రాకపోక లరికట్టబడినవి. నదులలో నొకల రాకపోకలు నిషేధింపబడినవి. పరిఖలలో కూలములు దింపబడినవి.

ప్రకృతి సిద్ధముగా ద్వారకాపురదుర్గము విషమమైయున్నను, రాకపోకలు సుగమము గాకుండునట్లు చుట్ట నొక క్రోశము దూరము మిట్టపల్లములుగా (విషమము) చేయబడినది.

ద్వారకాపుర మీ విధముగా నింద్రపురి వలె రక్షింపబడుచున్నది.

కీలైః శూలైః సునిచితాః వ్యాపాః ||15||

ఉదపానాః కూపాః 'అంబరీషో భవేద్ బ్రాహ్మ' ఇతి విశ్వః

గుప్తాగ్ని రివ్యన్యై విషమా లోకకటకాద్వాక్తిర్దా ||16||

అనురథ్యాసు ప్రతిరథ్యమ్ ||20||

కుప్తం స్వర్ణరూపేతరదనమ్ తామ్రాది గ్రహో రణోద్యమ స్తమను అశీకృత్

భృతోఽనుగ్రహత స్తత్కాలస్యైకృతో న కల్పిత్ కిం తు చిరసంధృతా ఏవ

కృపాభృలో న కిం తు హర్మభూత ఏచేతి వా ||22||

మూరించ్చివా బహవో నాశ్చిక్ష్మయంతా యస్మాం అహుకేన ఉగ్రసేనేన ||23||

లంకా పురదుర్గము

సీతాదేవి రావణపాలిత మైన లంకాపురి యందున్న దని సంపాతివలనఁ దెలిసికొని హనుమంతుఁడు లంకకుఁ బోయి, యశోకవనంబు నందున్న యా లలితాంగిని జూచి, యభిజ్ఞానార్థంబుగా నామె యిచ్చిన శిరోభూషణంబును గొని వచ్చి యమ్మహామణి రాజచూడామణికి సమర్పించినాఁడు.¹

“నేను లంకాపురదాహంబు సేసి యిట దేవర కింతయు విన్నవిన పచ్చితీ”² నని చెప్పిన హనుమంతుని జూచి శ్రీరాముఁడు లంకాపుర దుర్గసంఖ్య, సేనాబలపరిమాణము, ద్వారదుర్గక్రియ, గుప్తికర్మ [రక్షణవిధానము] మున్నగు పురఃహస్యములు — తాను జూచి వచ్చిన వానిని — తెలుపు మని యడిగినాఁడు.³

లంకాపురదుర్గనిర్మాణరక్షణాదివిశేషములను వాల్మీకిరామాయణము నుండియే తెలిసికొనవలయును.

హనుమంతుఁ డిట్లు చెప్పినాఁడు.

శ్రూయతాం సర్వమాఖ్యాస్యే దుర్గకర్మవిధానతః ।
గుప్తాపురీ యథా లంకా రక్షితా చ యథా బలైః ॥
రాక్షసాశ్చ యథా స్నిగ్ధా రావణస్య చ తేజసా ।
పరాం సమృద్ధిం లంకాయాః సాగరస్య చ భీమతామ్ ॥
విభాగం చ బిలౌఘస్య నిర్దేశం వాహన స్య చ ।

— వా.రా. యుద్ధ కాండ. సర్గ 31, శ్లో 7-10.

1. ఎఱ్ఱవ. భార. అరణ్య. అ 81-33-32
2. ... అదే ... అ 81-32
3. వా. రా. యుద్ధ. సర్గ. 31 శ్లో॥ 31-5

“కతి దుర్గాఽచి దుర్గాయా లంకాయాస్తద్ బ్రవీష్య మే
జ్ఞాతు మిచ్ఛామి తత్సర్వం దర్శనా దివ వానరః ।
బలస్య పరిమాణం చ ద్వారదుర్గక్రియా మపి
గుప్తికర్మ చ లంకాయా రక్షసాం సదనాని చ ॥
యథా సుఖం యథావచ్చ లంకాయా మసి దృష్టవాన్ ।
సర్వమాచక్ష్య తత్తేన సర్వదా కుశలో హృసి ॥

లంకాపురము నం దనుసరింపఁజేడు దుర్గరచనానిధాన మెట్టిదో తద్రక్షణో పాయము లెట్టివో సేనబలవిభాగాదు లెట్టివో — ఇత్యాది విషయము లన్నియు వివరిం చెద నని హనుమంతుఁ డిట్లు చెప్పుచున్నాఁడు.

హృష్టప్రముదితా లంకా మత్తద్విపసమాకులా ।
 మహతీ రథసంపూర్ణా రక్షోగణనిషేవితా ॥
 దృఢబద్ధకపాలాని మహాపరిఘవంతి చ ।
 చత్వారి విపులాన్యస్యా ద్వారాణి సుమహంతి చ ॥
 తత్రేషాపలయంత్రాణి బలవంతి మహంతి చ ।
 ఆగతం ప్రతి సైన్యం తైస్తత్ర ప్రతివార్యతే ॥
 ద్వారేషు సంస్కృతా భీమాః కాలాయసమయాః శితాః ।
 శతశో రచితా పీఠైః శతఘ్నై రక్షసాం గజైః ॥
 సౌవర్ణస్తు మహంస్తస్యాః ప్రాకారో దుష్పరిధ్వజః ।
 మణివిద్రుమ వైడూర్యముక్తా విరచితాంతరః ॥
 నర్వతశ్చ మహాభీమాః శీతోయా మహాశుభాః ।
 అగాధా గ్రాహవత్యశ్చ పరిభా మీనసేవితాః ॥
 ద్వారేషు తాసాం చత్వారః సంక్రమాః పరమాయతః ।
 యంత్రై రుపేతా బహుభి ర్మహద్భి ర్గృహపంక్తిభిః ॥
 త్రాయంతే సంక్రమాస్తత్ర పరశైన్యగతే సతి ।
 యంత్రై నై రవకీర్యంతే పరిభాసు సమంతతః ॥
 ఏక స్త్వకంఘో బలవాన్ సంక్రమః సుమహాదృఢః ।
 కాంచనై ర్భహుభిః స్తంభై ర్వేదికాభిశ్చ శోభితః ॥
 స్వయం ప్రకృతి మాపన్నో యుయుత్సూ రామ రావణః ।
 ఉత్థితశ్చాప్రమత్తశ్చ బలానా మనుదర్శనే ॥

—వా.రా. యుద్ధ సర్గ. చి.శ్లో 10-19

మత్త మాతంగములతో రథములతో రక్షోగణములతో లంకాపురి పొంచిరి నోపుచున్నది.

లంకాపురికి మహర్గళయక్తములై దృఢమైన కపాటములు గల నాలుగు ముఖ్యద్వారములున్నవి. అందు శత్రు సైన్యప్రవేశము నరికట్టుట కై యుపలయంత్రములమర్పబడినవి. అసురశిల్పులచే నినుముతో నిర్మింపబడిన వాడియైన శతఘ్నాది యంత్రములు వందలకొలదియూ ద్వారముల చెంత నున్నవి.

సువర్ణమయము, ముక్తావైడూర్యమణిప్రవాళాదిరత్నస్థగితము నైన లంకాపుర ప్రాకారము దుస్పృధర్షణమైనది. (అనగా తాక శక్యము గానిది). దాని చుట్టు నగాధములైన పరిఖలున్నవి.

పరిఖలపై నాలుగు ద్వారముల ముందు యంత్రోపేతములైన పెద్ద పెద్ద వంతెనలు నాలుగున్నవి. పురద్వారములను కాపలాగాయు రక్షకభటులుండుటకు ప్రాకారముల నానుకొని గృహములున్నవి.

శత్రుసేన యా వంతెనలను సమీపించినంతనే యంత్రములు పనిచేయును. పరిసేనలను పరిఖలలో పడఁద్రోసి వంతెనలను కాపాడును.

ఉత్తరద్వారము వద్ద నున్న వంతెన మిక్కిలి దృఢమైనది. అనేక సువర్ణ స్తంభములతోను పేదికలతోను శోభిల్లుచుండును. రావణుఁ డచ్చట నిలిచి స్వయముగా తన సైన్యమును పర్యవేక్షించుచుండెను.

లంకాపురికి నలుప్రక్కల ద్వారములు గలవు. అందుత్తర దిక్కున నున్న గోపురము ప్రధానద్వారము. రావణ మరణరహస్య మా గోపురము నందున్నది. కావుననే విపత్సమయము లందు రావణుఁడే స్వయముగా దానిని కాపాడుకొను చుండును.

లంకాపురగోపురము నందున్న పంచవక్త్రదారుఫలకము నొక్కజాణముతో నైదుఖండములుగా ఛేదించినచో రాముఁడు నిన్ను చంపగలఁ డని విభీషణుఁడు రావణునికిఁ దెలిపి నట్లు పద్మపురాణము నందు వర్ణింపబడినది.

గోపురస్థం తథా దారు పంచవక్త్ర మథేషుడా ।

చిచ్ఛేద పంచథా తేన రామ త్వం మరయిష్యతి ॥

పంచవక్త మనఁగా విశాలమైన ముఖముగలది. సింహము.

శిల్పశాస్త్రమునందు సింహాదులతో చేయు చిత్రరచనము.

ద్వారబంధమునకు పై నుండు అడ్డుగమ్మిపై శిల్పులు తోరణాభ్యు చిత్రరచన చేయుదురు. పత్రతోరణము, మకరతోరణము, చిత్రతోరణము నని రోరణములు మూడు విధములు.¹

ఇందు మధ్యభాగము నం దంతరాళమును, దాని కిరుప్రక్కల సింహముఖములు గల మకరములను రెంటిని చెక్కి నానాఫలాన్నితముగను వివిధాలంకారముక్తముగను వృత్తాకారమునను రచింపఁబడునది మకరతోరణము. దీనికే వక్తతోరణ మని నామాంతరము.

పంచవక్త సమాయుక్తం పార్శ్వయో ర్మకరతోరణమ్*
మధ్యే పూరిమ సంయుక్తం నానాఫలలతాన్నితమ్ ।
నానాలంకారసంయుక్తం వృత్తం మకరతోరణమ్ ॥

— కాశ్యపశిల్పము, పటం 12-8,9

పంచవక్తమునే కీర్తిముఖ మనియు నందురు.

కీర్తి యనఁగా ప్రాసాదము.

కీర్తి ర్యకసి విస్తారే ప్రాసాదే కర్తవే ఓపి చ ॥

— హేమచంద్ర

1. కాశ్యపశిల్పము పటం. 12. శ్లో. 6

(ఆనందాశ్రమ సంస్కృత గ్రంథావళి. సంఖ్య, 95)

* 1) Cf: V. S. Agravala : Studies in Indian Art, PP-235-238.

"On the gate-way known as Makara Torana, there should be a Purima (space filling spiral or festoon) motif in the centre and on its two sides two makara faces combined with the grotesque form of pancha-vaktra or Kirtimukha."

2. చూడు : స్మర్త సుబ్రహ్మణ్యకవి - భారతీయమహాశిల్పము. పు- 161

(మకరతోరణమును గురించిన మహాకవి వివరము లున్నవి)

Kirti = Prasada (favour) or Prasada (a palace) L.

— Monier Williams, S.E.D. P-235

కీర్తిముఖ మనగా ప్రాసాదముఖము. ఇది శిల్పసంప్రదాయము.

లంకాపురి చొరశక్యము గానిది. దేవతలకును దుర్గమమైనది శత్రువులకు భయావహముగా నుండును. అది జల పర్వత వన కృతకాది చతుర్విధదుర్గసంపన్నమై యున్నది.

లంకా పునర్నిరాలంబా దేవదుర్గా భయా వహా
నాదేయం పార్వతం వాన్యం కృత్రిమం చ చతుర్విధమ్ ॥

స్థితా పారే సముద్రస్య దూరపారస్య రాఘవ ।
నౌ పథశ్చాపి నాస్త్యత్ర నిరుద్దేశశ్చ సర్వతః ॥

శైలాగ్రే రచితా దుర్గా సా పూర్దేవపురోపమా ।
వాణివారణసంపూర్ణా లంకా పరమదుర్జయ ॥

పరిఘాశ్చ శతఘ్నైశ్చ యంత్రాణి వివిధాని చ ।

శోభయంతి పురీం లంకాం రావణస్య దురాత్మనః ॥

— వా. రా. యుద్ధ. స, 3 శ్లో. 20-23

లంకాపురమున కన్ని ప్రక్కల జలప్రవాహ మున్నది. సముద్ర తీరమునకు చాల దూరముగా నుండుటచే నావలు సైతము పోవుటకు వీలు లేకున్నది. శైలాగ్రమున నిర్మింపబడుట చేత లంకాపురి యమరపురివలె దుర్గమ మైయున్నది. దాని చుట్ట వృక్షసంపద యుండుటచే నది వార్ష దుర్గము. పరిఘాప్రాకారములతో వివిధ యంత్రములతో నొప్పుచుండుట చేత కృత్రిమ దుర్గము.

ఈ విధముగా లంకాపురి చతుర్విధదుర్గ సమాశ్రితమై శత్రు దుర్భేద్యముగ శోభిల్లుచున్నది.

రావణుడు రామునితో సమరమునకు మోహరించియున్నప్పటి లంకాపురదుర్గ పరన మిట్లున్నది.

బద్ధ శిలా యంత్ర బహుళమై, యుత్తాలి
 తాట్టాలకాభీలమై, యుదగ్ర
 కేతు పతాకా ప్రకీర్ణమై, తోమర
 ముద్గరాలాతక ముసల శూల
 శర శతఘ్నీ ముఖ సాధనోపేతమై,
 యుగ్ర విగ్రహ ధీర యోధవీర
 సంకులంబై, హయ స్యందన వేదండ
 చండమై, నముదిత సప్త సాల
 మై, యలంఘ్యపరిఖమై, తృణకాష్ట జ
 లాదివస్తుభరిత మైన, లంక
 కధిక, రక్ష, జేసి, యప్రమాదంబున
 నుండె, రిపు జిగీష నుదితబలుడు.

— ఎట్టిన. భార. ఆరణ్య. 7-57

వ్యాసభారతము నం దీ వర్ణన మిట్లున్నది.

రావణం సంవిధం చక్రే లంకాయాం శాస్త్రనిర్మితామ్ ॥
 ప్రకృత్యైవ దురాధర్షా దృఢ ప్రాకారతోరణా ॥
 అగాధతోయాః పరిభా మీననక్రసమాకులాః ॥ *
 బభూవుః సప్తదుర్ధర్షాః ఖాదిరైః శంకుభిశ్చితాః ।
 కపాటయంత్రదుర్ధర్షా¹ బభూవుః సహుడోపచ
 సాశీవిషఘటాయోధాః ససర్జరసపాంసవః ॥ 4 ॥

* పోల్పు : వ్యా. భా. శాంతి. 69 - 48.

“ అపూరయేచ్ఛ పరిభాం స్థామనక్రగుపాకులామ్.

1. పోల్పు : చా. రా. యుద్ధ - సర్గ, 39 - 26

ముసలాలాతనారాచతోమరాసి పరశ్వధైః ।

అన్వితాశ్చ శతఘ్నిభిః సముధూచ్ఛిష్టముద్గరాః ॥ 5 ॥

పురద్వారేషు సర్వేషు గుల్మః స్థావరజంగమాః ।

బభూవుః పత్తిబహులాః ప్రభూతగజవాజినః ॥ 6 ॥

వ్యాఖ్యానము. అ 264. 1-6. *

వ్యాసభారతము వలనఁ దెలియవచ్చు విశేషము లివి :-

- 1) లంకాపురి వాస్తుశాస్త్రసమ్మతముగా నిర్మింపఁబడినది.
- 2) లంకాపురి శంకుస్థాపనమునకు శుభప్రదమైన చంద్రకాయ్యతోఁ గావించఁబడిన శంకువు లుపయోగింపఁబడినవి.
- 3) పురద్వారములకు యుద్ధోపయోగములగు యంత్రము లుపయోగింపఁబడినవి. ఈ యంత్రముల సాయముతో శత్రువులపై రాళ్లు గాని, సేనగుళికలు గాని దుష్టపచ్చును.
- 4) పురద్వారముల చెంత కోటబురుజులపై రహస్యముగా (ఇతరులకుఁ గనరాకుండ) నిలిచి దుర్గరక్షణము సేయుటకు, కోటచుట్టు దిరుగుచు కావలా కాయటకు సైనికులు నియమింపఁబడిరి.

“పురిం మహాయంత్రకపాటముద్భూం

దదర్శ రామో మహతా బలేన.”

“endowed with gates fitted with huge engines of war.” —Eng. Tr. V.R. Gorakhpur. ed.

* కపటయంత్రైశ్చ గోలాదుత్కృష్టజసాధనై దుర్ధర్షాః పరిధాః । సమహాః సోపలాభ్య హుదం మూత్రాద్భుత్సర్జనార్థం శృంగమ్ । ఉపలాః క్షేప్యా గోలకాః ॥5॥

సమధూచ్ఛిష్ట ముద్గరాః సమధూచ్ఛిష్టం క్షేద్రం మథు । మద్యాదివ్యాపకృత్సర్వ ముచ్ఛిష్టపదమ్ ॥5॥

గుల్మా గుప్తోపవేశనస్థానాని బురుజాభ్యా మహాస్తంభాః । స్థావరగుల్మః । జంగమాః సేనాద్యా అలంగ ఇత్యభిహితాః ॥6॥

— నీలకంఠ - చిత్రకాలావ్రతి - పు. 449

అలంగము = కోటచుట్టును వేసిన మట్టి దిమ్మ, వప్రము (నూ.ని)

తక్కిన విషయములు యథాతథముగా నాంధ్రభారతము నందు వర్ణింపఁ బడినవి.

రావణుడు యుద్ధసన్నద్ధుడై చేసిన కట్టుదిట్టము లన్నింటిని కపివీరులు వీట తాటము చేసిరి.

కోటఁ బన్నిన ఘోరదానవకోటిఁ జల్కనఁ దోలి య
కోట నల్లడలన్ మహోగ్రతఁ గూలఁ ద్రోచి నమున్నమ
తూటతోరణ యంత్రకేతన గోపురాట్టకసంహతుర్
వీటతాటము సేసి రక్కపివీరు లొక్కట మాత్రలోన్.

మఱియుఁ బ్రాకారము పై నున్న గదా పరిఘ కుంత ప్రముఖంబులుగైకొని లంకామధ్యంబున వైవఁ దొడగిరి.

— ఎఱ్ఱన. భా. ఆరణ్య. 7.66,67

మూలము నం దిట్లున్నది.

బిభిదుస్తే మణిస్తంభాన్ కర్ణాట్టశిఖరాణి చ । *
భగ్నోన్మథితశృంగాణి యంత్రాణి చ విచిక్షిపుః ॥
పరిగృహ్య శతఘ్నీశ్చ సచక్రాః సహుడోపలాః ।
చిక్షిపు ర్భుజవేగేన లంకామధ్యే మహస్వనాః ।

— ప్యా.భా. పన. 284-30,31

* యా తై ద్దగ్ధరక్షజార్థం సామగ్రికృతా సైవ తేషాం వగర నానాయాభూదిత్యాహ
బిభిదుస్తే ఇత్యాదినా. కర్ణ స్థిర్యగ్మానం తేన ప్రకారేణ య త్పాషాణాదివిస్తరేణ
క్రియతే తత్తద్ గృహవిశేషం కర్ణాట్ట మితి వదంతి తద్ధి దిక్కోణసృపతురస్రో
పరి విదిక్కోణం చతురస్రం తదుపరి దిక్కోణం తదుపరి పునర్విదిక్కోణ
మిత్యేవం క్రమే ణోర్తరోర్తర కల్ప ప్రమాణై శ్చతురస్రైః సమాప్యత ఇతి
ప్రసిద్ధమ్ ॥

— నీలకంఠ. చిత్రకాలావ్రతి. పు. 448

లంకలో ప్రవేశించిన వానర సైన్య మచటి మణిస్తంభములను, కర్ణాటక
ములను, సౌధశృంగములను, పురద్వారాదులం ధమర్పణడిన యంత్రములను
తగ్గముచేసిరి.

ఇట మణిస్తంభము అనగా కోటబురుజులు.

కర్ణాట మనునది పాషాణనిర్మిత మయిన గృహవిశేషము. అది రాళ్ళను
చతురస్రాకారముగా పేర్చి, దానిపై విదిక్కుల ననుసరించిన చతురస్రమును, మరల
దానిపై దిక్కుల ననుసరించిన చతురస్రమును, మరల దానిపై విదిక్కుల ననుసరించిన
చతురస్రమును ఈ విధముగా నొకదానిపై నొకటి పేర్చి వీలయినంత యెత్తుగా
కట్టు కట్టడ మని నీలకంఠుడు వివరించినాడు.

అంతట రావణచోదితులైన దానవులు నానాకోటిసహస్రసంఖ్య లరిగి యెక్కు
దెక్కడ యని తలపడి కపిసముదయంబులం దోలి యెప్పటి యట్ల ప్రాకారంబు
గైకొని నిల్చి రపుడు

మునుమర్కటబలములచే
ననయంబును గపిలవర్ణమైనది మగుడన్
దనుజబలసంవృతంబై
మనవటలచ్చాయఁ గోట కర మొప్పారెన్.

కపిసేన యెల్లఁ గోటకుఁ గవినినం బ్రాకారక్షకులైన రాక్షసవీరులు వారల
జేరనీక శిలాశూలపరశుతోమరాలాత ప్రముఖంబులు ప్రయోగించిరి.

— ఎఱ్ఱన. భార. - ఆరణ్య. 7. 67-70.

ఇది యంతయు రామరావణయుద్ధమునకు నాంది. తరువాత కపిసేనలకు దానవ
వీరులకు ఘోరయుద్ధము జరిగినది. దనుజులు చెల్లాచెదురై పాటిపోజొచ్చిరి.

ఆకులపడి నలుచెనలం
గాకులక్రియఁ జెదరి కడు వెగడువడి రక్షన్
నీకములు లంక యెనిమిది
వాకిళ్లం దూఱఁ బొరవరము తలఁకన్.

— ఎఱ్ఱన. భార. ఆరణ్య. - 7. 107

ఈ వర్ణనము వలన లంకాపురమున తెనిమిది వాకి శృని తెలియుచున్నది.
తుదకు లంకేశ్వరుడే స్వయముగా శ్రీరామునితో యుద్ధమునకుతలపడినాడు.
శ్రీరాముడు బ్రహ్మాస్త్రమును ప్రయోగించి రావణుని సంహరించివాడు.

కమనీయకనకపుంఖప్రభాభాసియుఁ
దీక్షముఖంబును దివిజయక్ష
మునిసిద్ధసాధ్యసమ్మోదావహంబునై
విలసిల్లు బాణ ముర్వీవరుండు
గైకొని బ్రహ్మాస్త్రకలితమంత్రాభియు
క్తంబుగా నొనరించి కార్యకమున
సంధించి జగములు జయపెట్టఁ జెచ్చెరఁ
దివిచి యేయుటయును దీప్రభంగిఁ
గడఁగి యా శరంబు గల్పాంతదహనంబు
పోలెఁ బంక్తి కంఠఁ బొదివి నీఱు
గా నొనర్చె సూత పునరథ రథ్య న
మన్వితముగ నొక్కమాత్ర లోన

— ఎఱ్ఱన. భార. ఆరణ్య. 7.151

రావణసంహారమునకు ముందు రాముఁ డాతని మరణరహస్యమును తెలిసికొని
లంకాపురగోపురము నందలి పంచవక్త దారుఫలకమును చేదించినట్లు వద్మపురాణము
వలనఁదెలియుచున్నది. *

* Cf:- V.S. Agravala : Studies in Indian Art. P. 235.

చూడు :- పద్మపురాణ. పాతాళకండ. అ 112.

“ యదేత ల్లంకాద్వారే దృశ్యతే దారు పంచవక్తం ఖత్రేజోక్త మేతేవ చిన్నేవ
రావణో హన్యతే ఒథ చదారుచ్చేదన సమనంతరం పాతాళే గంతవ్య మితి భార్గవ
భాషితం శాసనం లిఖితం తస్మా త్త్వ మిదం దారేకప్రయత్నే నైకకాణ నిపాలేవ
పంచదా చింది తత స్తవ శ త్రిం జ్ఞాత్వా యుద్ధమతిష్ఠం తుర్భహే ॥ 208. →

‘లంకాపుర గోపురమున — తోరణద్వారమున — పంచవక్త దారుఫలకమున్నది. దాని నొక్క బాణముతో పంచఖండములుగా చేదించినచో రావణుడు మరణించు ననియు నతడు పాతాళలోకమున కరుగు ననియు అసురగురువగు శుక్రాచార్యుడు జోష్యము చెప్పినాడు. అది యీ పంచవక్త దారుఫలకము పయి శాసనరూపమున లిఖింపఁబడి యున్నది.’

రామున కీ రహస్యమును తన శిబిరము నందు చిక్కువడిన రావణచారులు — అతికాయ మహాకాయు లను వారు — తెలిపిరి.

భర్గవవాగ్విభూతి నెఱిగిన రాముడు లంకాపురగోపురము పయి గల పంచవక్త దారుఫలకము నొక్క బాణముతో పంచఖండములుగా చేదించినాడు.

రావణవధానంతరము బ్రహ్మహత్యాపాతకపరిహారార్థము రామేశ్వరము నందు రామలింగప్రతిష్ఠఁ గావించి ప్రాయశ్చిత్తము జేసికొనినాఁ డని రామేశ్వరతీర్థ మహాత్మ్యము తెలుపుచున్నది.*

అథ భర్గవవచో విజ్ఞాయ రామః పూర్వకోట్యాం స్మర్మమానే ॥ స్త్రీణాం సజ్జ్ఞాం
కృత్వా ధనుషి బాణం సంయోజ్య రక్షేభ్యాం హనుమతాశ్రవయ న్నైవ బాణం
ముమోచ ॥ 209

బాణం ధనుష శ్చలితం తౌ రాక్షసౌ బాణమాగ్రే నిరీక్షమాణౌ దారు బాణేన
పంచధా ఛిన్నం నిరీక్ష్య రామం వృక్షాపయ తామవయోః శిశవో రక్షణీయ
స్త్రయేతి ॥ 210 ॥

* Cf :- J.H. DAVE : Immortal India. Vol. I. PP 8—11.

దుర్గపు రవ సతి

నగరవాస్తువు ననుసరించి రాజాంతఃపురము, భాండాగారాయుధాగారకోష్ఠా గారాదిబహువిధాగారములు, యజ్ఞశాలలు, కర్మశాలలు, హస్త్యశ్వరథశాలలు, ప్రధాన శిల్పులగృహములు, రథకారలోహకారమణికారాది తదితర శిల్పులనివాసస్థానములు, ఆచార్యపురోహితామాత్యాది రాజపరివారము వివిధవృత్తులవారు నివసించుదగిన స్థానములు— ఏ దిక్కు నం దేవి యుండవలయునో కొటిల్లుని 'అర్ధశాస్త్రము' నందు నిర్దేశించఁబడినది.

“వాస్తుహృదయదుత్తరే నవభాగే యథోక్తవిధాన మంతఃపురం ప్రాజ్ఞాని ముదఃకృతం
వాకారయేత్ ।

తస్య పూర్వోత్తర భాగ మాచార్యపురోహితేజ్ఞాలోయస్థానం మంత్రిణాంచ సేయుః ।

పూర్వవక్షిణభాగం మహానసం హస్తీశాలా కోష్ఠాగారం చ ।

తతఃపరం గంధమాల్యధాన్యరసపఞ్చాః ప్రధానకారః శత్రుయాంశ్చ పూర్వాంధిశ్చ
మధివసేయుః ।

దక్షిణపూర్వభాగం బాండాగార మక్షపటలం కర్మనిష్పదాశ్చ ।

దక్షిణపశ్చిమం భాగం కృష్ణగృహ మాయుధాగారం చ ।

తతః పరం నగరధాన్యవ్యావహారిక కార్యాతిక బలాఘృతాః పర్వాన్నసురమాంసపఞ్చాః ,
రూపాబీజా స్త్రావాపరా వైశ్యాశ్చ దక్షిణాంధిశ్చ మధివసేయుః ।

పశ్చిమదక్షిణం భాగం ఖరోష్ఠ్సగుప్తిస్థానం కర్మగృహం చ ।

పశ్చిమోత్తరం భాగం యానరథశాలాః ।

తతఃపర మూర్ధానూత్రవేణువర్మవర్మశస్త్రావరణ కారః హద్రాశ్చ పశ్చిమాంధిశ్చ
మధివసేయుః ।

ఉత్తరపశ్చిమం భాగం పణ్య భైషజ్యగృహమ్ ।

ఉత్తరపూర్వభాగం కోశో గజాశ్వం చ ।

తతఃపరం నగరరాజదేవతా లోహమణికారవో బ్రాహ్మణాశ్చోర్ధరాంధిశ్చ మధివసేయుః ।

వాస్తుద్విద్రానులాసేషు శ్రేణీప్రవహణికనికాయా ఆవసేయుః ॥”

— కొటిల్య - అర్ధశాస్త్ర, అధికరణ - 31-అ4 *

స్పష్టత కోసము వివిధాంశములు పట్టికలోఁ జూపఁబడినవి.

* చూడు :- 1) కొటిల్య అర్ధశాస్త్ర - శ్రీభారతీయ యోగీ - హిందీ అనువాద సహితము.
పు. 244-5.

2) ఆర్, శ్యామాశాస్త్రి: అర్ధశాస్త్ర, ఆంధ్రానువాదము. పు. 54

దుర్గ - పుర వసతి

(కొటిల్కుని అర్థశాస్త్రము ప్రకారము)

దిశ

ఆవాసము

1. పూర్వ

గంధమాల్య ధాన్య రసాది వ్యాపారుల గృహములు ;
ప్రధానకారుక(శిల్పి) గృహములు, క్షత్రియగృహములు

2. పూర్వోత్తర

ఆచార్య, పురోహితభవనములు, యజ్ఞశాల, మంత్రుల
నివాస స్థానములు, జలగృహము

ఉత్తరపూర్వ

కోశాగారము, గోశాల, అశ్వశాల

3. ఉత్తర

నగరదేవతామందిరము

లోహకార, మణికార, బ్రాహ్మణాదుల గృహములు

4. పశ్చిమోత్తర

యానశాల, రథశాల

ఉత్తర-పశ్చిమ

అంగళ్ళు [పణ్య], వైద్యశాల [భైషజ్యగృహమ్]

5. పశ్చిమ

ఊర్జనూత్ర వేణు చర్మ చర్మ శస్త్రావరణకారులగు
శిల్పుల గృహములు, కూద్రగృహములు

6. దక్షిణ-పశ్చిమ

కృష్యగృహము — ఆయుధాగారము

పశ్చిమ-దక్షిణ

ఖరోష్ఠ్రిగుప్తి స్థానము, కర్మగృహము

నగరాధ్యక్ష, ధాన్యాధ్యక్షవ్యావహారికాధ్యక్ష, కార్మాంతిక
బలాధ్యక్షుల గృహములు; పత్వాన్న సురామాంస వ్యాపా
రుల గృహములు, రూపాజీవలు, గాయకులు, వైక్యలు
మొదలగువారి గృహములు

7. దక్షిణ

8. పూర్వదక్షిణ

మహానసము, గజశాల, కోష్ఠాగారము

దక్షిణ-పూర్వ

భాండాగారము, అక్షపటలము, వివిధకర్మశాలలు
(కర్మవిషద్వాశ్చ)

ఇందు ప్రధానశిల్పుల గృహములు క్షత్రియగృహముల ప్రక్కను, లోహకార
మణికారకుల గృహములు దేవాలయ బ్రాహ్మణావసథముల ప్రక్కను ఉండుట
గమనింపఁదగినది.

అగ్ని పురాణోక్త నగర విధానమిందుకు కొంచెము భిన్నముగా నున్నది. ఏయే దిక్కునం చెవరెవరుండఁదగునో యీ క్రింది పట్టికలో చూడవగును.

అగ్ని పురాణోక్త నగరాదివాస్తువిధానము. [అ !06]

దిక్కులు	వివిధ జాతుల నివాసస్థానములు		
	1	2	3
1. ఆగ్నేయ	స్వర్ణకారులు	వివిధజలములు	
2. దక్షిణ	నర్తకులు, గణికలు	దేశ్యానిరీక్షకులు	చైత్యములు
3. నైఋతి	నట, చక్రక, కైవర్తకులు	కాంధారధనుర్థులు	
4. పశ్చిమ	రథకారులు ఆయుధకారులు (కర్మారులు)	మహామాత్యులు కోశపాలురు కారుక (శిల్పి)జనులు	భూద్రులు
5. వాయవ్య	శౌందికులు, కర్మకరులు కర్మాధికారులు	—	—
6. ఉత్తర	యతులు సిద్ధులు	దండనాథులు భద్రనాగరకులు	బ్రాహ్మణులు
7. ఈశాన్య	ఫలాదివిక్రేతలు పండితులు	—	—
8. ప్రాచ్య	వీధి	విలాభ్యులు	క్షత్రియులు

పురదుర్గనిర్మాణయోగ్యమగు భూమిని ఏకాశీతి (81) పదములుగా గావి. చతుషష్టి (64) పదములుగా గాని విభజించి, యా పదములందు పంచచత్వారింక (40) దేవతామయముగా వాస్తుపురుషవికల్పనము చేసి రాజభవనాది నకలనిర్మాణములను త తదనుకూలదేవతాపదములందు నిర్మింపవలయు నని వాస్తు (శిల్ప) శాస్త్రముచే నిర్దేశించుచున్నది.

వాస్తు శాస్త్రపద్ధతి ననుసరించి మిత్రపదమున రాజమందిరము భల్లూపపదమున గోపురద్వారము. వాయుసుగ్రీవగంధర్వాదిపదములందు అంతఃపురము, భృంగపదము నందు కుమారీనదనము. గంధర్వపదమునందు సంగీతశాల, రుద్రపదమున బాండా గారము, శోషపదమునం దాయుధశాల, మహీధరపదము నం దశ్వశాల, వైవస్వత పదము నందు రథగజశాలలు, రాజసౌధమున కభిముఖముగా సహభవపదము నిర్మింపవలయును.¹

1. యాడు :- సమరాంగణసూత్రధారక : అ. 16.

వికాశోపద వాస్తు మండలిచక్రము *

	పూర్వమధిక								ఆగ్నేయ
	1	2	3	4	5	6	7	8	9
	అగ్ని	పక్షవృజియంత	ఇంద్ర సూర్యు	సత్య	భృశ	అకాశ	వాయు		
	32	42	3	4	5	6	7	48	10
	దితి	అవ జయంత	ఇంద్ర సూర్యు	సత్య	భృశ	సావిత్రి	పూష		
	81	31	41	34	34	34	35	11	11
	అదితి	అదితి ఆవవత్స	అర్యమ అర్చిమ	అర్యమ	నవిత	వితథ	వితథ		
	80	30	40	33	33	33	36	12	12
	సర్ప	సర్ప స్పృశ్చీధర	బ్రహ్మ బ్రహ్మ	బ్రహ్మ వివస్వాన్ గృహక్షత	గృహక్షత				
	29	29	40	33	33	36	33	13	13
	సోమ	సోమ స్పృశ్చీధర	బ్రహ్మ బ్రహ్మ	బ్రహ్మ వివస్వాన్ యమ	యమ				
	28	28	40	33	33	33	36	14	14
	భద్రాబి	భద్రాబి స్పృశ్చీధర	బ్రహ్మ బ్రహ్మ	బ్రహ్మ వివస్వాన్ గంధర్వ	గంధర్వ				
	27	27	39	33	33	33	37	15	15
	ముఖ్య ముఖ్య రాజయష్ట	మిత్ర మిత్ర	మిత్ర మిత్ర	మిత్ర ఇంద్ర భృంగరాజ	భృంగరాజ				
	26	45	23	22	21	20	19	44	16
	నాగ	పద్ర శోష	అసుర వరుణ పుష్పదంత సుగ్రీవ	జయ	మృగ				
	25	24	23	22	21	20	19	18	17
	రోగ	యష్ట శోష	అసుర వరుణ పుష్పదంత సుగ్రీవ దౌవారిక	పితృగణ					
	యవ్య								

* చూడు : — 1) మత్స్యపురాణము అధ్యాయము 251.

2) వాస్తురత్నాకర: పు 82

గృహశిల్పము

బ్రాహ్మణస్థపతిభ్యాం చ నిర్మితం యన్నివేశనమ్ ।

తదా వసేత్ సదా ప్రాజ్ఞో భవార్థీ మనజేశ్వర ॥

— వ్యాఖ్యా. ఆనుశాసనిక. 104. 119.

సంపూర్ణాయురారోగ్యములను కోరు బుద్ధిమంతుఁ డెల్లప్పుడు బ్రాహ్మణ స్థపతుల చేత నిర్మింపఁబడిన గృహములందు నివసింపవలయు నని మహాభారతము శాసించుచున్నది.

బ్రాహ్మణుఁ డనఁగా అథర్వవేదవిహితము లయిన శాంతిక పౌష్టికక్రియలు నిర్వర్తింపఁగల యాథర్వణబ్రాహ్మణుఁడు, పురోహితుఁడు.

స్థపతి యనఁగా అథర్వవేదోపవేద మయిన సాపత్యవేదవిదుఁ డగు శిల్పి బ్రాహ్మణుఁడు.

ఈ యిద్దఱిలో నొకఁడు నూతనగృహరంభప్రవేశనమయము లందు వేడ మంత్రములు పఠించుచు వాస్తోష్పతీసూక్తాదులతో వస్తాపశమనాది శాంతికర్మలను నిర్వర్తించువాడు. మఱి యొకఁడు గృహనిర్మాణక్రియాకలాపములను నెఱపు వాస్తువిద్యావేత్త.

గృహసౌభాగ్య మంతయు నీ యిరువుర శక్తియుక్తుల పయి నాధారపడి యుండును. కావున గృహనిర్మాణకార్యము నం దీ బ్రాహ్మణశిల్పుల ప్రాముఖ్య ముగ్గడింపఁబడినది.

ఈ శ్లోకార్థము అథర్వణవేదోక్తశాలాసూక్తము నందలి యొక మంత్రమును దలపింపఁజేయుచున్నది.

బ్రహ్మణా శాలాం నిమితాం కవిభిర్నిమితాం మితామ్ ।

ఇంద్రాగ్ని రక్షతాం శాలా మమృతౌ సోమ్యం సదః ॥

చేదవిదులయిన శిల్పిబ్రాహ్మణులచే నిర్మింపఁబడిన యీ శాలను ఇంద్రాగ్నులు (వాయుపు నగ్నియు) రక్షింతురు గాక! ఈ శాల సర్వదా సుఖదాయకమై యండు నివసించువారలకు ఆయురారోగ్యైశ్వర్యము భోగగుణగాక : *

గృహనిర్మాణ విధులు

మానజ్ఞశ్చ క్రియావేదీ తక్షకో లోకబాంధవః ।

గృహదీన్ స్థాపయే ద్దోషహీనా న్మంగళసిద్ధయే ॥

—విశ్వకర్మ వాస్తుశాస్త్రము. అ 41

లోకబాంధవుఁ డయిన తక్షకుఁ డే విధమయిన నిర్మాణమునకెట్టికొలత లవయోగింపవలయునో తెలిసినవాఁడై, వివిధశిల్పక్రియలు తెలిసినవాఁడై గృహస్థులకు సకలకుభములు గలుగుట కొఱకు గృహదులను దోషరహితముగా నిర్మింప జరియను.

గృహనిర్మాణము చేయు శిల్పి పాటింప వలసిన ద్వాదశవిధులు కామికా గమము నందుఁ జెప్పఁబడినవి.

1. కాలపరీక్ష	2. దేశ-స్థల నిర్ణయము.	3. భూపరీక్ష
4. బలి	5. భూస్వీకారము	6. కర్షణము
7. శంకుస్థాపనము	8. పదనిర్ణయము	9. సూత్రవిన్యాసము
10. దేవతాబలి	11. గృహవీథ్యాదిభేదము	12. గర్భవిన్యాసము.

గ్రామాదీనాం తు విన్యాసో నిచేశాదిశ్చ కథ్యతే ।

అచా కాలపరీక్షా స్యాత్ ద్వితీయో దేశనిర్ణయః ॥

తృతీయో భూపరీక్షాస్యాత్ ప్రవేశార్థబలి స్తతః ।

స్వీకారం పంచమో భూమేః షష్ఠః కర్షణ ముచ్యతే ॥

శంకుస్థాపనం పశ్చా దష్టమః పదనిర్ణయః ।

నవమః సూత్రవిన్యాసో దశమో దేవతాబలిః ॥

* భూమి : - భూమియందలి సమస్తము = సంస్కారవిధిః ఘ. 191.

గృహవీధ్యాది భేదస్యా దేకాదశ ఉదాహృతః ।

ద్వాదశో గర్భవిన్యాస స్తతో దేవనివేశనమ్ ॥

— కామికాగమము — వివిషయము. *

సాహిత్యము నందు గృహ (భవన) హర్మ్యప్రాసాదాదులు సమానార్థకము లయినను, ¹ వాస్తవశాస్త్రానుసారము భవనముకంటె హర్మ్యము, హర్మ్యము కంటె ప్రాసాదము పెద్దది.

పరిభాషాకాలములు గలిగి చతురస్రాకారమున నిర్మింపఁజేసిన ఏకతలసౌధము భవనము. అది ద్వాదశరాజదండప్రమాణమునకు తక్కువ గాకుండును.

హర్మ్యము భవనము కంటె పెద్దది. మూడు, నాలుగు, ఐదు అంతస్తులు గల మేడ. మౌళి భాగము నందు, భిత్తిప్రాంతము నందు నిమానకలశాదులు ర్చింపఁ బడియుండును.

* Cf :- 1. " The Indian Silpa Sastras or Manual Arts' by M.A. Ananthawar in ' Vedic Magazine' -

—August 1924— P 363

" How should a Silpin proceed in building a house ?

1. The investigation of a suitable time for building the house. 2. The fixing of suitable sites 3. The examination of soils 4. The performance of sacrificial rites 5. Places for different rooms in buildings 6. The leveling up of the sites. 7. The placing of Sanku 8. The foundations 9. Laying out works. 10 Sacrifice to Gods 11. Varandahs and open spaces in building 12. Foundation-stone laying ceremony.

2) Prof. Phanindra Nath Bose = Principles of Indian Silpa Sastra with the text of Mayamata. P. 66.

1. గృహము, గేహము, ఉదవసితము, వేశ్యము, సద్యము, నికేతనము, నికారము, ఆవస్థ్యము. సదనము, భవనము, అగారము, మందిరము గృహ, నికాయము, నిలయము, ఆలయము, వాసము, కూటము, శాల, సభ; మందిరము, కళాశాల, విద్యుము, →

ఐదు కంటె నెక్కువ అంతస్తులు గలది ప్రాసాదము. దీని ప్రమాణము (పొడవు-వెడల్పులు) 12 రాజధండముల నుండి 100 రాజధండముల వఱకు నుండవచ్చును. *

విమాన మన ఏడంతస్తులమేడ. (సప్తభూమిగృహము).

కామికాగమము నందు దీని లక్షణమిట్లు చెప్పబడినది.

తలకక్షుద్రనాసీయుక్త తోరణైశ్చ సమన్వితమ్ ।

బ్రహ్మద్వారపతాకాద్వై రంగారైర్యుక్తం విమానకమ్ ॥

— కామికాగమము. 91-92.

ఓకము, నివసనము, స్థానము, ఆవసథము, వాస్తు, సంస్థాయము, ఉపజము, రామము, నివేశము, శరణము, ఉయము— అను నవి గృహపర్యాయపదములు.

హర్యము = ధనికులగృహము ; ప్రాసాదము = దేవగృహము, రాజగృహము.

సోధము; రాజసదనము = రాజగృహము.

— ఆమరకోశము. కాం 2-22-27

*. చూడు :— విశ్వాకర్మవాస్తుశాస్త్రము- అ. 14 వ్యాఖ్యానము

రాజవేశ్యములు : ఓమ్యహర్యములు

తస్య మధ్యే సుపర్యాప్తం కారయే ద్గృహ మాత్మనః ।
గుప్తం సర్వర్తుకం శుభ్రం జలవృక్షసమన్వితమ్ ॥

— మనుస్మృతి. ఆ 7.76

“దుర్గమధ్యమున వేర్వేరుగా శ్రీ గృహము, దేవతాగృహము, ఆయుధ గృహము, వంటకాల, మొదలగు వానికిఁ జాలినంత విశాలముగాఁ గట్టఁబడినదై, చుట్టును అగర్తప్రాకారములు గలదై నానా ఋతువులందుఁ బుష్పించు, ఫలించు పుష్ప ఫలములు గలదై, చక్కని సున్నపుఁ బూతచేఁ బరిశుభ్రమై, నదబావులు మొదలగు నీటివనతి గలిగి చెట్లు చుట్టును గలదై యుండు నట్లు రాజగృహమును నిర్మింప వలయును” అని వ్యాఖ్యాతలు వివరించినారు.¹

1. చూడు :- మనుస్మృతిః కుల్లూకభట్ట వ్యాఖ్య

సరస్వతి పేంకట సుబ్బరామశాస్త్రి విరచితాంధ్రతాత్పర్యము.

— వావిళ్ళ వారి ప్రతి.

“ తస్య దుర్గస్య మధ్యే పర్యాప్తం పృథక్ పృథక్ శ్రీగృహదేవాగారాయనా గారాగ్నిశాలాదియక్తం పరిధాప్రాకారాద్వైర్గుప్తం సర్వర్తుఫలపుష్పాదియోగేవ సర్వ ర్తుకం సుధాధవశితంవాప్యాది జలయక్తం వృక్షాన్విత మాత్మనో గృహం కారయేత్.”

— కుల్లూకభట్ట.

2. Cf :- I. E. J. Rapson = The Cambridge History of India - vol-I.
Ancient India. PP 220-21

“ He (the king) shall build a town (pur) and a dwelling (vesma) each with a door facing south. The dwelling (Buhler 'palace') is within the pur and to the east of the dwelling shall be a hall called the 'invitation' (guest) house. South of the pur shall be an assembly house (sabha) having doors on the south and north sides so that it shall be in plain view within and without...”

2. Radha Kumud Mookerjee = Hindu Civilization Part-I
P 138.

రాజు పురము నందు దక్షిణ ముఖద్వారముతో రాజవేశ్యమును తన నివేశనము నకు తూర్పుదిక్కు నం దావసథము, పురమునకు దక్షిణ దిగ్భాగమున దక్షిణోత్తర ద్వారములతో సభాభవనము (ద్యూతార్థము) నిర్మించుకొనవలయు నని ఆపస్తంబ ధర్మసూత్రములందు (2-10-25) జెప్పబడినది. ఈ మూడుస్థానములందు నగ్ను లండవలయును. నిత్యము నగ్నిపూజలు జరుగుచుండవలయు ననియు నాపస్తంబుడు చెప్పినాడు.

“వేశ్యావసథః సభేతి త్రిస్తానాన్యధినంధాయ అహా సర్వేష్వేవ అజస్మా అగ్నయః స్యు రగ్నిపూజా చ నిత్యా యథా గృహమేవ ఇతి” — ఆపస్తంబ

వాస్తుశాస్త్రము లందు పంచవిధరాజగృహములు చెప్పబడినవి.

అష్టోత్తరశతంహస్తం విస్తారా న్నైవమందిరమ్ ।

కార్యం ప్రమాణ మన్యాని తథాష్టాష్టాని తాని తు ।

విస్తారం పాదసంయుక్తం చైవ్యం తేషాం ప్రకల్పయేత్ ।

ఏవం పంచనృపః కుర్యాత్ గృహోతాం చ పృథక్ పృథక్ ॥

— వరాహమిహిర-బృహత్సంహిత *

108 హస్తముల విస్తారము. 135 హస్తముల పొడవు గల రాజగృహము శ్రేష్ఠమయినది. తక్కిన వాని కొలతల వీ క్రింది పట్టికలో జూడనగును.

రాజగృహములు		వెడల్పు హస్త - అం	పొడవు హస్త - అం
1 వ	గృహము	108=00	135=00
2 వ	గృహము	100=00	125=00
3 వ	గృహము	92=00	115=00
4 వ	గృహము	84=00	105=00
5 వ	గృహము	76=00	95=00

* చూడు :- చోగుపత్రి స్వామిగుప్త = గుప్తవాస్తు - పు 145

2) వాస్తురక్షాకరః అ 11. శ్లో 1, 2.

పోల్చు :- 1) మర్కటపురాణము 2) వేశ్యావసంహిత.

రాజవేశ్యము పొడవు-వెడల్పులు 108 హస్తములుండుట శ్రేష్ఠమనియు, 90 హస్తములుండుట మధ్యమమనియు, 70 హస్తములుండుట యధమమనియు సమరాంగణసూత్రధారుఁడు తెలిపినఁడు.

అష్టోత్తరశతం జ్యేష్ఠం మధ్యం స్యాన్నవతిం కరాన్ ।

జఘన్యం సప్తతికరాన్ రాజవేశ్య ప్రశస్యతే ॥

— సమరాంగణసూత్రధారః ॥ అ. 30-1.

రాజభవనములు మనోహరముగా నుండవలయును,

ప్రాకారపరిభ్రాగుప్తం చారుకాంతి సమంతతః ।

త మంగభ్రమనిర్యాహ సుదృఢాట్టాలకాన్వితమ్ ॥

ఏకాశీత్యా పదైర్భక్తం విధేయం నృపమందిరమ్ ॥

సమరాంగణసూత్రధారః ॥ అ 15, 8, 9 *

రాజభవనములకు రక్షణార్థము దృఢప్రాకారపరిభ్రాదులేకాక, శోభార్థము అంగభ్రమ-నిర్యాహాది శిల్పకళాలంకృతులును ముఖ్యములే.

రాజమందిరములు

మహాభారతకాలమున రాజులు ప్రాకారపరిభ్రాన్వితములయిన పురదుర్గముల మధ్యభాగము నందు ప్రత్యేకముగా నిర్మింపఁబడిన రాజప్రాసాదము లందు నివసించుచుండిరి. వారిని దర్శింపఁ గోరు వారు సింహద్వారమును దాటి, కక్ష్యంతరములు గడచి, కొలువు కూటమును జేరవలయును.

* Cf:- D.N. Sukla : Silpa Sastra - Royal Palace and Royal Arts.

P. 2

"Though situated in the interior of the town, the Raja-Nivesa must have a surrounding moat and a rampart to ward off the insecurity of the palaces. This fortification also consisted of so many architectural designs as Anga-bhrama, Niryuha and strong towers and turrets, the crowning part of the parapets-the surrounding walls and they are also laid to make the structure beautiful."

హస్తీనాపురమునకు రాయబారిగా వచ్చిన కృష్ణుడు, ధృతరాష్ట్రుని జూచుటకు,

“ మణితోరణసుందరం బగు రాజమందిర ద్వారంబు ప్రవేశించి కక్ష్యంతరంబులు గడచి యేనుంగుమొగసాలఁ¹ జొచ్చి, యరదంబు డిగ్గి యల్లన నడచునప్పుడంతకు మున్ను యరిగి భీష్మద్రోణప్రముఖులగు వారలు ధృతరాష్ట్రునిం బొడువ నతఁడు ప్రత్యుత్థానంబు సేసి విదురసంజయసహితంబుగా నెదుర్కొనినాడు.”

తిక్కన- భార- ఉద్యోగ. ౪. 178.

రాజగృహము (సుధాధవళితము కావున) తెల్లగా నున్న దనియు, దాని చుట్టు ననేకప్రాసాదము లున్న వనియు దానిని జేరుటకు కృష్ణుడు మూడు కక్ష్యలు దాటి నాఁ దనియు మూలము నందు వర్ణింపఁబడినది.

స గృహం ధృతరాష్ట్రస్య ప్రావిశచ్చత్రుకర్షణః ।

పాండురం పుండరీకాక్షః ప్రాసాదై రుపశోభితమ్ ॥

త్రిస్రః కక్షి వ్యతిక్రమ్య కేశవో రాజవేశ్మనః ।

వైచిత్రవీర్యం రాజాన మభ్యగచ్ఛ మరిందమః ॥

— వ్యా.భా. ఉద్యోగ. 88-11, 12

దుర్యోధనుమందిరము చేరుటకుఁ గూడ మూడు కక్ష్యలు గడచి పోవలయును.

కృష్ణుడు కక్ష్యంతరములు గడచి ‘ తైలానశిఖరాకారంబగుసౌధంబున పేరోలగంబున సింహాసనాసీనుఁడై’ యున్న సుయోధనుని జూడఁ బోయినట్లు తిక్కన వర్ణించినాడు.²

మూలమునం దిట్లున్నది.

దుర్యోధనగృహం శౌరి రభ్యగచ్ఛ దరిందమః ॥

1. పాపాంతరము :— అనుంగు మొగసాల =

రాజమందిర ప్రధానద్వారమునకుఁజేరి యుండుకాల.

ఏనుంగు మొగసాల = యామకుంజరము లుండెడు ముఖకాల,

మొదటి మొగకాల (నూ.ని)

2. తిక్కన- భార- ఉద్యోగ- ౪-౨09.

లక్ష్మ్యో వరమయాయుక్తం పురందరగృహోపమమ్ ।

విచిత్రై రాసనై ర్యుక్తం ప్రవివేక జనార్దనః ॥

తస్య కజ్యో వ్యతిక్రమ్య త్రిస్రో ద్వాస్తై రవారితః ।

తతోఽభ్రఘనసంకాశం గిరికూట మివోత్థితమ్ ।

శ్రీయా జ్వలంతం పాసాద మారురోహ మహాయశాః ॥

తత్ర రాజ సహస్రైశ్చ కురుభి శ్చాభిసంవృతమ్ ।

ధర్తరాష్ట్రం మహాబాహూ దదర్శాసీన మాసనే ॥

— వ్యా.భా. ఉద్యోగ. 90. 1-4

దుర్యోధనుని గృహము సర్వాలంకారశోభితమై విచిత్రమైన యాసనములతో దేవేంద్రభవనము వలె నున్నది. కృష్ణుడు మూడు కక్ష్యలు దాటి యా భవనమును ప్రవేశించినాడు. అది గిరిశిఖరము వలె నున్నతముగా, నాకనము నందలి మేఘము వలె తెల్లగా, వెలుగొందుచున్నది. కృష్ణుడు దా మేడ పై కెక్కి యందు కొలువు దీతిన దుర్యోధనుని జూచినాడు.

ఇంద్రప్రస్థము నందలి ధర్మజుని రాజగృహము కుభేరభవనము వలె నున్నది.

పాండవులను సుహృద్ద్యూతమున కాహ్వానించుట కరిగిన విదురు డా రాజ భవనము నందు ధర్మజుని కలసికొనినాడు.

స రాజగృహ మాసాద్య కుభేరభవనోపమమ్ ।

అభ్యాగచ్ఛత ధర్మాత్మా ధర్మపుత్రం యుధిష్ఠిరమ్ ॥

— వ్యా.భా. సభా. 58.3

ద్వాపరయుగము నందలి యుధిష్ఠిరాది చక్రవర్తుల నివాసగృహములు 98 హస్తముల వెడల్పు, 122½ హస్తముల పొడవు గలిగియుండెడి వని వాస్తుశాస్త్రముల వలనఁ దెలియుచున్నది.¹

1. చూడు:- వాస్తురత్నాకరః ॥ అ 11. శ్లో 10.

“యే ద్వాపరే భూమిభుజో బహువు ।

సైషాం గృహం హస్తశతం ద్విహీనమ్ ॥

— [విస్తారములో నాల్గవంతు దానికి కలిపిన దైర్ఘ్యము వచ్చును.

పొడవు = $98 + 98 = 98 + 24\frac{1}{2} = 122\frac{1}{2}$ హస్తములు]—

ఆం తః పురములు

రాజభవనములలో రాజులకు రాజమాతలకు రాజపుత్రికలకు ప్రత్యేక గృహములుండెడివి. వానికే యంతఃపురము అని పేరు.

పౌష్యమహాదేవి మణికుండలముల కొఱి 'కుదంకుఁ డంతఃపురమునకుఁ' జనినాఁడు. ¹

యయాతి మహారాజు దేవయానిని, శర్మిష్ఠను గన్వకాసహస్రంబుదోడ్కొని 'నిజపురమునకుం జని యంతఃపురరమ్యహర్మ్యతలంబున దేవయాని నునిచి, తదను మతంబున నశోకవనికాసమీపంబున నొక్క గృహంబునందుఁ గన్వకాసహస్రంబుతో శర్మిష్ఠ' నునిచినాఁడు. ²

వేయిమందికి నివాసయోగ్యమయిన యా గృహ మెంత విశాలమయినదో యం దెన్ని కక్ష్యలున్నవో తెలియదు.

చేదిపురమున 'జనసంకులం బైన రాజమార్గంబు దఱి యవచ్చుచున్న దమయంతిని ప్రాసాదగత యైన రాజమాత దవ్వులం గనినది.'

— నన్నయ. భార. ఆరణ్య. 2-115, 118

సా తైః పరివృతాగచ్ఛేత్ సమీపం రాజవేశ్యని ।

తాం ప్రాసాదగతాపశ్యద్ రాజమాతా జనైర్వృతామ్ ॥

— వ్యా.భా. పన. 65-51

1. నన్నయ. భార. ఆది. 1-95 (వ్యా.భా. ఆది. 3-5)

'తం ప్రత్యువాచ పౌష్యః ప్రవిశ్యాంతఃపురం క్షత్రియాయాచ్యతా మితి'

2. నన్నయ. భార. ఆది. 3-169 (వ్యా.భా. ఆది. 82-1, 2)

'యయాతిః స్వపురం ప్రాప్య మహేంద్రపురసన్నిభమ్ ।

ప్రవిశ్యాంతఃపురం తత్ర దేవయానీం న్యవేశయత్ ॥

దేవయాన్యాశ్చానుమతే సుతాం తాం వృషపర్వణః ।

అశోకవనికాభ్యాశే గృహం కృత్వా న్యవేశయత్ ।

వృతాం దాసీ సహస్రేణ శర్మిష్ఠాం వార్హపర్ణణీమ్ ॥'

‘సుదేవుం డను బ్రాహ్మణుండు చేదిపతి యైన. సుబాహుపురంబునకుంజని పుణ్యాహవచనంబు సేయింపఁజోవు బ్రాహ్మణులతో రాజగృహంబుసొచ్చి యంతః పురంబున సునందానహితయై యున్న దాని నిమ్ముగా నిరీక్షించి దయమంతి యని యెఱింగినాఁడు.’

— నన్నయ. భార. ఆరణ్య. 2-142

తత శ్చేదిపురీం రమ్యాం సుదేవో నామ వై ద్విజ ।
విచిన్వానోఽథ వైదర్భీ మపశ్యద్ రాజవేశ్యని ॥

— వ్యా.కా. పద. 68-7

విరాటనగర రాజవీధిని నడచుచు నైరంధ్రిచేషధారిణి యైన ‘పాంచాలరాజు నందన రాజమందిరంబు చక్కటికి నరుగు నవసరంబున,

ముద మొదవ రమ్యహర్మ్యము
తుది నిలుపునఁ బ్రణయసఖుల తోడ విహారా
స్పద మగు నెలపున మెలఁగెడు
సుదేక్ష తజ్జాలకములఁ జూచెం బ్రీతిన్

— తిక్కన. భార. విరాట- 1.801

కన్యాగృహములు

ద్వారకానగరములో సుభద్రకు ప్రత్యేకగృహమున్నది.

వనజనేత్ర కన్యాపురంబునకుఁ జనియె
నరిగెఁ దన లతాగృహంబున కరునుండు.

— నన్నయ. భార. ఆది. 1-189

విదర్బానగరము (కుండిన) నందు రాజపుత్రి యైన దమయంతికి రాజాంతః పురము నందు ప్రత్యేకనివేశనము గలదు.

“ ఆయుధీయసురక్షితం బయిన రాజగృహం బెట్లు సొర నగు నని శంకింప వలవదు దమయంతినివేశనంబు ప్రవేశించు నపుడు నిన్నెవ్వరు వారింప నోడుదు

రనిన శక్రవచనంబుల నశంకితుం డయి నలుం డప్పుడ విదర్భాపురంబునకుం బోయి యొక్కరుండ దమయంతీగృహంబు సొచ్చి” నట్లు వర్ణింపఁబడినది.

నన్నయ. భార. ఆరణ్య. 2-38 *

అది యొక పెద్దమేడ. పుణ్యశ్లోకుఁ డయిన నలుని చూడవలయు నను వేడుక తో దయమంతి యా మేడ పయికిక్కినది.

‘ఆరురోహ మహద్వేశ్య పుణ్యశ్లోకదిదృక్షయా.’

— వ్యా.భా. చన. 56-25

విడిదిగృహములు

రాచనగళ్ళలో తమదర్శనార్థము వచ్చు బంధుమిత్రులుండుటకు ప్రత్యేకముగా విడిదిగృహము లుండెడివి.

ఉలాపి యను నాగకన్యక యర్జునుని నాగపురమునకుఁ గొనిపోయి ‘రమ్మహర్మ్యము నందు నెయ్యమున నునిచె.’

— నన్నయ. ఆది. 8-128

ద్యూతార్థము హస్తినాపురమునకు వచ్చిన పాండవు లుండుట కొనఁగఁబడిన విడిదిగృహములు రత్నమయములు.

వివశు స్తేఽభ్యనుజ్ఞాతా రత్నవంతి గృహాణి చ ॥

— వ్యా.భా. సభా. 58-32

* చూడు :— వ్యా. భా చనపర్వము,

“సురక్షితాని వేశ్మాని ప్రవేశ్టుం కథ ముత్సహే॥” — 55-10

“సురక్షితాని హి మే వేశ్మ రాజా చైవోగ్రజాననః ॥” — 55-21

“భవద్వి రహ మాదిష్టో దమయంత్యా నివేశనమ్ ।

ప్రవిష్టః సుమహాకక్షం దండిభిః స్థవి రైర్బృతమ్ ॥

— చన. 56-25

(మహాకక్షం మహాస్తం రాజద్వారప్రదేశనమ్.. నీలకంఠ.)

విదర్భాపురధీశుడు దమయంతీద్వితీయస్వయంవరమున కడచెంచిన ఋతు పర్వవి 'పూజించి యొక రమ్యహరమ్యమున విడియించినాడు.'

సన్నయ. భార. ఆరణ్య. 2-164

రాజప్రేక్షై రనుగతో దిష్టం వేశ్మ సమావిశత్ ॥

వ్యాఖ. పద. 73-30

అ భ్యంతరమందిరములు

రాజభవనములయం దభ్యంతరమందిరములు శయనాగారములు వేరుగా నుండెడివి.

హస్తినాపురమునకు రాయబారమున కరిగిన కృష్ణుడు విదురుగృహంబున విందారగించినంత, "రాత్రి యగుటయుం దగిన యభ్యంతరమందిరంబున హంస తూలికాతల్పంబున భుజంగతల్పు నునిచి యతనికడ నుచితాసనంబున మండి విదురుఁ డిట్లనియె"

—తిక్కన. భార. ఉద్యోగ. 2-262

సంభాషణానంతరము విదురుఁడు, నిజశయనస్థానంబునకుఁ జనియె ననంతరంబు.

అతనివచనరచనమాత్మలోఁ దలపోసి
యిట్టివాఁడు గలఁడె యెందు ననుచుఁ
బాలకడలి కడలి పాటియై యొప్పు న
ప్పాన్ము నందు శౌరి పవ్వళించె. "

—తిక్కన. భార. ఉద్యోగ. 2-263, 264

భాండాగారములు : ఆయాభాగములు

భాండాగారాయుధాగారం ప్రయత్నేనాభివర్ధయేత్ ॥

నివయాన్ వర్ధయేత్ సర్వాంస్తథా మంత్రతాలయాయుధాన్ ॥

— వ్యా.భా. ౧౦౮. 86-12

రాజగువాడు భాండాగారములు సర్వాయుధసంపన్నములయిన యాయుధాగారములను ప్రయత్నపూర్వకముగ రక్షింపవలయును.

భాండాగారములు

ఇంద్రప్రస్థము నందు ధర్మజుని భాండాగారములు సకలసంపత్సమృద్ధములై యున్నట్లు వర్ణింపబడినది.

“ అపరిమిత పరార్థ్యరత్నరజితసువర్ణపరిపూర్ణంబయి మహామేరు శైలంబు సన్నిహితం బైన యట్లు, యక్షేశ్వరు నక్షయనిధులు ప్రత్యక్షం బైన యట్లు భాండాగారంబు సమృద్ధం బైనయది కావున రాజసూయాధ్వరం బెడ సేయక చేయు” మని యాస్తమంత్రులు యుధిష్ఠిరుని ప్రోత్సహించిరి.

నన్నయ. భార. సభా. 1. 273

ధర్మరాజు రాజసూయంబు సేయ నుపక్రమింపఁగా తన్నిర్వహణార్థము శిల్పివరులు,

‘ హరిప్రస్థంబు చుట్టు నపారభూరిబహువిధాగారములు ’ నిర్మించిరి.

— నన్నయ. భార. సభా. 1. 282, 283

శిల్పులు నిర్మించిన బహువిధాగారములలో భాండాగారములను గలవు.

ధనసంరక్షణార్థము నిర్మింపఁబడు భాండాగారములను స్థపతివర్మఁడు శాస్త్ర సమ్మతముగా నిర్మింపవలయును.

ధనసంరక్షణీశాలా భాండాగార మితిరీతా ।

తాం శాలాం స్థపతిశ్రేష్ఠః స్థాపయే ల్లక్షణాన్వితమ్ ॥

— విశ్వకర్మవాస్తుశాస్త్రము. అ 18-12, 18

ధర్మజుఁడు, “హిరణ్యరజతరత్నదక్షిణాదానవిషయంబు లందు కృపాచార్యుని,
.... నానాదేశాగతులయిన రాజులు దెచ్చి యిచ్చిన యుపాయనంబులు గైకొన
దుర్యోధనుని నియోగించినాడు.¹

“నన్ను రత్నపరిగ్రహణంబు నంఁఁ
బాండవుండు నియోగించెఁ బార్థివేంద్ర
సర్వరత్నాకరైకప్రళస్తరత్న
పుంజముల కాస్పదము ధర్మపుత్రుగృహము.”

— అని దుర్యోధనుఁడు జనకునితోఁ జెప్పికొనినాడు.²

తరువాత మాయాదురోదరమున ధర్మజు నోడించి యాతనిసమస్తైశ్వర్యములు
వడసి సంతసించినాడు.

“యుధిష్ఠిరుండు బద్ధమత్సరుం డయి పెరిగి [యొందొంత] యొడ్డుచు నిష్క్ర-
సహస్రభరితానేకాయుతకుండముండితంబు లయిన భాండాగారంబులును, వజ్రవైడూర్య
మరకతమౌక్తికనీలప్రవాళపద్మరాగాదివివిధకుద్ధవిపులరత్నపరిపూర్ణంబు లైన
రత్నభాండాగారంబులుం బ్రత్యేకంబ పంచద్రోణకాంచనసంచితంబు లయిన చతుశ్శత
నిధులును నొక్కొక్క యొడ్డునన యొడ్డి” యొలుపడినాడు.³

ఆయుధాగరములు

‘ ఆయుధాగర ధనాధ్యక్షముల యందు
.... పరమవిశ్వాసుల దక్షులఁ బంచితయ్యః’

— అని నారదుఁడు ధర్మరాజును ప్రశ్నించినాడు.

— నన్నయ, భార. సభా. 1. 47 *

1. నన్నయ, భార. సభా. 1-286

2. ,, 2-108

3. ,, 2-177

* చూడు : పా.భా. సభా. 3-30

“కచ్చితే కోశశ్చ తేష్టం చ పాపానం ద్విజ్ఞ మాయుధవైః

ఆయశ్చ కప్తచకలాక్షై స్తవ భక్తై రనుష్ఠితః॥”

నిత్యము నాయుధములను దర్శించుచుండుట వలన రాజులకు దైవానుగ్రహమును, నాయుధారోగ్యాభివృద్ధులును గలుగును. కావున భూపతి యాయుధాగారమును నిజప్రాసాదమధ్యము నందుఁ గాని, న్యాయశాలాసమీపమునఁ గాని నిర్మించుకొనవలయు నని శిల్పశాస్త్రములు చెప్పుచున్నవి. ¹

ఇంద్రప్రస్థము నం దాయుధాగార మంతఃపురము నందే యున్నది.

ద్రౌపదీసహితుడై ధర్మరా జాయుధాగారము నందున్నఁ గార్యకంఠు
బుచ్చికొనఁగఁ దనకుఁ బోలమి యెఱిఁగియు
విప్రనా ర్తరవము వినఁగ నోప
కర్జునుండు నిజశరాసనగ్రహణార్థ
మాయుధాలయమున కరిగె నపుడు.

—నన్నయ. భార, ఆది 8-118

వారణావతమున పాండవు లుండుటకు పురోచనశిల్పాచార్యుఁడు నిర్మించిన చతుశ్శాలకు సమీపముననే శస్త్రాగార మున్నది,

ఆయుధాగారము	[నన్నయ. ఆది, 6-160; 8-118]
ఆయుధశాల	[నన్నయ. ఆది, 6-140]
ఆయుధాలయము	[.. .. 8-118]
శస్త్రాగారము	[.. .. 6-151]
శస్త్రవేశ్యము	[.. .. 6-168]

.... అను నవి పర్యాయపదములు.

రాజనివేశనము నం దాయుధాగార మొకభాగము,

1. చూడు : విశ్వకర్మవాస్తుశాస్త్రము. అ. 20.

హస్త్యశ్వర దశాలలు

కశ్చిత్ సూత్రాణి సర్వాణి గృహ్లాసి భరతర్షభ ।

హస్తీసూత్రాణ్యశ్వసూత్రాణి రథసూత్రాణి వా విభో॥

—వా. భ. సభా. 5-121

హస్తీసూత్రములను, అశ్వసూత్రములను, రథసూత్రములను పాటించి వానిని పరీక్షించుచుంటేవా యని నారదుడు ధర్మరాజు నడిగినాడు.

హస్తీసూత్రము లనగా గజముల కుభాకుభలక్షణములు, గజశాలానిర్మాణ పద్ధతులు తెలుపు శాస్త్రము. అశ్వసూత్రములనగా తురంగముల కుభాకుభలక్షణములు, అశ్వశాలానిర్మాణ పద్ధతులు తెలుపు శాస్త్రము. రథసూత్రము లనగా వివిధ రథముల లక్షణములు తన్నిర్మాణోపయుక్తములగు మానాదులు తెలుపు శాస్త్రము.

రథశాలలు, హస్తీశాలలు వై వస్వతభాగమునను, వాజీశాల లంతఃపురమునకు దక్షిణదిగ్భాగమునను నిర్మింపవలె నని శిల్పశాస్త్రములు చెప్పుచున్నవి.

కార్యా వై వస్వతే శాలా రథానాం దంతినాం తథా ।

భవంతికుర్యాత్ స్థవతి స్తథా వాజినివేశనమ్ ।

అంతఃపురప్రదేశస్య కార్యం దక్షిణతశ్చ తత్ ॥

—సమరాంగజసూత్రధారః ।

అ. 15.98; అ 38-17,18

రాజులు, రాజపుత్రులు ప్రాతఃకాలమున పంచమంగళాది - భద్రగజములను, పంచభద్రాదిహయములను చూచుచుండుటవలన వారికి జయము గలుగును. అట్లే రాజ్యవిస్తరణహేతువులయిన రథచక్రధ్వనులు వినుట శ్రేయస్కరము.

పాండుపుత్రులు బాల్యముననుండియు వివిధమంగళవాద్యములతో మత్తవారణ ఘోరములతో హయహేషలతో రథచక్ర ధ్వనులతో నిదుర మేల్కొంచు చుండువారు.

శంఖదుందుభినిర్వోషై ర్మృదంగై ర్వేణునిస్వనైః।
 సాందవాః సమబోధ్యంత బాల్యాత్ప్రభృతి కేశవః।
 యే స్య వారణశబ్దేన హయానాం హ్రేషితేన చ
 రథనేమినినాదైశ్చ వ్యబోధ్యంత తదా గృహే....॥
 ప్రాసాదాగ్రేష్వబోధ్యంత రాంకవాజినశాయినః॥

— వ్యా.భా. ఉద్యోగ. 89-11, 13, 14

అంతఃపురకాంతలును నిత్యము రథచక్రధ్వనులు వినుచుందురు. ఋతుపర్వడు
 బాహుక (నల) చోదితలబైన రథం బెక్కి కుండిననగరము ప్రవేశించినంతనే,

‘దమయంతి యా రథధ్వని విని యిది నలు
 రథఘోష యని యనురాగ మొంది
 నలు నిషధేకుఁ బుణ్యశ్లోకు లోకోప
 కారకుఁ జూడంగఁ గాంతు నేడు’

— అనిసంతసించినది.

[నన్నయ. భార. ఆరణ్య - 2-163]

రథధ్వనములు రథనిర్మాణ కళాకౌశలమును బట్టియు, రథచోదకుని నైపుణ్య
 మును బట్టియు, రథగమనవేగమును బట్టియు ననేకవిధములుగా నుండును.

ఘన ధ్వనివోలె గంభీరములయిన యా రథధ్వనము లామెకు సుపరి
 చితములే.

ఆ రథ ఘోషవిని రాజప్రాసాదము పయినున్న నెమళ్ళు, గజశాలల యందలి
 గజములు, హయశాలల యందలి గుఱ్ఱములు అది మేఘగర్జన మనుకొని యుత్సుక
 తతో పయికిఁ జూచినవి.

నాదయన్ రథఘోషేణ సర్వాః స విదిశో దిశః।
 దమయంతీ తు కుశ్రావ రథఘోషం నలస్య తమ్॥

ప్రాసాదస్థాశ్చ శిఖనః శాలాస్థాశ్చైవ వారణాః।
 ఘోయాశ్చ కుశ్రువుస్తస్య రథఘోషం మఘ్నితే॥

తచ్చ్రుత్వా రథనిర్ఘోషం వారణాః శిథిలస్తథా।
ప్రణేదురున్ముఖా రాజన్ మేఘనాద ఇవోత్సుకాః॥

— వ్యా.భా. వన. 78. 2-7

నలుని చూడవలె నను కుతూహలముతో దమయంతి మేడపై కెక్కినది.

అరురోహ మహద్వేశ్య పుణ్యశ్లోక దిదృక్షయా॥

వ్యా.భా. వన. 79-16.

ఈ వర్ణనములనుబట్టి గజశాలలు, హయశాలలు, రథశాలలు రాజాంతః పురములకు సమీపముననుండెడివని తెలియుచున్నది.

మహాభారతకాలమున రాజనివేశనములు మూడు కక్షలుగా నుండెడివి. తోరణద్వారములు గలది ప్రథమకక్ష్య. అంతఃపురము తృతీయకక్ష్య. హస్త్యశ్వ రథశాల లుండునది మధ్యమకక్ష్య.

వినుంగుమొగసాల

హస్తీపురమునకు వచ్చిన కృష్ణుడు, “మణితోరణసుందరంబగు రాజ మందిరద్వారంబు ప్రవేశించి, కక్ష్యంతరములు గడచి యేనుంగు మొగసాల¹ జొచ్చి యరదంబు దిగినాడు.”

— తిక్కన. భార. ఉద్యోగ. 3.176. *

త్రిప్రః కక్ష్యై వ్యతిక్రమ్య కేశవో రాజవేశ్మనః।

వైచిత్రపీఠ్యం రాజాన మభ్యగచ్ఛ దరిందమః॥

— వ్యా.భా. ఉద్యోగ. 88-12 **

1. పాతాంతరము = అనుంగుమొగసాల, (సూ.ని)

అనుంగుమొగసాల = రాజమందిరప్రధానద్వారముననుండెయుండు శాల (సూ.ని.)

ఏనుంగుమొగసాల = యామకుంజరము లుండెడు ముఖశాల, మొదటి మొగశాల.

(సూ.ని.)

* పోల్పు : తిక్కన. భార. శాంతి. 1-310

“ఆతండేనుంగుమొగసాల నరదంబు డిగ్గి ...”

** పోల్పు : వ్యా.భా. శాంతి. 326-31 →

అ శ్వ శాల

తతః పరీక్షా మశ్వానాం చక్రే రాజన్ స బాహుకః॥

అశ్వశాలా ముపాగమ్య భాంగాసురి నృపాజ్ఞయా॥

—వ్యా.భా. వన. 71.11

దామగ్రంథి గా మాటువేసమున నున్న నకులుని జూచి విరాటరాజు,

“.... అశ్వములన్ బరికించి యున్ని యిం

పేనిఁ దురంగశాలలకు నెల్లను ముఖ్యుడవై”

యందు మని యాదేశించినాడు.

[తిక్కన. విరాట. 1-272]

రథశాల

మేడ పై కెక్కిన దమయంతి రథాకూడుడై మధ్యమకక్ష్య ప్రవేశించు
ఋతుపర్ణుని జూచినది.

తతో మధ్యమ కక్షయాం దదర్శ రథమాస్థితమ్

ఋతుపర్ణం మహిషాలం ॥

—వ్యా.భా.వన. 78.17

ఋతుపర్ణుని కుండిననగరంబునకుఁ గొనివచ్చిన ‘బాహుకుండును రథశాల
రథాశ్వంబుల బంధించి రథసమీపంబున విశ్రమించి యుండె.’

—నన్నయ. భార. ఆరణ్య. 2.188

బాహుక్తో రథమాదాయ రథశాలా ముపాగమత్॥

—వ్యా.భా. వన. 72.31

అగ్నిశాలల వలె రథశాలలును పవిత్రమైనవే. అగ్నిహోత్రాయతనములం
దగ్గి వెలుగకుండుటయు, రథశాలలు దగ్ధమగుటయు, రథాశ్వములు ధ్వంస
మగుటయు నకుభసూచకములు.

“ప్రావేశయః తతః కష్టా తృతీయాః రాజదేశ్మని.”

పాండవులు పరిత్యక్త విభవులయి నిజాయుధంబులు ధరించి వెలువడు నపుడు కలిగిన యువద్రవములలో దుర్యోధనుని రథశాలలకు నిప్పుంటుకొనుట యొకటి.

అగ్నిహోత్రాణి సాయాహ్నే న చాహూయంత సర్వశః।

.....

తథైవ రథశాలాసు ప్రాదురాసీద్ధతాశనః।

ధ్వజాశ్చ వ్యవశీర్యంత భరతానా మఘాతయే॥

—వ్యా.భా. సభా. 61. 22-24

నన్నయ గాని తిక్కనగాని రథశాలాప్రాధాన్యమును తెలుపలేదు.

—) ౦౦౦ (—

గోపురములు : ద్వారతోరణములు

దేవాలయానాం భూనేతృభవనానాం పురా మపి
గ్రామాణా మపి దుర్గాణాం శాలానా మపి సద్మనామ్ ।
ముఖద్వారేషు కర్తవ్యం గోపురం శిల్పిభిః క్రమాత్ ॥

— విశ్వకర్మ వాస్తుశాస్త్రము. అ 28.1,2

పురదుర్గములకు, గ్రామములకు, దేవాలయములకు, రాజభవనములకు, శాలా గృహములకు, గృహములకు, ముఖద్వారములందు శిల్పులు గోపురములు నిర్మింప వలయును.

గోపుర మనఁగా తోరణాద్యనేకశిల్పకళాబంధితమయిన ద్వారము. దీనిని భల్లాటపదము నం దుంపవలయును.

తోరణ శబ్దమునకు నిఘంటువు లిచ్చిన యర్థము లివి :-

తోరణ(ము) :- 1. బహిర్ద్వారము, వెలుపలి గుమ్మము.

2. మంగళార్థముగా గుమ్మములకుఁ గట్టెడు మామిడాకుఁ లోనగు వాని దండ; రాజమార్గాదులం దలంకారార్థము కట్టు పత్ర పుష్పాదుల దండ.

[సూర్యరాయాంధ్ర నిఘంటువు]

తోరణః, తోరణమ్॥ 1. An arched doorway, a portal

2. An outer door or gate-way;

3. Any temporary and ornamental arch.

— V.S. Apte = The Students
Sanskrit - English Dictionary

శిల్పశాస్త్రము నందు తోరణ మనఁగా గోడల చివర శోభార్థము శిలాదారు సుధాదులతో శిల్పుల చేతఁ జేయఁబడు చిత్రరచనము.

ఇది దైవతోరణము, రాజతోరణము, మానుషతోరణము నని త్రివిధము.

తోరణం త్రివిధం కార్యం శిలాదారుసుధాచిః॥

దైవం భౌవం మానుషం చ తక్షణాది ప్రమాణః॥

—విశ్వకర్మవాస్తు శాస్త్రము. అ. 26.1

ఈ తోరణములపై చూతపత్రరూపమునఁ గాని, మయూరశుకహంసాది పక్షి రూపమునఁ గాని, లతాకుసుమాది రూపమునఁ గాని, నయనానందకరమైన రేఖా రూపమునఁ గాని, శిల్పకల్పనములు చేయవచ్చును. ఇట్టి మనోహరాకృతులను శిల్పులు ఐంకముల (ఉలుల) తోను తదితరశిల్పసాధనములతోను ద్వారాదులపై చెక్కుదురు, సుధాదిద్రవ్యములపై చిత్రింతురు.¹

హస్తినాపురము నందలి ప్రాసాదద్వారములు తోరణములతో నలంకరింపఁ బడియున్నవి.

ద్వారతోరణనిర్యాటై ర్యుక్తమభ్రచయోపమమ్॥

ప్రాసాదశతసంఖ్యం మహేంద్రపురసన్నిభమ్॥

—వ్యా.భా.ఆది. 109.6

1. చూడు :- విశ్వకర్మవాస్తుశాస్త్రమ్. ఆనంతకృష్ణభట్టారక వ్యాఖ్యానము.

అలరాపురియు ద్వారతొరణములతో నలరారుచున్నది.

ద్వారతొరణ నిరూపాధ్యక్షసంవాహానోఽనా॥

—వ్యాఖ. పన. 160.37

ద్వారకానగరమును ద్వారతొరణమంతితమే.

పురీ సమంతాద్ విహితా స పతాతా స తొరణా॥

—వ్యాఖ. పన. 16.5

హస్తినాపురమునకు విచ్చేసిన కృష్ణుడు,

‘మణితొరణనుండరంబగు రాజమందిర ద్వారంబు’ ప్రవేశించినాడు.

—తెక్కన. భార. ఉద్యోగ. 3-176

గిరివ్రజమునందును రాజగృహమునకు ద్వారతొరణములు గలవు.

జరాసంధుని భార్యల కిరువురకు నుదయించిన మనుజుకలములను దాచులు.
‘రాజగృహద్వారతొరణ సమీపంబున’ జదుకంబు నొద్ద నొక్కచోట వైచి
మోయిరి.

—నన్నయ. భార. సభా. 1.14

భీమసేనుడు జరాసంధుఁ జంపి వాని వధియించుట జగద్విదితంబుగాఁ
దదీయ గృహద్వారతొరణ సమీపంబునం దత్కేశబరంబు వైచెను,

—నన్నయ. భార. సభా. 1.214

ప్రాసాదద్వారములేకాక రంగమంటపద్వారములును తొరణములతో నలంకరింపఁబడుచుండెడివి.

ద్రౌపదీస్వయంవరరంగము, ‘విశాలద్వారతొరణముల’తో నలంకరింపఁబడినది

—నన్నయ. భార. ఆది. 7-167 *

* వ్యాఖ. ఆది. 186.17

ప్రాకారపరిభోజితో ద్వారతొరణమందిరిః ।

నితానైవ విచిత్రేణ సర్వతః సమలంకృతః ।

రాజమార్గములు

విశాలాన్ రాజమార్గాంశ్చ కారయీత నరాధిపః ।

ప్రపాశ్చ వివక్షాం త్రైవ యతోద్దేశం నమాదిశేత్ ॥

వ్యా.భా. శాం. 69. 53.

రాజధానినగరము లందు విశాలము లయిన రాజమార్గములను నిర్మింపవలయు నని ధీఘ్వుడు ధర్మరాజునకు చెలిపినాడు.

రాజమార్గ మనగా పురగోపురము నుండి రాజమందిరము వరకు పోవు మార్గము. తక్కిన వీధులు దాని ననుసరించియుండును.

నగరవాస్తు వనేకవిధములుగా నుండును గనుక శిల్పులు రాజమార్గములను తత్తన్నగరరచనాప్రణాళికల కనుగుణముగా నిర్మింపవలయును. ¹

పురవీధులు చూర్పునుండి పడమరకు. ఉత్తరము నుండి దక్షిణమునకు పోవు చున్నట్లు నిర్మింపవలయు ననియు, వాని విస్తారము మూడు నుండి పండ్రెండ్రు దండముల వరకు నుండవచ్చు ననియు వాస్తుశాస్త్రములు సూచించుచున్నవి. ² దండ మనగా 4 హస్తములు. కావున వీధుల వెడల్పు 12 నుండి 48 హస్తముల వరకు నుండవచ్చును.

ఈ శిల్ప సంప్రదాయ మత్యంతప్రాచీనమయినది. సింధులోయలో బయల్పడిన మొహంజోదారో-హరప్పా నగరముల యందలి వీధులు విశాలములై చూర్పు-పడమరలుగా ఉత్తర-దక్షిణములుగా పోవును నగరము ననేకభాగములుగా (పేటలుగా గృహసముదాయములుగా) విభజించుచున్న వనియు నీ విధమయిన నగరరచనా ప్రణాళికయు వీధ్యుపవీధీనిర్మాణపద్ధతియు తత్కాలీననాగరకళాప్రపంచమునం దద్వితీయ మనియు పురాతత్వవిదులు భావించుచున్నారు. ³

1. చూడు :- వ్యాస భాగ. దశమ 51-51. ద్వారకాపురవర్ణనము.

రచ్యావలంకరణవిధి ర్మహా వాస్తువినిర్మితమ్ ॥

2. చూడు :- మనసాకవాస్తుశాస్త్రము. గ్రామ-నగర లక్షణములు.

Cf :- G.K. Pillai = The Way of the Silpis. P. 196.

3. Cf :- Arun Bhattacharya : History of Ancient India P. 59

V.S Agarwala writes of streets :- →

మహాభారతము నందు వర్ణింపఁబడిన పురుషు లన్నియు విశాలమైన వీధులతో చక్కగా విభజింపఁబడియున్నవి.

ఇంద్రప్రస్థము నందలి వీధులు విశాలములై చక్కగా విభజింపఁబడియుండుట చే నచట ప్రమాదభీతి లే దని వ్యాసభారతమునందు వర్ణింపఁబడినది.

సువిభక్తమహారథ్యం దేవతాబాధవర్జితమ్ ॥

—వ్యా.భా. ఆది 207. 35.

రథ్య యనగా రథములు పోవు మార్గము; రాజమార్గము. (పెద్దమార్గము.)

హస్తినాపురము నందలి రాజమార్గములు సువిశాలములై నగరముల వంటి పెద్దపెద్ద రథములు పోవుటకు వీలుగా నున్నవి.

కొరవపాండవులు 'ఉదకక్రీడనము' నకు నగరాకారము గల రథము లెక్కి పోయిరి.

తే రథై ర్నగాకారైర్ దేశజైశ్చ గజోత్తమైః ।

నిర్యాయ ర్నగరాచ్ఛూరాః కొరవాః పాండవై స్సహ ॥

వ్యా.భా. ఆది 128-37, 38

మఱియొకచోట, కృష్ణుడు, 'ప్రియంబునఁగట్టాయుతంబైన తేరెక్కి భేరిశంఖ చామరప్రముఖభద్రవిహ్నంబులతో పెడలి గరుడధ్వజంబు గ్రాలఁ గృతవర్మసాత్యకు లొక్కరథంబునను దుర్యోధనాది చతుష్టయం బొక్క రథంబునను బాహ్వంబులరాల బారులకుఁ గన్నుల పండు వగుచు రాజమందిరద్వారము సేరి' నట్లు వర్ణింపఁబడినది.

—రిక్కన. ఉద్యోగ. 2-247

దీనిని బట్టి హస్తినాపురవీధులు ఒకే పర్యాయము మూడురథములు ఒకదాని ప్రక్క నొకటి పోవుటకు వీలయినంత పెడల్పు గలిగి యున్నవని తెలియుచున్నది.

"The town was divided by broad streets" into a grid system of which the regularity is amazing and found nowhere else in the ancient world. For example, at Ur where the streets were widening like village lanes. The streets of Indus Valley cut at right angles running East-West and North-South dividing the city into blocks "

హస్తినాపురము నందలి రాజమార్గములు రత్ననమాచితములు,

కృష్ణసంమాననార్థం చ నగరం నమలంకృతమ్ ।

బహువ రాజమార్గశ్చ బహురత్ననమాచితః ॥

— వ్యా.భా. ఉద్యోగ. 88.8.

రాజమార్గమున కిరుప్రక్కల రమ్యహర్మ్యము లుండెడివి.

కృష్ణుడు వ్యకన్థలము నుండి హస్తినపురంబు సొచ్చి “రాజమార్గంబున నరుగునవసరంబున మౌక్తికమిళితంబులు జహగంధలుళితంబులు నగు నక్షత్ర ప్రకరంబులును బుష్పనికరంబులునుం జల్లుచు సంతసిల్లుచు మ్రొక్కుచుఁ జొక్కుచు నిరుకెలంకుల రమ్యహర్మ్యంబులపై విలిచి పొలిచిరి.”

— తిక్కన. ఉద్యోగ. 9-174.

మిథిలానగరము రాజమార్గములతో చక్కగా విభజింపఁబడినది. దాని కిరు ప్రక్కల పెక్కు పణ్యస్థానము లున్నవి.

పత్వైశ్చ బహుభిర్యుక్తాం సువిభక్తమహాపథమ్ ॥

— వ్యా.భా.వన. 207 8

ప్రాచీనకాలమున నగరములకు సాధారణముగా నాలుగు పురద్వారము లుండె డివి. ఆ గోపురముల ననుసరించియే పురవీధు లుండును. ఈ మార్గములు కలియు చొట్ల చతుష్పథము లేర్పడి పురమును చక్కగా విభజించును. చతుష్పథమునకు చత్వరము, శృంగాటకము అనునవి పర్యాయములు.

ద్వారకానగరము ఎనిమిది మార్గములు, పదునాఱు చత్వరములు గలిగి యున్నట్లు వర్ణింపఁబడినది.

అష్టమార్గాం మహాకక్ష్యం మహాష్టోడశచత్వరామ్ ॥

— వ్యా.భా. సభా.

రాజమార్గములందు దుమ్ము లేవకుండ నీరుచల్లుచుండిరి.

జలావసితో విరజాః పంథా స్తస్మైతి చాన్వళాత్ ॥

— వ్యా.భా. ఉద్యోగ. 86-18

సంమృష్టసంసి క్తరజః ప్రతిపేదే మహాపథమ్ ॥

—వ్యాకా. ఉద్యోగ. 93-20

ఈ వర్ణనములను బట్టి మహాభారతకాలమునందు రాజధానినగరములు విశాలమయిన రాజమార్గములతో రథోపవర్ణ్యలతో చతుష్పథములతో రమ్యహర్మ్యములతో విహారవిధులతో నొప్పుచుండెడి వని తెలియుచున్నది.

సభా భవనములు

సభ్య సభాం మే పాహి యే చ సభ్యాః సభా.దాః ।

—అశ్వ. 19-55-6

ఓ, అగ్ని! సభయందు ప్రతిష్ఠితుడైన వయిన నీవు మమ్ము రక్షింపుము. సభాసదుల సభకు రక్షకు లగుదురు గాక ।

భారతీయస్థాపత్యము నందు సభాభవన నిర్మాణమత్యంతప్రాచీనమయినది. అది ప్రధానముగా స్తంభములతో నిర్మింపఁబడు శాలాభవనము. సభావాస్తు డైరిక్టుమును తెలుపునది స్తంభ బాహుల్యమే.¹

ఋగ్వేదము నందు సహస్ర స్తంభసభాభవనము పేర్కొనఁబడినది.

రాజానావనద్రుహా భిద్రువే

సదస్యై త్తమే సహస్రస్తూణ ఆసాతే ॥

—ఋగ్వేద. 2.41-5

1. Cf : D. N. Sukla : Silpa Sastra – Hindu Achievements in Aeronautics and Fine Arts. ch. II. P 15

“ Sabha as a building is an ancient institution. There are many references in our Sacred lore

(A. V. XIX 55-6; Tait Sam II. 4; 8; 6. ;

Thai Bra. I. I. 103. Chanda Upanishad VII. 14)

Their special features in the vedic times were their pillars and fire altars.

It is a pillared hall architecture ...

విశ్వకర్మవాస్తుశాస్త్రము నందు మూడు విధము లయినసభాభవనములు పేర్కొనబడినవి.

108 గ్రామముల కార్యస్థానము సాధారణసభ, ఇందుగ్రామ దేవతావిగ్రహము సభాపేదిక నలంకరించును,

108 పురముల కార్యశాల ముఖ్యసభ ఇందు పేదికపై ప్రభువిగ్రహ ముండును*

రాజధాని నగరము నందుండునది ప్రధానసభ, ఇందు రాజే స్వయముగా సింహాసనము నధిష్ఠించును. ఈ సభాభవనము నందు మంత్రులు సామంతులు తక్కుంగల రాజపరివారము నాసీను లగుటకు తగిన యాసనము లుండవలయును. భవనమున కిరు ప్రక్కల శాలోపశాల లుండవలయును.

శిల్పాచార్యు శ్రీ సభాభవనమును ఉన్నతమైన కీరము పయి పెక్కు స్తంభములతో చిమానరచనోపేతముగా నిర్మించి వివిధదేవతాచిత్రములతో నలంకరింప వలయు ననియు, ముందు తోరణాలంకృత మయినపూర్వభవనమును నిర్మింప వలయు ననియు విశ్వకర్మ నిర్దేశించినాడు.

సభాభవనమునకు స్తంభములు 48 గాని, 32 గాని, 24 గాని యుండవచ్చును.

మహాదిష్ఠానసంయుక్తాం త్రిశ్యంతోపానవేదికామ్ ।

దేవతాఘనసమోపేత స్తంభకూటవిరాజితామ్ ॥

విమానరచనోపేతాం కుర్యాచ్ఛిల్పవిశారదః ।

....

పూర్వభద్రసమాయుక్తం ముఖతోరణమండితమ్ ।

....

కారయేచ్ఛిల్పశాస్త్రజ్ఞః ॥

—విశ్వకర్మవాస్తుశాస్త్రము,* అ 16.17.

† Cf :- Viswakarma Vastu Sastra. ed. K. Vasudeva Sastri

" The basement shall be as grand as possible and the step's leading dais about 32 in number. The dais and →

పై దిక్యుగము నందు సభాభవనములు రాజాస్థానమండపములుగా, న్యాయ చాలయగా, జూదగృహములుగా, నానావిధకార్యకలాపముల వట్టులుగా నుండెడివి. *

మహాభారతము నందు ఇంద్ర యను వరుణ కుచేర బ్రహ్మాది దేవసభల వర్ణనము. హస్తినాపురము నందలి ధృతరాష్ట్రసభాభవననిర్మాణాది వర్ణనములు గలవు.

ఓని నన్నింటిని పరిశీలించినచో మహాభారతకాలమునాటి సభావాస్తుకళా వైశిష్ట్యము తెలియగలదు.

the hall shall have ornamented pillars so arranged as to enhance the grandeur and solemnity of the Court of Justice. The building shall have a Canopy and the arrangements of pillars may be in one of the forms consisting 48, 32, or 24 as detailed in the text. — — — The frontage of the Court house must have an ornamented arch (a Torana)''

* Cf:- D. N. Sukla : Silpa Sastra=Hindu Achievements in Aeronautics and Fine Arts.

" Dr. P. K. Acharya writes :-

There must have been suitable structural arrangements for the transaction of judicial, Commercial and Political business and for the reception of courtly, well-born wealthy persons and kings and for the performance of gambling, merriment, social intercourse, debates and contests."

ఇంద్రసభ

శతమఘసభ కుభరత్నాం

చితకాంచనరచిత మతిదిచిత్రము లోక

త్రితయాభిల లక్ష్మీ సం

శ్రిత మలివియె దానిఁ బొగడ కేషున కయినన్.

అదియును నూఱుయోజనంబుల వెడల్పును. నూటయేబదియోజనంబుల పొడవును, నైదు యోజనంబుల తనర్పును, గలిగి వైహాయనం బయి కామ గమనం బయి వ్యపేతశీతాతపంబయి సకలకాలకుసుమఫలభరితపాదపవనసం క్షీర్ణ సరోవరవిరాజితంబయి తపఃప్రభావంబున నమరేంద్రుడేత నిర్మితంబయి కుం బొప్పుచుండు.

— సన్నయ. భార. సభా. 1.62,63.

ఇంద్రసభ రత్నకాంచితరచితమై యతిచిత్రముగ నుండును.దానిపేరు పుష్కరమాలిని.

ఏషా సభా మయా రాజన్ దృష్ట్వా పుష్కరమాలిని ||

— వ్యా.భా. సభా. 7.26.

సభాభవనము పొడవు 150 యోజనములు, వెడల్పు 100 యోజనములు ఎత్తు, 5 యోజనములు. అది క్షీర్ణ చతురస్రాకృతి గలిగియున్నది. ఆకాశమునందుండును. కాని కామగమనము గలది. యజమానుడు కోరినచోటికి పోగలడు.

విస్తీర్ణయోజనశతంశతమధ్యర్థమాయతా ।

వైహాయసీకామగమాపంచయోజనముచ్చిరా ॥

— వ్యా.భా. సభా. 7.2.

ఇంద్రసభ 'వ్యపేతశీతాతపంబయి' యుండు నని సన్నయ వ్రాసినాడు. మూలము నం దా సభాభవనము జరాళోత్క మాదులు లేని దనియు, వేళ్ళములు, ఆనన ములుగల దనియు, శుభప్రద మయిన దనియు, మనోహర మయిన దనియు వర్ణింపబడినది.

జరాగోకక చూచేతా నిరాతంతా శివా శుభా ।

దేహ్యాననవలీ ప్రమ్యా దివ్యపాదపరోధితా ॥

వ్యా.భా. సభా. 7.2.

అది 'తపఃప్రభావంబున నమరేంద్రు చేత నిర్మితంబయి కరం బొప్పుచుండు' నని నన్నయ వ్రాసినాడు.

మూలము నం దిట్లున్నది.

శక్రస్య తు సభా దివ్యా భాస్వరా కర్మభిర్జితా ।

స్వయం శక్రేణ రౌరవ్య నిర్మితార్కసమప్రభా ॥

—వ్యా.భా. సభా. 7.1.

సూర్యసమప్రభలతో కాంతిమంత మయిన దివ్యసభను తన పుణ్యకర్మలఫలముగా మహేంద్రుడే స్వయముగా నిర్మించికొని నా డని వర్ణింపఁ బడినది.

నూలుయజ్ఞములు చేసిన వానికి దేవేంద్రుడని అభింశును. ఆ పుణ్యకర్మల ఫలముగా నింద్రసభయు లభ్యమగును. మఱి 'స్వయంశక్రేణనిర్మితా' అను మాట కర్థమేమి ?

ఇంద్రుడు శిల్పియే కాని శిల్పాచార్యులయిన త్వష్టయు, విశ్వకర్మయు తన్నుఁ గొలుచుచుండగా నీ సభాభవనమును తాను స్వయముగా నిర్మించికొను నవసరములేదు. కనుక 'పుష్కరమాలిని' యను నీ సభాభవనము తన పర్యవేక్షణములో విశ్వకర్మాదుల చేత నిర్మింపఁబడినదని చెప్పుకొనవలయును.

ఇది కొందఱు విద్వాంసులు,

'శక్రస్య ను సభా దివ్యా భాస్వరా కర్మనిర్మితా ।'

— అను పాఠాంతరమును గ్రహించి 'కర్మన్' అనగా 'సుకర్మన్' యని యర్థము చెప్పినారు.¹ సుకర్మ యనగా విశ్వకర్మ.² కావున నీ సభ విశ్వకర్మ నిర్మిత మని చెప్పవచ్చును.

1. Cf. :- C. Ramachari = Thakshan and Similar Artisans in

Astadhyayi. P. III.

2. Sukarman = N. of Viswakarman, (The architect of the gods) L.

—Monier Williams, S. E. D P 1220.

అట్టి పుష్కరమాలినీ నభ యందు శతమఘడు శచీనమేతుడయి కొలువుండును.

అతులవిభూతితో మణిమయాభరణద్యుతు లొప్పగా శత
క్రతుడు శచీనమేతుడయి కాంచనవారువిమానమాలికా
గతదివిజోత్తమూర్ గొలువఁగాఁ గొలువుండు వరాప్సరంగనా
యతవిలసత్కటాక్షకుసుమార్చితసుందరవక్త్రచంద్రుడై

—నన్నయ. భార. సభా. 1.64

మూలమునం దిట్లున్నది.

తస్యాం దేవేశ్వరః పార్థ సభాయాం పరమాననే ।
ఆస్తే శచ్యా మహేంద్రాజ్యా శ్రీయా లక్ష్మ్య చ భారత ।
విభ్ర ద్వపురనిర్దేశ్యం కిరీటీ లోహితాంగదః ।
విరజోఽంబురశ్చిత్రమాలో హ్రీ కీర్తి ర్ద్యుతిభిః నహ ॥
తస్యా ముపాసతే నిత్యం మహాత్మానం శతక్రతుమ్ ।
మరుతః సర్వతో రాజన్ సర్వేచ గృహమేధినః ।
సిద్ధా దేవర్షయ శ్రైవ సాధ్యా దేవగణాస్తథా ॥

—వ్యా.భా. సభా. 7. 9-6

ఇంద్రసభ యందుండు పుత్యాత్ములతో శిల్పాచార్యులయిన త్వష్టయు విశ్వకర్మయు గలరు.

.... త్వష్టా చ విశ్వకర్మా చ తుంబురుః ।
అయోనిజాః యోనిజాశ్చ వాయుభక్ష హూతాశనః ॥
ఈశానం సర్వలోకస్య వజ్రణం సముపాసతే ॥

—వ్యా.భా. సభా. 7. 12, 13

నన్నయ శిల్పాచార్యుల విషయము చెప్పలేదు.

“మఱియు శుక్రబృహస్పతులు, నగ్నీషోములు, నాశ్వనులును విశ్వేదేవతలును ధాతయు విధాతయు హరిశ్చంద్రుం డను రాజర్షియు సురేంద్రునభ నుండుదురు.”

—నన్నయ. భార. సభా. 1-67

పూర్వము దేవేంద్రునకు విశ్వకర్మనిర్మిత మయిన సుధర్మ యను సభ యుండెడిది. ఇంద్రుడు దానిని కృష్ణున కొనగొనాడు.

“ అద్రిఘాతికి నా విశ్వకర్మ చేత
నధికతపమున నిర్మితమై సుధర్మ
యనగఁ బరఁగిన సభ నిర్జరాభినాథు
ననుమతంబున నన్మదీయాజ్ఞఁ జేసి
యనఘ కొనివచ్చి యిమ్ము నెయ్యమున నాకు”

—అనివాయుదేవుని ప్రార్థించి కృష్ణుడు దానిని ద్వారకాపురికిఁ దెప్పించికొని నట్లు ఉత్తరహరినంశమువలనఁదెలియుచున్నది.

పట్టన- హరివంశము, ఉ.భా. అ. 2.181

పద్మపురాణమునందుకూడ నిట్లే వర్ణింపఁబడియున్నది.

మథురాం త్యజ్య నగరీం ప్రవిష్టౌ ద్వారకాం పురీమ్ ।
ఇంద్రేణప్రేషితో వాయుః సభాం తత్ర దివౌకసామ్ ॥
కృష్ణాయ ప్రదదౌ ప్రీత్యాం నిర్మితాం విశ్వకర్మణా ।

—పద్మ. ఉత్తరఖండ. అ. 247

ఈ సుధర్మ యందు సువర్ణఖచితము లయిన సింహాసనము బున్నట్లు మహా భారతము నందే వర్ణింపఁబడినది.

అర్జునుడు సుభద్రను దోడుకొని పోయి నప్పుడు యాదవపుంగవు లా విషయ మును చర్చించుట కయి సుధర్మ యందుసమావిష్టు లయిరి.

తే సమాసాద్య సహితాః సుధర్మాభితః సభామ్ ।
తత్ర జాంబూనదాంగాని స్పర్ధాన్తరణవంతి చ ॥
మణివిద్రుమచిత్రాణి జ్వలితాగ్ని ప్రభాణి చ ।
భేజిరే పురుషవ్యాఘ్రా వృష్ణ్యంధకమహారథాః ॥
సింహాసనాని శతతో ధిష్ఠ్యానీవ హుతాశనః ॥

—భా.రా. ఆది. 220. 101.4

'సుధర్మ' ఒకయోజనము పొడవు-వెడల్పు గలిగి చతురస్రాకృతి గలిగి యుండును.

తస్మిన్ దేవపురప్రభ్యే సా సభా వృష్ణ్యపాశ్రయా ।

సుధర్మా ఇతి విఖ్యాతా యోజనాయతవిస్తృతా ॥

—వ్యా.భా. సభా— అ 24 - 23*

'సుధర్మ' విశ్వకర్మనిర్మితము. కావున పుష్కరమాలినియు విశ్వకర్మ నిర్మితమే కావచ్చును.

యమ సభా భవనము

ధర్మ సభ లోకధర్మా

ధర్మవివేకాస్పదంబు తైజసము లన

ధృర్మమణితతుల దానిన్

నిర్మించెను విశ్వకర్మ నిపుణత మెఱయన్.

అది శతయోజనవిస్తారాయామరమణీయంబును. గామగామియును. సూర్య శేజోనిభకుభతేజంబును సర్వసుఖసంపాదనంబునయి చూడ నొప్పు చుండు.

—నన్నయ. భార. సభా. 1-68,69

ఈ వర్ణన మించుమించుగా మూలానుసరణమే. కాని విశ్వకర్మధర్మసభను బంగారముతోను మణులతోను నిర్మించినాఁ డని నన్నయ మూలాతిశయిగా వర్ణించినాఁడు.

వైవస్వతస్య యాం పార్థ విశ్వకర్మా చకార హ ।

తైజసీ సా సభా రాజన్ బభూవ శతయోజనా

విస్తారాయామసంపన్నా భూయసీ చాపి పాండవ

అర్కప్రకాశా భ్రాజిష్టుః సర్వతః కామచారిణీ ॥

—వ్యా.భా. సభా. అ8 - 1,2,3

(సాక్షాదేకేన సంబోధితప్రతి)

మూలము వలన మఱికొన్ని విశేషములు తెలియుచున్నవి.

1. విశ్వకర్మ దీర్ఘ కాలము తపస్సు చేసి యా తపశ్శక్తి చేత వికాలమును, మనో హరమును కామగమమును నైన యమసభాభవనమును నిర్మించినాఁడు.

అనంబాధా హి సా పార్థ రమ్యా కామగమా సభా ।

దీర్ఘకాలం తప స్తప్త్వా గిర్మితా విశ్వకర్మణా ॥

—వ్యా.భా. సభా. 8-91

2. సూర్యుని వలె ప్రకాశించుచుండు నీ సభాభవనముకాదుచారిణి యే కాక కామరూపిణియు.

అర్కప్రకాశా బ్రాజిష్ఠః సర్వతః కామరూపిణీ ॥ *

3. సభాభవనము పొడవు—వెడల్పులు నూలు యోజనములు అంతకంటె కొంచెమెక్కువయే యుండవచ్చును. (ఘాయసీ) కాని విస్తారాయా మములు సమానముగ నున్నవి కనుక అది చతురస్రాకారముగ నున్నది.

4. ఆ సభాభవనము ఎక్కువ చల్లఁదనముగాని, ఎక్కువవేడిమి గాని లేక సమశీతోష్ణస్థితి గలిగి మనస్సున కాహ్లాదము గలిగించు చుండును. (Air-Conditioned)

నై వాతిశీతా నాత్యుష్ణా మనసశ్చ ప్రహర్షిణీ ।

ఆ యమ సభలో దుఃఖము. వార్ధక్యము. ఆకలిదప్పులు, అప్రియము, దైన్యము, శ్రమ, ప్రాతికూల్యము — ఇత్యాది బాధలుండవు.

న శోకో న జరా తస్యాం ఉత్పిపాసే న చాప్రియమ్ ।

న చ దైన్యం క్లమో వాఽపి ప్రతిహలం న చాఘృతః ।

5. ఆ సభాభవనము నం దుండు వారి కోరికలు దివ్యములు గాని మానుషములు గాని అన్నియు తీరును. వలసిన భక్ష్యభోజ్యములు లభించును.

శీతలజలము గాని, ఉష్ణోద్ధకము గాని యేది కావలసిన వారి కది లభించును, అచటి వృక్షములు నిత్యము కోరినఫలము లిచ్చుచుండును.

సర్వే కామాః స్థితస్తస్యాం యే దివ్యా యే చ మానవాః ।

రసవచ్చ ప్రభూతం చ భక్త్యధోజ్య మరిందమ ॥

పుణ్యగంధాః స్రజస్త్రనిత్యపుష్పఫలద్రుమాః ।

రసవంతి చ తోయాని శీతాన్యష్టాని చైవ హ ॥

కావుననే యది 'సర్వసుఖసంపాదనంబయి' యుండు ననినన్నయ చెప్పినాడు.

“అట్టి సభయందు మీ జనకుండైన పాండుమహారాజును నాదిగా గల యనేకరాజులు చేత ననవరతంబు సేవితుం డయి యమరాజు సమస్త జీవుల ఖభాఖభకర్మంబు లాకయుచుండు” నని నారదుడు ధర్మరాజుతో చెప్పినాడు.

—సన్నయ. భార. సభా. 1-69

వరుణసభ

వరుణసభ సర్వలోకో

త్తర ముజ్జ్వల మణిమయము సీతప్రభ మతిసుం

దర మందుండును వరుణుడు

వరుణాసీసహితుడై ధృవంబగు మహిమన్.

అది యమరాజసభ యంతియ విస్తారాయామరామణీయకంబును గామగా మిత్వంబును గలిగి విలసిల్లు ; జలస్తంభంబు సేసి జలంబులలో నుండి విశ్వకర్మ దాని రమణీయంబుగా రచియించె.

—సన్నయ. భార. సభా. 1-70, 71

యమసభ. ‘శతయోజనవిస్తారాయామరమణీయంబై చూడనొప్పుచుండు’ నని చెప్పబడినది.¹ కావున వరుణసభయు నూయయోజనములు పొడవు-వెడల్పులు గలిగి చతురస్రాకారముగానుండును.

1, చూడు : సన్నయ, భార, సభా. 1-69,

వరుణుడు జలేశ్వరుడు కావున దివిజశిల్పి యగు విశ్వకర్మ జలస్తంభము చేసి, జలములలో నుండి యీ సభాభవనమును రచించి నట్లు వర్ణింపఁబడినది.

మూలము నందు మణికొన్ని విశేషములు గలవు.

యుద్ధిష్ఠిర! సభా దివ్యా వరుణస్య సితప్రథా ।
ప్రమాజేన యథా యామ్యా పుథ్రప్రాకారరౌరడా ॥
అంతఃసలిల మాస్థాయ విహితా విశ్వకర్మణా ।
దివ్యరత్నమయై ర్భృక్తైః ఫలపుష్పప్రదై ర్యుతా ॥ *

....

సా సభా సుఖసంస్పర్శా న శీరా న చ ఘర్మదా ।
వేద్యాననవతీ రమ్యా సితా వరుణదాలితా ॥

— వ్యా.భా. సభా. అ. ౪. శ్లో 1-౪

1. వరుణసభ దివ్యమైనది. తెల్లని కాంతిగలది. అమిత మైన రాంతిగల దని కొన్నిప్రతులలో గలదు.

(....సభా దివ్యా వరుణస్వామితప్రథా.)

2. అది తెల్లని ప్రాకారరౌరణములు గలది.
3. వేద్యములు—అననములు గలిగి రమ్యముగ నున్నది.

(‘వేద్యాననవతీ రమ్యా.)

4. అది మణిమయము లయిన దివ్యవృక్షములతో నలంకరింపఁబడినది. అనఁగా వరుణసభాభవన కుడ్యములందు రత్నమయములైన వృక్షములు ఫలపుష్ప సమన్వితములు గా చెక్కఁబడిన వన్నమాట. అవి దివ్యము లనుటచే కల్ప వృక్షము లని భావింపవచ్చును.

* " It has been built by Viswakarman (the celestial artificer) within the waters. It is surrounded on all sides by many celestial trees made of gems and jewels "

6. ఆ సదాభవనము అంత చల్లగా గాని అంత వేగిగా గాని యుంతక సమ శీతోష్ణస్థితి గలిగియుండును. (Air-Conditioned)

మహాభారతము ప్రకారము విశ్వకర్మ నిర్మితము అయిన యమసభయు, వరుణ సభయు నించుమించుగా నొకేవిధముగ నున్నవి. రెండును చతురస్రాకృతులే. జల మధ్యము నందు నిర్మింపఁబడుటయే వరుణసభానిర్మాణము నందలి విశేషము.

వరుణునకు యేరుసావర్ణిశృంగము పైని గూడ నొక దివ్యభవనమున్నట్లు వాల్మీకిరామాయణము వలనఁ దెలియుచున్నది. అదిసూర్యసన్నిభకాంతి గలది. దాని చుట్టు ననేకప్రాసాదము లున్నవి. అవియును దేవశిల్పి యగు విశ్వకర్మ నిర్మితమే.

శృంగే తస్య మహద్దివ్యం భవనం సూర్యసన్నిభమ్ ।

ప్రాసాదగణనంబావం విహితం విశ్వకర్మణా ॥

శోభితం తరుభిశ్చిత్తై ర్నానావక్షిసమాకులైః ।

నికేతం పాశహస్తస్య వరుణస్యమహాత్మనః ॥

—వా.రా. కిష్కింధ. 42. 44, 45

వరుణసభాభవనము సహస్రయుక్తమైనట్లు ఋగ్వేదమునందు వర్ణింపఁబడినది.

బృహన్తం మానం పరుణ స్వధావః

సహస్రద్వారం జగమాగృహం తే ॥

—ఋగ్వేద. 7-88, 5

కుబేరుసభ

భవనమసభ యింద్రసభతో

నైన యగుచు మహావిభూతి నెంతయు నొచ్చిం

దన దివ్యశక్తి నాతం

దొనరఁగ నిర్మించె దాని నుత్తమమణులన్

అదియును నూఱు యోజనంబుల నిడుపును డెబ్బది యోజనంబుల వెడల్పు నుం గలిగి సితప్రభం బయి గగనచరంబయి కనకమయ తరులతాలంకృతంబయి తల్లితావిచిత్రశరదంబుదంబు ననుకరించుచుండు.

—నన్నయ. భార. సభా. 1-74, 75

మూలము నందు వైశ్రవణు సభా వర్ణన మిట్లున్నది.

సభా వైశ్రవణీ రాజనీఛత యోజన మాయతా ।
 విస్తీర్ణా సప్తతిత్సైవ యోజనాని సితప్రభా ॥
 తపసా నిర్జితా రాజన్ స్వయం వైశ్రవణేన సా ।
 శశిప్రభా ప్రావరణా కైలాసశిఖరోపమా ॥
 గుహ్యైకై రూహ్యమానా సా ఖే విషక్తేన శోభతే ॥
 దివ్యా హేమమయై రుద్రైః ప్రాసాదైరుపశోభితా
 మహారత్నవతీ చిత్రా దివ్యగంధా మనోరమా ।
 సితాభ్రశిఖరాకారా ప్లవమానేవ దృశ్యతే ॥
 దివ్యా హేమమయై రంగై ర్విద్యుద్భి రివ చిత్రితా ।

—వ్యా.భా. సభా. 10. 1-5

దీని వలన నన్నయ భారతము వలనఁ దెలియని కొన్ని విశేషములు తెలియుచున్నవి.

- 1) వైశ్రవణుసభ కైలాసశిఖరము వలె ఎత్తైనది.
- 2) అది గుహ్యకులచే మోయఁబడుచు. ఆకాశము నంటుకొనియున్నట్లు శోభిల్లుచున్నది.
- 3) దేవనిర్జితమైన యా సభ ఉన్నతములైన స్వర్ణప్రాసాదములతో (ప్రాకారములతో) నొప్పుచున్నది.
- 4) సభ యంతయు రత్నమయమై చితముగ నున్నది. సుగంధభరితమై మనోహరముగ నున్నది.
- 5) తెల్లని మబ్బుకొండ వలె గాలిలోఁ దేలియాడుచున్నది.
- 6) విద్యుత్కాంతలు వెడజల్లు బంగారురంగుపూతలతో శోభాయమానముగ నున్నది.

కుజేరుఁ డా సభాభవనము నది దానందముగ నుంచును.

అందుఁ గుజేరుఁడు పరమా
నందంబున నుండు ధర్మనందన విలస
న్మందార పారిజాతక
నందన మందానిలాభినందితుఁ డగుచున్.

—నన్నయ. భార. సభా- 1-76

చక్కని తివాసీలు పఱవఁబడి యున్న యా సభాభవనము నందు పైశ్రవణుఁడు
పాదపీఠికాసహితమయిన పరమాసనముపై గూర్చుండి యుండు ననియు మూలము
నందు వర్ణింపఁబడినది.

దివాకర సింహే పుణ్యే దివ్యా స్తరణసంవృతే ।
దివ్యపాదోపధానే చ నిషణ్ణాః పరమాసనే ॥

—వ్యా.భా. సభా. 10-8

కుజేరుని సభ పొడవు నూలు యోజనములు, వెడల్పు డెబ్బది యోజనములు.
అనఁగా నది దీర్ఘచతురస్రాకారముగా నున్నది.

ధనాధ్యక్షుని సభాభవనము కనకమండిత మనియు విశాల మయిన స్తంభములు
తోరణములు గల దనియు 'విపుల' యను పేరుతో ప్రసిద్ధికెక్కిన దనియు వాయు
పురాణము నందు వర్ణింపఁబడినది.

తస్య మధ్యే సభా రమ్యా నాకనకమండితా ।
విపులా నామ విభ్రాతా విపుల స్తంభతోరణా ॥

ఈ సభాభవనమును వైశ్రవణుడే తన దివ్యశక్తితో సుత్తమఘణులతో
నిర్మించికొని నట్లు మహాభారతమునందు చెప్పఁబడినది. కాని వాల్మీకి రామాయణము
నందు కుజేరభవనము కైలాసపర్వతముపై విశ్వకర్మ చే నిర్మింపఁబడినట్లు వర్ణింపఁ
బడినది.

* Cf:- V. R. Eng. Tr. Gorakpur Ed. P 1035

" on the aforesaid mountain (Kailasa) stands the lovely
place of Kubera (the god of riches and the deity presiding
over the northern quarter), resembling a white cloud
and embellished with gold, which was constructed by
Visvakarma, the architect of gods ... "

తత్ర పాండురమేఘాభం జాంబూనదపరిషక్చితమ్ ।
కుభేరభవనం రమ్యం నిర్మితం విశ్వకర్మణా ॥

—వా.రా. కీర్తింధ. సర్గ. 49-21

బ్రహ్మ సభ

“ఏను దొల్లి మనుష్యలోకంబునం గొందొకకాలం బున్న నా కడకు
సూర్యుండు వచ్చి పితామహాసభ వర్ణించిన తద్దర్శనకుతూహలుండనై యాదిత్యు
తోడన యరిగి యక్కమలగర్భసభం జూచితి.

దళితవిరోధి యిట్టి దని తెలుగెంగ బ్రహ్మకుం
గొలదియె తా నవాజ్ఞననగోచర మద్భుతరూప మీ వియ
త్తల మను కంబ మొక్కటియ తాల్పగె సుస్థిరమై నిజప్రభా
వలి వెలిగించు చుండు శశివారిజమిత్రులమండలంబులన్.’

—అని నారదుడు యుధిష్ఠిరునితోఁ జెప్పినాడు.

నన్నయ వ్రాసిన యీ పద్యమును బట్టి మూడు విషయములు తెలియు
చున్నవి.

- (1) బ్రహ్మసభ రూప మద్భుతముగ నున్నది. అది అవాజ్ఞననగోచరము. దాని
స్వరూప మెఱుగుట కెవ్వరికిని సాధ్యము కాదు.
- (2) వియత్తల మను స్తంభ మొక్కటియె దానిని మోయుచున్నది. అది సుస్థిర
మైనది.
- (3) అది తన కాంతితో సూర్యచంద్రమండలములను వెలిగించుచున్నది.

మూలము నం దిట్లు వర్ణింపబడినది.

- (1) ఏవం రూపేతి సా శక్యా న నిర్దేష్టుం నరాధిప ।
క్షణేన హి విభర్త్య న్య దనిర్దేశ్యం వపుస్తథా ॥
న వేద పరిమాణం వా సంస్థానం చాపి భారత ।
న చ రూపం మయా తాదృగ్ దృష్టపూర్వం కదాచన ॥

— వ్యా.భా. సభా. 11.11.12

బ్రహ్మసభ క్షణమున కొక రూపము ధరించుచుండును. కావున దాని రూప మిట్లున్న దని చెప్పుటకు శక్యము గాదు. దాని పరిమాణ మిట్టి దని గాని, దాని స్థితి యిట్టి దని గాని చెప్పజాలను. అట్టి రూపమును మున్నెన్నడును జూచియుండలేదు.

- (2) ఆ సభ కాధారభూతము లయిన స్తంభములు లేవు. అది నిరాధారముగ నున్నది. అయ్యును అది పడిపోక (క్షరా) శాశ్వతముగ నిలిచియున్నది.

స్తంభైర్న చా దృతా సా శాశ్వతీ న చ సా క్షరా ॥

—వ్యా.భా. సభా. 11-14

వ్యాస మహర్షి బ్రహ్మసభకు స్తంభములు లే వని చెప్పినాడు.¹ నన్నయ అది 'వియత్తల మను కంబ మొక్కటియె తాల్పగ సుస్థిరమై' యున్నదని చమత్కరించి నాడు.

వ్యాసభారతము నందలి పై వాక్యమును దృష్టియం దుంచుకొని, మహాభారత కాలము నాటి శిల్పాలు స్తంభములు లేకుండ ప్రాసాదనిర్మాణము చేయు కళాకౌశలము గలిగి యుండి రని సుఖమయభట్టాచార్య నిర్ణయించినాడు.²

- (3) ఆ సభ స్వయంప్రభతో సూర్యచంద్రాగ్నులను మించియున్నది. స్వర్గసీమ యందుండి సూర్యుని గూడ వెలిగించునట్లు బ్రకాశించు చున్నది.

అతిచంద్రం చ సూర్యం చ శిఖినం చ స్వయంప్రభా ।

దీప్యతే నాకపృష్ఠా భాసయంతీవ భాస్కరిమ్ ॥

—వ్యా.భా. సభా. 11-16

- (4) బ్రహ్మదేవుని సభ నానావిధమణుల చేత రచింపబడినది. కావున నది యనేకవిధములుగా ప్రకాశించుచున్నది.

1. "It does not seem to be supported on columns.

—P. C. Roy, Mbh-sabha:

2. చూడు :- సుఖమయ భట్టాచార్య - మహాభారత కాలీన సమాజ్ -

అనవాదికా : పుష్పా జైన్. పుట. 164-5

"స్తంభాంతే వినా ధీ ప్రాసాదనిర్మాణే కే కౌశల్ సే క్షిన్ కాల్ కే శిల్పి అచగత్ ఛే" —

నానాయై ఏవ కృతా మణిభి స్స్యా సుభాస్వరైః ॥ *

వ్యా.భా. సభా. 11-14

- (5) బ్రహ్మసభలో ప్రవేశించిన వారికి ఆకలి దప్పలుండవు, ఏవిధమయిన గ్లానియు నుండదు. శీతాతపదాధ లేక సమశీతోష్ణస్థితి గలిగి చాల సుఖముగా నుండును. (Air-Conditioned)

సక్షత్విపాసే న గ్లానిం ప్రాప్య తాం ప్రాప్నువన్మృత ।
సు సఖా సా సభా రాజన్ న శీతా న చ ఘర్మదా ॥

—వ్యా.భా. సభా. 11-18

ఆ సభ యట్లు సుఖప్రద మైనది. కావుననే యిది యెల్లప్పుడు వచ్చుచు జనులతో నిండియుండును.

తథా తై రుపయాతైశ్చ ప్రతియాతైశ్చ భారత ।
ఆకులా సా సభా తాత భవతిన్మ సుఖప్రదా ॥

—వ్యా.భా. సభా. 11-59

- (6) బ్రహ్మగణసేవిత మయిన యా సభ పరమశోభాసంపన్నమై తేజరిల్లా చున్నది. సర్వలోకములందు దుర్లభమయినది.

సర్వతేజోమయీ దివ్యా బ్రహ్మగణసేవితా ।
బ్రాహ్మ్య శ్రియా దీప్యమానా శుశుభే విగతక్లమా ॥
సా సభా తాద్భుతే దృష్టా సర్వలోకేషు దుర్లభా ।

వ్యా.భా. సభా. 11-60, 61

బ్రహ్మసభ యందు కళ్యపాది శిల్పిర్షలు, శిల్పప్రజాపతియైన విశ్వకర్మయు నున్నారు.

* "It seems to be made up of brilliant gems of many kinds".

—P.C. Roy. Mbh. sabha.

“ ఆ సభ సహస్ర సూర్యమచి నిర్మిత ” మని హిందీ మహాభారతకర్త చతుర్వేదీ ద్వారకా ప్రసాద్ శర్మ అనువదించినాడు.

(చూడు : హిందీ మహాభారత. సభా. అ. 11. పుట 28)

‘విశ్వకర్త లయిన మన్వతి మరీచి భృగు భరద్వాజ దక్ష వసిష్ఠ వాల్మీకి పులస్త్య పులిహాత్రతు కశ్యపగౌతమాంగిరః ప్రచేతసులును వసురుద్రసిద్ధ సాధ్యులును.....నాశ్వనులును, విశ్వేదేవతలును విశ్వకర్మయు.....కౌఞవ సరస్వతీసమేతుండై పరమానందంబునం బరమేష్ఠి పద్మాసనంబున నుండు.”

సన్నయ. భార. సభా. 1-81*

శిల్పాచార్యుడయిన విశ్వకర్మ సభయందున్నాడు కనుక బ్రహ్మసభను విశ్వకర్మయే నిర్మించి యుండవచ్చును.

సకలలోకములందు బ్రహ్మసభ దుర్లభ మైన దనియు, మనుష్యలోకము నందు నీ సభ సర్వశ్రేష్ఠమయిన దనియు సభాభవనముల నన్నింటిని సందర్శించి వచ్చిన నారదుడు ధర్మరాజుతోఁ జెప్పినాడు.

ఈ విధముగా నారదమహర్షిచే ప్రశంసించఁ బడిన మయసభా విశేషముల నవలోకింపము.

మయసభ

అసుర శిల్పి యపూర్వ శిల్పి కళాస్పష్టి.

“నేను దానవవిశ్వకర్మ ననేకశిల్పకలాకులకుండ మీ కిష్టంబయిన దాని నిర్మించెదం బనువు” దని మయుడు ధర్మతనయునొద్ద వాసుదేవసహితుం డయి యున్న యర్జునున కతిప్రీతిం గృతాంజలియై పలికినాడు.

—సన్నయ. సభా. 1-2, 3, 4

మయుడు శిల్పజనశ్రేష్ఠుడు. ఖాండవదహనసమయమునందు ధనంజయుడు తన ప్రాణము గాంచినవాడు.

* వ్యా.భా. సభా. అ11.

ఉపతిష్ఠంతి చాపేనం ప్రజానాం పతయః ప్రభుమ్ । ...

దక్షః ప్రచేతాః పులహో మరీచిః కశ్యపస్తథా ॥ 14

భృగురత్రిరసిష్ఠశ్చ గౌతమశ్చ కళాఽంగిరాః । ... 15

మరుతో విశ్వకర్మా చ వసవశ్చైవ భారత । 22.

తన ప్రాణము రక్షించిన యువకారికిఁ బ్రయము సేయఁ దలచి మయవిశ్వ కర్మ నానావిధశిల్పకళల యందుఁ దనకుఁ గల సామర్థ్యమును చెలిపి, యందు నీ కిచ్చవచ్చిన దానిని గోరికొనవచ్చు నని సూచించిశాఁడు.

మూలము నం దిట్లున్నది.

అహం హి విశ్వకర్మా వై దానవానాం మహాకవిః । *

సోఽహం వైత్వత్కృతే కర్తుం కించి దిచ్ఛామి పాండవ ॥ 6

దానవానాం పురా పార్థ ప్రాసాదా హి మయకృతాః ।

రమ్యాణి సుఖగర్భాణి భోగాభ్యాని సహస్రశః ॥

ఉద్యానాని చ రమ్యాణి సరాంసీ వివిధాని చ ।

విచిత్రాణి చ శస్త్రాణి రథాః కామగమాస్తథా ॥

నగరాణి విశాలాని సాక్షిప్రాకారతోరణైః ।

వాహనాని చ ముఖ్యాని విచిత్రాణి సహస్రశః ॥

బిలాని రమణీయాని సుఖయుక్తాని పై భృశమ్ ।

ఏతత్ కృతం మయా సర్వం తస్మా దిచ్ఛామి పాల్గన ॥ **

—వ్యా.భా. సభా. 1-6

విశ్వకర్మ యనఁగా సకలవిధశిల్పములు చేయువాఁ డనియు మహాకవి యనఁగా శిల్పపండితుఁ డనియు వ్యాఖ్యాతలు వివరించినారు.

మహాకవి యయిన మయుఁ డట్లు చెప్పఁగా వివి, 'యద్దనుం డవ్యతు మొగంబు చూచి యతని నెద్దియేని నొక్క యపూర్వం బయిన దాని నిర్మింప నియోగింపు మనిన, గృష్ణుండు పెద్దయుం బ్రొద్దు విచారించి మయున కిట్లనియె.

* చూడు :- దేవదోధ - జ్ఞానదీపికా. పు. 1.

విశ్వం సర్వం కర్మ శిల్పం యస్మై = విశ్వకర్మా ;

మహాకవిః శిల్పపండితః ॥

విశ్వం కర్మ కృతి సాధ్యం యస్మై స విశ్వకర్మా ;

మహాకవిః శిల్పపండితః ॥

** చూడు :- శ్రీమహాభారతమ్. గోరఖపూరు ప్రతి.

ఈ శ్లోకములు సభా- 1-6 తరువాత అధికపాతముగా నున్నవి

కురుపతికిన్ యుధిష్ఠిరునకున్ సకలక్షితిపాలసేవ్య సు
స్థిరవిభవాభిరామున కతి ప్రమదంబుగ రత్నరాజ సుం
దరమగు దాని నొక్క సభ ధాత్రి కపూర్వముగా నొనర్చి చె
చ్చెరఁ గొని రమ్ము నీదయిన శిల్పకలాకుశలత్వ మేర్పడన్.

—నన్నయ. భార. సభా. 1.4,5

నిర్మాణ మపూర్వముగా నుండవలయు నని యర్జునుఁడు, కృష్ణుఁ డును చెప్పిరి.
అపూర్వ మనఁగా నేమి? ఆ నిర్మాణ మెట్లుండ వలయును?

మూలము నందు స్పష్టముగనే యున్నది.

[యది త్వం కర్తు కామో2సి ప్రియం శిల్పవతాం వర]
ధర్మరాజస్య దైతేయ యాదృశీ మిహ మన్యసే ॥

యాం కృతాం నానుకుర్యస్తే మానవాః ప్రేక్ష్యవిస్మితాః ।
మనుష్యలోకే కృత్స్నిస్మిం స్తాదృశీం కురువై సభామ్ ॥

యత్రదివ్యానభిప్రాయాన్1 పశ్యేమ విహితాం స్త్వయా ।
ఆసురాన్ మానుషాంశ్చైవ తాం సభాం కురు వై మమ ॥

—నన్నయ. భార. సభా. అ1. 9-11

అపూర్వ మనఁగా నితఃపూర్వము లే నట్టిది. అట్టి దానిని చూచి మానవులు
విస్మితులు గావలయును. అందుండి దానిని పరిశీలించినను మానవమాత్రు లట్టి దాని
ననుకరింపఁజాల నట్లుండ వలయును. ఆ నిర్మాణ మనితరసాధ్యమై దివ్యాసుర
మానుషశిల్పకల్పనానురూపముగా నుండవలయును. అట్టి యపూర్వ సభాభవనమును
నిర్మింపు మని కృష్ణుఁడు మయునితోఁజెప్పెను.

1. అభిప్రాయాన్ మనోవృత్తయః శృంగార వీర రౌద్రాది ప్రభవాః ॥

—దేవబోధ-తానదీపికా

"And O, Maya, build thou a mansion in which we may behold
(a mixture of) caelestial Asura, and human designs-"

—P.C. Roy, Mbh.

మయుఁ డందుల కంగీకరించెను.

ఇమ్మునుజేంద్రుఁ డింద్రదనుజేంద్రుల కంటె మహావిలాస సౌ
ఖ్యమ్ములఁ బెద్ద యిద్ధరణిఁ గావున నీతని పేర్మికిం దగన్
నెమ్మి నొనర్చెదన్ సభ మణిప్రభ నొప్పగ దేవతావిమా
నమ్ములు నిట్టివే యని జనమ్ములు దానిని చూచి మెచ్చగన్.

—నన్నయ. సభా. 1-7

మూలము నం దిట్లున్నది.

ప్రతిగృహ్య తు తద్వాక్యం సంప్రహృష్టో మయస్తదా ।
విమానప్రతిమాం¹ చక్రే పాండవస్య శుభాం సభామ్ ॥

—వ్యా.భా. సభా. 1-12

‘విమానప్రతిమాం’ అనగా ‘విమానప్రతిమ’ యనుపేరు గల సభ యని
గాని, ‘విమానసదృశ’ మయిన సభ యని గాని యర్థము చెప్పవచ్చు నని దేవదొడ్డ
వ్యాఖ్య. నన్నయ రెండవ యర్థమునే గ్రహించినట్లున్నది.

సభాభవనము విమానరచనోపేతముగా నుండ వలయునని విశ్వకర్మవాస్తు
శాస్త్రము నందుఁ జెప్పబడినది.

విమానరచనోపేతాం కుర్యాచ్ఛిల్పవిశారదః ॥

—వి.వా.కా. అ. 18.

“తొల్లి వృషపర్వం డను దానజేంద్రున కొక్క సభ నిర్మింప సమకట్టి
రత్నమయంబు లయిన యుపకరణంబు లొడఁగూర్చి బిందునకం బను కొలన
సంగ్రహించిన వాడ నయ్యుపకరణంబుల దాని విచిత్రంబుగా రచియింపి తెచ్చి
ధర్మరాజున కిచ్చెద నని చెప్పి ధర్మరాజుచేత సత్కృతుండై మయం
డరిగె”

—నన్నయ - భర. సభా .1.8.

1. విమాన ప్రతిమేతి నామ. అథవా విమానసదృశిమ్ ॥

—దేవదొడ్డజ్ఞానదీపికా శిఖ.

మూలమునం దిట్లున్నది.

ఉత్తరేణ తు కైలాసం మైనాకం పర్వతం ప్రతి ।
 యియక్షమాదేషు పురా దానవేషు మయాకృతమ్ ॥
 చిత్రం మణిమయం భాండం రమ్యం బిందునరః ప్రతి ।
 సభాయాం సత్యసంధన్య యదాసీత్ వృషపర్వణః ॥
 ఆగమిష్యామి తద్ గృహ్య యచి తిష్ఠతి భారత ।
 తతః సభాం కరిష్యామి పాండవాయ యశస్విని ।
 మనః ప్రహృదిసీం చిత్రాం సర్వరత్నం విభాషితామ్ ।

—వ్యా.భా. సభా. 8. 1-4 *

ఇది భాండ మనగా మూలధన మనియు, చిత్రమనగా రంగోపాదానద్రవ్య మనియు, మణిమయ మనగా కృత్రిమ మయూరాదులు చంద్రకాదులు (నెమలిపురి కన్నులు) మున్నగు వివిధాకృతులు చేయుట కుపయోగపడు మణులతో గూడిన దనియు టీకాకారుడు వివరించినాడు.

ఈ భాండము నందు స్ఫటిక మణులు హడ నున్నవి.

స్ఫటికం చ సభాద్రవ్యం యదాసీద్ వృషపర్వణః ।

వ్యా. భా. సభా. 8 - 18

మయూడును బూర్వోత్తరదిశాభిముఖుండై పోయి కైలాసంబు నుత్తరంబున మైనాకకైలంబునందు హిరణ్యశృంగంబున,

* చూడు :- శ్రీమహాభారతము - వాచిక్కప్రతి. పుట. 481

కృతమ్ = హింగుళాదివ నిర్మితం

భాండమివ భాండం మూలధనం; చిత్రం రంగోపాదాన ద్రవ్యం; మణిమయం

మణిప్రచరం యేన కృత్రిమమయూరాదీనాం చంద్రకాదీని క్రియంతే.

చంద్రకము = నెమలిపురికన్ను; సీటియందు చమురు గల మదము మొదలగునవి

పడినందువలన నెర్పడిన చంద్రాకారమగు మండలము; మత్స్యవిగేషము ; తెల్ల

మిరియము

(సూర్యరాయాంధ్రనిఘంటువు)

ఎందేని సర్వభూతేశుండు సృజించె
 సచరాచరములైన జగము లెల్లఁ
 గంగఁ బ్రత్యక్షంబు గావింప నెందేనిఁ
 గృతవాసుఁ డయ్యె భగీరథుండు
 సలిసనంభవ నర నారాయణస్థాణు
 వాసవ ప్రభృతి గీర్వాణ ముఖ్యు
 లెందేనిఁ గ్రతువు లనేకయుగంబులఁ
 జేసిరి రత్నవిచిత్రవికత

చైత్యములు, మహావిశాల హిరణ్మయ
 యూపతతుల నోవి నొప్పుచుండ
 నట్టి బిందునరము నందున్న వివిధర
 త్నోపకరణవయము లొనరఁ గొనియె.

ఉన్నయ-భార. సభా. 1-9.

పూర్వకాలమున హిరణ్యశృంగము నందు బృందారకముఖ్యులొనరించిన
 యజ్ఞము లిం దుపయోగింపఁబడిన రత్నమయము లైన చైత్యములు, హిరణ్మయము
 లయిన యూపములు బిందునరము నందున్నవి.

ఇట్టి యూపములు మణిమయము లనియు, చైత్యములు హిరణ్మయము
 లనియు నవి యలంకారార్థము చేయఁబడినవే కాని కల్పసూక్తముగా శాస్త్రప్రకారము
 చేయఁబడినవి కా వనియు మూలము నందు చెప్పఁబడినది.

యత్ర యూపా మణిమయా శ్చిత్వాశ్చాపి హిరణ్మయాః ।

శోభార్థం విహితా స్తత్ర న తు దృష్టాంతతః కృతాః ॥ *

చిత్యము లనఁగా చైత్యములు, ప్రకరణబలమును బట్టి యజ్ఞవేదికలు. అవి
 హిరణ్మయములు.

* చిత్వాః చయనాని;

దృష్టాంతతః న తు కల్పసూక్తేత్తాని ॥ - దేవభోధ.

అక్కడనే వాసుదేవుడు సహస్రవర్షములు సత్రయాగము చేసి, సువర్ణాలంకృతము లయిన యూపములు, నత్యంతకాంతిమంతము లయిన చైత్యములు పేలకొలది, లక్షల కొలది ధానము చేసినాడు.

సువర్ణమాలినో యూపా శ్చిత్వాశ్చాప్యతిభాస్వరాః ।

దదౌ యత్ర సహస్రాణి ప్రముతాని చ కేశవః ॥

—వా.భా. సభా. ౩-15

ఇట దారుమయము లయిన యూపములు సువర్ణమాలాలంకృతములు; చైత్యములు (యజ్ఞవేదికలు, కుండములు) అగ్నిమయములే కాక హిరణ్యయములును కావున మిక్కిలిగా ప్రకాశించుచున్నవి.

ఇవి యన్నియు బిందునరోవరము నందు నిక్షిప్తము లయి కింకరుల చేత రాక్షసుల చేత రక్షింపబడుచున్నవి.

మయమహాసురుఁ డీ నమస్తవస్తుజాలమును సంపాదించి సభారచనమునకుఁ గడఁగినాడు.

కింకరైః సహ రక్షిభిర్యదరక్షన్ మహద్దధనమ్ ।

తదగృహ్ణాన్ మయస్తత్ర గత్వా సర్వం మహాసురః ॥

—వా.భా. సభా. ౩-18

సభాభవననిర్మాణారంభము

దేవ బ్రాహ్మణులకు నా

నావిధపూజనములఁ దర్పణము సేసి ధరి

త్రీవనిత కపూర్వశ్రీ

గానింఱఁ డొడగె షయ్యఁడు కడు రమ్యముగాన్.

—నన్నయ. సభా. 1-10

సూతనభవననిర్మాణప్రారంభాది శుభసమయము లందు వాస్తువశాంతి కొఱకు వాస్తుపురుషాంగదేవతను పూజించి శిల్పిబ్రాహ్మణులను సంతోషపెట్టు సంప్రదాయ మనాదిగా నున్నది, సంప్రదాయజ్ఞాడయిన నన్నయభట్టు, భూదేవి కపూర్వాలంకారము గా సభాభవననిర్మాణమునకుఁ గడఁగిన మయుఁడు ముందుగా ‘దేవబ్రాహ్మణులకు’ పూజాదులతో తర్పణము చేసినాఁ డని వ్రాసినాఁడు.

ఇట కొందఱు పండితులు దేవబ్రాహ్మణు లనఁగా దేవతావిగ్రహాదులు నిర్మించు శిల్పిబ్రాహ్మణులనియు, తర్పణమనఁగా పితృయజ్ఞ మనియు నర్థము చెప్పి “మయుఁడు ఖాండవవనములో నిర్దహింపఁబడిన తన బంధుగులకు తర్పణము చేసి యుండె” నని వ్రాసినారు,¹ కాని పితృతర్పణము చేయుట కిది సమయము కాదు గదా !

మూలము నం దిట్లున్నది.

పుణ్యేహని మహాతేజాః కృతకౌతుకమంగళః ।
తర్పయిత్వా ద్విజశ్రేష్ఠాన్ పాయసేన సహస్రశః ।
ధనం బహువిధం దత్త్వా తేభ్య ఏవ చ వీర్యవాన్ ॥
సర్వర్తుగుణసంపన్నాం దివ్యరూపాం మనోరమామ్ ।
దశకిష్కుసహస్రాం తాం మావయామాన సర్వతః ॥ *

—వ్యా.భా. సభా. 1. 19-21

ఒకానొక శుభదినమున మహాతేజస్వి యయిన మయుఁడు విధిపూర్వకముగ స్వస్త్వయనాది శాంతికవిధులొనరించి, వేలకొలఁది ద్విజ శ్రేష్ఠులకు పాయసాన్నముతో తర్పణము చేసి, వారి కనేక విధము లయిన దక్షిణ లొసఁగి, సభాభవన నిర్మాణార్థము పదివేల కిష్కువులు చుట్టుకొలత గల మనోహరమైన భూమిని మావనము చేసి నట్లు వర్ణింపఁబడినది.

ఈ వర్ణనము నందు 1) శుభదినము 2) మంగళాచరణము 3) బ్రాహ్మణ తర్పణము 4) భూపరీక్ష 5) భూమావనము. నను నైదు ముఖ్యాంశములు గలవు.

1. చూడు :- పూసపాటి నాగేశ్వరరావు : సాహిత్యజగత్తులలో విశిష్టకర్మ. పు. 81.

* పోల్చు :- వ్యా.భా. సభా. 3-23

“దశకిష్కుసహస్రాని సమంతాదాయతా భవేత్,”

1. శుభ దినము.

జ్యోతిషశాస్త్రానుసారము శుభవార, శుభనక్షత్ర, శుభయోగ శుభకరణాది యుక్తమయిన తిథి.

2. మంగళాచరణము.

మంగళాచరణ మనఁగా నమస్తకార్యారంభము లందు శుభఫలసిద్ధి కొఱకు చేయు దేవాతాస్తుతి. ఇది శిల్పకర్మము కావున వాస్తవ దేవతాపూజ.

3. బ్రాహ్మణతర్పణము

‘తర్పయిత్వా ద్విజశ్రేష్ఠాన్’

ద్విజు లనఁగా నుపనయనసంస్కారము గలవారు. కనుక నీ ద్విజశ్రేష్ఠులలో రథకారద్విజులు కూడ నుండి యుండ వచ్చును. శిల్పాచార్యుఁ డయిన మయుఁడు బ్రాహ్మణశ్రేష్ఠులకే కాక శిల్పబ్రాహ్మణముఖ్యులకుఁ గూడ ధనము లొసఁగి తృప్తి పఱచినాఁ డనుట సమంజసముగ నుండును.

4. భూపరీక్ష

భూమి యెట్లుండ వలయును ? మయమత మిట్లు చెప్పుచున్నది.

వర్ణగంధరసాకారదిక్పృథ్వర్షనై రపి ।

సరీక్షై వం యథా యోగ్యం గృహీతావధి నిశ్చితా ॥

— మయమతము.

మయుఁడు నిర్మింపఁబోవు నది రాజనభాభవనము కనుక దానికి క్షత్రియోచిత మయిన భూమిని స్వీకరింపవలయును. క్షత్రియభూమి రాజ్యదాయకము.

‘క్షత్రియా రాజ్యదా భవేత్. ’

— వాస్తుసర్వస్వము.

క్షత్రియభూమి రక్తవర్ణము, రక్తగంధము, కషాయరసము, తుంగాకారము, ప్రాకప్లవము, కుళోపేతము, గంభీరధ్వని గలిగి యుండును.

ఈ లక్షణముల నన్నింటిని మించిన ముఖ్యలక్షణ మొకటి యున్నది.

సమస్త నిర్మాణములకు మనస్సుని కాహ్లాదము గలిగించు సమభూమి ప్రకటనమైనది.

‘సురమ్యం సమభూదేశే రాజధానీం ప్రకల్పయేత్.’

—శుక్రసీత. 1-124.

శుక్రాచార్యుడు రాజధాని విషయమై చెప్పిన లక్షణమే సర్వత్ర గ్రహింపఁ దగినది. మయుఁడు, మానసారమునియు శిల్పశాస్త్రప్రవక్తయైన శుక్రాచార్యు ననుసరించినారు.

ఇది అసుర (ద్రావిడ) శిల్ప సంప్రదాయము. ఆర్యశిల్ప సంప్రదాయము (ఉత్తరభారతదేశ) పద్ధతియు నిట్లే యున్నది.

మనోరమా చ యా భూమిః పరిక్షేత్ర ప్రయత్నతః ॥

—వశిష్ట సंहిత.

మనోరమా సుతప్రదా

—విశ్వకర్మప్రకాశిక, 1-49

మయుఁ డెంచికొనిన భూమి సర్వర్తు గుణానుకూలమైశుభప్రదమయిన యాకృతి గలిగి మనోహరముగా నున్నది.

సర్వర్తు గుణసంపన్నాం దివ్యరూపాం మనోరమామ్ ॥

—వ్యా.భా. సభా. 1-21

5. భూ మాపనము.

—
వస్త్యాకృతి రనింద్యా సాఽవాక్ ప్రత్యక్ సమున్నతా ॥

హయేభవేణు విణాబ్ధి దుందుభిధ్వగిసంయుతా ॥

—మయమంది.

భూమ్యాకృతి యెట్లున్నను నది శుభప్రదమయినది కావలయును.

చతురస్రము, ఆయతము, వృత్తము, ఛద్రాసనము మొదలగు నాకృతులు శుభకరములు.

మయుఁడు 'దశకిష్కునహస్రప్రమాణవృత్తా యతంబుగా
సహర్షసభాభవనంబు నిర్మించి' నాడని నన్నయ పఠించినాఁడు.

[నన్నయ. భార. సభా. 1.14]

మూలము నం దిట్లున్నది.

దశకిష్కునహస్రాం తాం మాపయామాస సర్వతః ॥

—వ్యా.భా. సభా- 1.14

దశకిష్కునహస్రాణి సమంతాదాయతా భవేత్ ॥

— వ్యా.భా. సభా. 9-28

మయమతము ప్రకారము కిష్కు వనఁగా 24 మానాంగుళములు (18 బిటిసు అంగుళములు) గల హస్తము.

సభాభవనము పదివేల హస్తముల పరిధిగా గలిగి నచుకోణ చతురస్రాకారముగా నున్న దని పై వాక్యములకర్థము.¹

మయమతము ననుసరించి భవననిర్మాణమునకు పరిధియే ప్రాతిపదిక. మయుఁ డీ పరిధిని (చుట్టుకొలతను) 'వ్యాసాయామసమూహ' మని నాఁడు. రెండు పొడవులు, రెండు వెడల్పులు కలిపిన చుట్టుకొలత యగును.

సభాస్థలాత్మకీ యాయతాకార మని మహాభారతమునందే మఱియొకచోట వర్ణింపఁబడినది.

కిష్కుః హస్తం ; సర్వతః చతుర్దిశః. — వాఙ్మేఘప్రతి.

కిష్కుః హస్తః ; సర్వతః ఆయామవిస్తారాభ్యాః — దేవదోఢభట్టతత్త్వనదీపికా డీక.

1 చూడు :- 1) మహాభారత - సభాపర్వ. పుట 4. (హిందీ అనుదవాసహిత)
సం. డా॥ పం. శ్రీప్రదదామోదర్ సాతవలేకర్.

"ప్రస్ హజార్ హజ్జత్ డైలీ హుళు ఉస్ సభాకి భూమికో చారెం ఓర్ సే మాప్తి"

2) హిందీ మహాభారత - సభా - 1. పు 2 చతురైదే ద్భారకాప్రసాద్ శర్మ.

"ప్రస్ హజార్ హజ్జ్ సే ఛేర్ మే సభాభవన్ కేలియే భూమిసాప్తి."

ఆయతా విపులా రమ్యా విపాష్మా విగతక్లమా ।

వ్యా. భా. ౩.౨౩

వి. యస్. అగర్ వాలా సభాభవనము సమకోణచతురస్రాకృతి గలిగియున్న దనియు దాని చుట్టుకొలత 8750 గజము లనియు వ్రాసినాడు.¹ కిష్కపు లను గజముల లోని కే కొలమానము ప్రకారము మార్చినాడో తెలియట లేదు.

మహాభారతాంధ్రానువాదకర్త పి. సి. రాయ్ సభాస్థలము ఐదుచేల హస్తముల చతురస్రమని యనువదించినాడు.²

మొత్తము మీద సభాభవనము చతురస్రాకారముగ నున్న దనియే వ్యాస భారతము వలనఁ చెలియుచున్నది.

సమస్త వాస్తుశాస్త్ర గ్రంథము లందును చతురస్రాకృతి గల భూమి శ్రేష్ఠ మయిన దని చెప్పఁబడినది.

ఆయతే సిద్ధయః సర్వాః చతురస్రే ధనాగమః ॥

వ్రావిడశిల్ప సంప్రదాయ ఋండులకు ఢిన్నమైనదికాదు.

వ్రావిడశిల్పసంప్రదాయప్రవర్తకులలో ప్రముఖుఁ డయిన మయూడును, చతురస్ర, ఆయతాశ్ర, వృత్త, వృత్తాయత, గోళాది పంచవిధాకృతులను చెప్పినాడు

1. Cf : V S. Agarwala - Studies in Indian Art; P 57

" The sabha was rectangular (Ayatakara) and spacious (vipula).-Its total perimeter is mentioned as 8750 yards."

2. Cf : P. C. Roy. — Mbh- Sabha. P 2.

" measured out a piece of land 5000 cubits square that was delightful and that was exceedingly handsome to behold and that was favourable for construction of a building well-suited to the exigencies of every season."

కాని వృత్తాయతము శ్రేష్ఠతను మయిన దని యెచ్చటను చెప్పలేదు. *

మణి మయ నిర్మిత మయిన సభాభవనము, “దశకిష్కు సహస్ర ప్రమాణ వృత్తాయతం” బని నన్నయ మూలభిన్నముగా వర్ణించుటకు కారణము తెలియ రాకున్నది.

మ ణి మ యి

మయుడు బిందునరమునం దున్న వివిధరత్నోపకరణములను గొనివచ్చి సభాభవన మంతయు మణిమయముగా నొనరించెను.

విమలమణిమయములగు దూ

లములం గంబముల గోడలను వేడులగు

ట్టిమములఁ జుట్టిన ప్రాకా

రములను గర మొప్పుచుండ రచియించె సభన్.

— నన్నయ. భార. సభా. 1.11

మూలము నం దిట్లు వర్ణింపఁబడినది :

రదాహృత్య తు తాం చక్రే సోఽసురోఽప్రతిమాం సభామ్ ।

విశ్రుతా త్రిపు లోరేషు దివ్యాం మణిమయీం శుభామ్ ॥

సభా తు సా మహారాజ శాతకుంభమయద్రుమా ।

దశకిష్కుసహస్రాణి సమంతాదాయతా భవేత్ ॥ **

ఉత్తమద్రవ్యసంపన్నా మణి ప్రాకారతోరణా

బహుచిత్రా బహుధనా సుకృతా విశ్వకర్మణా ।

* Cf : D. N. Sukla : Bharatiya Vastu Sastra —P 134

మయమతం. అ 10 (మయం)

పోట్లు : గదచపురాణము. అ 47 శ్లో 19,20

** "And the palace that Maya built consisting of columns of gold, occupied', O monarch, an area of five thousand cubits"

— P. C. Roy, Mbh.

న దాశ్వాస్త్రీ సుధర్మాణో వా బ్రహ్మాణో వాథ తాదృశీ ।

సభా రూపేణ సంపన్నా యాం చక్రే మతిమాన్ మయః ॥

— వ్యా. భా. సభా. అ. ౩. 20-27

మయవిశ్వకర్మ చేత మణిమయముగా దివ్యముగా నిర్మింపబడిన యా సభా భవనము త్రిలోకఖ్యాతిఁ గాంచినది.

శ్రేష్ఠ మయిన వస్తుజాలముతో, స్వర్ణస్తంభములతో (శాతకుంభమయ ద్రుమాం) మణిమయములయిన ప్రాకార తోరణములతో నొప్పారు నా సభాసౌధాగృహము నకు విశ్వకర్మ నిర్మిత మయిన సుధర్మయు, బ్రహ్మచేషుని సభయు సరి గావు. అది అప్రతిమానమయినది.

మణిప్రభ

మయుడు “సభమణిప్రభ నొప్పగ” నిర్మింతు నని చెప్పినాడు.

చూడు :— నన్నయ. సభా. 1-7

ప్రభ యనఁగా దీప్తిః దీప్తి యనఁగా ప్రకాశము, వెలుగు. (సూ.ని.)

ప్రభా = Light, Splendour, radiance, effulgence

— (V.S. Apte, S.S.E.D.)

ప్రభా = Light, splendour, radiance, beautiful, appearance.

— Monier-Williams.

శిల్ప శాస్త్రము నందు ‘ప్రభ’ యనఁగా మెఱుగు (Polish)

మణిప్రభ యనఁగా రత్నాదులకు పెట్టిన మెఱుగు. ఈ మెఱుగు పెట్టుట మయసభాశిల్పము నం దొక విశేషము. ఇది పారశీకశిల్పసంప్రదాయ మని కొందఱు తలచుచున్నారు.

యథా వహ్నే ర్యథార్కస్య సోమస్య చ యతైవ సా ।

భ్రాజమానా తథా దివ్యా బభౌర పరమం వపుః ॥

ప్రతిష్ఠిత ప్రభయా ప్రభామర్కస్య భాస్వరాఽః ।

ప్రజభౌ జ్వలమానేన దివ్యాదివ్యేన వర్చసా ॥

—వ్యా.భా. సభా. 3-20, 21

సభాభవనము దివ్యసుందరమైన యాకృతితో వహ్నిసూర్యచంద్ర సదృశ కాంతులతో వెలుగుచున్నదనియు నది తన ప్రభ (మెలుగు) తో¹ సూర్యప్రభ (కాంతి)నే యధఃకరించుచున్నదనియు దివ్యాదివ్యతేజస్సుతో ప్రజ్వలించుచున్న ట్లున్నదనియు వర్ణించబడినవి.

దీనినే నన్నయ, “సహస్రకరప్రభాప్రకరవిస్తారవిభాతియును. వివిధరత్నవిభ చాభిశోభితంబుగా నవూర్వ సభాభవనంబు” విర్మించినాఁడని వర్ణించినాఁడు. [సభా-1, 14]

సభాభవనమునం దుపయోగింపబడిన మణు లన్నియు చక్కగా మెలుగు పెట్టబడినవి. కావున నది బహువిధములైనకాంతు లీను చున్న దనియు తెలియ వచ్చును.

1. Cf. :- Dr. V.S. Agarwala : Studies in Indian Art, P 37

"It (the sabha of king Yudhistira) was built by Maya Asura That Sabha is described as Divya, Manimayi and Prabhaya Sampaṇṇa (Polished).

మయుని శిల్పచమత్కారములు

మతిమంతుడయిన మయుడు సభాభవనము నందనేక శిల్పచమత్కారములు చేసినాడు

నలినీరత్నము

సురుచిరహరినీలకిరణజలంబులఁ

బద్ధురాగారుజపద్మములను

రాజతరాజీవరాజహంసావళి

నిర్మలసౌష్ఠ్యకూర్మములను

కమనీయవైడూర్యకుముదంబులను పజ్జ

మీన మౌక్తిక సవళేనములను

మరకతశైవలోత్కరముల విలసిల్లిఁ

గొల నని సన్మణిస్థలము చూచి

పలుగురాల కుడ్డముల రుచుల్ గప్పిన

జలము లున్న యెడలు వెలయఁజూచి

యననుపస్థలంబు¹ లని జను లెఱుఁగెక

యుండు నట్లుగా మయుండు సేసె.

నన్నయ-భార. సభా. 1-18.

1. “అననుపస్థల” మన నీరులేని ప్రదేశమని శబ్దరత్నాకరాను బంధమనందు ఈ పద్యమే యుదాహరింపఁబడినది.

“అనప = Destitute of much water (as a puddle)

అనూప = watery, rich or abounding in water

—V.S. Apte. S.S.E D

అనప = an-apa. mf.n. Destitute of water

—Monier-Williams.

తదగ్భితిలేకార్యమన “అననుప” శబ్దము ప్రయోగింపఁబడినది.

మణిమయ మయిన జలాశయమును జూచి జనులు దానిని కొల నని యెఱుంగకుండు నట్లుగను, పలుగురాల కుడ్యముల కాంక్షలతో తళతళచిను జలాశయమును చూచి జను లది జలము గల చోటని యెఱుంగకుండు నట్లుగను, అనగా నది నిర్జలస్థల మని భ్రాంతిపడు నట్లుగను, మయుఁడు చిత్రరచనలు చేసినాఁడు.

మూలము సం దీ నశినీ వర్ణన మిట్లున్నది.

తస్యాం సభాయాం నలినీం చకరాప్రతిమం మయః ।

వైడూర్యపత్రవితతాం మణినాలమయాంబుజామ్ ॥ 90

పద్మసాగంధికవతీం నానాద్విజగజాయతామ్ ।

షష్ఠితైః పంకజై శ్చిత్రాం కూర్మైర్మత్స్యైశ్చ కాంచనైః ॥ 91

చిత్రస్పాటిక సోపానాం నిష్కంకనలిలాం శుభామ్ ।

మందానిలసముద్ధతాం ముక్తాబిందుభిరాచితామ్ ॥ 92

మహామణిశిలా పట్టబద్ధ పర్యంక వేదికామ్ ॥ *

—వ్యా.భా. సభా. 9. 90. 92.

మహాశిల్పి యైన మయుఁ డా పద్మాకరమునందు వైడూర్యమణివికృతములయిన పత్రములు, పద్మరాగమణిమయములయిన నాళములు గల కాంచనోత్పల్ల సరోరుహములను చిత్రించినాఁడు. నానాజాతిజలపక్షులను, మత్స్యకూర్మములను కాంచనమయములుగా నొనరించినాఁడు. ఆ సరోవర సోపానములు స్పటికమణి మయములు. సరోవరతీరము నందలి వేదికలు ముక్తామణిభివితములయిన మణి శిలాపలకములతో నిర్మింపఁబడినవి. ఈ విధముగా నా కొల నంతయు మణిమయమై యొప్పురు చున్నది.

ఈ నలినీరత్నమునకు నన్నయ మెఱుగులు పెట్టినాఁడు.

రాజులు కొందఱీ మయనిర్మిత మణిభవితనలినీరత్నమును చూచి కొల నని తెలియక స్థల మను భ్రాంతితో నందులోఁబడిరి.

* Cf :- E W. Hopkins = The Great Epic of India ; P 392,

' plated stone is mentioned in ii-3-32.'

మణిరత్నచితాం తాం తు కేచిదభ్యేత్య పార్థివాః ।

దృష్ట్వాపి నాభ్యజానంత తే ॥ సభా. ౧-౧౪ ॥

— వ్యా.భా. సభా. ౧-౧౪ *

దుర్బోధన సార్వభౌముడు సైత మీ దురువస్థకు గురియైనాడు.

“మఱియు సకలజనమనోహరంబులైన నానావిధయంత్రములును, ననవరత కుసుమఫలభరితంబులైన తరువనంబులును వికచకమల కుముదాభరామంబులైన జాలాశయంబులును వివిధ విచిత్రపతాకావిలంబితతోరణవిటంకప్రదేశంబులునుంగలిగి దశకిష్కునహస్ర ప్రమాణవృత్తాయతంబును, సహస్రకరప్రభాప్రకరవిస్తార విఘాతీయును, వివిధరత్నవిభవాభిరౌఢితంబునుంగా నపూర్వసభాభవనంబు పదునాలుగు నెలలు నిర్మించి దాని నెనిమిదిపేల రాక్షసకింకరుల మహాకాయుల మహాజవనత్తన సంపన్నుల నంతర్నిక్షచరులం బనిచి మోపించికొని వచ్చి ధర్మరాజున కెచ్చి..... ధర్మరాజుచేత సత్కృతుండయి మయుం’ డరిగెను.

—నన్నయ. భా. సభా. 1-14

ఈ వర్ణనమును పరిశీలించినచో ననేకశిల్పవిశేషములు తెలియగలవు.

మయుఁ డీ సభాభవనము నందు నానావిధయంత్రముల నమర్చినాఁడని నన్నయ వ్రాసినాఁడు కాని వ్యాసభారతము నం దీ యంత్రప్రసక్తి గానరాదు. నన్నయకు లభించిన మహాభారత ప్రతి యం దీ యంత్రవర్ణనము లుండియుండవచ్చును.

సభాభవనము, ‘వివిధ విచిత్ర పతాకా విలంబిత తోరణవిటంక ప్రదేశములు’ కలిగి యున్నట్లు నన్నయ వర్ణించినాఁడు. [సభా. 1.14]

ఇట పతాకా తోరణ శబ్దములు శిల్పశాస్త్రవిషయిక సాంకేతిక పదములు.

* “And beholding that tank thus adorned all round with Jewels and Precious Stones many kings that came there mistook it for land and fell into it with eyes open”. — P. C. Roy. Mbh - Sabha.

‘పతాక’ యనగా చిత్రవిశేషరచనాదికై లి. ఇది శిల్ప సమయము.¹

గ్రామములందుఁ గాని నగరము లందుఁ గాని భూపాలధనికాది సకలమానవ గృహములందును, దేవాలయములందును, సకలవిధద్వారముల యూర్ధ్వభాగములందుఁ గాని, యథోభాగములందుఁ గాని ద్వారబంధముల కడ్డుగా నుండు పట్టికల యందు పతాకాఖ్య చిత్రరచన చేయఁబడును.

ద్వారచిర్యకృష్టికాసు స్తంభప్రస్తరమౌశిషు ।

తిర్యగ్దారుషు సోపానపట్టికాసు విశేషతః ॥

దేవస్థానేషు పర్యంతేష్వపి శాలాషు భూమిషు ।

గవాక్షేషు కపాలేషు వేదికాస్వాదనేషు చ ॥

పూతికాసూపవీలేషు నానావక్త్రేషు మేశిషు ।

పతాకా వివిధా యోజ్యా కల్పవై స్తక్షణై రపి ॥

— విశ్వకర్మవాస్తుశాస్త్రమ్. అ. 42. 1-8

ముఖవ్రతిముఖాది పతాకాఖ్య చిత్రక్రియల నెచ్చుటెచ్చట నేయే సాధనములతో — శిల్పాయుధములతో — నే విధముగా చేయవలయునో ఆయా విషయములు వంశపారంపర్యముగా శిల్పచార్యుల వలనఁ దెలిసికొనఁనగును. 2

తోరణ మనఁగా గోడల చివర శోభార్థము శిలాదారుసుధాదులతో శిల్పరచితఁ జేయఁబడు చిత్రరచన.*

1. మాకు :- విశ్వకర్మవాస్తుశాస్త్రమ్. అ. 42. షు. 462.

“అత్ర తు శిల్పశాస్త్రే పతాకశబ్దేన చిత్రవిశేష

రచనాకై లీ ఉపపాద్యత ఇతి సమయః । ”

— అని వ్యాఖ్యాత ఆనంతకృష్ణపట్టాచార్యుండు వివరించినాఁడు.

“పతాకా వైజయంతికా” యను నిఘంటుర్ల మిటట హాసఁగదు.

2. అదే

“శిల్పచార్యవరంపరోపదేశాభిలేప జ్ఞాతుం శక్యమ్” — అనంతకృష్ణపట్టాచార్య.

* తోరణ ద్వారములను గురించి యీ ప్రకరణము నందే ముద్రయొక చోట వివరింపఁ బడినది.

సభామందిరద్వారతోరణములు సింహములతోఁ గాని, కల్పవృక్షములతో గాని
యలంకరింపఁబడ వలయు నని చూససారముని తెలిపినాడు.

పశ్చాత్ సింహాచ్యైశ్చ కల్పవృక్షం చ తోరణమ్ ॥

—మనసార. 49-165*

విటంక మనఁగా పావురపుగూడు, కపోతపాలిక. (సూ.ని)

కొజిగ యందలి గువ్వగూడు. (శ.ర)

కావున 'వివిధవిచిత్రపతాకావిలంబితతోరణవిటంకప్రదేశములనఁగా తోరణ
ద్వారములపై భాగము నందలి తిర్యగ్దారుపట్టికలపై పతాకాఖ్యచిత్రరచన చేయఁబడి
యున్న దనియు, ద్వారబంధముల కిరుప్రక్కల నుండు పట్టికలపై చూతపత్రాది
చిత్రరచన చేయఁబడి యున్న దనియు నా పట్టిక లా తోరణపుగమ్ముల నుండి ప్రేరారు
చున్న వనియు సూర్యతిర్యక్పట్టికలు కలియుతాపుల విటంకప్రదేశము లున్న వనియు
తెలియుచున్నది.

* సమరాంగణసూత్రధారము నందు మఱికొన్ని విశేషములు గలవు.

(చూడు :- అ 18. పుట 91)

హర్మద్వారే గృహద్వారే తథా హర్మ్యావరోకనే
ప్రాకారాంతరపృష్ఠేషు యా చ ప్రాసాదికా భవేతే
పార్శ్వయో రుభయోరేషాం ఫలకద్వయ మున్మిత్రమే ।
ఉపర్యుపరి సంక్షిప్త మర్థచంద్రదర్శయాకృతి.

—రి—

మ య మా య

‘దుర్యోధనుండు శకునియుం దానును సభావిభవంబుఁ జూచు వేడుక కొన్ని దినంబు లుండి యొక్కనాఁడు దాని యపూర్వ రమణీయతకు విస్మితఁడగుచు నయ్యుప్రదేశంబులు గ్రుమ్మరువాఁడు.

వివృతంచైన ద్వారదేశంబు సంవృతంబుగా వగచి చొరనొల్లక,

సంవృతంచైన దాని వివృతంబుగా వగచి చొరండోయి లలాటఘట్టితగృహ ద్వారండయి,

సమప్రదేశం బున్నతంబుగా వగచి యెక్క సమకట్టి,

సీలాశ్మరశ్మిస్తగితం దైన విమలమణిస్తలంబు జలాశయంబుగావగచి పరిధానం దెగద్రోచికొని,

స్ఫటికమణిదీప్తిజాలపరివృతంచైన జలాశయంబు స్థలంబుగా వగచి కట్టిన పుట్టంబు దడియం జొచ్చి క్రమ్మటిన

దానింజూచి పాంచాలికయుఁ బాండుకుమారులు నగిరి.’

నన్నయ- సభా. 2-58.

మయమాయామోహితుం డయిన దుర్యోధనుఁడు తన యనుభవములను నిజ జనకునితో నిట్లు చెప్పెను :-

‘నిర్మలస్ఫటికశిలానిర్మితంచైన శశిప్రకాశంచైన వివిధరత్నప్రభాభాసురంచైన యా సభావిభవంబు చూచు వేడుక నందుఁ గ్రుమ్మరువాఁడ హరినీలబద్ధస్నిగ్ధమణి స్థలంబునందు జలబుద్ధిం జేసి పరిధానోత్కర్షణంబు సేసి, విమలశిలాతలబుద్ధి నుదక పూర్ణం బయిన చాపి సొచ్చి కట్టినపుట్టంబు దడియం ద్రెళ్ళిన నన్నుంజూచి వ్యకో దపండు నగియె దాని నంతయు నెఱింగి ధర్మరాజుచోదితు లయిన కింకరులు నాకుం బరిధానంబులు దెచ్చియిచ్చిరి. మఱియు వివృతద్వారంబుఁ గవాటఘటితం బని చొర నొల్లక కవాటఘటితంబు వివృతంబుగా వగచి చొరండోయి తత్కవాటస్ఫటికశిలా

ఘట్టితలలాటుండ నైన నన్నుం జూచి యనేకసహస్రవిలాసినిపరివృత యయి యున్న
చ్రౌపది నగియె నంత నకుల సహదేవుల పఱి తెంచి యిదె వాకిలి యిట వచ్చునది
యని నన్నుం దోడ్కొని పోయి రట్టి సభాప్రలంభము నాకు హృదయశల్యం బఱు
యున్నది.*

—నన్నయ. సభా. 2. 240

మూయఁబడియున్న ద్వారము తెఱిచి యున్నట్లు గుపడుట.

దుర్యోధనుఁడు, ‘సంవృతం బైన దాని వివృతంబుగా వగచి చొరంబోయి
లలాటఘట్టితగృహద్వారుం డయి’ నట్లును, [సభా 2-86] ‘కవాటఘట్టితంబు వివృతం
బుగా వగచి చొరంబోయి తత్కవాటస్పటికశిలాఘట్టితలలాటుం డయి’ నట్లును
[సభా. 2-140] నన్నయ వర్ణించినాఁడు.

మూలం నం దిట్లున్నది.

ద్వారం తు పిహితాకారం స్పాటికం ప్రేక్ష్య భూమిపః ।

ప్రవిశన్నాహతో యూర్ధ్వ వ్యాఘూర్జిత ఇవ స్థితః ॥

—వ్యా.భా. సభా. 47-11

[మూయఁబడి యున్న స్పటికశిలామయద్వారమును జూచి తెఱచి యున్నట్లు
భావించి, యందు ప్రవేశింపఁబోయి తలకొట్టుకొని దిమ్మదిరిగి నిలుచుండి
పోయెను.]

అద్వారేణ వినిర్గచ్ఛన్ ద్వారసంస్థానరూపిణా ।

అభిహత్య శిలాం భూయో లలాటేనాస్మి విక్షతః ॥

—వ్యా. భా. సభా. 50-32

[ద్వారరూపమున నున్న కుడ్యభాగమును — కృత్రిమద్వారమును — చూచి
అది నిజమైన ద్వార మనుకొని దాని నుండి బయలు వెడలఁ దోఁగా నా
లలాటము కొట్టుకొనినది.

తెఱవఁబడియున్న ద్వారము మూయఁబడి నట్ల గుపడుట.

దుర్యోధనుడు, 'వివృతం బైన ద్వారదేశంబు సంవృతంబుగా వగచి' చొర నొల్ల నట్లును, [సభా. 2.86.], 'వివృతద్వారంబుఁ గవాటఘటితం' బని చొర నొల్ల నట్లును, [సభా 2.140] నన్నయ వ్రాసినాడు.

ఈ కవాటము స్ఫుటికమణిమయ ముని నట్లు మూలము వలనఁ దెలియు చున్నది.

తాదృశం చ పరం ద్వారం స్ఫుటికోరుకపాటకమ్ ।

విఘట్టయన్ కరాభ్యాం తు నిష్క్రమ్యాగ్రే పపాత హ ॥

ద్వారం తు వితతాకారం సమాపేదే పునశ్చ సః ।

సంవృతం చేని మన్భానో ద్వారస్థానా దుపారమత్ ॥

— వ్యా.భా. సభా. 47. 12, 13

మణిస్థలము జలాశయముగాఁ గనిపించుట

దుర్యోధనుడు, “నీలాశ్మరశ్మిస్థగితం బైన విమలమణిస్థలంబు జలాశయంబు గా వగచి పరిధానం బెగఁద్రోచికొనినట్లును, (సభా. 2.86) హరినీలబద్ధస్నిగ్ధ స్థలంబు జలబుద్ధిం జేసి పరిధానం బెగఁద్రోచికొని.....' నట్లును [సభా-2.140] నన్నయ వర్ణించినాడు.

ఈ వర్ణనము మూలభిన్నముగా నున్నది.

జలాశయముగా భ్రాంతి గొలుపు నీ మణిస్థలము (కృత్రిమ సరోవరము) చిందుసరము నుండి తెచ్చిన స్ఫటికమణులతో మయుని చేత నిర్మింపఁబడి నట్లు వ్యాసభారతము నందు వర్ణింపఁబడినది.

స్ఫుటికం స్థలమాసాద్య జలమిత్యభిశంకయా ।

స్వప్నోత్కర్షణం రాజా కృతవాన్ బుద్ధిమోహితః ।

— వ్యా.భా. సభా- 47-4

కృతాం దిందుసరో రిత్నై ర్మయేన స్ఫాటికచ్ఛదామ్ ।

అపశ్యం నలినీపూర్ణా ముదకస్యేవ భారత ॥

వ్యా. భా. సభా. 50.25

జలాశయము మణిస్థలముగాఁ గనిపించుట

దుర్యోధనుఁడు, “స్ఫటికదీప్తిజాలపరివృతంబైన జలాశయంబు స్థలంబుగా వగచి కట్టిన పుట్టంబు దడియం జొచ్చి క్రమ్మఁజే” ననియు (సభా. 2-86), ‘విమల శిలాతలబుద్ధి నుదకపూర్ణం బయిన వాపి సొచ్చి కట్టిన పుట్టంబు దడియందెల్లె.’ ననియు (సభా. 2-146) నన్నయ వ్రాసినాఁడు.

మూలము నం దీ వాపి — దిగుడుబావి — స్ఫటికము వలె స్వచ్ఛమయిన నీటి తోను, స్ఫటికమణిమయాంబుజములతోను నిండి యున్నట్లు వర్ణింపఁబడినది.

తతః స్ఫాటికతోయాం వై స్ఫాటికంబుజామ్ ।

వాసీమత్స్వా స్థల మివ స వాసాః ప్రాపత జలే ॥

—వ్యా.భా. సభా. 47-6.

పునశ్చ తాదృశీమేవ వాసీం జలజకాలినీమ్ ।

మత్స్వా శిలా సమాం తోయే పతితోఽస్మి నరాధిప ॥

వ్యా.భా. సభా. 50-29.

దుర్యోధనుఁ డీ విధముగా మయకృతశిల్ప చమత్కృతులచేత పంచితఁ డయ్యెను.

వర్ణనావైచిత్ర్యము

మయాఁ డిట్టి ‘యహూర్వసభాభవనంబు బహునాగు నెలలు నిర్మించి దాని నెనిమిదివేల రాక్షసకింకరుల మహాతాయుల మహాజవహత్త్వసంపన్నుల సంతరిత ఛరులం బనిచి ఘోషించికొని వచ్చి ధర్మరాజున కిచ్చి’ నట్లు నన్నయ వర్ణించినాఁడు.

చన్నయ భార. సభా 1-14

సభాభవననిర్మాణ మెచట జరిగినది ? ఇంద్రప్రస్థపురము నందు కాదా ? మయూడు బిందునరము నందు నిక్షిప్తమై యున్న రత్నోపకరణములను గొనివచ్చి వానితో సభాభవనము నింద్రప్రస్థము నందే నిర్మించినాడు గదా! మఱి దానిని రాక్షస కింకరులతో మోపించుకొని వచ్చుట యేమి ? ఈ కింకరు తెవరు ? ఈ వర్ణము విచిత్రముగ నున్నది.

బిందునరోవరము నందలి మణిమయభాండమును రక్షించుచున్న కింకరులు మహాశిల్పాచార్యుఁ డయిన మయూని శిష్యులు ననుయాయులు నగు శిల్పపారిశ్రామికులు కావచ్చును. వారే సభానిర్మాణమున కుపయోగపడు పామాగ్రి సంతయు నింద్ర ప్రస్థమునకు మోసికొని తెచ్చి యుండవచ్చును. ఆ యెనిమిదివేల శిల్పపారిశ్రామికుల తో మయూఁ డా సభా భవనమును పదునాలుగునెలలు నిర్మించి యుండవచ్చును.

మయూని అజ్ఞుడే కింకరులను రాక్షసులూ సభాభవనమును రక్షించుచున్నట్లు, మోయుచున్నట్లు వ్యాసభారతము నందు వర్ణింపఁబడినది.

తాం స్య తత్ర యయోనోత్తా రక్షంతి చ వహంతి చ ।

సభా మష్టాసహస్రాణి కింకరా నామ రాక్షసాః ॥

అంతరిక్షచరా ఘోరా మహాకాయా మహాబలాః ।

ఓత్తాక్షాః పింగలాక్షశ్చ కుక్తికర్ణాః ప్రహారిణః ॥

—వ్యా.భా. సభా. 3-23, 29

* "And eight thousand Rakshasas called Kinkaras, fierce, large-bodied and endued with great strength with red coppery eyes and aroury ears, well armed and capable of ranging through air, used to guard and support that palace."

—P.C. Roy, Mbh- Sabha.

పోల్పు : వ్యా భా సభా. 48-8. "తేనైవ మయోనాస్తాః కింకరా నామరాక్షసాః

వహంతి తాం సభాం భీమాస్త త్ర కా పరిదేవనా

పోల్పు :- "గుహ్యైర్నరూహ్మనా సా భే వివరైస్ తోభతే ॥" -వ్యా.భా. 10-8

గుహ్యైర్ సభ గుహ్యకులచేత మోయఁబడు చున్నట్లున్నది.

ఈ వర్ణనము ననుసరించి సభాభవనము యొక్క పీఠము—ఆధిష్ఠానము — రత్నాక్షులు, పింగళాక్షులు, శుక్తికర్ణులు, మహాకాయులు నగు కింకరు లను రాక్షసులు మోయుచున్నట్లు నిర్మింపఁబడిన దని బనారసు విశ్వవిద్యాలయ వాస్తుశిల్పశాఖాధ్యక్షుడు డా॥ వాసుదేవ శరణ్ అగ్రవాలా వివరించినాడు. * ఇది శిల్పదృష్టి.

మయకృత శిల్పచమత్కారములలో నిది యొకటి.

మయుఁ డిట్టి సభాభవనమును పదునాలుగు నెలలలో నిర్మించి ధర్మరాజునకు సమర్పించినాడు.

ఈ దృశీం తాం సభాం కృత్వా మానైః పరిచతుర్దైః ।
నిష్ఠితాం ధర్మరాజాయ మయో రాజ్ఞో న్యవేదయత్ ॥

వాగ్. భా. సభా. కి.తిర్తి

సభా ప్రవేశము

ఈ విధముగా మనోహరమైన సభాభవనమును నిర్మించి యిచ్చి ధర్మరాజు చేత సత్కృతుండయి మయందరిగిన,

వీరుఁడు ధర్మజుండు పదివేపురు విప్రుల కొప్పుఁ జాయసా
హారము భక్తిఁ బెట్టి మఱి యందఱకుం జెఱి పేయి పేయి వి
స్తారయకుండు ధేనువుల ధర్మచిధిన్ మణిముదికాద్యలం
కారదురాలపుష్పఫలగంధయతంజుగ నిచ్చి రీలకోన్.

అనుజసహితుం డయి దై వజ్రదత్తకుభముహూర్తంబున ధామ్యాది ఛాసురాశి
ర్వాదపుణ్యాహనాదంబు లెసంగ సభాప్రవేశంబు సేసె.

—నన్నయ. సభా. 1. 14. 15. 16.

* Cf :- Dr V. S. Agarwala = Studies in Indian Art. P 57

"The basement of the palace was supported on the heads of Atlantes dwarfs (Kinkaras) with picked ears (Sanku Karna) — — —"

దీనిని బట్టి మహాభారతకాలమునందు సభాభవననిర్మాణము పూర్తియై సంతనే శిల్పివర్కుని సత్కరింపట, కుభముహూర్తమున పుణ్యాహవచనపురిస్సరముగా నూతనభవనమును ప్రవేశింపట, బ్రాహ్మణులకు పాయసాన్నములిడుట, హిరణ్య గోవత్సదానములు చేయుట మొదలగు సంప్రదాయములు పాటించబడు చుండెడి పని తెలియుచున్నది.

మ య స భా వి శే ష ము లు

1. దేవశిల్పి యయిన విశ్వకర్మచేత నిర్మింపబడిన యంద్రప్రస్థ పురమునందు అమరశిల్పి యయిన మయుడే సభను నిర్మించుటయే యొక ముఖ్య విశేషము ఇది అర్య-ద్రావిడ శిల్ప సంప్రదాయమున కొక చక్కని యుదాహరణము.
2. సభాభవన నిర్మాణము నందు స్పటికమణు లెక్కువగా నుపయోగింపబడినవి. అవి చక్కగా మెఱుగుపెట్టబడినవి. సభ 'మణిప్రక్ష' నొప్పగ నిర్మింపబడినది. ఇట్లు ప్రధాన సంపన్నముగా నిర్మించుట పారశీక శిల్ప సంప్రదాయ మని కొందఱు పండితు లభిప్రాయపడుచున్నారు.
3. ఈ సభ దేవదానవ మానవ శిల్పకల్పనా కల్పితమై యుండుటచే నిది యపూర్వమైనది.
4. సభ యందు మయుడు చేసిన శిల్పచమత్కారము లపూర్వములు; అప్రతి మానములు. అవి మయుని శిల్పకలాకుశలత్వమునకు తార్కాణములు
5. సభాభవన నిర్మాణమునకు ముందు, నిర్మాణానంతరమును భవననిర్మాత యగు మయుడు ధర్మరాజు చేత సత్కృతుండయినాడు.
6. స్పటికమణులతో, స్వర్ణమయ స్తంభములతోఁ గట్టబడిన మయసభ హస్తినా పురమునందు తాదృశమైన సభా నిర్మాణమునకు రాజులకు, నిర్మాతలకు స్ఫూర్తి నిచ్చినది.
7. మహాభారతకాలమున రాజులు శిల్పకళాభిమానులై సంప్రదాయభేదములను పాటించక, సాంఘికవృత్తికే ప్రాధాన్య మొనఁగుచు శిల్పకళలను ప్రోత్సహించుచుండిరిని తెలియుచున్నది.

ధృతరాష్ట్ర మహాసభాభవనము

స్థూడా సహస్రైర్ బృహతీం శతద్వారాం సభాం మమ।
మనోరమాం దర్శనీయా మాశు కుర్వంతు శిల్పినః॥

—వ్యా. భా. సభా. 49-48.

పేయి స్తంభములు, నూలు ద్వారములు గల మనోహరమైన సభాభవనము నొక దానిని సత్వరముగ నిర్మింపవలయు నని ధృతరాష్ట్ర మహారాజు శిల్పిల నాజ్ఞాపించినాడు.

నిర్మాణ హేతువు

ఈ పరిణామమునకు మూలకారణము మయసభయే.

మయకృతశిల్పచమత్కృతుల చేత వంచితుఁడైన దుర్యోధనుఁడు “సకల జనమనోనయనోత్సవంబయిన తత్సభాలక్ష్మి తన మనోనయనంబుల కగ్నిజ్వాలయుం బోలె మహదాహంబు పేయుటయు సంతప్తుండై 1....సకలసుఖోపధోగవిముఖుం డయి యెవ్వరి తోడం బలుకకున్న” తన్నోదార్పెనికి శకునికి దుర్యోధనుం డిట్లనియె.

“సీవును జూచి తట్టి సభ నేని వినంబడ దే యుగంబులన్
భూవలయంబులో నిది యపూర్వము సర్వమనోజ్ఞ విష్టభో
గావహ మేక్రియం బడసెనయ్య మహాత్ముఁడు దాననేమి సం
భావితభాగ్యుఁడయ్యెను బ్రభాకరతేజుఁడు ధర్మజుండింన్.”¹

....

అతులవరాక్రమార్జితము లైన ధనంబుల పేర్కొఁ జేసి యు
న్నత మగు చున్న పాండునరనాథతనూజుల లక్ష్మి నా కేన
మృత మయి సూ దెలింగె విను మాతుల మానధనాధ్యు లైన భూ
పతి సహియింప నోపునె సవత్నుల వృద్ధియు నాత్మహానియున్

1. నన్నయ. భా. సభా. 2-68

2. ... అదే ... 2-99

వ. “ఏమిసేయుదము పాండవులక్ష్మి యెవ్వధంబున మనకపహరించికొననగు”
ననిన దుర్యోధనునకు శకుని ధృతరాష్ట్రుననుజ్ఞానము వడయుడు నది సమకూరు నని
వానిం దోడ్కొని ధృతరాష్ట్రు నొద్దకుఁ జని దుర్యోధనుని దుస్థితిని తెలిపెను.

దుర్యోధనుఁడు ధర్మజుని రాజసూయాధ్వరవిశేషములను మయనభ యందు
తాను పొందిన పరాభవమును, పాండవుల రాజ్యలక్ష్మీ పై భవమును వర్ణించి చెప్పి

“కష్టపురుషు నట్లు లొరుల పేర్కొఁ జూచు చుండఁ జెద్దయు నే నోప”నని
వాపోయెను.

అంతట శకుని “మాయాదురోదరవ్యాజమున పాండవుల లక్ష్మి నపహరించి
యిత్తు” నని దైర్ఘ్యము చెప్పెను.

దుర్యోధనుఁడు శకునిమతంబున కొడంబడవలయు నని తండ్రిని ప్రార్థించెను.
“దీని కొడంబడవేని నేడ యీక్షణము సర్వభక్షచే భక్షితుండు నగుడు” నని
బెడరించెను.

ధృతరాష్ట్రుఁ డదిరివడి “దుఃఖవివశాత్మకుఁడయ్యు నెద నది యుచితముగా
దని వగచుచు నాత్మజున కాహ్లాదముగా” మృతార్థము సభాభవననిర్మాణమున కాజ్ఞా
పించెను.

సహస్ర స్తంభ సభాభవనము

“అప్పుడు వేపురుశిల్పాచార్యుల రావించి కనకరత్నఖచిత
స్తంభసహస్రంబులను విచిత్రద్వారశతంబును వివిధరత్నరుచిర
వ్రదేశంబునుం జేసి రమ్యంబుగా నొక్క సభ నిర్మింపఁబఱచె”
నని నన్నయ వ్రాసినాఁడు.

[నన్నయ. సభ. 2-139]

ఈ సభాభవననిర్మాణమును గూర్చి ధృతరాష్ట్రుఁడు రెండు పర్యాయములు
చెప్పి నట్లు మూలము నందున్నది.

మొదట దుర్యోధనుని దుఃఖోపశమనార్థము ధృతరాష్ట్రుఁ డిట్లా జ్ఞాపించెను.

స్థూణాసహ సైర్విర్ బృహతీం శతద్వారాం సభాం ముషు ।
 మనోరమాం దర్శనీయా మాశు కుర్వంతు శిల్పినః॥
 తతః సంస్తీర్య రత్నైస్తాం తక్ష ఆనాయ్య సర్వశః ।
 సుకృతాం సుప్రవేశాం చ నివేదయత మే శనైః॥
 దుర్యోధనస్య శాంత్యర్థ మితి నిశ్చిత్య భూమిపః॥

—వ్యా. భా. సభా. 49—48, 49 *

“రాజశిల్పులు వేయి స్తంభములు, నూలు ద్వారములు, చక్కని ప్రవేశ ద్వారము గలిగి మనోహరమయిన మహాసభాభవనమును శీఘ్రముగా నిర్మింప వలయును. పిమ్మట వివిధ దేశము లందలి మణికారకులను (తక్షకులను) బిలిపించి, సభాభవన మంతయు రత్నలలితము గానింపవలయును. ఈ పని త్వరగా పూర్తి చేసి నాకు తెలుపుడు”—అని.

దృతరాష్ట్రుఁ డిట్టి యజ్ఞలతో దుర్యోధనుఁడు శాంతించుననుకొనెను. కాని యాతఁ డూరదీర్ఘ లేచు. మయసభా ప్రలంభనమును మరల మరల జ్ఞాపకము చేసికొని, దురేంద్రార్థము సభాభవనము త్వరగా నిర్మింప నజ్ఞాపింపు మని దృతరాష్ట్రుని నర్పించెను.

సభాం క్షిప్రం త్వమిహోజ్ఞాపయన్వ!

వ్యా. భా. — సభా. 56. 18

“* Let artificers be employed to erect, without delay, delightful and handsome and spacious palace with an hundred doors and a thousand columns. And having brought carpenters and Jouiers, set ye Jewels and precious stones all over the walls.”

— P. C. Roy - Mbh-Sabha-Ch. 49.

ఇటు తమ లన గా కాష్ఠశిల్పులనియు, సూత్రధారు లనియు పి. సి. రామ్ ఆనువదించినాఁడు.

దా॥ సాతవలేకర్ “మణికారకు” లని సందర్శించితముగా ననువదించినాఁడు.

దీనిని బట్టి మహాభారతకావ్యమున తక్షకులే మణికారకులు గావలె యుండు రని తెలియవచ్చును.

విధి యనుల్లంఘనీయ మని ధృతరాష్ట్రుడు సభానిర్మాణమున కొఞ్చాపించెను. ఈ మారు సభారచనమునకు కొన్ని సూచనలు చేసెను.

తోరణ స్ఫాటికము

సహస్రస్తంభాం హేమవైడూర్యచిత్రాం।

శతద్వారాం తోరణస్ఫాటికభ్యామ్॥*

సభా ముగ్రగ్యాం క్రోశమాత్రాయతాం మే।

తద్విస్తారా మాశు కుర్వంతి యుక్తాః॥

— వ్యా.భా. సభా. 58-18

“సభాభవనము నందలి సహస్రస్తంభములు స్వర్ణమయములై వైడూర్యములతో చిత్రముగ నలంకరింపఁబడవలయును. దానికిఁగల నూలు ద్వారములు నల్లై యుండవలయును. సింహద్వారము — తోరణ ద్వారము — స్ఫటికమణులతో నిర్మింపఁబడవలయును. ఈ సభాభవనమునకు “తోరణస్ఫాటిక” మని పేరు పెట్టవలెను.

సభాభవనము ఒక క్రోశము (2 మైళ్ళు) పొడవు, అంతే వెడల్పు గలిగి చతురస్రాకారముగా నుండవలయును. ఈ పని యంతయు శీఘ్రముగా జరుగవలయును.”

దక్షులైన శిల్ప పండితులు

ఈ విధముగా ధృతరాష్ట్రునిచేత నాజ్ఞాపితు లయిన శిల్పులు నందియములు లేక సభానిర్మాణమునకుఁ గడగిరి.

శ్రుత్వా తస్య త్వరితా నిర్మిశంకాః

ప్రాజ్ఞా దక్షా స్తాం తదా చక్రరాశుః।

* “to be called the cry tal-arched palace”

సర్వద్రవ్యాన్యుపజహ్రాః సభాయాం
 సహస్రశః శిల్పినశ్చైవ యుక్తాః॥
 కాలేనాల్పేనాథ నిష్ఠాం గతాం తాం
 సభాం రమ్యాం బహురత్నాం విచిత్రామ్।
 చిత్రైర్ధైమై రాసనై రభ్యుపేతా
 మాచఖ్యస్తే తస్య రాజ్యః ప్రతీతాః॥*

— వ్యా.భా. సభా 56 — 19, 20

ప్రాజ్ఞులును దక్షులును నైన వేలకొలది శిల్పులు శీఘ్రముగ సభాభవనమును నిర్మించి, యందుండఁదగిన సమస్త ద్రవ్యములను సమకూర్చి రాజు నొద్దకు వచ్చి సభాభవనము బహురత్నములతో రమ్యముగను విచిత్రముగను నిర్మింపఁబడిన దనియు, చిత్రమయిన సువర్ణమయాసనములతో నిండియున్న దనియు విన్నవించిరి.

ధృతరాష్ట్రః డంతట విదురుని బిలిపించి,
 “అనుపమరత్నకాంచన చయాంచిత మీ సభ”¹ దీని ధర్మనం
 దనుఁ దనముందు దానుఁ దనకమ్ములు నిందుల కేగుదెంచి చూ
 చినఁ గడు సంతసం బగు విశిష్టజనస్తుత నీవు వానిఁ దో
 ద్కొని చనుదెమ్ము భూసురసఖున్ బుధబంధుజనానురంజనున్.

* “Hearing those words of his, thousands of artificers endued with wisdom and skill soon erected the palace with the greatest alacrity and having erected it brought thither every kind of article.”

— P.C. Roy, Mbh. Sabha Ch. 56-P 154

1. వ్యా.భా. సభా. 56-22

సభేయం మే బహురత్నా విచిత్రా
 శయ్యాసనై రుపపన్నా మహత్తైః।
 సా దృశ్యతాం బ్రాతృభిః సార్థమేత్య
 సుహృద్ద్యూతం వర్తతా ముక్త్ర చేతి॥

ఇట్టి విచిత్రతన్ననభావేదికాతలంబున నకండును దుర్యోధనుతోడం బ్రొద్దువోక
సుహృద్ద్యుతంబుఁ బ్రవర్తించు” నని చెప్పి ధర్మరాజాదులను బిలిచికొని వచ్చుటకు
పంపినాఁడు. [సన్నయ. భార. సభా. 2-162, 163]

ధర్మజుఁడు వచ్చి యా సభాభవనమును జూచి మెచ్చుకొనినాఁడు.

ఆ ధృతరాష్ట్రుచేసిన యన్య మణిప్రకారానుబద్ధ శో
భాధృతి నొప్పుచున్న సభ పార్థివముఖ్యుఁడు ధర్మజుండు దు
ర్యోధనుఁ డర్థిఁ జూపఁగ సహోదరపీరులుఁ దానుఁ జూచి ల
క్ష్మీధరమూర్తి యెంతయును మెచ్చె మనంబునఁ దద్విభూతికిన్.

—సన్నయ. భార. సభా. 2-162

హస్తినియందలి ధృతరాష్ట్ర సభాభవన విశేషములు

1. సభాభవనము చతురస్రాకారముగ నున్నది. పొడవు వెడల్పులు క్రోశ
మాత్రము. [క్రోశ మనఁగా 500 దండములు] ఇది మయసభ కంటె
చిన్నది.
2. ఈ సభాభవననిర్మాణము నందు స్తంభములకు ప్రాధాన్యమీయఁబడినది.
ఇది ఆర్యశిల్పసంప్రదాయము. దీనికి వేయి స్తంభములు, నూలు ద్వార
ములు. మిత్రావరుణుల సభాభవనము వేయి స్తంభములతో నిర్మింపఁబడి
నట్లు ఋగ్వేదము నందు వర్ణింపఁబడినది.

రాజానా వనభిద్రుహా ద్రువే నదస్యత్రమే।

సహస్రస్థూణ ఆసాతే॥

—ఋగ్వేద. 2-41-5.

3. మరుసభస్థితికమణిమయ మని విన్న ధృతరాష్ట్రుడు తన సభకు
“స్థాపితతోరణ” మను పేరు పెట్టవలె నని చెప్పినాఁడు, అనఁగా తన

సభ కూడ మయసభ వలె మణిమయముకావలె ననియు సింహద్వారము
స్ఫటికమణిమయాలం కృతము కావలె ననియు నాశించినాడు. కావున
నిర్మాణము నందు మయశిల్పపద్ధతి యనుసరింపబడినది. ఇది ఆసురీ
పద్ధతి. అనగా ద్రవిడ శిల్ప సంప్రదాయము.

దీనిని బట్టి హస్తినాపురము వందలి యీ సభాభవనమును నిర్మించిన శిల్ప
పండితులు ఆర్యద్రావిడశిల్పసంప్రదాయములు పాటించి రని తెలియుచున్నది.

((0))

గృహాలంకరణశిల్పము

మహాభారతకాలమున జనులు సంతోషసమయము లందు తమ గృహములను తోరణములతో చక్కగా నలంకరించుకొనుచుండిరి.

పాండవాగమనము విని వారణావతపురజనులు తమతమ గృహములను కళవదండలతో నలంకరించికొనిరి. ముంగిళ్ల ముందు చందనకస్తూరీమిశ్రితజలము లను జల్లుకొని కర్పూరరంగవల్లులు పెట్టికొనిరి.

....

కలయంగ గృహములఁ గలవడములు¹ కడు

విలసిల్లె నంబరతలము గప్పి

మలయజమ్మగమదావిలనఁజల

నిమ్మగా నొద్దిక్కుతమ్ము లయిన

యంగళుల నొప్పెఁ గర్పూర రంగవల్లు

లంగనలు గయిసేసి యుత్తుంగహర్య

తలము లెక్కిరి తత్పురీవిలసనంబుఁ

జూచు పొండుకుమారులఁ జూచు చేడ్కు

—నన్నయ, భార. ఆది. 6-149

కృష్ణుడు హస్తినాపురము వచ్చుచున్నఁ డని విని దుర్యోధనుడు పరివార కుల నిట్లాదేశించినఁడు.

అలుకుడు మృగమదమున, మ్రు

గ్గులు పెట్టుడు గర్భరమునఁ గుంకుమమున గో

డలు పూయుడు, మణిదామక

ములు గట్టుడు పెద్దకూటమున సొంపారన్

మఱియు నగల్గె లను శోభిల్ల నలంకారంబు సేయుండు.

1. కలవడములు : ఉల్పవాదులందు పుష్పస్తంభాదులకు వ్రేలఁగల్గెడు కలవ పూదండలు, ప్రాచీనమాలికలు.

పెనుపుం జతురత మెఱయఁగ
మన యింటను దుస్సనేను మందిరమున శో
భనశిల్పము లొనరింపుఁడు
చనుఁడు వృక్షస్థలము నందుఁ జప్పరము విడన్

—తిక్కన. భా. ఉద్యోగ. 3.152-4.

మణికుట్టిమములు

కుట్టిమ మనఁగా తాతికట్టడపునేల. తిన్నె.

శిలారత్ననిబద్ధభూమి, నెలకట్టు— అని సూర్యరాయాంధ్రనిఘంటువు.

మణికుట్టిమ మనఁగా మణిస్థగిత మయిన భూమి.

మణిభూమికార్య చతుష్పక్షికళలో నొకటి. అని వాత్సాయనుడు చెప్పినాడు.* గ్రీష్మర్తువు నందు శయనాపానకార్యము మరకతాదిమణులు పజవఁబడిన భూమి యని వ్యాఖ్యాత వివరించినాడు.

హస్తిన, కాంపిల్యనగరము, ఇంద్రద్రస్తము, విరాటనగరము మున్నగు రాజధానీనగరములందు మణికుట్టిమములున్నవి.

వాత్సాయన : కామసూత్ర. 1.3.16.

* “మణిభూమికా కృతకుట్టిమా భూమిః గ్రీష్మే శయనాపానకార్యమ్
తస్య మరకతాదిభేదేన కరణమ్” — జయమంగళ వ్యాఖ్య.

“Floor decoration with coloured stones and gems”.

— Dr. B.N. Vasu—Kamasutra of Vatsyayana

“An inlaid or paved floor, ground paved with small stones”.

— Dr. V.S. Apte-SSEU,

“ఈ మునివల్లె నుండు టిడి యేల కరం జనురాగ మొప్పగా

భామిని నాకు భార్యవయి భాసురలీల నశేషరాజ్యల

క్ష్మీమహనీయసౌఖ్యముల మేలుగ నందు మునిందితేందుపా

దామలతుంగహర్యముల హరి హిరణ్మయకుట్టిమంబులన్”

—అని దుష్యంతుడు శకుంతల నర్థించినాడు.

[నన్నయ. భార. ఆది. 4-54]

ఇట మనోహరము లయిన కుట్టిమములు హిరణ్మయము లని వర్ణింపబడినది.

చ్రౌవదీస్వయంవరసందర్భమున నిర్మింపబడిన ‘సమాజవాటము’ నందును మణికుట్టిమము లున్నవి.

సువర్ణజాలసంవీతైః మణికుట్టిమభూషితైః ।

—వ్యా. భా. ఆది. 184 - 20

ధర్మజుని రాజసూయము చూడ వచ్చిన రాజు లందుటకుఁ గట్టించిన గృహముల యందును మణికుట్టిమము లున్నవి.

సువర్ణజాలసంవీతాన్ మణికుట్టిమభూషితాన్. ।

—వ్యా. భా. సభా. 24 - 21

హస్తినాపురము నందు ధృతరాష్ట్రుడు కట్టించిన సభాభవనము నందును మణికుట్టిమములు గలవు.

“అయ్యుహ్వర్వసభామణికుట్టిమంబున నందఱు సుఖాసీనులయిరి”

—నన్నయ. భార. సభా. 2 - 163

విరాటరాజాంతఃపురము నందును మణికుట్టిమములు గలవు.

ఉత్తర బృహన్నలను బిలిచికొనివచ్చుటకు నర్తనశాల కేగునపుడు,

“అడుగుల మనుగాంతి నయ్యెడఁ బడ్యతా

గంబుల నెఱకట్టుకరణీనొప్పె”.

నని వర్ణింపబడినది.

—తిక్కన. భార. విరాట. 4 - 26

ఈ వర్ణనములను బట్టి మహాభారతకాలము నందు రాజభవనములెల్ల మణికుట్టిమములతో నొప్పుచున్నట్లు తెలియుచున్నది.

రత్న వేదికలు

రత్న వేదిక లనగా రత్నములతో - రాలతో - కట్టబడిన యరుగులు.

మహాభారతకాలము నందు భోగలాలసులైన భూపతులకు ప్రత్యేకముగా క్రీడామందిరములు, వాని ముందు రత్న వేదికలు నుండెడివి.

విచిత్రవీర్యుడు కాశీరాజుడహిత లయిన యంబికాంబాలికలను వివాహమయి....

“అమలసుధారవ్యహర్యతలంబుల

నవకుసుమామోదనందనములఁ

గృతకాద్రికందరక్రీడాగృహంగణ

వివిధరత్నోపలవేదికలను....”¹

రమియించుచు కాలము గడపినాడు.

సురపతి “హిమవదచలకందరారచిత రత్న వేదికాకలంబున సింహాసనాసీ మండలు యున్న యాదిదేవునిగనెను.”²

ఇంద్రప్రస్థపురము నందలి భవనములు,

“శశికాంతవేదివృథుకుంజగళజ్జలనిర్హరంబుల”³ నొప్పుచున్నవి.

రైవతకాచలకందరము,

“విమలవిద్రుమవజ్రవిచిత్రవేదికారాజి”⁴ గరంబురమ్యమైయున్నది.

1. నన్నయ, భార. ఆది. 4-217.

2. —ఆదే— 7-272.

3. —ఆదే— 8-72.

4. —ఆదే— 8-171.

అష్టర్వతము నంను కృష్ణార్జును లిద్దరు,

“నొక్కవిమలమణివేదిక”¹ యం దభిమతసంభాషణముల నుండిరి.

కృష్ణార్జునులు ఖాండవవననమీపంబున, “నొక్క చందనలతాభవనచంద్ర కాంతవేదియందు”² మందశీతలసురభిమారుతం బనుభవించుచు నిష్కళా వినోదంబుల నుండిరి.

ధర్మజుడు “ఏచిత్రరత్నసభావేదికాతలంబున”³ దుర్యోధనునితో సుహృద్భ్యా తంబునం బ్రవర్తించు నని ధృతరాష్ట్రుడు విదురునితోజెప్పెను.

శక్రపురి యగు నమరావతి యందును మణిమయవేదిక లున్నవి.

“మందాకినీతీరమణిమయవేదికలయందును”⁴ జంద్రికాసుంద రంబులైన సికతాతలంబులను మణియు నిరరవిహారస్థానంబుల ననవరతసురతకేళిసౌఖ్యాంబుది నోలలార్చు” మని యూర్వాశి యర్జునునర్పించినది.

ఈ విధముగా రత్నవేదికలు 1. యునతీయువకులు రతిక్రీడలదేలుటకు
2. స్నేహితు లిష్టకథావినోదములఁ బ్రొద్దుపుచ్చుటకు 3. జూదములాడుటకు నుప
యోగపడుచుండెడి వని తెలియుచున్నది.

1. నన్నయ. భార. ఆది. 8-177.

2. —ఆదే— 8-223.

3. నన్నయ. భార. సభా. 2-153.

4. నన్నయ. భార. ఆరణ్య. 1-363.

చతుశ్శాలా గృహములు

చతుశ్శాలం చతుర్ద్వారై రశిందై స్సర్వతోముఖమ్ ।

నామ్నా తత్ సర్వతోభద్రం శుభం దేవనృపాలయే ॥

—మత్స్యపురాణ. 252 - 1

చతుశ్శాల మనగా నాలుగు ద్వారములును, నలుప్రక్కల అశిందములు (చిన్నగదులు లేక వసారాలు) గల గృహము. దీనికి సర్వతోభద్ర మని పేరు.

చతుశ్శాలము = నాలుగిందల భవంతి¹ నలుదిక్కుల నభిముఖముగా నడుమ నెడము విడిచి కట్టిన యిల్లు. — సూర్యరాయాంధ్రనిఘంటువు.

మహాభూతకాలమున జనులు స్వాధారణముగా చతుశ్శాలాగృహము లందు నివసించుచుండిరి.

మిథిలానగరమున ధర్మవ్యాధుని నివాసస్థానము చతుశ్శాలా గృహమే. కాని అది యొక హర్మ్యముగా వర్ణింపబడినది.

ధర్మవ్యాధుడు కౌశికుం డను బ్రాహ్మణుని ‘.....అభ్యంతర. గృహంబునకు రమ్మని యతనిం దోడ్కొనిచని, మనోహరంబై చతుశ్శాలంబై వివిధసౌరభసం వాసితంబైన హర్మ్యంబు నందు మహితాననాసీనులైన తన జననీ జనకులం జూపె”

—విజ్ఞాన - అరణ్య - 5 - 14

ఈ హర్మ్యము నందు దేవపూజార్థము. శయనార్థము వేలు వేలు గదు లున్నట్లు మూలము వలనఁ దెలియుచున్నది.

....

ఇత్యుక్త్య స ప్రవిశ్వాథ దదర్శ పరమార్చితమ్ ।

సౌధం హృద్యం చతుశ్శాల మతీవ చ మనోరమమ్ ।

1. చతుశ్శాలమ్ = A Square of four buildings,

A quadrangle enclosed by four buildings.

V. S. Apte S S D

దేవతాగృహసంకాశం దైవతశ్చ సుపూజితమ్ ।

శయనాననసంజాధం గందైశ్చ పరమైర్వృతమ్ ।

—వ్యా. భా. పన. 214.4,5,6.

వారణావతమునందు పాండవు ఇందుటకు ప్రత్యేకముగా నిర్మింపఁబడిన లక్కయిల్లు చతుశ్శాలాగృహమే.

లాక్షాగృహము

శిల్పిభిః సుకృతం హ్యపై ర్విసీతై ర్వేశ్వకర్మణి ।

విశ్వస్తం మామయం పాపౌ దగ్ధుకామౌ పురోచనః ।

వ్యా. భా. ఆది. 145 - 16

దృతరాష్ట్రుఁడు పాండవులను వారణావతమునకుఁ బంపుట కంగీకరించినంతనే దుర్యోధనుఁడు తనకు విశ్వానరసాత్రుఁడయిన పురోచనుని బలిపించి వానితో రహస్యముగా నిటు చెప్పినాఁడు.

“అలఘుతేజుల వారణావతమన్ పురంబునఁ బాండవే

యలఁ బ్రియంబున నుండఁ బంచె గుఱోత్తరుండు కురువ్రథుఁ

డలయ కిప్పుడ నీవు మున్ జని యందు వారికి నుండఁగా

విలియముల్ తచియింపు నీదగు నేడ్పుఁ జూరము చెచ్చెనన్”.

“నాకు పరమ విశ్వానవిషయంద నీవొక్కరుండవ యిది యవస్థ విషయం బయిన కాత్యంజు (అప్రమత్తుండవు) కావున నీవ దీనింజేయవలయు.... నేడ చని వారణావతంబున లాక్షనర్జకరస మిశ్రంబై మృతతైలార్థ్రాంజయిన మృత్తికాపుంజంబున నొక్క చతుశ్శాల విశాలంబుగా నాయుధశాల సమీపంబున మనోహరంబుగా నవిరళసుధాధవళితంబుగా నిర్మించి యందుఁ బాండవుల నునిచివగల పంచత్వం బెఱింగి రమ్ము.”-అని పంచెను.

—నన్మయ. భార. ఆది. 6.139-40

పురోచనుడు ధృతరాష్ట్రుని కొలువునం దొక సచివుడు.¹ గృహవిర్యాణ శిల్పము నందునేర్పరి. అనగా కార్యవిర్యాణకర్త. తనకు పరమవిశ్వాస పాత్రుడు. కావుననే దుర్యోధనుఁ డాతని కీ పని నప్పగించినాఁడు. పురోచనుడు నిర్మింపవలసిన చతుశ్శాల యెట్లుండవలయునో, యా నిర్మాణమునం దేయే వస్తువుల నుపయోగింపవలయునో దుర్యోధనుడే చెప్పినాఁడు.

మూలము నం దిట్లున్నది.

తత్ర గత్వా చతుశ్శాలం గృహం పరమసంవృతమ్ ।

నగరోప్రాంత మాశ్రిత్య కారయేథా మహాధనమ్ ।

శణ సర్జరసాదీని యాని ద్రవ్యాణి కానిచిత్ ।

అగ్నేయాన్యుత స స్తీహ తాని తత్ర ప్రదాపయ ॥

సర్వీస్థైలవసాభిశ్చ లాక్షయా చా వ్యనల్పయా ।

మృత్తికాం మిశ్రయత్వా త్వం లేపం కుడ్యేషు దాపయ ।

శణం తైలం మృతం చైవ జముదారూఢి చైవ హి ।

తస్మిన్ వేళ్మని నర్మాణి నిక్షిపేథాః సమంతతః ॥

—వ్యా. భా. ఆది. అ 144 శ్లో. 8-11

సీపు వారణావతమునకుఁ జని యా నగరము చివర మనోహరమయిన చతుశ్శాలాగృహమును నిర్మింపవలయును. అందు జనము, మద్దిచెట్టు, బడనిక మున్నగు నగ్నిసంధిపకడవ్యముల నుంపవలయును. నేయి, నూనె, వన, లక్క మట్టితోఁ గత్తిం లేపనము చేసి గోడలకుఁ బూయవలయును. — జనపనార, నూనె, నేయి, లక్క, దారువు మున్నగు పదార్థములను గృహము నం దంతటను నిక్షేపింప వలయును.

1. చూడు :- వ్యా. భా. ఆది 144 - 2

“స పురోచన మేకాంత మాసీయ భరతర్షభ ।

గృహీత్వా దక్షిణపాదా సచివం వాక్యమబ్రవీత్”॥

దుర్యోధనుఁ డొకనొక సచిపుని బిలిపించియుట్లు చెప్పినఁడనఁగానది రాజాజ్ఞ గానే భావింపవలయును. కావుననే, “పురోచనుం డతి త్వరితగతి నరిగి దుర్యోధను కఱపిన రూపున వారణావతంబున లాజెగృహంబు రచియించుచుండె.”

—నన్నయ. భార. ఆది. 6 - 142

కొన్నాళ్లకు పాండవులు, “వారణావతంబు సొచ్చి సర్వాలంకారసుందరందైన రాజమందిరంబున నున్న కొన్నిదినంబులకుం బురోచనుండు దన చేసిన చతుశ్శాల సకలజననయనాభిరామంబైన దానిం జూపినం జూచి పాండుసుతులు సంతసిల్లి పురోచన శిల్పాచార్యులం బూజించి పుణ్యాహపురస్సరంబుగా గృహప్రవేశంబు చేసిరి.

—నన్నయ. భార. ఆది 6-150

వ్యాసభారతము వలన మఱికొన్ని విశేషములు తెలియుచున్నవి.

వారణావతము ఎచ్చిన పాండవులు మొట్టమొదట బ్రాహ్మణ-గృహములకు, తరువాత వరుసగా రాజోద్యోగుల గృహములకు, వైశ్యశూద్రగృహములకుఁ జరి సత్కారములందుకొనిరి. పిమ్మట పురోచనపురస్సరముగా విశ్రాంతి గృహమునకుఁ జనిరి.

తే ప్రవిశ్య పురీం వీరాస్తూర్ణం జగ్ము రభోగృహాన్ ।

బ్రాహ్మణానాం మహిషాలరతానాం స్వేషు కర్మసు ॥

నగరాధిక్యతానాం చ గృహాణి రథినాం తదా ।

ఉపతస్తుర్నరశ్రేష్ఠా వై శ్యశూద్రగృహాణ్యపి ।

అర్చితాశ్చనరైః పౌరైః పాండవా భరతర్షభ ।

జగ్ము రావసథం ¹ వశ్పాత్ పురోచనపురస్సరాః ॥

— వ్యా. భా. ఆది. 148 . 6-8

ఈ “ఆవసథము” నే నన్నయ రాజమందిరముగా వర్ణించినాఁడు.

1. ఆవసథః = A dwelling place; A resting place, asylum.

మాయాగృహము

పాండవుల రాజమందిరము (విశ్రాంతిభవనము) నందు పవిత్రాశ్రులు గడపిన పిమ్మట పురోచనుడు తాను పాండవుల కొఱకు నకలజననయనాభిరామముగా నిర్మించిన చతుశ్శాలను నావారికిఁ జూపఁగా గుహ్యకులు కైలాసమును వలె పాండవుల చతుశ్శాలాగృహమును ప్రవేశించినారు.

దశరాత్రోఽతానాం తు తత్ర తేషాం పురోచనః ।

నివేదయామాస గృహం శివాఖ్య¹ మశిషం తదా ॥

తత్ర తే పురుషవ్యాఘ్ర వివశుః సపరిచ్ఛదాః ।

పురోచనస్య వచనాత్ కైలాస మివ గుహ్యకాః॥

—వ్యా. భా. ఆది. 148-10, 11.

ఆ చతుశ్శాలాగృహము పేరు “శివము.” కాని యది యమంగళకరమైనది. నన్నయ దీనిని “మాయాగృహ”మనినాడు.

“అంతం బరాభిప్రాయమాయోపాయప్రయోగవిడుండైన ధర్మతనయుండు దాని కృత్రిమరమణీయత నుపలక్షించి యల్ల న భీమున కిట్లనియె.

ఈ గృహకుడ్యంబులు లా

క్షి గర్భము లాజ్యతైలగంధులు మఱి శ

స్త్రాగారసమీపము మా

యాగృహ మగు నిది యవశ్య మాగ్నేయంబై.”

నన్నయ. ఆది. 6.150, 151.

మూలమునం దిట్లున్నది.

జిహ్వాజ్ఞోఽశ్య వసాగంధం సర్పిర్జతుమిత్రమ్ ।

కృతం హి వృత్తి మాగ్నేయ మిడం వేశ్య పరంతప ॥

శణసర్జరసం వ్యక్త మానీయ గృహకర్మణి ।

మంజబల్వజవంశాదిద్రవ్యం సర్వం పృతోక్షితమ్ ॥

1. శివ మిత్యాఖ్యామాత్రం అర్ధతస్తస్త్రిశవం మంజార్ధం కృతత్వాత్ ॥

శిల్పిభిః సుకృతం హ్వయై ర్విసీతై ర్వేశ్యకర్మణి ।

విశ్వస్తం మామయం పాపో దగ్ధకామః పురోచనః ॥

వ్యా. భా. ఆది. 146. 14-16.

సర్పిర్జతుమిత్రతమై వసాగంధయు ముగా నున్న యీ గృహ మాగ్నే యము. అగ్నిదాహమున కనుకూలముగ నున్నది. ఈ గృహనిర్మాణము నందు నేతితోఁ దరువఁబడినలక్క, మద్దిచెట్టు బదనిక, జనము, మంజగడ్డి, మొదవగడ్డి, పెదురుగడలు మున్నగు నగ్నిసందీప్తకద్రవ్యములు అపయోగింపఁ బడినవి. దీనికి నిష్పంట్టింపవలెనను దురుద్దేశముతోడనే పురోచనుఁడు గృహశిల్పము నందు నేర్పరులను, విశ్వానపాత్రులు నగు శిల్పుల చేత నిట్టి (మాయా) గృహమును గట్టించినాఁడు.

శస్త్రాగారము ప్రక్కనే గల యీ లాఙ్గిగృహము చుట్టు ప్రహరీ యున్నది. దానికి ప్రవేశనిర్గమనముల కొకే మార్గము గలదు. కాని వెలువలికి పోవుటకు వేఱు మార్గము లేదు.

సమృద్ధ మాముధాగార మిదం తస్య దురాత్మనః ।

వప్రాంతం నిష్ప్రీతీకార మాశ్రిత్యేదం కృతం మహత్ ॥*

వ్యా. భా. ఆది. 147-18.

పాండవు లిట్టి చతుశ్శాలా గృహమున షణ్మాసము లుండిరి.

సురంగమార్గము

విమరుఁడు దుర్యోధనుదుర్మంత్ర మంతయు నిమ్ముగా నెఱింగి దానిని వమ్ము చేయు నుపాయ మాలోచించి, కడు విశ్వాసి యగు నొక్కఁగునకు నతికుశలం బంపఁగా వాఁడు, పాండవులు

“లక్కయిల్లు వెలువడు నట్లుగా నొక్క బిలంబు నెవ్వరు నెఱుంగకుండం జేసి వారల తెఱింగించిన భీముండు దాని నిమ్ముగా శోధించి యెఱింగియుండె”

—నన్నయ. ఆది. 6.156

*వప్రాంతం ప్రాకారములకు నిష్ప్రీతీకారం బహి

ర్నిష్కమనప్రకారహస్తమ్ ॥ —సీతకంఠ

లాక్షిగృహగర్భము నుండి త్రవ్వబడిన యీ సురంగమార్గమన్యులకు గోచరము గాకుండ భూమితో నమానముగ నుండునట్టి కవాటమతో గప్పబడినది.

పరిభ్రామత్క్రీరన్ నామ చకార ట మహాబిలమ్॥

చక్రే చ వేశ్మనస్తస్య మధ్యేనాతిమహద్బిలమ్।

కపాటయ మజ్జాతం నమం భూమ్యశ్చ భారతః

—వ్యా. భా. ఆది 147-16, 17

లక్కయింటి నుండి పాండవు లీ సురంగమార్గము నుండియే తప్పించుకొని పోయిరి.

ఈ వర్ణనములవలనఁ దెలియఁదగు విశేషములు

మహాభారతకాలమున జనులు సాధారణముగా నాలుగిండ్ల భవంతులతో నివసించుచుండిరి.

ఈ యిండ్లగోడలు మట్టితో నిర్మింపబడుచుండెడివి. పైకప్పునకు కర్ర దూలములు, వెదురుగడలు, ముంజగడ్డి మొదలగు పదార్థముల నుపయోగించుచుండిరి.

ఇంటిచుట్టు ప్రవేశనిర్గమనముల కొకేమార్గము గల ప్రాకారములు నిర్మించుకొనుచుండిరి.

గృహములకు వెల్లవేసికొనుచుండిరి. శుభప్రద మయిన పేర్లు పెట్టుకొనుచుండిరి.

గృహనిర్మాణశిల్పమునందు నేర్పరు లయిన శిల్పులు ఒకానొకశిల్పాచార్యుని పర్యవేక్షణములో పనిచేయుచుండిరి.

గృహనిర్మాణము పూర్తియైనంతట శిల్పాచార్యుని పూజించి వుజ్యాహవచన పురస్కరముగా గృహప్రవేశము చేయుచుండిరి.

క్రీడా గృహములు

పాపబుద్ధి యందుఁ గృతనిశ్చయముడై దుర్యోధనుండు ఒక్కనాఁడు జరి
క్రీడావసరంబున

వేడుక నొక్కరుండు శతపీఠకుమారులతోడఁ జల్లు పో
రాడి జయించి యందఱు ననంతపరిశ్రమపారవశ్యముం
గూడి ప్రమాణకోటి ననఘుండు సమీరణనందనుండు మే
యాడక నిద్రవోయె శిశిరానలముల్ పయి వీచుచుండగన్.

ఆ వవనజు నతిఘనలతి

కాపాశావలుల నంటఁ గట్టించి మహా

కోపమున గంగమడుపునఁ

ద్రోపించె సుయోధనుండు దుష్టాత్ముడై.

— సన్నయ. భార. ఆది. 5 - 162-71

వ్యాసభారతమునం దీ ఘట్టమున దుర్యోధనుఁడు జరిక్రీడార్థము గట్టించిన
క్రీడాగృహవిశేషములు వర్ణింపఁబడినవి.

ఉదక క్రీడనము

తతో జలవిహారం కారయామాస భారత।

చై లకంబల వేశ్మాని విచిత్రాణి మహాన్తి చ॥

సర్వకామైః సుపూర్ణాని పతాకోచ్చాయవంతి చ।

తత్ర సంజనయామాస నానాగరాజ్యానేకశః॥

ఉదకక్రీడనం నామ కారయామాస భారరః ।

ప్రమాణకోట్వాం తం దేశం స్థలం కించి దుపేత్య హ॥*

— వ్యా. భా. ఆది. 138- 91-99

దుర్యోధనుడు గంగాతీరమున “ప్రమాణకోటి” యనుచోట జలవిహారము అర్థభాగము జలపూర్ణముగా తక్కినది భూభాగముగా నుండు నట్లు “ఉదకక్రీడన” మను క్రీడాగృహమును గట్టించినాడు. దాని చుట్టు విశాలములు, విచిత్రములు నైన పటకుటీరములు వేయించినాడు వాని పయి పతాక లెగురవేయించినాడు.

జలవిహారము మరిగిన రాజకుమారు లుండుటకు సకల సదుపాయములు గల వసతి గృహములను గట్టించినాడు.

ఈ విధముగా జలక్రీడోత్సవమునకుఁ గావలసిన యేర్పాట్లు చేసిదుర్యోధనుడు పాండవులను ప్రమాణకోటికిఁ దోడుకొని పోయినాడు. వా రచటి యుద్ధానశోభను తిలకించి “యుదకక్రీడనము” ప్రదేశించిరి.

రాజకుమారు లందరు నచటఁ గూర్చుండి మాటాడుకొనుటకు ఉపస్థాన గృహము లున్నవి. వాని యందుఁ గూర్చుండి యా ప్రదేశము మంతయుఁ జూచుటకు వీలుగా గవాక్షము లున్నవి. ఆ క్రీడాగృహము నందు వలసినచోటికిఁ గొని పోదగిన జలయంత్రము లున్నవి. క్రీడాగృహకుడ్యములకు సౌధకారులు వెల్ల వేసినారు. వాని పై చిత్రకారులు వివిధచిత్రములు గీసినారు. ఆ ప్రదేశ మంతయు దిగుడుబావులతో పద్మాకరములతో నిండి యున్నది.

విశంతి స్య తదా వీరాః సింహా ఇవ గిరేరుహమ్॥

ఉద్యానమభివశ్యంతో భ్రాతరః సర్వ ఏవ తే॥ 39

ఉపస్థానగృహైః కుభేర్వి ర్వలభీభిశ్చ శోభితమ్ ।

గవాక్షకై స్తథా జాలైర్యంత్రైః సంచారికై రపి॥ 40

* ప్రమాణకోట్వాం గంగాయాః ప్రదేశవిశేషే ।

స్థలం కించిత్ ఆర్థం జలైర్లం స్థలే చ క్రీడాగారమ్॥ 99॥

నమ్మార్జితం సాధకారై భీతకారైశ్చ చిత్రితమ్।

దీర్ఘికాభిశ్చ పూర్ణాభి స్తథా పుష్కరిణీభిర్హి॥ 41

—వ్యా. భా. ఆది. 128 39.41*

ఈ విషయము తెల్పియు నన్నయ వర్ణింపలేదు.

విహార యాత్రలు : విశ్రాంతి గృహములు

వేసవిలో వేటలాడి విశ్రమించుటకు వీలుగా యమునానది మధ్యమున విశ్రాంతి గృహములు నిర్మింపఁబడినవి. అట్టి నిర్మలహర్యములలో వేసవి దినములు గడుపుద మని యర్జునుఁడు కృష్ణుని ప్రార్థించినాఁడు.

జలరుహనాభః రమ్యగిరిసానువనంబుల వేటలాడుచున్

జలుపుద మీ నిదామదివనంబుల నీవును నేను నున్మిష

న్నలినతజస్సుగంధియమునాహ్రదతుంగతరంగసంగతా

నిలఁగిరస్థలాంతరవినిర్మితనిర్మలహర్యురేఖలన్.

—నన్నయ, భా. ఆది. 8-292

హ్రద మనఁగా ఏటివడుమ లోతుగల చోటు. అచ్చటి జలతరంగములతోఁ గూడిన గాలి చల్లఁగా మండును. అట్టి చల్లనిగాలి తగులు తావులం దీ హర్యములు నిర్మింపఁబడినవి.

* 1. ఉపస్థానగృహైః యత్ర రాజానం కార్మిణః కూరాశ్చైవతిష్ఠంతి

తైర్గృహైః। వలభీభిః ఉభయతో నమత్ పఞ్చాభిః

స్తంభశాలాభిః యంత్రైః జలయంత్రైః శతధారాభిః।

యతో యుగవచ్చతం ధారా ఉచ్చలంతో, నీహరీభూయ

భవనోదరం వ్యాప్తువంతి సాంచరితైః సంచారయోగైః॥

— సీలకంఠ

2. "On entering they saw that the architects handsomely plastered the walls and the ceilings and that painters had painted them beautifully".

—P C Roy, 'Mbh-Sec 128

మూలము నం దీ విహారిస్తలవర్ణనము విశుముగా నున్నది.

విహారదేశం సంప్రాప్య నానాద్రుమ మనత్తవమ్ |

గృహై¹ రుచ్చావచ్చై ర్యుక్తం పురందరపురోపమమ్ ||

భక్త్యై ర్భక్త్యైశ్చ పేయైశ్చ రసవద్భి ర్మహాధన్వైః |

మాల్యైశ్చ వివిధై ర్గంధై ర్యుక్తం వాస్తేయ పార్థయోః |

వివేశాంతఃపురం తూర్ణం రిత్నై రుచ్చావచ్చైః శుభైః ||

యథోపజోషం సర్వశ్చ జనభిక్రీడ భారత |

వనే కాశ్చ జ్వలే కాశ్చిత్ కాశ్చిద్ వేశ్మను చాంగనాః |

యథా యోగ్యం యథాప్రీతి చిక్రీడః పార్థకృష్ణయోః ||

— వ్యా. భా. ఆది. 222.18-22.

కృష్ణార్జునులు మిత్రమండలితో విహారిస్తలమున కేగినారు. అది నానావిధ వృక్షరాజములతోడను, చిన్నవియు పెద్దవియు నగు భవనములతోడను మహేంద్ర పురము వలె నున్నది. అంతట వారు వివిధరత్నాలంకృతమయిన యంతఃపురము ప్రవేశించి యధేచ్ఛగా విహరించిరి.

కృష్ణుడు పాండవకార్యార్థంబుగా హస్తినకు వచ్చుచున్నాడని తెలిసికొని యాతనికి వలయు పూజలాచరించుటకు సంవిధానంబు సేయు మని ధృతరాష్ట్రుడు వలుకగా దుర్యోధనుడు పరివారకులను బిలిపించి వృకస్తలము నందుఁ జప్పరములు నిర్మింప నాజ్ఞాపించెను.

“పెనుపుం జతురత మేతయఁగ

మనయింటను దుస్ససేనుమందిరమున శో

భనశీల్పము లొనరింపుఁడు

చనుఁడు వృకస్తలమునందుఁ జప్పరములిడన్.”

1. గృహైః మధ్యే యమునం నిర్మితైః క్రీడాహస్పాదియక్తైః ||

“అవి పీడలుబట్టుగాఁ దగియెడు పట్టని పలికి వాసుదేవుండు లేపకడయ వచ్చునంతకు మున్న యింతయుం గావింప వలయు నని పనిచెను.”

—తిక్కన. భార. ఉద్యోగ. ౪-154, 5.

ఇటు చప్పరము లనఁగా గుఱరములు, పటగృహములు.

మూలము నం దిట్లున్నది.

సభావాస్తూని రమ్యాణి ప్రదేష్టు ముపపక్రమే।

తతో దేశేషు సర్వేషు రమణీయేషు భాగశః।

సర్వరత్నసమాకీర్ణా సభాశ్చక్ర రనేకశః॥

ఆసనాని విచిత్రాణి యుక్తాని వివిధై ర్గుణైః।

....

....

....

విశేషతశ్చ వాసార్థం సథాం గ్రామే వృకస్థలే।

విదధే కౌరవో రాజా బహురత్నాం మనోరమామ్॥

—వ్యా. భా. ఉద్యోగ. 8.12-16.

ఇటు సభాశబ్దము విశ్రాంతిగృహము—మార్గశాల యను నర్థము నం దుపయోగింపఁబడినది.

ఈ విశ్రాంతిగృహములు (సభలు), చప్పరములు, విచిత్రాసనములు నిర్మించు వారు శిల్పు లని దేఱుగా చెప్పనక్కఱ లేదు గదా :

మార్గశాలలు (Rest-Houses)

మహాభారతకాలమున పథికుల మార్గాయాసాపనయనము కొఱకు మార్గమధ్యమున మార్గశాలలు — విశ్రాంతి గృహములు—నిర్మింపఁబడుచుండెడివి.

శబ్యుడు పుత్త్రమిత్రున మేతముగా నానాసేనాతినంకులముగాఁ గడచి పొండవు లున్నయెడకు నిత్యప్రయాణంబుల నడచి వచ్చుచున్నాఁడని విని దుర్యోధనుడు వాని కొఱకు మార్గమధ్యమున విశ్రాంతిగృహములు నిర్మింపించినాఁడు.

ఇంతయును విని కౌరవాధీశ్వరుండు
దక్షులగు నాప్తజనములఁ దక్షణంబు
మద్రనాభుని చనియెడు మార్గమునకుఁ
బుచ్చి యెడ నెడ నతులవిభూతి మెఱయ.

అరుదారుమేలుక ట్లయితంబై చూడ
నొప్పారి తను పగు చప్పరములు¹
బరపైన చెలువంబు గరగరికయుఁ దియ్య
తెలిసీరుఁ గలిగిన దీర్ఘకలును
బొడవైన మువ్వంచ² బొలుచు నట్లుగ నేనుఁ
గులకు గుట్టములకుఁ గొట్టములును
ముందర బయలైన చందంబుఁ జతురాభి
మతమైన యాస్థానమండపములు

బియ్యములును నేయుఁ బెరుగును గూరగా
యలును వంటకట్టియలును గడ్డి
కవణములును బెల్లుగా నొడఁగూర్చి ని
గూఢవృత్తిఁ దానుఁ గూడ నడచె.

—తిక్కన. భార. ఉద్యోగ 1-92, 93

దుర్యోధనుఁ డీ పను లన్నియు “దక్షులగు నాప్తజనముల” చేతఁజేయించినాఁ
డని తిక్కన వ్రాసినాఁడు.³

1. మేలుకట్టు = ఉల్లడ, వితానము
ఉల్లడ = పందిరి లోనగు వాని లోపల, మీద గట్టెడు మేలుకట్టు.
చప్పరము = పందిళ్లు, గుడారములు (పెడుచుడిరములు)
2. మువ్వంచ = (మూడు + పంచలు) మూడుపంచలు;
మూడు పంచలు గలది. (శ.ర.)
3. తిక్కన. భార. ఉద్యోగ. 1-92
ఇట్లు, “కౌరవాధీశ్వరుండు చచ్చు లగు నాప్తజనముల”
అని “దు” తరువాత ఆరసున్న ముందపలయు నేమో!

కొరవాధీశ్వరున కాపులయిన దక్షులు తక్షలే. (శిల్పలే). పందిళ్లు వేయువారు వితానములు రచించువారు, గజశాలలు, హయశాలలు, అస్తానమండపములు మొదలగు నవి నిర్మించువారు, బావులు త్రవ్వవారు శిల్పలే కదా:

ఈ పనులన్నియు చేసినవారు శిల్పి అని మూలము నందు స్పష్టముగనే యున్నది.

కారయామాస పూజార్థం తస్య దుర్యోధన స్సఖాః।

రమణీయేషు దేశేషు రత్నచిత్రా స్స్వలంకృతాః॥

శిల్పిభి ర్వివిధై శ్చై వ శ్రీవా స్తత్ర ప్రయోజితాః।

తత్ర మాల్యాని మాంసాని భక్ష్యం పేయం చ సత్కృతమ్।

కూషాశ్చ వివిధాకారా మనోహర్షవివర్ధనాః।

వాఙ్యశ్చ వివిధాకారా ఓదనాని గృహాణీ చ॥

—వ్యా. భా. ఉద్యోగ. అ 7-శ్లో 8-10.

ఇటు సభా శబ్దము మార్గశాల యను నర్థము నందు ప్రయోగింపఁ బడినది.*

‘ఇష్విధంబున విడిదల పయనంపునంపదలు పొంపిరివోవం దనకు సమకట్టిన సమస్త వస్తువుల యవైకల్యంబునకు శత్రుండు సంతుష్టాంతరంగుండై యున్న సమయంబున కొరవేశ్వరుం దతనికిం బొడనూప నిదియ సమయం బని నముచిత ప్రకారంబునఁ దన్నెఱింగించికొని వినమంబునఁ గనిన సతండును సంభ్రమంబున గాఢాలింగనంబు సేసి కనకాసనంబున నునిచి యింతయు నిమ్మహాత్మ్య నుద్యోగంబున నయ్యెం గావలయు నని తలంచి విన్మయం బంది నీ కెయ్యది యిష్టంబు గోరుమిచ్చెదా’ నని నాఁడు.

—తిక్కన. భార. ఉద్యోగ. 1-94.

ఈ విధముగా దుర్యోధనుఁడు శిల్పిలద్వారమున తన కార్యమును, రాజకీయ ప్రయోజనమును, సాధించికొనినాఁడు.

* సభా = A house for lodging and accommodating travellers. (Monier Williams = S. E. D.)

ప్రేక్షా గారము

రంగభూమౌ సువిపులం శాస్త్రదృష్టం యథావిధి

ప్రేక్షాగారం సువిహితం చక్రస్థై తస్య శిల్పినః॥

—పా. భా. ఆది. 184-11.

“ధృతరాష్ట్రుడు కుమారుల విద్యాసందర్శనరంగంబు రమ్యంబుగాఁ జేయింపు మని విదురుం బంచిన నతండు వల్లెయని—

శాస్త్రవిహితప్రమాణోపేతవృత్తాయామంబును,

నపాకృతవృక్షగుల్మవల్మీకంబును,

నంగీకృతపూర్వోత్తరప్లవంబును,

నమీకృతనిమ్నోన్నతప్రదేశంబును,

దూరీకృతకంటకపాషాణశకలంబును,

విరజీకృతరజోధూనరస్థలంబును,

విరచితబహువిధప్రేక్షాగారమంచకంబును,

నానాధ్వజనవపల్లవతోరణచందనమాలాలంకృతద్వారదేశంబును,

ప్రతిదిశనిర్వృత్తిశాంతిబలివిధానంబునుంగాఁ

జేయించి నట్లు నన్నయ వర్ణించినాఁడు.

—నన్నయ. భార. ఆది. 6. 2-4

మహాప్రాజ్ఞుఁ డయిన భారద్వాజుఁడు భూమాపనము చేయించినట్లును, రాజ శిల్పులు ప్రేక్షాగారమును నిర్మించి నట్లును మూలము నందు వర్ణింపఁబడినది.

(చూడు : పా. భా. ఆది. 124. 8-11.)

భూమాపనము

భారద్వాజో మహాప్రాజ్ఞో మావయామాన మేదిసీమ్।

సమా మవృక్షం నిర్గుల్మా ముదక్ ప్రస్రవణాన్వితామ్॥1

ప్రేక్షిగారనిర్మాణమున కనువైన భూమిని ద్రోణాచార్యుడే నిర్ణయించి మానము చేయించినాడు.

ఈ భూమి ఉత్తరదిక్కువాటముగా (ఉదత్ ప్రసవజాన్వితమ్) గల దని వ్యాసభారతము నందుండగా నది యీశాన్యదిక్కు వాటముగా (అంగీకృతపూర్వోత్తరస్థవము) గల దని నన్నయ వ్రాసినాడు.

నన్నయ యిట్లు మార్చి వ్రాయుటకు కారణము దేశాచారము కావచ్చును. లేదా నన్నయకు లభ్యమైన మహాభారతప్రతిలో నట్లుండి యుండవచ్చును.

శల్పశాస్త్రము ప్రకారము ఉత్తర పూర్వోత్తరస్థవములు రెండును శ్రేష్ఠమయినవే.

పూజ్యా లాభకరీ నిత్యం పుత్రపౌత్రవివర్ధినీ।

కామదా భోగదా చైవ ధనదా చోత్తరస్థవా॥

నరసౌఖ్యనతీ సత్యసౌభాగ్యదివివర్ధినీ।

దనారైశ్వర్యసంపన్నా ధర్మదేశానకస్థవా॥

—అపరాజితపృచ్ఛా. 51-21, 22. *

వాస్తుశాంతి

ఒకానొకకుభవనక్షత్రయుక్తమయిన కుభతిథి యందు భారద్వాజుఁ డాభూమి యందు వాస్తుదేవతాబలి—పూజాదికము లొనరించినాడు.

తస్మాం భూమిం బలిం చక్రే తిథౌ నక్షత్రపూజ్యితే॥

బలి యనఁగా పూజ. ఇట వాస్తూపశమనార్థముచేయు వాస్తోష్పతిపూజ.

దీనినే నన్నయ 'ప్రతిదిశవిర్విర్దితనిశాంతికబలివిధానముగా' వర్ణించినాడు.

సమస్తనిర్మాణములకు ముందు వాస్తుశాంతి చేయునాచార మతిప్రాచీన కాలము నుండియు నున్నది.

* చూడు : భువనదేవతీ అపరాజితపృచ్ఛా-

ఓరియంటల్ ఇన్స్టిట్యూట్ ఆఫ్ ఇండోయా. 1959

ప్రేక్షాగార నిర్మాణము : శాస్త్ర దృష్టి

వాస్తుశాస్త్రానంతర మా విశాలమయిన రంగభూమి యందు రాజశిల్పిలు శాస్త్రదృష్టవిధానమున చక్కని ప్రేక్షాగారమును నిర్మించి నట్లు వ్యాసభారతము నందు వర్ణింపఁ బడినది.

రంగభూమౌ సువిపులం శాస్త్రదృష్టం యథావిధి॥
ప్రేక్షాగారం సువిహితం చక్రస్థే తస్య శిల్పినః॥
రాజః సర్వాయుధోపేతం శ్రీహం చైవ నరర్షభ॥ *
మంచాంశ్చ కారయామాసు స్తత్ర జానపదా జనాః॥
విపులా నుచ్ఛయోపేతాన్ శిబికాంశ్చ మహాధనాః॥

—వ్యా. భా. ఆది. 134.10-12.

రాజశిల్పిలు చక్కని ప్రేక్షాగారమును నిర్మించి యందు సర్వాయుధములు పొందుపఱచిరి. అట్లే మరియొక యగారమును రాజీవానము కొఱకు ప్రత్యేకముగా నిర్మించిరి. రాజపురుషులు, రాజపరివారము, రాజాంతఃపురకాంతలు కూర్చుండుటకుఁ దగిన యాసనములు కల్పించిరి.

జానపదులు కూర్చుండుటకు మంచెలు, దనికులకొఱకు ఉన్నతములయిన శిబికాసనములు నిర్మింపఁబడినవి.

* రాజః శ్రీహం ప్రేక్షార్థ మాగారమ్ మంచాంశ్చ ఇవరేషామ్.

ప్రేక్షార్థం రంగభూమౌ చక్ర రితి ద్భయోః సంబంధః॥

—సీతకంఠ, [చిత్రశాలాప్రతి]

“The artificers of the king built thereon, a large and elegant stage according to rules laid down in scriptures. And it was furnished with all kinds of weapons. And they also built another elegant hall for the lady spectators. And the citizens constructed many platforms, while the wealthier of them pitched many spacious and high tents all around”.

ఇట శాస్త్ర మనగా శిల్పశాస్త్ర మని వ్యాఖ్యాతలు వివరించినారు.¹

శిల్పశాస్త్రము విశ్వకర్మకృత మని జగద్విదితము.

విశ్వకర్మచే నిర్దేశింపఁబడిన ప్రమాణలక్షణముల ననుసరించియే సకలవిధ ప్రేక్షిగారములు నిర్మింపవలయు నని భరతముని చెప్పినాడు.

ప్రమాణం యచ్చ నిర్దిష్టం లక్షణం విశ్వకర్మణా ।

ప్రేక్షాగృహణాం సర్వేషాం తచ్చై చ న గిబోధత ॥

—భరత-నాట్యశాస్త్ర. 2-16.

ప్రేక్షిగారము, నర్తనశాల, రంగవాటము, సమాజవాటము నను నవి యొకే కోవకు చెందిననిర్మాణములు.²

ప్రేక్షిగారములను దీర్ఘ చతురస్రాకారములుగను, చతురస్రాకారములుగను, త్రికోణాకృతులుగను నిర్మింపవచ్చు ననియు, నవి 108, 64, 32 మూరల పొడవు గలిగియుండవచ్చు ననియు నాట్యశాస్త్రమునందుఁ జెప్పఁబడినది.

(చూడు : భరత-నాట్యశాస్త్ర. 2. 13-15)

ప్రేక్షిగారిము “శాస్త్రః పితప్రమాణోపేతవృత్తాయామంబుగా” నిర్మింపఁబడిన దని నన్నయ వ్రాసినాడు.

1 Cf : E.W. Hopkins = The Great Epic of India. P. 11

“Architectural sastras are mentioned in I-134.10-11.

2 Cf :- E. W. Hopkins : The Great Epic of India. P. 57

“A dance hall, Nartanasala, nartanagara is mentioned in IV-22.3,16 and a Prekshagara a ‘hall for seeing’ is made according to Sastra rule in I-134. 10, 11. a temporary affair for a joust helped out with manchas’ a Samajavata (a more elaborate) in I-185-16, while spectators’ arena “Prekshah..... rangavata iva in III. 20-27 are alluded to.

వృత్తాయామ మనఁగా నర్థవంద్రాకృతి కావచ్చును, లేదా కుక్కుటాందాకృతి కావచ్చును.

ఆకృతి యేదైనను అదిశీర్షశాస్త్రసమ్మతమైనదనుట నిర్వివాదాంశము.

“ధృతరాష్ట్రుడు గాంధారీపురస్సరదేవీశతపరివృతుండై వివిధభూషణవిభూషితానేక విలాసినినివహంబుతోఁ జనుదెంచి విలంబితకదంబక స్థూలముక్తాఫలదామరమణీయంబై, యాబద్ధమరకత వజ్రవైడూర్య పద్మరాగ ప్రవాళప్రభా ప్రకర వ్యతికర విరచితాపూర్వసురచాపచారు గౌరవంబై యతిమనోహరంబైన శాతకుంభమయ ప్రేక్షగారంబున నున్న

అందుఁ గరమొప్పి సుందరీబృందమఖిల

రత్నరాజిత కనకధరాధరేంద్ర

కందరాంతరమున నున్న సుందరామృ

తాళనాంగనాబృందంబు ననుకరించె.

—నన్నయ. భార. ఆది. 6-4.

మూలమునం దిట్లున్నది.

తస్మిం స్తతోఽహని ప్రాప్తే రాజా న సచివస్తదా ।

భీష్మం ప్రముఖతః కృత్వా కృపం చాచార్యనత్తమమ్ ।

ముక్తజాలపరిక్షిప్తం వై దూర్యమణికోభితమ్ ।

శాతకుంభమయం దివ్యం ప్రేక్షగార ముపాగమత్ ॥

గాంధారీ చ మహాభాగా కుంతీ చ జయతాంవర ।

త్రియశ్చ రాజ్ఞః సర్వాస్తాః సప్రేష్యాః సపరివృధాః ॥

హ్వాదారురుహూర్మంచాన్ మేరుం దేవత్రియోయథా ।

—వ్యా. భా. ఆది. 194.13-16.

ఓమరాష్ట్రవిద్యాప్రదర్శనవిశేషములను వివరించుటకు, గాంధారీధృతరాష్ట్రుల చేత విదురుఁడు గూర్చుండెను,

విమర్శ ధృతరాష్ట్రాయ గాంధార్యాః పాండవారణః
 న్యజేదయేతాం తత్సర్వం కుమారాణాం విచేష్టితమ్॥

—వ్యా. భా. అది. 184-85

బ్రాహ్మణులు, బంధుమిత్రులు, మంత్రిలు, సామంతరాజులు, గాయక
 పైతృకులు “తమ తమ నియమితస్థానము లందుండిరి,”

ఇది విద్యాసందర్శనరంగము.

అస్త్రవిద్యాప్రదర్శనరంగము

భేర్యాదిమంగళవాద్యములు మ్రోగినవి.

“అట్టి యవసరమున నాచార్యుండు శుక్లాంబరాభరణమాల్యానులేపనయజ్ఞో
 పవీతవలితకేశశృంగురొత్తచేహుండై రంగమధ్యమున” నిలిచినాడు....

(నన్నయ. భార. ఆది. 6. 9.)

అట్లు నిలిచి యస్త్రవిద్యాగూరు వారంగమధ్యము నందు దేవతాపూజఁ గావించి
 నాడు.

స యథా సమయం చక్రే బలిం బలవతాంవరః ।

—వ్యా. భా. అది. 184-21.

ఇది నాట్యప్రదర్శనమునకు ముందు నాట్యాచార్యుఁడు చేయు రంగదైవత
 పూజ వంటిది.

ఇది ధూమాసనసమయమునందుఁ జేయఁబడిన పూజ (బలి) కంటే భిన్న
 మైనది.

నన్నయ మేలనో లా విషయము చెప్పలేదు. కాని బ్రాహ్మణుల పుజ్యాహు
 వచనముల విషయము చెప్పినాడు.

అగజ్యహురవరేజ్యపుజ్యాహువచనానంతరమున. “రాజకుమారులు, ధర్మజ
 ప్రముఖులు శ్రేష్ఠానుభూతులుగా వచ్చి, రంగమధ్యమున నిలిచి, యాచార్యు నను
 మతంబునఁ తమ తమ విద్యలు చూపఁ దొడగిరి.

(నన్నయ. భార. ఆది. 6-9, 10)

ఈ రంగస్థలమున కొక ప్రవేశద్వారము గలదు. అది నానాధ్వజనవపల్లవ తోరణచందనమాలాంకృతము 1

అష్టవిద్యాపైచిత్ర్యంబు మెఱసి గదాబద్ధాదివిధాయుధదక్షతం జూపి యర్జునుండు జనుల కాశ్చర్యంబు సేయుచున్నంత కర్ణుండు నిజవిద్యాకౌశలంబు మెఱయ నమకట్టి రంగద్వారమున నిలిచి భుజాస్పాలనంబు చేసినాడు.²

“తద్ద్వారంబు వీక్షించుచు” జనులెల్లంగడు సంభ్రమించిరి.³

కర్ణుండును జనుల నందఱ నదల్చి చొత్తెంచి రంగమధ్యమున నిలిచినాడు. అంతట కర్ణా ర్జునులకు ద్వంద్వయుద్ధము జరిగినది.

ఈ రంగస్థలము నందే కర్ణున కంగరాజ్యపట్టాభిషేకము జరిగినది.

ప్రేక్షాగారవర్ణనమున వ్యాసభారతము నందు

రంగ (ఆది 135-1, 3, 4, 10, 15; 136-1, 18)

రంగభూమి (ఆది 134-10) రంగమధ్యమ్ (ఆది. 134-20)

రంగాంగణ (ఆది. 135-1) రంగమండలమ్ (ఆది. 136-10)

అనుపదములు,

నన్నయభారతము నందు

విద్యాప్రదర్శనరంగము (ఆది. 6-4)

అష్టసందర్శనరంగము (ఆది. 6-61)

రంగద్వారము (ఆది. 6-28) రంగభూమి (ఆది. 6-38)

రంగమధ్యము (ఆది. 6-9, 10, 17, 32) అనుపదములు

ప్రయోగింపఁబడినవి.

1. నన్నయ. భార. ఆది. 6-4.

2. నన్నయ. భార. ఆది. 6—28 = వ్యా. భా. ఆది. 135-27.

3. ,, 8—29 = ,, 135-29.

ప్రేక్షిగారవర్జనము వలనఁ దెలియనగు ముఖ్యాంశములు.

మహాభారతకాలమున రాజకుమారు లత్రుశత్రువిద్యల నభ్యసించుటయే కాక పెద్దల ముందు తద్విద్యాప్రదర్శనము లొనంగుచుండిరి.

విద్యాప్రదర్శనమునకు, సందర్శనమునకు ననుకూలముగా రాజశిల్పులు శిల్ప శాస్త్రానుసారము ప్రేక్షిగారములు నిర్మించుచుండిరి.

ప్రేక్షిగారనిర్మాణమునకు ముందు వాస్తూపశమనార్థము వాస్తూభూజ చేయు చుండిరి.

ప్రదర్శకులు రంగప్రవేశము చేయుటకు ముందు “రంగభూజ” గావించు చుండిరి.

పట్టాభిషేకాదికుభకార్యములు కూడ నిట్టిప్రేక్షిగారములందే జరుగుచుండెడివి.

))0((

స్వయంవరరంగము

స్వయంవరం తు రాజన్యాః ప్రశంసంత్యుపయాంతి చ।

— వ్యా. భా. ఆది. 102-16.

బ్రాహ్మంబు మొదలుగాఁగల యెనిమిది వివాహముల యందు క్షత్రియులకు గాంధర్వరాక్షసంబు లుత్తమంబు లనియు, స్వయంవరంబున జయించి వివాహంబగుట యత్యుత్తమం బనియు భారతము నందుఁ జెప్పఁబడినది.

స్వయంవర మనఁగా నవివాహిత యగు రాజకన్య స్వయముగా తనకు నచ్చిన రాకుమారుని గాని, విద్యాబలపరాక్రమస్పర్ధలో గెలుపొందిన వీరుని గాని వరించుట.

మహాభారతకాలమున రాజులు కొందఱు తమ పుత్రికలకు స్వయంవరోత్సవములు ప్రకటించి రాజపుత్రుల నాహ్వానించుచుండిరి.

కృంతీ స్వయంవరము

కృంతిభోజుఁడు కృంతీస్వయంవరోత్సవమును ప్రకటించి నరాధిపుల నాహ్వానించినాఁడు.

కృంతిదేవి స్వయంవరరంగమధ్యము నందున్న పాండురాజును జూచి హృదయమునం దాకులపాటు చెంది, సిగ్గుతో పుష్పమాలను పాండురాజు మెడలో పైచినది.

తతః సా కృంతిభోజేన రాజ్ఞాహూయ నరాధిపాన్।

పిత్రా స్వయంవరే¹ దత్తా దుహితా రాజనత్తమమ్॥

1. స్వయంవర : Self-choice; the election of a husband by a princess or daughter of Kshatriya at a public assembly of suitors (Mbh)

తతః సా రంగమధ్యస్థం తేషాం రాజ్ఞాం మనస్వినిః।

చదర్ష రాజశార్దూలం పాండుం భరతన త్తమమ్॥

....

తాం దృష్త్వా సానవద్యాంగీ కుంతిభోజనుతా కుభా॥

పాండుం నరవరం రంగే హృదయేనాకులాభవత్।

తతః కామవరీతాంగీ సకృత్ ప్రచలమానసా॥

ప్రీడమానా స్రజం కుంతీ రాజ్ఞః స్కంధే సమాసజత్।

—వ్యా. భా. ఆది. 112.3-8.

ఇది రంగమనగా స్వయంవరరంగము, స్వయంవరోత్సవ నిర్వహణార్థము తాత్కాలికముగా నిర్మింపఁబడిన రంగవాటము, ఇది యింపుమింపుగా ప్రేక్షిగారము నంభేదే,

దమయంతీస్వయంవరము

దమయంతీ నలుఁ డను ధరణినాథు నంద బుద్ధి విలిపి యున్న దని విని భీముఁడు తత్స్వయంవరవ్యాజమున ధరావళయము నందలి రాజన్యులను, నానావిషయాధీశ్వరులను రావించినాఁడు. ఆ స్వయంవరమునకు లోకము నందలి మనుజేశ్వరులే కాక యమరవరులును విచ్చేసిరి.

దమయంతీస్వయంవరరంగము బంగారు స్తంభములతో నిర్మింపఁబడినది. తోరణాదులతో చక్కఁగా నలంకరింపఁబడినది. స్వయంవరమునకు వచ్చిన పృథివీ పతు లెల్లరు స్రగ్ధరులు. మణికుండలభారులు నై సముచితాసనముల యందాసీనులయిరి.

1. రంగ : A place for public amusement or for dramatic exhibition, theatre, play-house, stage, arena, any place of assembly. (Mbh)

కనక స్తంభరుచిరం తోరణేనవిరాజితమ్ |
వివళుస్తే నృపా రంగం మహాసింహా ఇవాచలమ్ ||
తత్రాననేషు వివిధేష్వాసీనః పృథివీక్షితః |
సురభిప్రగ్ధరాః సర్వే ప్రమృష్టమణికుండలాః |

వ్యా. భా. పన 57. 2, 4.

అంతట దమయంతి పుష్పమాలతో రంగస్తలము ప్రవేశించినది.
దమయంతితతో రంగం ప్రవివేక శుభాననా || —పన. 57-8

“దమయంతి సితపుష్పదామాభిశోభితహస్తయై చనుదెంచి....
యమృహోత్సవదర్శనాగతరాజన్య నివహంబు నీక్షించి....
పుణ్యశ్లోకుడయిన నలు ధర్మవిధానంబున వరియించి
తదీయస్కంధమున సుగంధికుసుమదామకంబు పెట్టినది.”

—నన్నయ. భార. ఆరణ్య. 2. 54, 55.

ఇట్లపూర్వస్వయంవరలబ్ధయైన దమయంతిని నలుఁ డత్యంత విలాసముతో
వివాహమైనాడు.

ద్రౌపదీ స్వయంవరరంగము

ద్రౌపదీస్వయంవరము నం దత్రవిద్యాప్రదర్శనము గలదు.

“పై హాయనందైన వరమత్స్యయంత్రంబు
నివ్వెల్లు మోపెట్టి యెవ్వఁడేను
శరముల నేయు నశ్రమమున నతఁడ నా
తనయకు వరుఁడగు ధర్మయుక్తి”

నని ద్రువదుఁడు చాటించినాడు.

ఆ యాహ్వానము విని యుర్వీకులెల్ల.... “ద్రుపదపుత్రీస్వయంవరరంగమునకు
ఇదిగో రనుజతోడ”.

ద్రౌపదీస్వయంవరరంగమత్యంతమనోహరమ గావర్జింపఁబడినది.

“అదియును బురంబుపూర్వోత్తరదిగ్భాగంబునం
జందనోదకసంసిక్తసమీకృతస్థలం బయి,
యగాధోన్నతపరిభాప్రాకారంబులను, విశాలద్వారతోరణం
బులను, గైలాసకైలవిలాసాపహసిభాసురగగనతలోల్లేఖి
శిఖరరమ్యహర్మ్యతలంబును, బహుప్రకారంబులైన
సారువులనుంజేసి యొప్పుచున్న నందు యథాస్థానంబుల
నానాదేశాధిపతులనుండం బనిచి ద్రువదుండు వారల
నెల్లరం బూజించె” — — నన్నయ. భార. ఆది. 7-166, 167

ఈ ద్రౌపదీస్వయంవరరంగమే వ్యాసభారతము నందు సమాజవాటముగా
వర్ణింపఁబడినది.

సమాజవాటము (Amphitheatre)

సమాజవాట మనఁగా సామాజికులు (ప్రేక్షకులు) జనసమూహములు కూర్చుండి యేదేని ప్రదర్శనమును చూచుటకు వీలుగా చుట్టు వెలుగు వేసిన చోటు.

ఇందు విద్యాప్రదర్శనము చేయు భాగ మొకటి. ఇది రంగస్థలాంతర్భాగము విద్యాప్రదర్శనము చూచు సామాజికులు కూర్చుండు భాగ మింకొకటి. యావరణమున కంతటికి సమాజవాట మని పేరు.

వ్యాసభారతము నందలి సమాజవాటవర్ణనము సుదీర్ఘమును సుందరమునై యానాటి శిల్పుల శిల్పకళాచాతుర్యమును వెల్లడించుచున్నది.

ప్రాగుత్తరేణ నగరా ద్భూమిభాగే నమే శుభే |

సమాజవాటః శుశుభే భవనైః సర్వతోవృతః |

ప్రాకారపరిభోపేతో ద్వారతోరణమండితః |

వితానేన విచిత్రేణ సర్వతః సమలంకృతః |

తూర్యైశుశతసంక్రీర్ణః పరార్ధ్యాగురుదూపితః |

చందనోదకసిక్తశ్చ మాల్యదామోపశోభితః ||

తైలానశిఖరప్రఖ్యై ర్నభస్థలవిలేఖిభిః |

సర్వతః సంవృతైః శుభైః ప్రాసాదైః సుకృతోచ్చితైః ||

సువర్ణజాలనంపీతై ర్మహాసనపరిచ్ఛదైః |

స్రగ్ధామనమవచ్ఛన్నై రగురూత్తమవాసితైః ||

హంసాంశువర్ణై ర్భూభి రాయోజనసుగంధిభిః |

అసంఖ్యాదశతద్వారైః శయనానసశోభితైః |

బహుధాతుపినద్ధాంగై ర్హిమవచ్ఛితై రివ ||

తత్ర నానాప్రకారేషు విమానేషు¹ స్వలంకృతాః ।
స్వర్ణమానాస్తదాఽన్యోన్యం నిషేధుః సర్వపార్థివాః ।

....

మంచేషు చ పరాధ్యేషు పౌరజానపదా జనాః ।
కృష్ణాదర్శనసిద్ధ్యర్థం సర్వతం సముపావిశన్ ॥

—వ్యా. భా. 185.16-26

ఈ వర్ణనము వలన నన్నయ భారతానువాదము నందు లేని చుట్టి కొన్ని విశేషములు తెలియుచున్నవి.

సమాజవాటము నందు రాజకుమారులు విడిదిచేయుటకు వీలుగా నెత్తెనయేడంతస్తుల మేడలు (విమానములు) నిర్మింపఁ బడి యున్నవి. వాని నెక్కుటకు చక్కని మెట్లున్నవి. ఈ ప్రాసాదముల గవాక్షములు సువర్ణజాలశోభితములు. వాని కుడ్యములు మణికుట్టమండితములు. ఒక్కొక్క మేడకు నూరేసి విశాలములయిన ద్వారము లున్నవి. వాని యందు వివిధ రాతువులతో నిర్మింపఁబడిన శయనాసనము లమర్చఁబడియున్నవి.

ఈ విమానవిశేషములు నన్నయానువాదము నందు లేవు.

సమాజవాట ముఖద్వారము

ద్రౌపదీస్వయంవరంగము (సమాజవాటము) కాంపిల్యనగరమున కీశాన్య దిగ్భాగము నందు నిర్మింపఁబడినది.

రంగప్రవేశమునకు మార్గమెక్కడున్నది ? నన్నయ చెప్పలేదు. వ్యాస భారతము నం దిట్లున్నది.

1. విమానేషు = సప్తభూమిగృహేషు — సీలకంఠ

Vimana = a type of angular building.

—Dr. P.K. Acharya : A Dictionary of Hindu Architecture.

తతః పౌరజనా స్సర్వే సాగరోద్ధూతనిష్ఠనాః।

శిశుమారశిరః ప్రాప్య న్యవిశంస్తే స్మ పార్థివాః॥

—వ్యా. భా. ఆది. 185-15, 16.

శిశుమార శిల్పము కొన్ని ప్రతులలో శిశుమారశిరస్సు గానున్నది.¹

శిశుమార (శిశుమార) శిరస్సునఁగా ఈశాన్య దిక్కును నర్థము చెప్పి, పురజనులు, రాజులు నీశాన్యదిక్కును జేరి సమాజవాటము నందు ప్రవేశించుచుండి రని వ్యాఖ్యాతలు వివరించినారు.

ఈ వ్యాఖ్యానముల ననుసరించి యనువాదకర్తలు సమాజవాటమున కీశాన్య దిక్కున ముఖద్వారము గల దనియు తద్ద్వారమున పౌరులు, రాజులు నందు ప్రవేశించుచుండి రనియు వ్రాసినారు.²

విదిక్కుల యందు ముఖద్వారము నుంచుట శాస్త్రసమ్మతము కాదు. అది యొక విషయము.

* వ్యా. భా. ఆది. 186-15, 16 చిత్రశాలా ప్రసర- [గోరఖ్ పూర్ ప్రతి]

“శిశుమారో జలజంతుః తదాకార స్తైరానమూహత్మతో విష్ణుః తస్య శిశువ్రతేణ జగన్మాం దిశి తత ఏవ సా అపరాజితాదిక్, తాం దిశం ప్రాప్య న్యవిశన్.”

—నీలకంఠ

1. వ్యా. భా. ఆది. 185-16. [వావిళ్ళప్రతి]-ప్రథమ సంపుటము. పు 361.

“శిశుమారో జలజంతుః తదాకారో జ్యోతిశ్చక్రచాలతో విష్ణుః శిశుమార ఉభేనాభి హితంః తస్య విష్ణురూపిణః శిశుమారశిరః ఈశానీదిక్. తాం దిశం ప్రాప్య న్యవిశన్.”

2. చూడు : 1) చతుర్రేఖ ద్వారకాప్రసాద శిల్ప. హిందీమహాభారత. సం 1. పు 307

2) P.C. Roy. Mbh-Sce 187. P. 525

“And the monarch entered the grand amphitheatre by the North-Eastern Gate”.

శంకుమార మనఁగా మకరము, మొసలి 2. నీరుకోతి (నూ.ని) శంకుమార శర మనఁగా మొసలితల. శిల్పశాస్త్రమునందు మొసలితలయు, చేపతోకయు గల జలజంతువులచే నరింకరింపఁబడిన తోరణద్వారము.

ఈ శ్లోకము నందు “శంకుమారశర” శృబ్ధము “మకరతోరణ” మునకు పర్యాయపదముగా ప్రయోగింపఁబడిన దనియు నది భారతీయస్థాపత్యమునందు ద్వార తోరణశిల్పముగా ప్రాచీనకాలము నుండియు ప్రసిద్ధి గాంచిన దనియు వాసుదేవ శరణ్ అగ్రవాలా వివరించినాఁడు*

సముద్రఘోషవలె కోలాహలము చేయుచు పౌరులును, పార్థివులును “శంకు మారశర” ద్వారమును (మొసలిమొగమును చేపతోకయును గల జలజంతువులతో నరిం కరింపఁబడిన తోరణద్వారమును) సమీపించి తద్ద్వారము గుండ ససూజవాటమును ప్రవేశించినా రని యీ శ్లోకార్థము.

పరిశోధకచక్రవర్తియు బనారసు హిందూ విశ్వవిద్యాలయ వాస్తుశిల్పశాస్త్ర శాఖాధ్యక్షుడు సయిన వాసుదేవ శరణ్ అగ్రవాలా యొనఁగిన వివరణము పరమ ప్రామాణికముగా భావించదగును.

*1. Cf : V. S. Agrawala – Studies in Indian Art. P. 98

“Simsumarasirah” has been used as a Synonym for “makaratorana”, the well known motif of the ancient gateway’s in Indian Architecture. The verse says: the citizens clamorous like the surging sea, as well as the other kings approached the ‘Simsumarasirah’ (the architrave of the gateway adorned with fish-tailed crocodile) and thence entered the arena.”

2. Cf : A. D. Pusalkar : Studies in Epics and Puranas of India. P. 131.

His (V. S. Agrawala’s) ‘Simsumarasirah’ disputes the reading ‘Simsumarapuram’ in the critical edition, (I-176-15) and maintains the reading ‘Simsumarasirah’ on the ground that Simsumarasirah means makaratorana, “the architrave of the gateway adorned with fish-tailed crocodile”.

భారహుత్ నందలి మరకతోరణద్వారా శిల్పమునకు మూలము వ్యాస భారతము నందు వర్ణింపబడిన “శింశుమారశిరస్తోరణద్వారమే యైయుండు ననియు శుంగకాలము నందు¹ శిలాశిల్పముగా వెలసిన పూర్వ మనేకశతాబ్దముల నుండియు దారుశిల్పముగా ప్రాచుర్యము నొందియుండు ననియు పండితు లాహించుచున్నారు.²

మహాభారతము నంతలి యీ శింశుమారిస్తోరణప్రసక్తి వలన మకరతోరణ³ నిర్మాణ మీదేశమునం దశిప్రాచీనకాలము నుండి యున్న దని తెలియుచున్నది.

రంగమండపము

అవతీర్ణ తతో రంగం ద్రౌపదీ భరతర్షభ॥

—వ్యా. భా. ఆది. 184.11.

పాంచాలరాజుతనయ సితపుష్పమాల చేతగొని రంగమధ్యంబున విలిచినది.⁴

రంగమండపమే కళ్యాణవేదికయు, నత్తవిద్యాప్రదర్శనశాలయును.

ఆ వేదికయందొకప్రక్క ద్రుపద పురోహితుండు కృతవర్తిస్తరణుడై వివాహోపకరణచరముతో అగ్నిముఖముచేసి వేల్పు మొనసియున్నాడు.⁵ ఆ యగ్ని సమీపమున గంధపుష్పధూపదీపార్చితంబైన విల్లును, నమ్ములును వైచాయనంబైన కనకమత్స్యయంత్రమును గలవు.⁶ అచటనే అత్తవిద్యాప్రదర్శనము జరుగును.

1. శుంగులు క్రీ.పూ. 183 సం. రాజ్యాస్థాపనము చేసి నట్లు చరిత్రకారులు చెప్పుచున్నారు.

2. V. S. Agrawala : Studies in Indian Art. P. 98.

“.....The literary tradition of the ‘makaratorana’ or ‘Simsumarasirah’ antedates our knowledge of it in the lithic art of SUNGA Period by several centuries; it is preceded by works in wood.”

3, 4 : వన్నయ. భా. ఆది. 7-188.

5, అదే 7-169, 170

దృష్టద్యుమ్నుఁ డా రంగమధ్యమునకేతెంచి, మూఁగిన రాజలోకంబు నెల్లం
జూచి వారలకు లక్ష్యమును జూపి

“ఈవిల్లు మోపెట్టి యేనుబాణముల నీ యంత్రమత్స్యంబు నేసినవాఁడ
భావజప్రతిముఁడిబొలకుఁదగినవతి యిది మునిశక్తిఁ బడసిన విద్య
గావున మీరిప్పు గావింపుఁడిదియ ఘనతర కార్యుకతౌశలోన్నతియు
లావును గలవారలకు నవసరము లితయశంబుఁ గల్పాణంబుఁబడయ”

-అని ప్రకటించినాఁడు.¹

రాజపుత్రు లెల్ల నవ్విల్లు మోపెట్ట నోపక నివృత్తులయిరి.

అంత నయ్యర్జునుండు నవ్వింఁటినమీఁదంబునకు వచ్చి జన్మలాశ్చర్యంబునం
జూచుచుండ నేనమ్ముల నమృత్యుయంత్రంబు నాక్షణంబ యురులనేనెను.² ద్రుపద
రాజాత్మజ తనచేతి సితపుష్పదామకమున ధనంజయుఁ బూజించె.³

తరువాత దౌమ్యపురోహితుఁడు వివాహప్రయుక్తమంత్రాహతులతో వేల్చి
ముందట ధర్మపుత్రునకు ద్రుపదరాజపుత్రిం బాణిగ్రహణంబుసేయించి ...క్రమం
బున భీమార్జుననకుఁ సహదేవులకుం బాణిగ్రహణంబు సేయించెను.⁴

ఈ వర్ణనములను బట్టి మహాభారతకాలమున క్షత్రియులలో స్వయంవర
వివాహములు జరుగుచుండెడి వనియు, వానిని నిర్వహించుటకు సమాజవాటము వంటి
స్వయంవరరంగములు నిర్మింపఁబడుచుండెడి వనియుఁ దెలియుచున్నది.

ఈ స్వయంవరరంగములను నిర్మించువారు, వానిని చక్కగా నలంకరించు
వారు శిల్పులే యని వేఱుగాఁ జెప్పనక్కఱలేదు.

1. నన్నయ. భార. ఆది. 7-169, 170

2. అదే 7-168

3. అదే 7-189

4. అదే 7-284

న ర్త న శాల

మహాభారతకాలమున ప్రేక్షిగారముల వంటి ప్రదర్శనశాలలేకాక నాటక ప్రదర్శనానుకూలములగు రంగశాలలు, నర్తనశాలలు కూడ నున్నవి.

కద్రూవినతలు, “నాటకప్రయోగలబునుం బోలె ఘనరసపాత్రశోభిత రంగ రమ్యంబై” యొప్పుచున్న మహాదధిని జూచినట్లు వర్ణింపబడినది.

నన్నయ భార. ఆది. 2-27.

సాంభకవిమానారూఢుడై యాచనము నందు నిలిచి యర్థము చేయుచున్న సాల్వనిపై కృష్ణుడు దివ్యవాణములు వేయఁగా సాల్వుడు సాంభకముతో క్రోశము దూరము పై కెగిరినాడు. రంగవాటము నందలి ప్రేక్షకుల వలె కృష్ణుని నైవిక లాదృశ్యము నుజూదిరి

తత స్తే ప్రేక్షకాః సర్వే రంగవాట ఇవ స్థితాః॥

—వ్యా. భా. పవ. 20-27.

రంగవాటమనఁగా నాటకాదు లాడెడిచోటు. An area, a place enclosed for plays, dancing etc.

విరాటనగరమున రాచనగరు నందు నర్తనశాల యున్నది. ఆ నాట మందిరము నందు విరాటరాజపుత్రిక ఉత్తర బృహన్నేషద్ద నాట్యవిద్య నః సింపినది.

“అందియల మొరవంబున కరుగుదెంచి
ప్రోది రాయంచ రయమునఁ బోవు నవ్వి
దంబు దగ నభ్యసించు చందమునఁ దోన
చనఁగ నుత్తర నర్తనశాల కరిగె.”

“మేలుగు మొగిలు సొచ్చు తెలుగున

నాట్యమందిరము సొచ్చి తనదు గురువు కడకు నరిగె”

వనియు తిక్కన వర్ణించినాడు.¹

నర్తనశాలకు సంగీతనిలయ మనియుపేరు.

బృహన్నల “సంగీతనిలయంబు” వెలువడి వచ్చినాడు.²

ఆ నర్తనశాల రాతిగోడలతో, కుట్టిమములతో పెద్ద పెద్ద స్తంభములతో నిర్మింపబడినది. దానికి ముఖమండపము, ప్రాగ్భాగము, రంగమండపము గలవు. మండపాభ్యంతరభూమియందు విరాటరాజనందన లీలాపర్యంక మున్నది.

భీముడు నాట్యశాలకఁ జని నర్తనాగారంబు ముఖభాగస్థలంబు సేరి,

ద్వాంతాకారితకుడ్యక్షట్టిమఘన స్థాభావలీరుపమున్
బ్రాంతాదిప్రపిభాగబోధరహితప్రాగ్భాగమున్ గాతర
స్వాంతత్రానకరంబునై దురభిషేకం బైన యా లోసు ని
చ్చింతుండై వతి కేలు వట్టికొని చొచ్చెన్ భీమఁ డత్యుగ్రతన్.

ఇట్లు సొచ్చి తతీయం ఇని మధ్యదేశంబున విరాటనందన లీలాపర్యంకం బరసి తా నా తల్పంబున నుండె.³

కీచకుఁ డా రంగాగారము సేరవచ్చి, “మండపాభ్యంతరభూమిఁ జొచ్చి” నాడు.⁴

తిక్కన విరాటపర్యమునందు,

నాట్యశాల (2-324)

నర్తనాగారము (2-326, రంగాగారము (2-330) నర్తనశాల (3-2, 4-21)

1. తిక్కన. భార. విరాట. 4-26, 27.

2. అదే 4-32.

3. అదే 2. 324-328

4. అదే 2, 330-331

నృత్తశాల (3-4) నాట్యమందిరము (4-27)

సంగీతనిలయము (4-32) అను పదములను ప్రయోగించినాడు.

వ్యాసభారతవిరాటపర్వము నందు

నర్తనశాల (22-3.)

నర్తనాగారము (22-16, 25, 26, 27, 39; 24-17, 18)

పేశ్మ (22-40)

అనుపదములు ప్రయోగింపబడినవి.

ఈ పర్జనములను బట్టి మహాభారత కాలమున భారతదేశమునందు నాటక రంగస్థలములు, నర్తనశాలలు సున్న వని తెలియుచున్నది.

నాట్యశాలలు, నాటకశాలలు నిర్మించువారు శిల్పిలే.

ఏకస్తంభహర్మ్యము

ప్రాసాదం కారయామాస ఏకస్తంభం సురక్షితమ్.

—వా. భా. ఆది. 42-29.

“మదీయజనకు నవమానించిన పరీక్షితుండు నేడు మొదలుగా సప్తదశ సంబులలోనఁ దక్షకవిషాగ్నిదగ్ధుడై యమనదనంబున కరిగెను” మను శృంగి శాపమునకు వెఱచి పరీక్షిన్మహారాజు మంత్రినగ్గముతో విచారించి యాత్మరక్షయందు ప్రమాదుడై.

సకలోర్షికుఁ డతిప్రయత్నపరుడై సర్వక్రియాదక్ష తక్షకకోటుల్ పనిసేయఁగా మనతరై కస్తంభహర్మ్యంబుఁ దక్షధితిన్ రచియింపఁ బంచి దృఢరక్షన్ దానిలో నుండెఁ బాయక రాత్రించెవజాగరూకహితభృత్యామాత్యవగ్గంబుతోన్.

—నన్నయ. భార. ఆది. 2-188

ఏకస్తంభహర్మ్య మనఁగా నొకేస్తంభము పయి నిర్మింపఁబడిన పెద్దమేడ. అది యొక శిల్పవమత్కారము. అట్టి ఘనతరై కస్తంభహర్మ్యమును వారము దినముల లోపల నిర్మింపవలయు నన్న శిల్పకళాకుశలులయిన శిల్పులు పెక్కుమంది పని చేసిననే కాని వలను పడదు. కావుననే నన్నయ సర్వక్రియాదక్షతక్షకకోటుల్ పనిసేసి” రని మూలాశ్రయముగా వర్ణించినాడు.

తక్షకు లనఁగా దారుశిల్పులు. దారుశిల్పులచే నిర్మింపఁ బడినది కనుక ఏకస్తంభహర్మ్యము దారుశిల్పము.

దేవీభాగవతము ను దీ ప్రాసాదము సప్తభూమిగృహముగా వర్ణింపఁ బడినది.

కారయత్నాఽథ ప్రాసాదం సప్తభూమిక ముత్తమమ్॥

—దేవీభాగ. 3-9.42.

ఆ ప్రాసాదమెట్టిదయిన నేమి ? శాపగ్రస్తుండైన పరీక్షిన్మహారాజుతో సమ్మేళనస్తంభహర్మ్యమును దక్షకవిషాగ్నిదగ్ధమై పోయినది.

పరీక్షిన్మహారాజు పాండవుల యనంతరము కలియుగారంభమున [క్రీ. పూ. 3101.] పట్టాభిషిక్తుఁ డయినాఁడు¹. కావున కలియుగారంభమున శిల్పులు పెద్ద పెద్ద మేడలు నైతము దారువులతో నిర్మించుచుండిరని తెలియుచున్నది.

1. Cf. Dr. D. S. Trivedi : Indian Chronology.

స వివాక్షణము

మహాభారతము నందందు పురగోపురములు, దుర్గములు, సభాభవనములు, ఛాందాగారాయుధాగారములు, రాజప్రాసాదములు, శాలాభవనములు, ప్రేక్షిగారనర్తనాగారములు, సమాజవాటము, క్రీడాగృహములు, విశ్రాంతిగృహములు మొదలగు నిర్మాణవిశేషములనేకములు శిల్పసుందరముగా వర్ణింపబడినవి.

మహాభారతేతిహాసమున వర్ణింపబడిన పురగోపురదులన్నియు నేకకాలమున నిర్మింపబడినవి కావు. అవి యా యా కాలము లందు ప్రసిద్ధులయిన శిల్పాచార్యులచే నిర్మింపబడినవి.

పురగృహనిర్మాణముల యందు భారతీయశిల్పు లనుసరించిన పద్ధతులేవి ? వానికి మూలమయిన శిల్పసంప్రదాయము లేవి ? యను ప్రశ్నము లుదయించును.

కౌరవపాండవులకు సమకాలీనులయిన శిల్పాచార్యులలో దేవశిల్పి పిళ్ళై కర్త, అసురశిల్పి మయూరు, మానవశిల్పి పురోచనశిల్పాచార్యుడు - అనువారు ప్రముఖులు. తక్కిన శిల్పుల నామధేయములు తెలియవచ్చుట లేదు.

మహాభారతకాలము నాటికి శిల్పకళ లందు దైవానురమానవసంప్రదాయ భేదము లున్నట్లు తెలియుచున్నది.

పురవర్ణనములను పరిశీలించినచో నా పురము లన్నియు నొక నిర్దిష్ట మయిన నగరరచనాప్రణాళిక (Town Planning) ననుసరించి నిర్మింపబడి నట్లు తోచును. కొన్ని పురములు చతురస్రాకారములు, ద్వారకాదులు దీర్ఘచతురస్రాకారములు. హస్తినాపురము షట్పదోపేతము. అయోధ్యాపుర షడ్భాపదాకారము

గోపురములు ద్వారతోరణయుక్తములు. విశాలము లయిన రాజమార్గముల కిరువక్కల పణ్యస్థానములు గలవు

సాధారణముగా జనులు చతుశ్శాలాగృహము లందు నివసించుచుండిరి.

మహాభారతకాలమున నగరములలో హర్మ్యప్రాసాదములే కాక సప్తభూమి గృహము (విమానము) లుండుట విశేషము.

మయనభానిర్మాణ మొక యపూర్వశిల్పకళాసృష్టి.

ఏక స్తంభహర్మ్య మింకొక నిర్మాణవిశేషము.

ఇవి యన్నియు మహాభారతకాలము నందలి ఓనుల శిల్పకళాభిమానమనకు, ఆ నాటి శిల్పాల శిల్పకళావైదుష్యమువకు నిదర్శనము.

ఈ విధముగా పరిశీలించినచో మహాభారతకాలమున స్థాపత్యకళ సర్వతో ముఖవికాసము నందియున్న దని నిస్సంశయముగాఁ జెప్ప వచ్చును.

—)o(—

అనుబంధములు

1. సింధునాగరకత - హరప్పాసంస్కృతి

మన ప్రాచీనవాస్తుశిల్పవిజ్ఞానమునకు, భారతీయశిల్పాల ప్రజ్ఞావిశేషములకు ప్రత్యక్షప్రమాణముగా నిలిచిన మొహంజోదారో, హరప్పా నగరములను గుఱించి తెలిసికొనవలసిన యవసర మెంతేని గలదు

క్రీ. శ. 1922 సం॥ నుండి పురావస్తుశాస్త్రజ్ఞులు సింధుమైదానములో జరిపిన త్రవ్వకములలో మొహంజోదారో, హరప్పాయను ప్రాచీననగరములు బయలుపడినవి. మొహంజోదారో (మృతులదిబ్బ) సింధురాష్ట్రము నందలి లార్హానాజిల్లాలో సింధునది పశ్చిమతీరమున నున్నది. హరప్పా పంజాబు రాష్ట్రమునందు మాండ్ గోమరీజిల్లాలో రావి నదీతీరముననున్నది. వాని మధ్యదూరము 400 మైళ్లు.

ఈ పురావస్తుపరిశోధనకార్యక్రమమును నిర్వహించిన సర్ జాన్ మార్షల్ 1924 లో నిట్లు వ్రాసినాడు.

“క్రీ. పూ. మూడువేలసంవత్సరములకు పూర్వమే పంజాబు సింధుప్రాంతము నందలి ప్రజలు చక్కగా నిర్మింపబడిన నగరములలో నివసించుచుండిరి. వారు ఉన్నతప్రమాణములు గల శిల్పకళాచాతుర్యముతో పరిణతి చెందిన సంస్కృతి గలిగియుండిరి. వారి లిపి చిత్రలిపి.”—అని

ఈ శిథిలనగరముల వాస్తుశిల్పకళావిశేషములను బట్టియు నగరరచనాప్రజా శిక్షను బట్టియు, గృహోపకరణములు, ఆయుధములు మొదలగు వస్తుసామగ్రిని

1. Cf : Archaeology in India. P - 28.

(Publications Division. Ministry of Information and Broadcasting. Govt. of India).

“In 1924, Sir John Marshall wrote :

Now, at a single bound, we have established the fact that in the third millennium before Christ, and even before that the peoples of Punjab and Sind were living in well-built cities and in possession of a relatively mature culture with a high standard of art and craftsmanship and a developed system of Picto-graphic writing”

బట్టియు, దేవతామూర్తులు, ఆభరణములు మున్నగు శిల్పకళాఖండములను బట్టియు తత్తన్నిర్మాణరీతులను బట్టియు నీ రెండు నగరములు నొకే నాగరికతకు నెలవులనియు, ఒకానొక మహాసామ్రాజ్యమునకు ముఖ్యపట్టణములై యుండు ననియు శాస్త్రజ్ఞు లాహించుచున్నారు.¹

మెసపొటోమియా లోని ఊర్, నినెవా నగరములతో పోల్చిచూచిన సింధు లోయ యండలి నగరములు నిర్దిష్టమయిన నగరరచనాప్రణాళిక ననుసరించి నిర్మింపబడినట్లు స్పష్టమగుచున్నది.

అతిప్రాచీనకాలమునుండియు శిల్పులు మొట్టమొదట భూమిని పరీక్షించి, దిక్పాదనముచేసి, నిర్మాణయోగ్యమగు స్థలమును నిర్ణయించి దానిని ఏకాశీతిపద వాస్తువుగనో చతుష్పాదపదవాస్తువుగనో విభజించి దాని యందు వాస్తుపురుషుని వాస్తుపురుషాంగదేవతలను భావించి వాస్తుపశమనార్థము వాస్తుపూజ కావించి నిర్మాణమునకుఁ గడగుచుండిరి. ఈ కార్యక్రమమును నిర్వహించి వాస్తుదేవతాబలి చేయువాడు ముఖ్యశిల్పియే.²

క్రీ. పూ. నాలుగువేల సం॥ప్రాంతములో నిర్మింపబడిన మొహంజోదారో నగరనిర్మాత లీవద్దతినే పాటించినట్లు తెలియుచున్నది.³

1. Cf : V.D. Mahajan = Early History of India.

“According to V. Gordon childe, the civilisation of Harappa, Mohenjodaro and Chanhudaro “is astonishingly homogeneous; all the specific idiosyncrasies of architecture and town planning, of metal tools and weapons, of ornaments and beads, of art and epigraphy noted at Mohenjodaro recur at Harappa”.

2. Cf : (i) G. K. Pillai : The way of the Silpis. P - 48.

“the offering is done by the chief silpi”

(ii) Viswakarma prakasika (iii) Agnipurana.

3. Cf : Ibid P - 54.

“they—the town planners of Mohenjodaro - followed the system of squaring the field and the true orientation of silpis in laying out the then new town of Mohenjodaro, sometime in the fourth Millennium B. C.”

పు ర దు ర్గ ము లు

మొహంజోదారో హరప్పాలలో రెండు ప్రధాన భాగములు కనిపించును. పశ్చిమమున మెరక ప్రాంతము, దుర్గము. తూర్పున వల్లభప్రాంతము పౌరజనావాసము. 1

ఇవి ఆష్టముద్గురములు. మొహంజోదారో పురదుర్గము మానసాగముని చెప్పిన “ద్రోణకము” వంటి దని డా॥ పి. కె. ఆచార్య తెలిపినాడు. 2

కోటగోడ పచ్చియిటికలతోను, గోడపైభాగము కాల్చినపండుటిటుకలతోను కట్టబడినది. గోడ మందము పునాదులవద్ద 13.5 మీటర్లు (44 అ.) ఉన్నది. అది పైకి పోను పోను నన్నగిల్లుచున్నది.

ప్రభుత్వభవనములు, తదితరముఖ్యమయిన భవనములు కోటలో నెత్తైన వేదికలపై నిర్మింపబడినవి.

ఈ శిథిలనగరముల యందలి కట్టడములు మూడు విధములుగా నున్నవి.
1) నివాసగృహములు. 2) విశాలభవనములు 3) పౌరనిర్మాణములు.

సామాన్యుల నివాసగృహములు రెండేళ్ల గదులు గల చిన్నయిండ్లు. ఇండ్లన్నియు నొకే పద్ధతిలో నిర్మింపబడుట యొక విశేషము.

సంపన్నులగృహములు ఐదారు గదులు గలిగిన మండువా లోగిట్లు. అనగా చుట్టును గదులుండి మధ్యలో ఖాళీస్థలము గల శాలాగృహములు.

ఈ విధముగా మధ్యఖాళీస్థలము (పెరడు) విడిచి చుట్టును కావలసినన్ని గదులు నిర్మించుకొనుట బాబిలోనులో వలె సింధులోయలోను గృహనిర్మాణమునందు ముఖ్యలక్షణముగా నున్నది. 3

1. భారతదేశ చరిత్ర : సంస్కృతి. ప్రథమభాగము. పు. 17, 18

తెలుగు ఆకాడమీ-ప్రచురణ. హైదరాబాదు. 1977

2. Cf : THE VEDIC AGE - ed. R. C. Majundar.

Appendix-Ch. IX P. 549

Dr. Acharya considers Mohenjodaro, with its irregular shape, to correspond with the Dronaka fortress of the Manasara plans”-

3. Ibid : P. 174

“The open court was the basic feature of the house planning in the Indus Valley as in Babylon.”

మొహంజోదారో నగరము నందలి ప్రధానవీధులు ఉత్తర - దక్షిణములుగను, ఉపవీధులు తూర్పు-పడమరలుగను ఒకదానినొకటి సమకోణములుగా ఖండించుచు నగరమును చిన్న చిన్న పేటలుగా గృహసమూహములు (Blocks) గా విభజించుచున్నవి. అవి అవటి వాతావరణమున కనుకూలమగు నుండి పరిశుద్ధవాయు ప్రసరణమునకు దోహదము చేయుచున్నవి. *

వీధులన్నియు 14 నుండి 33 అడుగులు వైశాల్యము గలిగి శకటములు, రథములు పోవుటకు వీలుగా నున్నవి. అన్నిటికంటె తూర్పువీధి విశాలమై రాజవీధి యనఁదగియున్నది. దీని వెడల్పు 10 మీటర్లు (33 అ. ; పొడవు 800 మీటర్లు (2640 అ.)

వీధుల కిరుప్రక్కల గృహములున్నవి. అవి కాల్చిన యిటుకలతో కట్టబడినవి. కొన్ని రెండంత స్త్రులమేడలు, మూడంత స్త్రుల మేడలు గలవు. ప్రతి గృహమునకు ఒక బావి, స్నానముల గది యున్నది.

గృహముల నుండి మురికి నీరు తూముల ద్వారా వీధులలో భాగస్వాము నందు గల మురికికాల్వలలో గలియుచున్నది. ఈ భాగస్వాప్రణాళికల ద్వారా నగరము నందలి ముఱుగంతయు నగరము చివర గల నదిని జేరుచున్నది.

* 1. Cf :- Archaeology in India . P. 36.

Published by Director, Publications Division.
Ministry of Information & Broadcasting.
Govt. of India New Delhi.

“The excavations at Harappa and Mohenjodaro brought to light many interesting facts including the design and lay-out of the cities with streets and lanes cutting one another at right angles, their drainage system”

2. Cf :- V. D Mahajan Early History of India. P. 40.

“According to Meakay, the roads were so arranged that the prevailing winds could work as a sort of suction pump thereby cleaning the atmosphere automatically. They cut each other at right angles.”

ఈ మురికికాల్వలు పురపీఠుల మధ్య భూగర్భము నందొకటి రెండుడుగుల లోతున ఇటుకలతో నిర్మింపఁబడినవి. ఈ కాలువలు శుభ్రము చేయుట కక్కడక్కడ మనిషిదూరుటకు వీలుగా రంధ్రములమర్పఁబడినవి.

ఈ విధముగా నారోగ్యసూత్రములు పాటించుచు, విశాలమయిన ఓఘుతో, చక్కని పారిశుధ్యప్రకల్పనప్రక్రమముతో నిర్మింపఁబడిన మొహంజొదరో యిల్లలనుసరించిన నగరరచనావిధానము తాత్కాలీన నాగరకతాప్రపంచము నందద్వితీయ మనియు నపూర్వ మనియు పురాతత్త్వవిదులు భావించుచున్నారు.¹

ఇచట గృహములకు, తదితరనిర్మాణములకు కాల్చిన యిటుక లపమో గింపఁబడినవి. ఈ యిటుకలలో కొన్ని 51.5 సెం.మీ. పొడవు, 26 5 సెం.మీ. వెడల్పు 9 సెం.మీ. మందము గలిగియున్నవి.

బృహత్ స్నానవాటిక

మొహంజొదరో శిథిలములలో నెల్ల చమత్కారజనకమైన నిర్మాణము జల చికిత్సాకేంద్రము వలె నున్న బృహత్స్నానవాటిక. ఇది 180 అ. పొడవు; 108 అ. వెడల్పు గలిగి దీర్ఘచతురస్రాకారముగ నున్నది.

ఈ స్నానవాటిక మధ్య 39 అ. పొడవు, 23 అ. వెడల్పు, 7.9 అ. లోతు గల ఆపావృతప్రక్కరిణి యున్నది. ఈ కొనేటికి నలుపైపుల వసారా లున్నవి. దక్షిణదిక్కున సోపానములు, అటు నిటు చిన్నగదులు, ఉత్తరదిక్కున చావళ్ల పెద్దగదులు; తూర్పుదిక్కున చిన్నగదులు, అం దొకగదిలో బావి యున్నవి. 4

1. Cf : The History and Culture of the Indian people- THE VEDIC AGE. ed. R. C. Majundar,

“The elaborate drainage system is a unique feature of the Indus Valley Civilisation, the like of which has not yet been found in any other city of the same antiquity.”

బావి నుండి కోనేటి రోవికి నీరు పంపుటకు ఏర్పాటున్నది. వేడి నీటిని గూడ పంపుట కేర్పాటు బున్నట్టు తెలియుచున్నది. ఈ స్నానవాటిక సింధుప్రజల నిర్మాణ కౌశల్యమునకు గీటురాయి.*

బదువేల సంవత్సరముల క్రితము నిర్మింపబడిన యీ స్నానవాటిక నేటికిని చెక్కు చెదరకుండుట యీ కట్టడముల గట్టిదనమును అనాటి శిల్పుల పనితనమును చాటి చెప్పుచున్నది.¹

*చూడు :- 1) భారతదేశచరిత్ర : సంస్కృతి. ప్రథమభాగము.

తెలుగు ఆరాదమి. హైదరాబాదు.

2) Cf :- Dr.B.G. Gokhale = Ancient India-History and Culture. This Great Bath, says Sir John Marshall "appears to have been a vast hydropathic establishment and the most imposing of all the remains unearthed at Mohenjodaro; has the over all measurement of 180 ft. long and 108 ft. broad. Its plan is simple; in the centre an open quadrangle with varandahs on its four sides, and at the back of the three of the varandahs various galleries and rooms; on the south, a long gallery with a small chamber in each corner; on the east a single range of small chambers, including one with a well; on the north a group of several halls and fair sized rooms. In the midst of the open quadrangle is a large swimming bath some 39 feet long by 23 feet broad and sunk about 8 feet below the paving of the court, with a flight of steps at either end, and at the foot of each a low platform for the convenience of the bathers who might otherwise have found the water too deep."

3) Cf :- Radha Kumud Mookerji : Hindu Civilization.

Part I. P. 14

1. Cf :- An Advanced History of India. PP. 16-17

ed. R. C. Majumdar, H. C. Raychoudhuri & Kalinkar Datta.

"The most imposing structure in the city is the Great Bath.... The solidity of the construction is amply borne out by the fact that it has successfully withstood the ravages of five thousand years.

ఈ స్నానవాటికకు నైరుతి మూలగా నొక ఉష్ణవాయుస్నానగారమున్నది. దాని యందు 5 అ. ఎత్తుగా ఇటికలతో నిర్మింపబడిన యరగులు, వాటి ప్రక్క నిలువు గొట్టములు చాల గలవు. మొహంజొదారోలో ఇట్టి నిర్మాణమే మఱియొకటి గలదు.

దీనిని ఒట్టి సింధుప్రజలకు ఉష్ణవాయుస్నాన విధాన ప్రయోజనములు తెలిసి యుండు నని యూహింపబడుచున్నది.¹

ఈ స్నానవాటికనిర్మాణము నందు శిల్పులు పాటించిన సూత్రమును వివరించుచు గోవిందకృష్ణపిళ్లై యిట్లు వ్రాసినాడు,²

పొడవు = వెడల్పు + $2/3$ వెడల్పు.

180 = 108 + $\frac{2}{3} \times 108$

180 = 108 + 72.

దాగుగా యోచించినచో ఇటు పొడవు వెడల్పుల నిష్పత్తి 5:3:1 అని తెలియవచ్చును.

కోనేటి నిర్మాణము నందును ఇంచుమించుగా ఇదే సూత్రము పాటించబడినది. దీని పొడవు, వెడల్పు, లోతుల నిష్పత్తి 5:3:1. అని తెలియవచ్చును

1. Cf :- The History and Culture of the Indian People - THE VEDIC AGE., ed. R.C. Majundar. PP. 175-5.

“Near the South West corner of the Great Bath is a hammam or hot air bath. It has a number of rectangular platforms of brick about 5 feet high, having a series of vertical chases sunk in their sides. There is another similar building at Mohenjodaro which shows that the Indus people understood the principle of hypocaust and had Turkish baths.”

2. Cf :- G.K. Pillai :- The Way of the Silpis. P. 75

“The construction of the swimming-bath reflects great credit of the engineering of those days.”

మొహంజోదారో, హరప్పా నగరములలో ధన్యాగారములు కలవు.

మొహంజోదారో లో ధన్యాగారము 45×22.5 మీటర్లు [148 అ. \times 74 అ.] పొడవు — వెడల్పులు గలిగి దీర్ఘచతురస్రాకారముగనున్నది. ఇటు పొడవు — వెడల్పులు 2:1 నిష్పత్తిలో నున్నవి.

హరప్పాలో ధన్యాగారము 50.7×40.5 మీటర్లు [169 అ. \times 135 అ.] పొడవు — వెడల్పులు గలిగియున్నది. ఇటు పొడవు — వెడల్పుల నిష్పత్తి 5:4. ఇందు ఆరేసి చావళ్ళుగల రెండువరుసల కట్టడములు గలవు. ఇది చాలాకృష్టమైన నిర్మాణము.

మొహంజోదారోలో 230×70 అ. పొడవు — వెడల్పులుగా గల కట్టడ మొకటి గలదు. ఇది ప్రార్థనామందిరము (College Building) కావచ్చును. 80 అ \times 8] అ. పొడవు-వెడల్పులు గలిగి పెక్కు సంభములతో నిర్మింపబడిన మండపము పురపాలకసంస్థ కార్యాలయము కావచ్చును.

ఈవిధముగా సింధునగర శిథిలముల నన్నింటిని పరిశీలించినచో నాకొమునం దవట నివసించిన ప్రజలు ప్రాచీనకాలము నం దెందును గనరాని సకలసౌకర్యములు గల నగరములలో సుఖజీవనమును గడుపుచున్నారనుటలో సందియము లేదు.

కావున సింధునాగరకళాకాలము నాటికి వాస్తుశిల్పము - స్థావరకళ - పరా కాష్ఠ నందిన దని నిర్ణయింపవచ్చును.

1. Cf :- An Advanced History of India. PP. 17-18
ed. R.C. Majundar. H.C. Ray Choudhuri & Kalinkinkar Datta

“On the whole, the ruins leave no doubt that there was on this site a large, populous and flourishing town whose inhabitants freely enjoyed, to a degree unknown elsewhere in the ancient world, not only in Sanitary Conveniences but also the luxuries and comforts of a highly developed municipal life. We must conclude that the art of building had reached a high degree of perfection.”

సింధునాగరకతాకర్తృత్వమును గురించి భిన్నాభిప్రాయములు ఉన్నవి.

సింధునాగరకత — హరప్పా సంస్కృతి ఆర్యనాగరకతా సంస్కృతుల కంటె భిన్నమయిన దనియు, అది అత్యంతప్రాచీనమయినదనియు, అదియే మూలభారతీయనాగరకత (Proto - Indian Civilisation) అనియు కొందరు చరిత్రకారులు భావించుచున్నారు.¹

“ఇవి (మొహంజోదారో హరప్పానగరములు) మన వాస్తుశాస్త్రప్రాభవమునకు ప్రబలనిదర్శనములయియున్నవి. భారతీయుల ఔన్నత్యమును సహింపలేని చరిత్రకారులు ఈ శిథిలనగరములను ప్రాగైత్వేదికలనాగరసభ్యత లోనివిగా చెప్పి వితండవాదములు చేయుచున్నారు కాని భారతీయవిద్వాంసులు ఈ హరప్పాసంస్కృతి వైదికసంస్కృతికి ఆధునికరూప మనినిర్దారించి వీని కాలము క్రీ.పూ. నాలుగు వేల సంవత్సరములయి యుండు నని తేల్చినారు.”²

క్రీ.పూ. మూడు నాలుగు వేల సంవత్సరముల క్రితము సింధులోయలో నివసించిన ప్రజలు పరిణతి చెందిన సంస్కృతి గలవారనియు వారి పై భారతీయార్యుల (వైదికార్యుల) ప్రభావ మావంతయు లేదనియు సర్ జాన్ మార్షల్ తెలిపినాడు.³

1. చూడు :- భారతదేశచరిత్ర-సంస్కృతి. ప్రథమభాగము. పు. 17

తెలుగు అకాడమీ ప్రచురణ. హైదరాబాదు

2. చూడు :- గడయారం రామకృష్ణశర్మ : మన వాస్తుసంపద. పు 7

(quoted from PROTO INDIAN RELIGION
by Dr. S. Sreekanta Sastry.)

3. Cf :- Archaeology in India : P 32 Pub. Govt., of India.

“Referring to the excavations carried out at Mohenjodaro, Sir John Marshall said :

“They exhibit the Indus peoples of the fourth and third (correctly third and second) millennia B. C., in possession of a highly developed culture in which no vestige of Indo-Aryan influence is to be found.”

ఋగ్వేదము నందు సింధునాగరకతాప్రబంధబంధురములగు పురదుర్గవర్ణనములున్నవి. అవి ముఖ్యముగా దస్యుదానజాతుల పురదుర్గములు.

1. పురదుర్గములు, విశాలనగరములు [ఋ. 1.41-3; 1. 89-2]
2. శతస్తంభపురములు; నూరేసి గోడలు గలవి. [ఋ. 1.166-8; 7.15-14]
3. ఆయసీపురములు; ఇనుముతో కట్టబడినవి. [ఋ. 1.58-8; 2.20-8]
4. అశ్వమయపురములు; రాశ్వతో కట్టబడినవి. [ఋ. 4.30-20]
5. శారదీపురములు : [ఋ. 1.131-4; 1.174.2]

వరదలు మన్నుగు ఉపద్రవములు వచ్చినపుడు తలదాచు కొనుటకు వీలయిన శరణాలయములు.

ఆర్యుడైన మయన యింద్రుడు దివోదాసు పక్షము వహించి దస్యులనోడించి వారి ఆయసీపురములను, అశ్వమయపురములను, శారదీపురదుర్గములను ధ్వంసము చేసి పురందరుడైనాడు.

దస్యూన్ పుర ఆయసీర్నితారీత్॥ ఋ. 2.20-8

శతమశ్వమయూనాంపురామింద్రోవ్యాన్యత్॥

దివోదాసాయదాశుషే॥ ఋ 4.30-20

ఆర్యేతరజాతుల నాగరకతావైశిష్ట్యమును, తన్నాశనమును దెలుపు నీ వర్ణనములు మొహంజోదారో హరప్పా నగరావశేషములను దలపింపజేయుచున్నవి.

ఈ వర్ణనములు సింధులోయలోగల పట్టణనాగరకతను సూచించుట లేదా; యని రాధాకుమర్ ముఖర్జీ ప్రశ్నించినాడు.¹

1. Cf :- Radha Kumud Mookerji = HINDU CIVILIZATION Part I. PP 29-30.

“As regards the material aspects of non-Aryan civilization, the Rigveda refers to towns and forts, broad (prithvi) and wide (urvi)....of hundred pillars (satabhuji), built of stone (asmamayi), to autumnal (saradi) forts a refuge against inundations, and to hundred cities in a non-Aryan Kingdom. Even the vedic God Indra is designated for the occasion as Purandara, “maker of cities”! Does not all this seem appropriate reference to the city civilisation of the Indus valley?”

సింధులోయలో స్థిరనివాసము లేర్పడుకొని వికలములయిన పురదుర్గములతో నాగరకణివనము గడుపుచున్న యాదిమజాతులు.

నల్లని శరీరము గలవారు. [కృష్ణత్వక్, కృష్ణా, కృష్ణగర్భా]¹,

పొట్టిముక్కు గలవారు [అనాసః]²;

వైదిక సంస్కృతముకంటె భిన్నమయిన భాష మాట్లాడువారు [మృధ్రవాచః]³

వీరి యాచారవ్యవహారము లార్యధర్మము కంటె భిన్నమైనవి.

అసుర పణి దస్యుచాసాదిజనులెల్లరు.

1) వైదిక కర్మ రహితులు. [అకర్మా ... ఋ 10-22.8

2) ఇంద్రాది వైదికదేవతలను పూజింపనివారు.

[అదేవయమ్ ... ఋ 8-70.11

3) యజ్ఞయాగాది క్రతువులు చేయనివారు.

[అయజ్ఞానమ్ — ఋ 8-70.11;

అయజ్ఞాన్ — ఋ. 7-6.3;

అక్రిహన్ — ఋ 7-6.3

అనుజ్ఞ్యాన్ — ఋ. 7-6.3

4) అనాచారులు. [అవ్రత. ఋ 1-130.0

1. ఋగ్వేద. 4-16-12; 6-47-21; 1-101-1

“పంచాశత కృష్ణాని చపః సహస్రాత్కం నపురోఽరిమా విదర్శం.”

2. ఋగ్వేద. 5-29-10.

అనాసో దస్యూన్ దమ్మణో వధేన

ని దురోఽణి అవృణజ్ మృధ్రవాచః॥

The non-Aryan is dark-skinned as well as noseless (anasa) or snubnosed like the Dravidian. He is of hostile speech (Mridhravak) i.e., speaking a language radically different from Vedic Sanscrit.

—R. K. Mookerji.

3. ఋగ్వేద. 5-9-0; 7-6-2; 1-174-2

5) అన్యధర్మము ననుసరించువారు. [అన్యవ్రతమ్. ఋ. 8-70-11

ఇంద్రాదివైదికదేవతలను పూజింపనివారు.

[అదేవయుమ్. ... ఋ. 8-70-11]

6) శివలింగపూజ చేయవారు

[శిశ్నదేవాః. ఋ. 10-99.3; ఋ. 7-2-5;]

7) జుడ్రదేవతారాధనచేయువారు

[మూరదేవాః ఋ. 10-87.2; ఋ. 7-104.24]

ఈ విధముగా వైదికధర్మకర్మహీనులను, బుద్ధిహీనులను, మానవత్వము లేని వారిని, అన్యధర్మము ననుసరించు దస్యజను దాసులను వధింపుమని వేదర్షులు ఇంద్రుని ప్రార్థించినారు.

అకర్మా దస్య రక్షిన్ అవంతుః సన్వ్రతో అమానుషః।

త్వం తస్మామిత్రహన్ వధ ర్దాసస్య దంభయః - ఋగ్వేద 0.22-8

ఋగ్వేదము నందలి యీ వర్ణనము లించుమించుగా సింధునదీ సప్తరూప స్వతాపములకు సరివడుచున్నవి.¹

కావున దృఢమయిన పురక్షర్గములు కలిగియున్నట్లు ఋగ్వేదమునందు వర్ణింపబడిన దస్య-దాసాది జాతులే ఆర్యుల కంటె ముందు సింధులోయప్రాంతము నందున్న ప్రజ లని చెప్పవచ్చును *

1. Cf :- Radha kumud Mookerji = HINDU CIVILIZATION
P. 29.

"If (Rigveda) mentions some significant characteristics of non-Aryan culture which recall and resemble those of the Indus. Thus the non-Aryan is described as speaking a strange language [mridh-ravak,] not following vedic rituals [akarman], gods [adevayū], devotion [abrahman] sacrifices [ayajvan], or ordinances [avrata], but following their own system [anyavrata]. And besides these negative characterizations, the Rigveda also mentions a positive characteristic of the non-Aryan viz. that he was a phallus-worshipper. [Sisnadevah].

2. Cf :- V. D. Mahajan = Early History of India. P. 49

ఆర్యుల కంటె ముందె అస్సీరియాదేశము నుండి వలసవచ్చి ఆర్యధర్మము కంటె భిన్నమయిన అసురధర్మము ననుసరించునట్టి అసురులే అస్సీరియనులే నుంచి నాగరకతాప్రవర్తకు లని బెనర్జీ శాస్త్రి భావించినాడు ¹

మహాభారతము నందు పేర్కొనబడిన దానవులే మొహంజోదారో హరప్పా నగరనిర్మాత లని డా॥ పి. సి. సేన్ గుప్తా వ్రాసినాడు ²

అసురు లన్నను దానవు లన్నను ఒకజాతి వారే. వీరెల్లరు మువిదొడ్లు

అసురాదైత్యదైతేయా దనుజేంద్రారి దానవాః |

శుక్రశిష్యా దీతిసుతాః పూర్వదేవా స్సురద్విషాః ||

— అమరకోశము

ముగ్ధేంద్రము నందు పేర్కొనబడిన పణ్యురదస్యుదాసాదులు ఆర్యశత్రువులు వీరే. ఆర్యులనగా దేవతలు, వారి శత్రువులు దస్యులు.

హరప్పానంస్కృతి నిర్మాతలు ఆర్యేతరు లనియు, ప్రధానముగా ద్రవిడ వారై యుందురనియు ఆర్. సి. మజుందార్ వంటి సుప్రసిద్ధ చరిత్రకా అభిప్రాయము ³

1. Cf :- The VEDIC AGE P. 254 ed Majundar

“Benerji Sastri considers the Asuras as immigrants from Assyria. the followers of Asura cult who preceded the Aryans in India and were the authors of the Indus Valley Civilisation”

2. Cf :- A. D. Pusalkar : Studies in Epics and Puranas in India. P. 153.

“P. C. Sen Gupta identifies the Danavas in Mahabharata with the builders of Mohenjodara and Harappa.”

3. మామ :- భారతదేశచరిత్ర-సంస్కృతి. ప్రథమభాగము. పు. 21.

సం॥ ఆచార్య రామాయణం సంస్కృతాంధ్రాభి. తెలుగు భాషము.

ప్రాచీనకాలమున సింధుకోయలో నివసించిన ప్రజలు ద్రవిడభాష మాటాడుచుండి రనియు, వారు పూర్వద్రావిడు లనియు కె.యం. మున్షీ కూడ వ్రాసినాడు. ¹

సింధునదీప్రాంతనగరములు ద్రవిడజనావాసము లయినచో ఆ నగర నిర్మాతలు ద్రవిడశిల్పసంప్రదాయమును పాటించిన యసురశిల్పు లనియు చెప్పవచ్చును.

ఆర్యుల సాంకేతికపరిజ్ఞానము, రథ శస్త్రాస్త్రనిర్మాణాదికము, ముఖ్యముగా త్వష్టదేవునకుఁ దదనుయాయులకు సంబంధించిన దనియు వారే సింధునాగరకతా న్రష్టలై యుందు రనియు డి.డి. కోశాంబి వ్రాసినాడు.²

మొహంజోదారో

శ్రీకృష్ణుడు సౌంభకనగరమును దగ్ధము చేయుట ఆర్యులు మొహంజోదారో వంటి నగరములను ధ్వంసము చేయుటయే యని ప్రబోధచంద్ర గుప్త ఆభిప్రాయము.³

1. Cf :- K. M. Munshi : Foundations of Indian Culture.

P. 14.

“The Early Dravidians, who arrived in India prior to 2000 B. C., possessed a highly developed material culture, as would appear from their early speech forms and the finds in Mohenjodaro, Harappa and Lothal. They had forts, publicbaths, shipping activities, international commerce, a special feature inherited by the Later Dravidians of the historical period.”

2. Cf :- D. D. Kosambi : The Culture and Civilisation of Ancient India. P. 80.

“Technology amounted mostly to the construction of chariots, tools and weapons of war; it belonged primarily to the God Tvastri and his followers both seemingly of Indus origin.”

3. Cf :- Probodha Chandra Gupta = Ancient Indian Chronology P. 24

సౌంభకము మయనిర్మితము.¹ కావున మొహంజోదారో కూడా మయ నిర్మిత మని చెప్పవచ్చును. కాని మొహంజోదారో అనుచోట నొకదానిపై నొకటి యేడు నగరములు నిర్మింపఁబడినట్లు పురాతత్త్వ శాస్త్రజ్ఞులు కనుగొనినారు. ఈ యేడింటిలో నేది మయనిర్మితమో తేల్చి చెప్పట కష్టము.

శిల్పశాస్త్రవేత్తయైన శుక్రాచార్యునకు మొహంజోదారో శిల్పమునకు నన్ని హితసంబంధమున్న దని జి.కె. పిల్లె తెలిపినాడు.

శుక్రఁడు ద్రవిడుడు కనుక మొహంజోదారో శిల్పము ద్రావిడ సంప్రదాయమే.²

హరప్పా

ఇది అతి ప్రాచీన నగరము. ఋగ్వేదమునందు “హరియూపియా” యని పేర్కొనఁబడిన నగరమిదే.³ [ఋగ్వేద, 6-27-5]

హరప్పానగరము దనునంతతియైన దానపులకు నెలపు. ఈ హరియూపీయుల చరితము మహాదానవేంద్రుడయిన వృషపర్వునితో ముడివడియున్నది + కావున వృషపర్వుని పురమే హరప్పాయై యుండవచ్చును

మహాశిల్పాచార్యుడయిన శుక్రాచార్యుడు వృషపర్వుని కొంపునంపున్న వాడు. మయుఁడును వృషపర్వునికి సభాభవనము నిర్మింపఁదలపెట్టినాడు.

1. భాగవతమహాపురాణము

2. Cf :- G. K. Pillai = The Way of the Silpis. P. 248
“Sukra was undoubted a Dravidian;
so was Mohenjodaro's Art.”

3. చూడు :- గడియారం రామకృష్ణశర్మ = మన వాస్తుసంజ్ఞ.

4. Cf :- S. B. Roy—“The Lost Civilisations”—article in SUNDAYSTANDARD. Dated 30-11-1975.

Vijayawada ed.

“Danavas : They are called Danaus in the Rig Veda being the progeny of the matrarch Danu. They were the Hariyupians and began their career with Vrishaparva, a Junior contemporary of king Pururavas.”

“తొల్లి వృషపర్వుండను దానపేంద్రున కొక సభ నిర్మింప సమకట్టి
వివిధ రత్నమయంబులయిన యువకరణంబు లొడగూర్చి బిందు
సరంబను కొలన సంగ్రహించినాడ” నని మయుడే చెప్పినాడు.

(నన్నయ. భార. సభా. 4-56)

హరప్పా నగరమును పాలించిన రాజులలో కులితర పుత్రుడయిన శంబ
రుడు గొప్పవాడనియు, నతడు క్రీ.పూ. 2000 సం॥ ప్రాంతమున నున్నాడనియు
చరిత్రకారులూహించుచున్నారు.¹

ఇంద్రుడు శంబరాదుల నోడించినట్లు భారతమునందు గలదు.

“ఈ రథ మెక్కితొల్లి యమరేంద్రుఁ డనేకసహస్ర దే
వారుల వృత శంబరబలాదుల నుద్ధతులన్ జయించె....”

(నన్నయ. భార. అరణ్య 4-56)

ఇంద్రుడు దివోదాసు పక్షమున పోరాడి శంబరుని తొంజి తొవ్విదిపురము
ను ధ్వంసము చేసినట్లు ఋగ్వేదమునందు వర్ణింపబడినది.

దివోదాసాయ నవతింప నశేంద్రః

పురోవ్యైరచ్చంబరన్ || — ఋ 2-19.6

పురందరుడు ధ్వంసము చేసిన శంబరాసురుని పురములలో హరప్పా నగర
మొకటై యుండవచ్చును.

హరప్పా వద్ద నొకదానిపై నొకటి ఆరు నగరములు నిర్మింపఁ బడినవి.

హరప్పానగర రచనా ప్రణాళికకు మూలము తమ శిల్పకళా కొశలము వలన
పై వత్సము నొందిన ఋభువులు నిర్మించిన చతుచ్చిద్రవమనము. ఈ ఋభు
దేవతలను, వారి ప్రజ్ఞావిశేషములను కీర్తించిన వేదర్సులలో నొకఁ డయిన దీర్ఘత
ముడు క్రీ.పూ. 2350 సం॥ ప్రాంతమునం దున్నవాడు.

1. I bid :-

“The greatest king of the Hariyupia was perhaps
shambar, son of Kulitara, who lived and ruled
around 2000 B. C.

కనుక హరప్పానగరనిర్మాణ ప్రణాళిక క్రీ. పూ. 2550 సం. నాటిదను
పురాతత్వవిదులవాదము బలపడుచున్నది.¹

ఋభువులు శిల్పకళానైపుణ్యము నందు గురువును మించిన షిష్యులు. వీరికి
శిల్పవిద్యాగురువైన త్వష్ట శుక్రాచార్యుని తనయుడు. త్వష్ట కుమారులయిన
మయవిశ్వకర్మలు వీరికి సమకాలికులు.

శిల్పాచార్య పరంపర

సకలదైత్యదానవగణోపాధ్యాయుడయిన శుక్రాచార్యుడు శిల్పశాస్త్ర ప్రవర్తకుడు. శుక్రాచార్యుని నలుపురుకొడుకులలో త్వష్ట యొకడు. మయవిశ్వకర్మలు త్వష్టకుమారులు.

శిల్పశాస్త్రప్రవర్తకులయిన వీరెల్లరు క్రీ. పూ. మాడవ సహస్రాబ్ది ప్రారంభము నందున్నట్లు తెలియుచున్నది.²

1. Ibid :- "Harappan city planning was due to a four-slitted tool whose copious use is evident in the relics. It was called the 'chamasa' and the credit for making a four-slitted chamasa is given in Rig Veda to the Ribhus, the skilled-artisans who were deified the praise of the Ribhus as semi-divine beings was sung by Dirghatamas (C. 2350 B. C.). This is corroborated by the fact that the Harappan town planning began somewhere in 2550. B. C."
2. Cf :- G. K. Pillai = The Way of the Silpis. PP. 280-1. "Maya is a great authority on silpa sastra..... Tvastar is a son of the great Sukra, another great authority on silpa sastra, therefore he must have lived at the early part of the the third millennium B. C. He had a son called Visvakarma. If it was the Visvakarman, who came to be known as Visvakarma of the 'silpi ancestry, and as the father and son being descended from Sukra, it can be assumed that the Silpi craft has its origin in the name of the great Masters of the Art."

క్రీ. పూ. 3500 సం॥ ప్రాంతమున భారతీయశిల్పులు, గణితశాస్త్రజ్ఞులు బాబిలోనియాకు వలసపోయియుండవచ్చును. అది అనంభవము కాదు. వారును, మొహంజొదార్ - హరప్పానగరములను నిర్మించిన శిల్పులు, వారి సంతతియు సమీపవర్తు లనియు, సమీపవర్తు లనియు, నాకాలమున బాబిలోనియాకు, సింధునగరములకు మధ్య రాకపోకలున్న వనియు రూఢి యగుచున్నది¹

ఈ విషయముల నన్నింటిని పరిశీలించిచూడఁగా, మొహంజొదార్-హరప్పానగరవిద్వత్ లయిన శిల్పులలో ప్రప్రథముఁడు శుక్రాచార్యుఁ డనియు, తదనంతరము త్వష్ట, మయుఁడు, వారిశిష్యప్రశిష్యులు నాయకాలములందు శిథిలములైన నగరములను పునర్నిర్మించియుండు రనియు నూహింపవచ్చును.

శుక్రాచార్యుఁ డసురగురువు కనుక సింధునాగరకతాప్రవర్తకులయిన శిల్పులెల్లరు నసుర (ద్రావిడ) శిల్పు సంప్రదాయావలంబు లని తెలియుచున్నది.

1. Cf :- G K. Pillai ; The Way of the Silpis : P. 282

“In such an upheaval of science, mathematics and astronomy is it improbable that the Indian Silpis and mathematicians filtered into Babylon ? The Silpis who built Mohenjodaro and Harappa, or their descendants were not very far away from them; and the communication between the Indus valley and Babylon is now an established fact at any rate as late as 3500 B C,”

2. గ్రామనగరరచనావిధానము : శిల్పశాస్త్రములు

విశ్వకర్మ, మయఁడు, మానసారముని, కశ్యపఁడు, గర్భఁడు, నారదఁడు మున్నగు మహర్షులు, వివిధగ్రామనగరలక్షణములను, తద్రచనావిధానములను విపులముగా వివరించియున్నారు.¹

“విశ్వకర్మవాస్తుశాస్త్రము” నందు పండ్రెండువిధములైన గ్రామములు, సప్తవిధపట్టణములు, ఇరువదివిధములైన మహానగరములు, వాని లక్షణములు వేర్వేరునఁబడినవి.

గ్రామములు : 12.

1. మండకము	2. ప్రస్తరము	3. బాహులికము
2. పరాకగ్రామము	5. చతుర్ముఖము	6. పూర్వముము
7. మంగళము	8. విశ్వకర్మ	9. దేవేశము
11. విశ్లేశము	1. కైలాసము	12. నిత్యమంగళము

పీనిలో “నిత్యమంగళగ్రామము” మహానగరము వలె నున్నది.

చతుర్దిక్ష్ణ చతుర్ద్వారం మహాగోపురసంయుతమ్।
మహావభేన సంయుక్తం పర్వతః పరిభావృతమ్॥
వీర్యప్రకసమోపేతమ్ చతుర్భాగసమన్వితమ్।
మమనన్మిత్రవరుణయజ్ఞేదివసంయుతమ్॥
పర్వతాగాస్తుల్యమానా సోపవీధ్యాదికీర్తితమ్।....

‘మయమతము’ నందు

1. దండ	2. స్వస్తిక	3. ప్రస్తార	4. ప్రక్షిరక
5. నంద్యావర్త	6. పరాక	7. పద	8. శ్రీప్రతిష్ఠితము

లను నెనిమిది విధములైన గ్రామ లక్షణములు గలవు.

1. చూడు :- విశ్వకర్మ - విశ్వకర్మవాస్తుశాస్త్రము. (అ. 7.)

మయఁడు - మయమతము, మయవాస్తు.

మానసారముని - మానసారము.

‘మానసారము’ నందు

1. దండకము	2. సర్వతోభద్రము	3. నంద్యావర్తము
4. పద్మకము	5. స్వస్తికము	6. ప్రస్తరము
7. కార్ముకము	8. చతుర్ముఖము	

అను అష్టవిధగ్రామలక్షణములు చెప్పబడినవి

‘విశ్వకర్మవాస్తుశాస్త్రము’ నందు

1. విగమము	2. స్కంధావారము	3. ద్రోణకము	4. కుజ్జము
5. పట్టణము	6. శిఖరము	7. వాహినీముఖము	

—అను ఏడు విధములయిన సామాన్యపట్టణములు, కీని కంటె పెద్దవియగు నిరువది మహానగరములు పేర్కొనబడినవి.

మహానగరములు : 20

1. పద్మ	2. సర్వతోభద్ర	3. విశ్వేశభద్ర	4. కార్ముక
5. ప్రస్తర	6. స్వస్తిక	7. చతుర్ముఖ	8. శ్రీప్రతిష్ఠ
9. బలిదేవ	10. పుర	11. దేవ	12. మానుష
13. వైజయంత	14. పుటభేదన	15. గిరి	16. జల
17. గుహ	18. అష్టముఖ	19. నంద్యావర్త	20. రాజధానీ

ఇంకనూ అనేకభేదములు గలవు

ఫేట ఖర్వట ఘోషాభీరాదులు మఱి కొన్ని యున్నవి.

ఇవి కాక ప్రజోపయోగార్థము రాజుల చేత నిర్మింపబడు భవనములు కొన్ని చెప్పబడినవి.

వానిలో 1. విద్యాభవనములు 2 పుస్తకభాండాగారములు 3. న్యాయ శాలాభవనములు 4. నర్తనశాలలు 5. విశ్రాంతిభవనములు ముఖ్యములు

మహాభారతము నందు వర్ణింపబడినపురములు, ప్రాసాదములు వివిధభవనములు వాస్తుశాస్త్రములందుఁ జెప్పబడిన యే యే లక్షణముల ననుసరించి నిర్మింపబడినవో నిర్ణయించుట కష్టము. కాని యవి యన్నియు శాస్త్ర శాస్త్ర సమ్మతము లని మాత్రము చెప్పవచ్చును.

మానయోజనము

(మయమతానుసారము)

8	పరమాణువులు	=	1	త్రిశరేణువు (త్రిసము)
8	త్రిశరేణువులు	=	1	రథరేణువు
8	రథరేణువులు	=	1	వాలాగ్రము
8	వాలాగ్రములు	=	1	లిక్షము (లీక)
8	లిక్షములు	=	1	యూకము
8	యూకములు	=	1	యవము (యవ)
8	యవములు (యవలు)	=	1	అంగుళము
12	అంగుళములు	=	1	వితస్తు
2	వితస్తులు	=	1	హస్తము
24	అంగుళముల ప్రమాణముగల హస్తము	=	కిష్కప (18 inches)	
25	,	=	ప్రాజాపత్యము	
26	,	=	ఛనుర్మస్త్రము	
27	,	=	ఛనుర్హస్తము	
4	హస్తములు	=	1	దండము, ఛనుస్సు, యష్ట
8	దండములు	=	1	రజ్జువు
500	దండములు	=	1	క్రోశము (5000 హస్తములు)
2	క్రోశములు	=	$\frac{1}{2}$	గవ్యూతి (4000 హస్తములు)
4	క్రోశములు	=	1	గవ్యూతి (8000 హస్తములు)
4	గవ్యూతులు	=	1	యోజనము (3200 హస్తములు)

కౌటల్యుని అర్ధశాస్త్రము ప్రకారము

12	అంగుళములు	=	1	వితస్తు
2	వితస్తులు	=	1	అరత్తి
192	అంగుళములు	=	1	దండము
10	దండములు	=	1	రజ్జువు
1	రజ్జువులు	=	1	పరిదేశము

3. వాస్తుపూజ

యః పూజయే ద్వాస్తు మనేకభక్త్యా
 న తస్య దుఃఖం భవతీహ కించిత్ ।
 జీవత్యసౌ వర్షశతం సుఖేన
 స్వగ్రే సర స్త్యతి కల్ప మేకమ్ ॥

— మత్స్యపురాణము.

ఏ మనుజుడు భక్తిశ్రద్ధలతో విద్యుక్తముగా వాస్తుపూజ చేయునో వాని కేవిధమయిన దుఃఖమును కలుగదు. అతడు నూఱు సంవత్సరములు సుఖముగా జీవించును. అంశ్యమున స్వర్గలోకము ప్రాప్తిచి యొక కల్పాంత మతడు స్వర్గమునందుంచును.

“గ్రామనగరదుర్గప్రాసాదాది సమస్తవాస్తునిర్మాణప్రారంభప్రవేశ సమయము లందు సకలవిధదోషపరిహారార్థము మోహము చేతనే మనుష్యుడు నిన్ను పూజింపదో వానికరిష్టమును, మరణభయమును కలుగును. వాని ప్రయత్నములకు తఱచు విఘ్నములు కలుగుచుండును. వాస్తుపూజచేయని వాడు నీ కాహారమగుగాక” యని బ్రహ్మదేవుడు వాస్తుపురుషునకు వర మొసంగినాడు.

“వరం తస్మై నదా పితో బ్రహ్మ లోకపితామహః ।
 గ్రామే వా నగరే వాసి దుర్గేవా పతనేఽపి వా ॥
 ప్రాసాదే చ ప్రసాయాం చ జలోద్ధానే తప్తైవ చ ।
 యస్తావిం నపూజయే న్యర్చ్యో మోహో ద్వాస్తువరప్రభో ।
 అశ్రియం మృత్యుమాప్నోతి విఘ్నస్తస్య పదే పదే ।
 వాస్తుపూజా మకుర్వాణ స్తవాహరో భవిష్యతి ॥

గృహారంభకాలమునను, అపూర్వ, సుపూర్వ ధ్వంద్వది త్రివిధ గృహ ప్రవేశసమయములందును, ద్వారాభివర్తనము నందును, ప్రతిసంవత్సరారంభము నందును, యజ్ఞాదియందును, పుత్రజన్మము నందును, ఉపనయన వివాహాది మహోత్సవసమయములందును, మహోత్సాహములు సంభవించినప్పుడు తదాంతి కొఱకును వాస్తుపురుషుని పూజింపవలయును.

వాస్తుపూజాం ప్రకుర్వీత గృహారంభే ప్రవేశనే ।
 ద్వారాభివర్తనే చైవ త్రివిధే చ ప్రవేశనే ॥
 ప్రతివర్షే చ యజ్ఞాదౌ తదా పుత్రస్య జన్మని ।
 ప్రతబింధే వివాహే చ తథైవ చ మహోత్సవే ॥
 జీర్ణోద్ధారే తథా శైలన్యాసే చైవ విశేషతః ।
 అన్యైశ్చైవ మహోత్సాహై ర్దూషితే శాంతి మాచరేత్ ॥

— విశ్వకర్మప్రకాశిక. అ 1. శ్లో 18-23

మిథ్యముగా సూత్రపాతము, భూమిశోభనము, ద్వారస్థాపనము [స్తంభారోపణము] శైలన్యాసము, గృహప్రవేశము అను పంచవిధవాస్తుకర్మము లందును వాస్తుయజ్ఞము (వాస్తుపూజ) చేయవలయు నని చెప్పబడినది.

భవనపురసురాణాం సూత్రజే పూర్వముక్తాః ।
 కథిత ఇహ వృథివ్యాః శోధనే చ ద్వితీయః ।
 తదను మునివేశే స్తంభసంరోపణే స్యాత్ ।
 భవనవిశనకాలే పంచథా వాస్తుయజ్ఞః ॥

— వాస్తురాజవల్లభము 1 . 27

వాస్తువునకు (భూమికి) అధిచైవతము వాస్తోష్పతి. కావున వాస్తుయజ్ఞము నందు వాస్తోష్పతి సూక్తముతో హోమముచేయుట పరిపాటి. అనర్వాణ సద్ధతి ప్రకారము బృహచ్చాలాకర్మమునందు ముఖ్యముగా స్తంభారోపణ సమయమునందు వాస్తోష్పతి సూక్తముతో పాటు అనర్వాణ వేదోక్త చాలాసూక్తమునుగూడ పఠింతురు¹

1. Cf :- Maurice Bloomfield = Hymns of the Atharva-Veda P. 343
 “The hymn A V. 3-12 is recited while the (central post) is being fixed and erected”

వాస్తు పూజా విధానము

ఏకాశీతిపదం కుర్యా ద్వాస్తువిత్ సర్వవాస్తుషు ॥
 ఆదౌ సంపూజ్య గణపం దిక్పాలాన్ పూజయే త్తతః ॥
 ధర్మిత్రాధం కలశం స్థాప్య మాతృకాః పూజయే త్తతః ।
 నాందీశ్రాద్ధం తతః కుర్యాత్ పుణ్యా నభ్యర్చయే త్తతః ॥
 అగ్నిస్థాపనార్థం తు మేఖలాత్రయ సంయుతమ్ ।
 కుండం కుర్యా ద్విధానేన యోగ్యాకారం పిశేషతః ॥
 స్థండిలం వా ప్రకుర్వీత మతిమాన్ సర్వకర్మసు ।
 పదస్థాన్ పూజయేత్ సర్వాన్ పంచత్రింశ త్తథైవ చ *

—విశ్వకర్మ ప్రకాశక ఆ 5. 48-51

సర్వవాస్తుకర్మల యందును వాస్తుశాస్త్రవేత్త భూమిని ఏకాశీతి (81) పద వాస్తువుగా విభజించి, వాస్తుమధ్యమున తొమ్మిది పదములు బ్రహ్మకు, తక్కిన వానిని శిఘ్నాది పంచత్రింశత్ వాస్తు పురషాంగదేవతలకును కల్పించి వాస్తుపురుష వికల్పనము చేయవలెను.

మొట్టమొదట గణపతిపూజ, తరువాత దిక్పాలపూజ, మాతృకాపూజ, నాందీ ముఖశ్రాద్ధము చేసి పుణ్యపురుషులను పూజింపవలయును,

అగ్నిసంస్థాపనకౌఠకు మేఖలాత్రయముతో కూడిన యోగ్యాకార కుండమును శాస్త్రోక్తముగా నిర్మింపవలెను. లేదా సర్వపూజా కర్మములకు నుపయుక్త మగు స్థండిలమును నిర్మించి దానిపై పంచత్రింశద్దేవతలను పూజింప వలయును.

వాస్తుమండలమధ్యమందు గల తొమ్మిదిపదములలో బ్రహ్మను 'ఆబ్రహ్మన్ బ్రాహ్మణ' (యజు. వా. సం. 22.22) అను మంత్రముతో పూజింపవలెను తరువాత వాస్తుదేహస్థితదేవతల నెల్లరను పూజింపవలెను.

1. ఏకాశీతిపదవాస్తుమండల చక్రమును 194 పుటలో చూడనగును.
- * మఱియొకచోట శిఘ్నాది నలుబదియైదుగురు దేవతలను పూజింపవలెనని చెప్పబడినది.

శిఘ్నాది పంచవత్సాదింశద్ దేవతాం ప్రత్యేకపూజయేత్ ॥

వాస్తువు రుషుని వివిధాంగములందు

భావింపఁదగు దేవతలు

1	శిరము	అగ్ని	1
2	నేత్రద్వయము	దితి - పరశ్వ	2, 3
3	కర్ణద్వయము	జయంత, అదితి	4, 5
4	ముఖము	వాయువు	6
5	దక్షిణభుజము	రవి	7
6	వామభుజము	సోమఁడు	8
7	వక్షస్థలము	మహేంద్ర, చరక, ఆపవత్స, ఆప	9, 10, 11, 12
8	దక్షిణస్తనము	అర్యమఁడు	13
9	వామస్తనము	పృథివీధర	14
10	దక్షిణబాహువు	సత్య, భృశ, నభ, చాయ, పూష	[15-19]
11	వామబాహువు	యక్ష, రోగ, నాగ, ముఖ్య, భల్లాట	[20-24]
12	కరకపోణి	సావిత్ర, సవిత, రుద్ర, శిధిర	[25-28]
13	హృదయము	బ్రహ్మ	29
14	వగల - దక్షిణ	వికట, గృహక్షత	30, 31
	- వామ	శోష, అసుర	32, 33
15	ఉదర	మిత్ర, వివస్వాన్	34, 35
16	మేఢ్రమధ్యము	ఇంద్ర, ఋయ	36, 37
17	కిర - దక్షిణ	యమ	38
	- వామ	వరుణ	39
18	జంఘలు	గంధర్వ, భృంగ, మృగ	40, 41, 42
19	చరణములు	దౌవారిక, సుగ్రీవ, పుష్పదంత	43, 44, 45

కలశపూజ

కలశమును స్థాపించి యందు వరుణ నావాహనము చేసి, పూజింపవలెను. కలశమును పుణ్యతీర్థజలములతోను, సర్వభీజములతోను, సర్వాషడములతోను, నవ రత్నములతోను, గంధములతోను, పంచపల్లవములతో, పంచకషాయములతో, పంచమృత్తికల తోను శుద్ధోదకముతోను నింపవలెను.

శిఖ్యాది నలుబదియైదుగురు దేవతలను ఆవాహన మొనరించి పూజింపవలెను. తరువాత విద్యుక్తముగ సమంత్రకముగ హోమముచేసి, హోమాంతమందు భక్తి ధోజ్యములను వాస్తుదేశమున బలి నొసగవలెను. స్విష్టికృద్ హోమము చేసి పిదప పూర్ణాహూతి మొనర్చి తరువాత వాస్తుమండలగతదేవతలకు బలిదానము లొసంగవలెను.

కర్తా జనితరోమాంచ స్తేభ్యః కుర్యాన్నవస్క్రియామ్
నివేద్య వాస్తోప్సతయే భూతేభ్యశ్చ తతో బలిమ్॥

స. సూ. ఆ. 85-25.

యజమానుడు శుద్ధోదకస్నానమొనర్చి వాస్తుమండలమధ్యమున బ్రహ్మ స్థానమునందు భూదేవిని పూజించి, తరువాత సర్వదేవతా మయ్యుడగు వాస్తుపురుషుని స్వనామమంత్రములచే ద్యానావాహనాది పూజలొనరింపవలెను. పిమ్మట ప్రణాపతి నావాహనము చేసి పూజింపవలయును.

సర్వదేవమయం వాస్తుదేవమయం పరం :

తతః స్వనామమంత్రేణ¹ ద్యాత్వా తత్ర చ పూజయేత్ ॥

1 ఆ యా దేవతలకు సంబంధించిన దేవమంత్రములు.

వాస్తుపురుషుడు = [ఋగ్వేద. 7-54]

“వాస్తోష్పతేః ప్రతిజానీ హ్యస్మాన్” — ఇతి

ప్రణాపతి [యజుర్వేద-వా.సం. 22-22]

“ఆబ్రహ్మన్ బ్రాహ్మణ” — ఇతి.

విశ్వకర్మ [ఋగ్వేద. 10-81, 82]

“మ ఇమా భువనాని అహారే” — ఇతి.

తతః చతుర్ముఖం దేవం ప్రజేశం చాహ్వాయే త్తతః ।
 గంధాదిభిశ్చ తం పూజ్య ప్రణమ్య చ పునః పునః ॥
 వాస్తుపురుషనమస్తే స్తు ధూమికర్యాయారతః ప్రభో ।
 మద్గృహే ధనధాన్యాది సమృద్ధిం కురు నత్కదా ॥

విశ్వకర్మప్రకాశిక ఆ 5.164-5

ఇట ప్రజాపతి యన విశ్వకర్మయని గ్రంథాంతరముల వలనఁదెలియుచున్నది.

మండలం వాస్తునో మధ్యే గోమయేన ప్రకల్పయేత్ ।
 కలశం తత్ర విన్యసేత్ సప్రసూనం సకాంచనమ్ ॥
 వాస్తుదేవా స్తతః కల్ప్యా యథా స్థాననియోగతః ।
 సదూపై ర్వివిధై ర్మాలైః రద్భ్యం పశ్చాన్నివేదయేత్ ॥
 అర్చయేద్ విశ్వకర్మాణం మాల్యై ర్దూపై ర్విలేపనైః ।
 భక్ష్యైః పల్లై ర్బహువిధైః పూజయేత్ సుసమాహితః ॥

— 7 మరాఁగజసూత్రధారిః ॥ అ, విరి. 2-4

ఈవిధముగా భూదేవిని, వాస్తుపురుషుని, బ్రహ్మను, విశ్వకర్మను పూజించి గుణాన్వితుఁడయిన సూత్రధారుఁడు (శిల్పి) శాస్త్రోక్తముగా స్నానమండపము నుండి శిలను గొనివచ్చి, దిక్పాదన చేసి, గృహమధ్యమందు గాని, ఈశాన్యదిక్కున గాని స్వర్ణకర్పూరముతో బొడ్డులోతుగ త్రవ్వి శిలను స్థాపించిన కుభములు కలుగును.

ఇదే విధముగా వాస్తుశాస్త్రప్రకారము స్తంభద్వారాదిరోపణములు చేయవలయును.

ఇతి వాస్తు విధాన్తు కృత్వా తాం స్నానమండపాత్ ।
 సమాసీయశిలాం తత్ర సూత్రధారో గుణాన్వితః ।
 తత్ర దిక్పాదనం కుర్యాత్ గృహమధ్యే సుసాధితే ।
 ఈశాన్యాదిక్రమేణైవ స్వర్ణకర్పూరకేన తు

అనిత్యా కోణభాగే తు మధ్యే చైవ విశేషతః ।

నాభిమాత్రే తథా గర్తే శిలానాం స్థావరం శుభమ్ ।

—విశ్వకర్మ ప్రకాశిక ఆ 5. 189-192

వాస్తుపూజానంతరము స్థపతులను పూజింపవలయును.

యజ్ఞాంతే ఆప్లుతాన్ వస్త్రాన్ నాచార్యాయ నివేదయేత్ ।

దైవజ్ఞశ్చ తతస్తోష్యః స్థపతీన్ వైష్ణవా నపి.....

శిల్పివర్గాం స్తు సంతోష్య దానమానై స్తథైవ చ ।

సంప్రాప్నోతి నరో లక్ష్మీం పుత్రపౌత్రధనాన్నితామ్ ॥

—విశ్వకర్మ ప్రకాశిక ఆ 5. 256-262

వైదిరాయులు గృహప్రవేశసమయము నందు వాస్తుపశమనము చేయుచుండి రని ఋగ్వేదము నందలి వాస్తోష్పతి సూక్తమవలనఁ చెలియుచున్నది.

గృహప్రవేశసమయమున యజమానుఁడు సూతనగృహమధ్యమునందు స్థావర పాకముచేసి వాస్తోష్పతి సూక్తము నందలి నాలుగు ఋక్కులతో హోమము చేయ వలయు నని ఆవస్తంబగృహ్యసూత్రములందుఁ జెప్పఁబడినది.

“మధ్యేఽగారస్య స్థావరీపాకం శ్రవయిత్వా,

వాస్తోష్పతీ ప్రతిజానీహ్యస్మాని తి చతన్యభిః

ప్రతస్త్రిచం హుత్వా.....” — 2-9-9-4.

రామాయణకాలము నందు జనులు గృహప్రవేశసమయమునందు వాస్తు శాంతి చేయుచుండి రని వాల్మీకి రామాయణము వలనఁ చెలియుచున్నది.

చిరంజీవులుగా నుండఁగోరు మనుజులు గృహప్రవేశమునకునుండు వాస్తు శాంతిచేయవలయు నని శాస్త్రములు చెప్పుచున్నవి. కావున నీ శాలాధిష్ఠానదేవతకు జింకమాంసము సర్పించి తర్పణముచేయుద మని రాముడు లక్ష్మణునకుఁజెప్పి నాఁడు.

ఐశ్వర్యం మాంసమాహృత్య శాలా యజ్ఞేషు హే వయం ।

కర్తవ్యం వాస్తుశమనం సౌమిత్రే చిఃకోటిః ॥

మృగం హత్వాఽఽనయక్షిప్తం లక్షణేహ కుభేక్షణ ।

కర్తవ్యం శాస్త్రదృష్టో హి విధిధర్మ మనుస్మరః ॥

—వా. రా. ఆయోధ్య. స. 56-22, 23

వాస్తవశమనము చేయుట కర్తవ్యము కనుక తమ వివాహము చిత్ర కూటము నందు తాము నిర్మించికొనిన పర్వతాలను ప్రవేశించుటకు ముందు రాముడు వాస్తుదేవతా పూజఁబలి-వైశ్వదేవబలి రుద్రవిష్ణాదిదేవతార్చనలు కావించి నట్లు వాల్మీకిరామాయణమునందు వర్ణింపఁబడినది.

ఇష్ట్యా దేవగణాన్ సర్వాన్ వివేశావసథం కుచిః ।

బిభూవ చ మనోహ్లాదో రామస్యామితతేజసః ॥

వైశ్వదేవబలిం కృత్వా రౌద్రం వైష్ణవ మేవ చ ।

వాస్తుసంకమనీయాని మంగలాని ప్రవర్తయన్ ।

—వా. రా. ఆయోధ్య. స. 56-30-31

మహాభారతకాలమున ప్రజలు వాస్తుశాంతిఁబలిఁదానములను పాటించుటయే కాక శిల్పాద్యులను సత్కరించుచున్నట్లు మహాభారతము నందలి యంద్రప్రస్థాది పురవర్ణనముల వలన స్పష్టమగుచున్నది.

గృహప్రవేశసమయము నందు వాస్తుపూజదేసిన మనుజులకు ఆరోగ్యము, పుత్రపౌత్రులు, ధనధాన్యములు కలుగు ననియు, నట్లు చేయనివానికి నానావిధశ్రేణములు రోగములు కలుగు ననియుఁ జెప్పఁబడినది.

ఏవం యః కురుతే సమ్యగ్వాస్తుపూజాం ప్రయత్నతః

ఆరోగ్యం పుత్రపౌత్రాది ధనధాన్యం లభిన్నరః ।

వాస్తుపూజన మకృత్వా యః ప్రవిశే న్నవమందిరే ॥

రోగా న్నానావిధాన్ క్లేశా నశ్చుతే సర్వసంకటమ్ ॥ ¹

1. చూడు :- వాస్తవశమనము - విశ్వేశ్వరీ ప్రసాద ద్వివేది.

చాఢా బా ప్రచురణ వారిచాసి.

వాస్తుశాంతి కంటె ముందు గ్రహశాంతియుఁ జేయవలయును. దానివలన గ్రహదోషములు తొలగి కోరికలు నెఱవేరును.

కార్యారంభేషు సర్వేషు సవవేశ్మనవేశనే ।

గ్రహశాంతిం విధానేన కృత్వాఽక్షిప్తం సమస్తుతే ॥ 1

ఈ విధముగా గృహనిర్మాణప్రారంభప్రవేశాదులందు వాస్తుపూజ చేసి శిల్పిలను సత్కరింపని మనుజుఁడు ఏమి జన్మములు కుష్ఠరోగపీడితుఁడై యుండు ననియు తుదకు నరకమనుభవించు ననియు చెప్పబడినది.

వాస్తుపూజావిహీనశ్చ సూత్రధారై ర్విना తథా ।

సస్తజన్మ భవేత్ కుష్ఠ స కర్తా నరకం వ్రజేత్ ॥ 2

వాస్తుపూజాప్రాశస్త్య మిట్లు వేదములందును, పురాణోపాసములందును శిల్పశాస్త్రగ్రంథములందును ఉగ్గడింపబడుటచేత భారతీయులు నేటికిని గృహారంభ ప్రవేశసమయములందు వాస్తుశాంతిచేసి వాస్తు శిల్పిలను పూజించి సత్కరించు చున్నారు.

వాస్తాష్టతి సూక్తము

వశిష్టః॥ వాస్తాష్టతి ర్దేవతా ।

వాస్తాష్టతే ప్రతిజానీ హ్యస్మాన్ త్వావేణో అనమీదో భవా నః ।

యత్తేషమహే ప్రతి తన్నో జషన్వ శం నో భవ ద్విపదే శం చతుష్పదే ॥ 1

వాస్తాష్టతే ప్రతరణో న ఏధి గయస్థానో గోభి రశ్వేభి రిందో

అజరానస్తే సఖ్యే స్యామ పిత్రేవ పుత్రాన్ ప్రతి నో జషన్వ ॥ 2

వాస్తాష్టతే శగ్మయా సంసదా తే సక్షీమహి రణ్వయా గాతుమత్యా ।

పాహి క్షేమ ఉత యోగే వరం నో యూయం పాత స్వస్తిభిః సదా నః॥ 3

—ముగ్ధేద 7-54

1. ఓ గృహమును రక్షించెడి దేవుడా! నీవు మమ్ములను తెలిసికొనుము. మాకు మంచి నివాసస్థానము నొసఁగెడి వాడవుగనుక (స్వావేళః), రోగము లేకుండఁ జేసెడి వాడవుగను (అనమీః), అగుదువు గాక! నిన్ను ఏ ధనము కొఱకు యాచించుచున్నామో ఆ ధనము మా కొసంగుము. మా పుత్రపౌత్రు లయిన జనుల కొఱకు (ద్విపదే), పశువుల కొఱకు (చతుష్పదే) సుఖము నిమ్ము.
2. గృహమును రక్షించెడి దేవుడా! నీవు మాకు వృద్ధి నొందించెడి వాడవుగను (ప్రతరణః), మా ధనమును పెంపొందించెడి వాడవుగను (గయస్థానః), అగుము. చంద్రుని వలె సంతోషము నిచ్చెడి దేవుడా! నీ స్నేహము కలిగినచో మేము పశువులతోను, గుఱ్ఱములతోను ముసలితనములేనివారము (అజరానః) అగుచున్నాము. తండ్రి పుత్రులను వలె మమ్ము కాపాడుము.
3. గృహమును రక్షించెడి దేవుడా! సుఖము గలిగించెడి దానిని (శగ్మయా) రమణీయ మైన దానిని (రణ్వయా), ధనము గలదానిని (గాతుమత్యా), నీ చే నొసఁగబడిన గృహమును మేము చేరుచున్నాము (సక్షీమహి); ఉన్నదానిని కాపాడుట యందు (క్షేమే), లేని దాని నిచ్చుట యందు (యోగే) సమర్థుడవై న నీవు మా కోరిన ధనమును కాపాడుము. సదా శుభములతో రక్షించుము.

అథర్వణ వేదోక్త

శాలా సూక్తము

ఋషి=బ్రహ్మ; దేవతా=శాలా; వాసోష్పతిః

ఇహైవ ద్రువాం ని మినోమి శాలాం డేమే తిష్ఠాతి ఘృతముక్షమాణా ।

తాం త్వా శాలే సర్వవీరాః సువీరా అరిష్టవీరా ఉప సం చరేమః॥ 1

ఇహైవ ద్రువా ప్రతి తిష్ఠ శాలేఽశ్వావతీ గోమతీ సూన్యతావతీ ।

ఊర్జస్వతీ ఘృతవతీ పయన్వత్పుచ్చయన్వ మహతే సౌభగాయ॥ 2

ధరుణ్యసి శాలే బృహచ్చందాః పూతిధాన్యా ।

ఆ త్వా వత్సో గమేదా కుమార ఆ ఛేనవః సాయమాన్వందమానాః॥ 3

ఇమాం శాలాం సవితా వాయు రింద్రో బృహస్పతిర్ని మినోతు ప్రజానన్ ।

ఉక్షంయాద్వా మరుతో ఘృతేన భగో నో రాజా ని కృషిం తనోతు॥ 4

మాసస్య పత్ని శరణా స్కోనా దేవీ దేవీభిర్నిమితాన్యగ్రే* ।

తృణం నహనా సుమనా అసస్త్వమథాస్పత్వం సహవీరం రయింథా॥ 5

ఋతేన స్థానామధి రోహ వంశోగ్రో విరాజన్నప వృజ్త్వ శ్రూన్ ।

మా తే రిషన్ముపస త్తారో గృహాణాం శాలే శతం జీవేమ శరదః సర్వవీరాః॥ 6

ఏమాం కుమారస్తరుణ ఆ వత్సో జగతా సహ ।

ఏమాం పరిస్రుతః కుంభ ఆ దఘ్నుః కలశైరగః॥ 7

పూర్ణం నారి ప్ర భర కుంభమేతం ఘృతస్య ధరామమృతేన సంభృతామ్ ।

ఇమాం పాతృనమృతేనా వమజ్ గీష్టాహర్తమభి రజిత్యేనామ్॥ 8

ఇమా అపః ప్ర భరామ్యయక్ష్మై యక్ష్మనాశసే ।

గృహ సుప ప్ర సీదా స్యుమృతేన సహగ్నినా॥ 9

—అథర్వచేద. 8-12.

* మాసస్యపత్ని = మాసనీయస్య వాసోష్పతేః పత్ని—సాయణ.

Cf :- Maurice Bloomfield = Hymns of the Atharva-Veda.

దేవీ = ఉక్షయాతిహరీ లా; దేవీభిః = దేవైః — దేవతాగ్రం,

విశ్వకర్మాపురుషోం కర్త్రే; నిమితా = మాపీహుతః;

—క్షేమకరణదాస్త్రతిదేదీ — అథర్వచేదభాషాభాష్యము. పు. 44

శాలాసూక్త వినియోగము

వాస్తుయజ్ఞము నందు శాలాసూక్తపఠన మొకభాగము. అథర్వవద్ధతి బృహచ్చాలాకర్మము నందువాస్తోష్పతిసూక్తముతో పాటు స్తంభారోపణ (ద్వారస్థాపన) సమయమునందు శాలాసూక్తము పఠింపబడును. మంత్రార్థములు తెలిసికొన్నచో నీ మంత్రపఠన ప్రయోజనావసరములు తెలియఁగలవు.

అథర్వణవేదోక్తశాలాసూక్తమునకు భావార్థ మీ క్రింద సేయబడినది.

శాలాసూక్తము. [అథర్వ. 3.12]

ఋషి=బ్రహ్మ; దేవత=శాలా,వాస్తోష్పతిః।

చంద్రప్రస్థస్, జగతీ, బృహతీ.

1. ఇక్కడ నేను స్థిరమయిన గృహమును నిర్మించుచున్నాను. అది దృఢమైన ఆధిష్ఠానముపై పృథవరీసుతమై నిలుచుగాక !
ఓశాలా ! దీని యందు రోగరహితులు, పరాక్రమవంతులు నగువీరులు నివసించుదుగాక !
2. ఓ శాలా ! నీవు ఆశ్వములతో గోవులతో సత్యసంధులతో స్థిరముగా నుండువుగాక ! అన్నము, నేయి, పాలు మొదలగు వదార్థములతో సకలసంపత్సమృద్ధికరముగా నుండువు గాక !
3. ఓ శాలా ! నీవు వేదాదివిద్యలు, ధనధాన్యములు నొసఁగుదువుగాక ! సాయం సమయమునకు పసిబిడ్డలు, బాలురు, ధేనువులు నిన్నుజేరవత్తురుగాక !
4. ఈ శాలను నిర్మాణవిధు లెఱిగిన సవితేంద్రవాయుబృహస్పతులు నిర్మించినారు. మరుత్తులు జలముతో పృథముతో అభిషేచనము చేయుదురుగాక ! రాజైన భగుఁడు మాకృషి కార్యమును సఫలముచేయుగాక !
5. ఓ వాస్తోష్పతిపత్నీ [శాలాదేవతా] నీవు మొదట విశ్వకర్మలచే నిర్మింపబడితివి. ప్రాణుల కాశయమిచ్చు దేవివై సుఖదాయినివై మా ముందు నిలిచినావు. నీవు తృణవననవై మాకు ప్రసన్నురాలి వగుము. మాకు నీరపుత్రులను, ధనము నొసఁగుము.

6. ఓ వంశమా! నత్యస్వరూపముతో స్తంభములపై నెక్కి ప్రచండరూపముతో ప్రకాశించు నీవు మా శత్రువులను దూరముగా తఱుముము. ఓ శాలా ! ఈ గృహము నందుండు పురుషుడెప్పుడును దుఃఖితుఁడు కాఁగూడదు. మేము సకల వీరులతో నూఱు శరత్తులు జీవించుము గాక!
7. ఈ శాలకు పసిబిడ్డలు, యువకులు, గమనశీలముగలదేన్వారులతో గోవత్సము వచ్చినది. ఈ శాలకు పెరుగుకుండలతో రసపూర్ణమైన కుంభము వచ్చినది.
8. నరులకు మేలుచేయు నో గృహపత్నీ ! అమృతముతో, పుత్రధారలతో నిండిన పూర్ణకలశమును గొనిరమ్ము. ఈ సుధారూపజలమును పానప్రియుల కొనఁగూడు.
- ఈ శాల ఇష్టాపూర్ణములను [యజ్ఞాన్నదానాది శౌతస్మార్తకర్మలను] రక్షించు గాక !
9. రోగరహితములు, రోగనాశకములు నయిన యీ జలములను నేను గొని తెచ్చుచున్నాను. మృత్యువును దూరము చేయు అన్నపుత్రుడుగూది సామాగ్రితోను (అమృతేన) అగ్నితోను నేనీ గృహమును ప్రవేశించు చున్నాను.

అమృతహా వాస్తోష్పతే విశారూపాఞ్శ్యావిశన్ !

సఖా సశేవ ఏధి నః॥

.. ఋగ్వేద. 7 55.1

రోగనాశకుడవు, అనేకరూపములుధరించువాడవు నైన ఓ వాస్తోష్పతీ!

నీవు మాకు కుభములు గూర్చు స్నేహితుడవు కమ్ము!

అవలోకిత గ్రంథ పట్టిక

తెలుగు.

శ్రీమదాంధ మహాభారతము. [కవిశ్రయము వారిది]

- 1) వావిళ్ల రామస్వామిశాస్త్రిలు అండ్ సన్స్, మదరాసు.
- 2) రామా అండ్ కో., ఏలూరు.
- 3) బాల సరస్వతీ బుక్ డిపో, కర్నూలు.

సంస్కృతము.

- 1) శ్రీమద్భారతమ్-వేదవ్యాసప్రణీతమ్. తెలుగు లిపి.
మూడు సంపుటములు. వావిళ్ల రామస్వామిశాస్త్రిలు
అండ్ సన్స్, మదరాసు.
- 2) శ్రీమహాభారతమ్-సటీకమ్-శీలకంఠటీక.
చిత్రకాలాప్రెస్, పూనా. 1980.
- 3) శ్రీమహాభారతమ్-మూలమాత్రము, గోరఖ్ పూరు ప్రతి
- 4) శ్రీమహాభారత సభావర్ణము. మూల సంస్కృతశ్లోక-హిందీ టీకా
సహితము, డా॥ పం. శ్రీపాద దామోదర సాతవలేకర్,
స్వాధ్యాయమండల్. పారడీ.
- 5) సభావర్ణవ్యాఖ్యానమ్-జ్ఞానదీపికా-దేవబోధటీక.
భండార్కర్ రిసెర్చ్ ఇన్స్టిట్యూట్-పూనా.

హిందీ

- 1) హిందీ మహాభారత - వచనానువాదము
—చతుర్వేదీ ద్వారకా ప్రసాద్ శర్మ
రామనారాయణలాల్ పబ్లిషర్, ఇలాహాబాద్.
- 2) మహాభారత కాలీన సమాజ్-సుఖమయభట్టాచార్య.
— భోకభారత్ ప్రకాశన్-ఇలహాబాద్.

ఆంగ్లము

- 1) The Mahabharata of Krishnadwaipayana Vyasa. :
Tr. English Prose by Pratap Chandra Roy,
Datavya Bharata Karyalaya, Calcutta.
- 2) Thh Mahabharata-English Tr.
C. Rajagopalachari, Bharatiya Vidya Bhavan, Bombay.
- 3) The Great Epic of India-
-E. W. Hopkins—Putni Pusthak, Calcutta.
- 4) India of the Vedic Age-J. Talboys Wheeler
Cosmo Publications, Delhi
- 5) The Mahabharata - A criticism
By C. V. Vaidya. A. J. Combridge & Co., Bombay

వైదిక గ్రంథములు

అథర్వవేదము :

1. సాయణభాష్యము - చౌఖాంబా సంస్కృత సీరీజ్-వారణాసి
2. కేమకరణదాస్ త్రివేది. భాషాభాష్యము, దయానందసంస్థాన్, ఢిల్లీ
3. శ్రీరామశర్మ ఆచార్య-సంస్కృతసంస్థాన్, బరేలీ
[హిందీ అనువాదము]

ఋగ్వేదము :

1. సాయణ భాష్యము. చౌఖాంబా సంస్కృత సీరీజ్, వారణాసి
2. దయానంద సరస్వతి. భాషాభాష్యము, దయానందసంస్థాన్, ఢిల్లీ
3. శ్రీరామశర్మ ఆచార్య. సంస్కృతసంస్థాన్, బరేలీ.
(హిందీ అనువాదము)

కృష్ణ యజుర్వేదము :

1. తెలుగు లిపి మైసూరు ప్రతి

2. కృష్ణయజుర్వేదీయతైత్తిరీయ సంహితా।
సాయజ్ఞాచార్య విరచిత భాష్యసమేతా।
ఆనందాశ్రమ సంస్కృత గ్రంథావళిః॥
3. తైత్తిరీయ బ్రాహ్మణము. తెలుగులిపి, మైసూరు ప్రతి

శుక్ల యజుర్వేదము :

1. దయానంద సరస్వతి భాషాభాష్యము. ఢిల్లీ

సామవేదము :

1. దయానంద సరస్వతి భాషాభాష్యము. ఢిల్లీ
సామవేద సుబోధినీ పద్ధతిః — చౌఖాంబా సంస్కృత సీరీజ్-వారణాసి
సంస్కార విధిః — దయానంద సరస్వతి — దయానందసంస్థాన్. ఢిల్లీ-5
వేదోక్తాయథార్థ స్వరూప్. పం. ధర్మదేవ్ విద్యామూర్తండ.
— దయానంద సంస్థాన్. నఈ ఢిల్లీ-5
మనుస్మృతి - కుల్లూకభట్టవిఠ్చిక వాఖ్యతో - వావిళ్ళప్రతి

పురాణోపాస గ్రంథములు

నాగర లిపి :

1. అగ్ని పురాణము చౌఖాంబా ప్రతి — వారణాశి
2. గరుడ పురాణము ,, ,,
3. దేవీ భాగవతము ,, ,,
4. వద్య పురాణము (పంచ ఖండములు)
గురుమండల్ సీరీజ్. కలకత్తా
5. బ్రహ్మాండ పురాణము — మోతీలాల్ బనార్సీదాస్ - వారణాశి
6. భాగవత మహాపురాణము. శ్రీధరీయ వ్యాఖ్యానహితము. బొంబాయి
.... గోరఖ్ పూర్ ప్రతి (మూలమాత్రము)
7. స్కంద పురాణము - బొంబాయి ప్రతి
నాగరఖండము, ప్రభాసఖండము, కాశీఖండము

8. హరివంశము - పూనా ప్రతి

9. వాల్మీకి రామాయణము, ఆంగ్లానువాద సహితము, గోంకపూర్ ప్రెస్

తెలుగు లిపి :

1. మత్స్య పురాణము, నివృత్తి పీఠాస్వామి పరిష్కృతము

2. విష్ణుపురాణము - వ్యాఖ్యానహితము - వావిళ్ళప్రతి

3. హరివంశము - ఉత్తరభాగము, ఎడ్డాప్రెగడ - వావిళ్ళప్రతి

శిల్పశాస్త్ర గ్రంథములు

సంస్కృతము :

1. ఆవరాజిత పృద్ధా : భువనదేవచార్య
గయకావ్య ఓరియంటల్ సీరీస్. 115

2. కాళ్యణశిల్పము : కళ్యణబ్రహ్మ ప్రణీతమ్
ఆనందాశ్రమం-పునా

3. రూపమండనము : మండన సూత్రధారః

4. వాస్తురత్నాకరః : సం వింధేశ్వరీ ప్రసాద్ ద్వివేది, వారణాశి

5. విశ్వకర్మ వాస్తుశాస్త్రమ్ : విశ్వకర్మ ప్రణీతమ్
సం. కె. వాసుదేవశాస్త్రి

6. విశ్వకర్మ ప్రకాశిక : విశ్వకర్మ ప్రణీతమ్
....ఫేమరాట్ శ్రీకృష్ణదాస్ - బొంబాయి

7. విష్ణుధర్మోత్తర పురాణమ్ : (చిత్రసూత్రమ్)
....సం॥ డా. అశోక చటర్జీశాస్త్రి, వారణాశి

తెలుగు

1) గార్గేయగమము, గర్గమహర్షి, సం. జిల్లేళ్ల వీరబ్రహ్మచార్యులు

2) గుప్తరాస్తు, దోగివర్తిస్వామి గుప్త సిద్ధాంతి, ఏలూరు.

3) మయమతము, మయకృతము-వావిళ్ళప్రతి

4. మానసారము. [గ్రామ లక్షణము — నగర విధానము]

సం. జిల్లా శిల్ప వీరబ్రహ్మచార్యులు

5. మన వాస్తుసంపద. గడియారం రామకృష్ణశర్మ

....ఆంధ్రప్రదేశ్ లలితకళా అకాడమి, హైదరాబాదు

6. విశ్వకర్మ ప్రకాశిక. విశ్వకర్మ ప్రణేతము, రాజమండ్రి

7. శిల్ప దర్శనము — డా॥ కొండూరు వీరరాఘవాచార్యులు, తెనాలి

హిందీ :

1. భారతీయ వాస్తుశాస్త్ర ప్రతిమా విజ్ఞాన. డా॥ ద్వీజేంద్రలాల్ శుక్లా

2. యంత్ర సర్వస్వము — విమాన శాస్త్రము. భరద్వాజ ముని.

3. భారతీయ విద్యా — డా॥ శ్రీధర్ థాస్కర్ వర్మేర్

.... భారతీయ విద్యాభవన్, బొంబే

విశ్వబ్రాహ్మణ ధర్మ ప్రబోధక గ్రంథములు :

1. విశ్వకర్మ బ్రాహ్మణ పంశాగమము. (తెలుగు)

వద్దెపాటి నిరంజనశాస్త్రి

2. శ్రీ విశ్వకర్మాన్వయ ప్రదీపికా [కన్నడభాషా ప్రతి]

సం. జి. జ్ఞానానంద

3. జాంగిద్ బ్రాహ్మణ్ నిదేశికా [హిందీ]

ఆనందస్వరూప్ భరద్వాజ, ఢిల్లీ

4. శిల్పి బ్రాహ్మణ్ [హిందీ] స్వామీ రామేశ్వరానందజీ ఆచార్య

సంస్కృత విద్యాలయ, ఘరౌడా. జి. కరనాల్, పంజాబ్

5. శ్రీ విశ్వకర్మా మహాపురాణ్ [హిందీ] తాత్పర్య సహిత]

సం॥ జయకృష్ణకర్మా గురుదేవ్, శిల్పశాస్త్ర ప్రకాశన్ ఛందార్, ఢిల్లీ

6. సుధార మంజరీ — రామసుమార్ విశ్వకర్మా, వారణాసి

7. ప్రబోధ తరంగములు [1-7, విశ్వబ్రాహ్మణ ధర్మపీఠము, నూజివీడు
8. విశ్వశిల్పి - మానవత్రిక [తెలుగు] నరసరావుపేట, గుంటూరుజిల్లా
9. విశ్వశిల్పి - మానవత్రిక [హిందీ] పట్నా, బీహారు రాష్ట్రము

నిఘంటువులు :

1. అమరకోశము 2. మేదిసీకోశము 3. వై జయంతి
4. నానార్థ రత్నమాల 5. శబ్దార్థ చంద్రిక 6. శబ్ద రత్నాకరము
7. శ్రీ సూర్యరాయాంధ్ర నిఘంటువు

Books on Vedic Literature

1. Hymns of the Atharva Veda - Maurice Bloomfield
Motilal Banarsidas - Varanasi
- 2) Black Yajur Vead : (Krishna Yajurveda Taittiriya
Samhita) Tr. A.B. Keith, Motilal Banarsidas-Varanasi
- 3) Brihat Devata. Tr. A.B. Keith, Motilal Banarsidas
- 4) Further Lights on the Vedas
T.V. Kapali Sastry-Aravindasramam, Pondicheri
- 5) The Hymns of the Rigveda. Tr. Ralph T.H. Griffith
Choukhamba Sanscrit Series, Varanasi
- 6) The Hymns from Rigveda. ed - Peter Son - Bombay
- 7) The Call of the Vedas. A.C. Bose
Bharatiya Vidya Bhavan, Bombay
- 8) The Vedas (Harmony, Meditation and Fulfilment)
Jeanine Miller, B.I. Publications, New Delhi
- 9) The Doctrine of the Mystics (Hymns to the Mystic Fire)
Sri Aurobindo Ghosh, Aurobindasramam, Pondicheri
- 10) The Texts of the White Yajurveda
Tr. Ralph T.H. Griffith - Chowkhamba,
Sanskrit Series

Books on Arts

- 1) Arts and Crafts of India and Ceylon
... Ananda K. Coomara Swamy
- 2) Art Today. ed. Faulker, Ziegfeld & Hill
- 3) Beginnings of Buddhistic Art. N. Foucher
- 4) The Art of Indian Asia - compiled and edited by
Joseph Campbell
- 5) The Culture and Art of India
... Radha Kumud Mookerji
- 6) Development of Hindu Iconography
... Jitendra Nath Benaragea
- 7) Silpa Sastra - Hindu Achievements in Aeronautics &
Fine Arts - D.N. Sukla
- 8) Indian Architecture (Buddhist and Hindu Periods)
... Percy Brown
- 9) Iconography of Buddhist & Brahmanical Scriptures in
Decca Musium - N.K. Bhatta Sali
- 10) Indian Handi Crafts - Publications Division, Ministry
of Information & Broadcasting, Govt. of India
- 11) The Structural Temples in Gujarat
Dr. Kanti'al F. Sompura
- 12) Studies in Indian Art - Dr. V. S. Agrawala
- 13) Mechanical Contrivances in Ancient India
Dr. V. Raghavan
- 14) The Way of the Silpis - G. K. Pillai
- 15) Archaeology in India. Director Publications Divi -
sion - Ministry of Information and Broadcasting
Govt of India, New Delhi
- 16) Architect and Architecture : Then and Now.
... Sris Chandra Chatterjee, C.E.
University of Calcutta-1948
- 17) Evolution of the Hindu Temple and other Ersays
.... Vasudeva S Agrawala. Prithvi Prakasan, Varainas

- 18) The Heritage of Indian Art. V.S. Agrawala
- 19) An Encyclopaedia of Hindu Architecture
.... Prasanna Kumar Acharya, Allahabad
- 20) A Dictionary of Architecture. P.K. Acharya
- 21) The Culture and Civilisation of India.-D.D. Kosambi
- 22) All about Hindu Temples. Swami Harshananda
.... Sri Ramakrishna Ashrama, Mysore
- 23) A hand book of South Indian Images. T.N. Srinivasan
Tirumala Tirupati Devasthanams, Tirupati

Books on Culture and Religion

- 1) A Cultural History of India. ...ed. A.L. Basham
- 2) The Cultural Heritage of India.R.K. Mission
- 3) The Civilisation of Ancient IndiaLouis Renou
- 4) Comparative Aestheticsvol II.
.... Dr. Kanti Chandra Panday
- 5) Encyclopaedia of Religion and Ethics
.... ed. James Hastings
- 6) Facets of Indian CultureR. Srinivasan
- 7) Foundations of Indian CultureSri Aurobindo
- 8) Hindu Sastras and Samskaras ... A.V.K. Iyer
- 9) Hindu Polity & Political Theories Part-I
.... Narayana Chandra Bhadhopadhyaya
- 10) Hindu America Chaman Lal
- 11) The History of Aryan Rule in IndiaH B Havell
- 12) Glimpses of Ancient India.Dr. Radha Kumud
Mookerji
- 13) Hindu CivilizationDr. Radha Kumud Mookerji
- 14) The story of Civilisation Part-I Our Oriental Heritage
.... Will Durant
- 15) Immortal India Vol I J. H. Dave
- 16) India's Past ... A A Macdonell

- 17) India in the time of PatanjaliDr. Balinath Puri
- 18) Indian Education P.E. Keay
- 19) India in Kalidasa B.S. Upadhyaya
- 20) India - A Synthesis of CulturesKewal Motwani
- 21) Philosophies of Life - Heinrich Zimmer
.....ed. Joseph Campbell
- 22) Social and Religious Life in Grihya Sutras
..... V. M. Apte
- 23) The Three Aptyns and their Descendants
..... C. Ramachari
- 24) Yogic Powers and God RealisationV.M. Bhatt
- 25) Studies in Skanda Purana Part-I....Dr A B.L. Awasthi
- 26) Gods and Heros of the GreeksH.P. Rose
- 27) Foundations of Indian CultureK M. Munshi
- 28) The History and Culture of the Indian people-
The Vedic Age .. ed. A.C. Majundar
- 29) Early History of IndiaV. D. Mahajan,
S. Chand & Co.,

Dictionaries & Lexicans

- 1) Encyclopaedia Britanica
- 2) Encyclopaedia of Religion & Ethics
- 3) Sanscrit - English Dictionary
.....Sir Monier Monier Williams
- 4) Students Sanscrit English DictionaryV. S. Apte

ఇవి కాక యిందు పొందుపఱపని యనేక సంస్కృతాంధ్ర భాషా
(హిందీ గ్రంథములు, అంగ్లగ్రంథములు, పత్రికలు సందర్భానుసారముగా
నాయా చోట్ల సభిన్నముగా నుటకింపఁబడినవి.

సవరణలు

పుట	పంక్తి	ఉన్నది	ఉండవలసినది
2	13	సాధు	సాధు
6	11	కల్పయతి	కల్పయంతి
11	4	దేవై	దేవై
13	8	మధుర	మధుర
	22	అధిళాయి	అధిధాయి
14	10	ఇంద్రాగ్ని... సోభ్యం	ఇంద్రాగ్ని....సోమ్యం
16	21	మర్మశత	మర్మశత
29	21	యన్నదృశ్యతే	యన్నదృశ్యతే
54	4	వర్తకీన్	వర్తకీన్
61	9	విశ్వరూపాయా	విశ్వరూపాయ
62	25	నిష్ఠదైన	నిష్ఠదైన
63	6	స్తిమితాగ్రతారై	స్తిమితోగ్రతారై
70	21	నందలి ప్రాచీన	నందతిప్రాచీన
72	4	మధ్వా నవాయుజః	మధ్వా న వాజయః
	14	ఋగ్వేద 1.18 12	ఋగ్వేద 1.122-14
80	17	మధురాంశ్చ	మధురాంశ్చ
96	28	Synonyms	Synonymous
98	4	ఇమాం సాత్మా	ఇమాం సాత్మా
103	15	వేశ్వని	వేశ్వని
115	19	రవ్యముగా	రవ్యముగా
118	17	వేశ్వప్రహుణ	వేశ్వప్రహుణప్రపా
120	6	వాసుపర్విగ్రహాన్	వాసుపర్విగ్రహాన్

పుట	పంక్తి	ఉన్నది	ఉండవలసినది
133	6	వ్రతియమౌ	వ్రతియయౌ
	11	ఇవోదిత	ఇవోదితః
136	20	చేసికొనుచుందురు	చేసికొనుచుందురు
143	19	నది	నదీ
150	9	నమంతతః	నమంతతః
	10	నభసేవ....విచరంతో	నభసేవ....విచరంతో
163	15	త్వష్టప్రజాపతేః పత్రో ప్రజాపతేః పుత్రో
163	24	స్తపతిః	స్తపతిః
169	8	స్థాణునక్రయిషాకులామ్	స్థాణునక్రయిషాకులామ్
179	12	చతుష్పథము	చతుష్పథము
185	12	కధిక, రక్ష	కధికరక్ష
186	3	నమదూచ్చిష్ట	నమదూచ్చిష్ట
	23	క్షేద్రం మధు	క్షేద్రం మధు
191	13	మహాత్యము	మాహాత్యము
203	6	పాసాద	ప్రాసాద
204	11	దతీ యవచ్చు	దతీయవచ్చు
205	1	రథశాలలు	రథశాలలు
205	3	హస్తీసూత్రాణ్యశ్చ సూత్రాణి	హస్తీసూత్రాణ్యశ్చసూత్రాణి
214	22	రథశాలలు, రథధ్వనులు	రథశాలలు రథధ్వనులు
215	5	రథశాలాసు	రథశాలాసు
29	12	ర్షగకారైర్	ర్షగరాకారైర్
221	16	రాజానావనద్రుహ....	రాజానావనద్రుహ ద్రువే
221	22	Owe	Our

పుట	పంక్తి	ఉన్నది	ఉండవలసినది
222	16	మహాదిష్ఠాన.... త్రిశ్యంతోపాన	మహాదిష్ఠాన.... త్రింశతోపానవేదికామ్
223	3	కలాపములపట్టులు	కలాపములకాటపట్టులు
225	21	శక్రస్య	శక్రస్య
231	14	వరుణస్వామితప్రభా	వరుణస్వామితప్రభా
233	20	చితముగ	చిత్రముగ
235	9	యిట్టిదని తెలుంగెలుగంగ	యిట్టిదనిదానితెలుంగెలుగంగ
240	22	వృత్తయః	వృత్తయః
	25	Celestial	Celestial
242	8	యశస్వినీ	యశస్వినీమ్
	9	సర్వరత్నం	సర్వరత్న
243	11	నోవి	నోలి
244	6	ప్రముతాని	ప్రయుతాని
247	11	పరిక్షేత్ర	పరిక్షేత
261	20	వైచిత్ర్యము	వై చిత్ర్యము
262	14	యయోనోక్తా	మయేనోక్తా
	19	thosand	thousand
	23	మయేనోక్తాః	మయేనోక్తాః
263	14	సత్కృతుండయి	సత్కృతుండయి
	17	మణిముద్రికా	మణిముద్రికా
264	4	భ్రాహ్మణులకు	బ్రాహ్మణులకు
	5	సంసదాయము	సంప్రదాయము

పుట	పంక్తి	ఉన్నది	ఉండవలసినది
267	2	సహస్రైర్ ... మవ	సహస్రైర్ ... మమ
	22	Jouiers	JOINERS
275	3	మణికుటిమము	మణికుట్టిమము
276	10	జంధికాసుంద రంబు	జంధికాసుందరంబు
279	9	నగరోప్రాంత	నగరోపాంత
	14	జముదారూణి	జతుదారూణి
	15	నర్మాణి	నర్మాణి
281	4	నా వారికి	వారికి
	8	వ్యాఘ్ర	వ్యాఘ్ర
	21	సర్పిర్జతు మిశ్రితమ్	సర్పిర్జతు విమిశ్రితమ్
	22	వ్యుత్త	వ్యుక్త
	24	మంజ	ముంజ
282	2	హ్యపై	హ్యపై
	5	గంధయుక్తము	గంధయుక్తము
	9	సందీపక	సందీపక
	26	ప్రాకారము : కు	ప్రాకారమూలమ్
283	6	కపాటయుక్త	కపాటయుక్త
285	2	భారత	భారత
286	2	శ్చితకారై	శ్చితకారై
288	5	చప్పరము	చప్పరము
292	18	పూజ్యితే	పూజితే
294	26	alluded	alluded

పుట	పంక్తి	ఉన్నది	ఉండవలసినది
299	5	స్వయ వరంజన	స్వయంవరంజన
307	2	శిల్పమునకు	శిల్పమునకు
	4	దెలిసిన	దెలియుటకు
	20	literar	literary
	22	lithve	lithic
320	13	rewains uneasthed	remains unearthed
	18	gollories	galleries
	26	fathers	bathers
325	26	Madically	radically
326	13	ఋగ్వేద 0-22-8	ఋగ్వేద. 10-22-8
328	6	శస్త్రాస్త్రవిర్మాణాదికము	శస్త్రాస్త్రవిర్మాణాదికము
329	20	Undoubted	Undoubtedly
330	11	వృత	వృత్ర
332	5	సమీపవర్త	సమీపవర్త
	20	a	at
333	17	మఘన	మఘవ
334	6	లక్షములు	లక్షణములు
	22	విద్యాభవనములు	విద్యాభవనములు
	26	శాస్త్ర	వాస్తవ
335	13	ప్రాజాపత్యము	ప్రాజాపత్యము
	22	కౌట్యుని	కౌటిల్యుని
	27	1 రజ్జపురు	2 రజ్జపురు
336	15	వాసుపురుషనకు	వాసుపురుషనకు

పుట	సంక్తి	ఉన్నది	ఉండవలసినది
336	16	నదా	దదా
337	28	అథర్వాణ	ఆథర్వాణ
338	21	పూజింపవలెను	పూజింపవలెను
340	7	విద్యుక్తముగ	విద్యుక్తముగ
341	22	విధానస్తు	విధానస్తు
342	8	స్థాపనం	స్థాపనం
	14	సూక్తము	సూక్తము
343	8	ప్రవేశించుటకు	ప్రవేశించుటకు
344	5	కృత్యాభీష్టం	కృత్యాభీష్టం
345	2	వాస్తాష్పతి	వాస్తాష్పతి
	5	వాస్తాష్పతీ	వాస్తాష్పతీ
346	3	వాస్తాష్పతిః	వాస్తాష్పతిః
	12	మానస్య	మానస్య
	13	స్వభ్యం.....రయింథా	స్వభ్యం.....రయిం దాః
	23	వాస్తాష్పతేః	వాస్తాష్పతేః
	27	అథర్వవేద	అథర్వవేద
347	2	వాస్తాష్పతి	వాస్తాష్పతి
	28	కాశయమిచ్చు	కాశ్రయమిచ్చు

పయి పట్టికలో కొన్ని సవరణలు చూపితిమి. మా దృష్టి గోచరముకానివి మఱికొన్ని యుండవచ్చును. సహృదయులు వానిని సవరించుకొని చదువుకొన ప్రార్థన.